

Гроза

Анатолій Шиян

ГРОЗА

Роман

У палісаднику, спираючись ліктями на різьблений парканчик, стояла молодиця. Густий кущ акації розплатав над нею гілля, і крізь просвіти в ньому вона пожадливо дивилась на дорогу. З гулянки йшов Яків Македон — рекрут, що позавтра мусив разом з товаришами залишити слободу. На Якові чорні штани, заправлені в наваксовані чоботи; здалеку помітно, як виблискує під сонцем лакований козилок нового картуза. Голубу сорочку в перехваті підперезано матер'яним поясом з китицями. Вибилося з-під картуза крилом грака пасмо волосся, прикривши собою око.

Засмаглий, з карими очима, що в них дивилася б молодиця годинами, високий і ставний, повертався Яків додому. Хміль туманив йому голову, бо випив із друзями четверть горілки./ Хоч не любить він її гіркого присмаку, але сьогодні пив, і вчора пив, і питиме завтра; гулятиме ще день і ніч; і повернеться додому, може, на світанку, може, аж на другий день, але ніхто йому нічого не скаже, бо йде Яків на війну. Хай погуляє, щоб було чим згадати рекрутські дні.

Разом з товаришами питиме Яків іще, а потім, п'яний, у слобідських садах труситиме яблука, ловитиме на вигоні біля річки гусей, качок, а тоді в лісі чи в когось з товаришів у саду вони зварять кашу, і ніхто не посміє гримати на них чи скаржитись старшині або уряднику...

Все ближче підходив Яків. Широкий ремінь лежав на плечі. З-під пальців визирали перламутрові гудзики старенької гармоні. Не хотілося зараз грати. Поспати б годину чи дві, а потім знову на гулянку.

— Якове! Яшенько...— Загойдалися в палісаднику віти акації, всіяні ще не дозрілими стручками. Яків спинився, зняв картуз.

— Здрастуйте, Софіє Іванівно! — вклонився, не наважуючись, проте, підійти ближче, щоб потиснути руку. На Софії була чорна сукня з коштовної тканини і чорна шаль, в обрамленні якої обличчя її видавалося блідшим, ніж звичайно. Вразили Якова в ту хвилину її очі — сміливі, чіпкі, променисті, мов зорі. В них світилося і каяття, і благання, і водночас такий нестримний порив неприхованої любові, що Яків розгубився.

— Гуляєш? — спитала вона.

— Гуляю.

— Коли вирушаєте з слободи?

— Післязавтра. Підемо й ми воювати. Хто знає, чи повернемося назад,—то вже хоч ці дні будуть нашими! Ви б, Софіє Іванівно, коней мені дали, покататися б на вашій тройці хоч раз.

— А хочеш? Я тебе покатаю. Удвох і поїдемо.— Вона озирнулася й зашепотіла: —

Чекатиму тебе надвечір у лісі, біля мамврійського дуба.

І немовби хто одірвав її від різьбленого паркана. Коливалася тільки віточка, зачеплена ліктем, і в ту віточку, прошмигнувши повз Якова, вчепився рогатий жук. А Яків усе ще стояв, схвильований обіцянкою молодиці. "Та невже справді Софія Ізарова кататиме мене на своїй тройці? Сама ж вона, сама запросила..."

Яків нащось узяв до рук гармонь, розтягнув міх... До тинів та парканів поспішали з хат молодиці й дівчата, щоб подивитися на гармоніста. Крізь шибки вікон стежили за рекрутом сиві бабусі, і він, вітаючись з сусідами, йшов вузьенькою вулицею, де поряд інших убогих хат стояла його хата з трьома вікнами і такою давньою покрівлею, що вже замість соломи виднівся суцільний яскраво-зелений мох, з якого буйно росли і гнучко колихалися під вітром окремі стеблини жита. Рясним кущем красувались перед вікнами жоржини.

На призьбі сиділа жінка, пов'язана хусткою, мовчки дивилася на дорогу, підборіддя в неї тремтіло, і кінчик хустки був уже зовсім мокрий від сліз. Підійшов до неї чоловік у столярському фартусі, подивився на дорогу, подивився на жінку.

— Знову?.. Не треба... Заспокойся... Готуй обід... Бачиш, Яків іде...— Голос його затремтів. Одвернувся, нічого більше не міг сказати. Знову пішов до садочка, де лежали дошки, інструменти, валялися на траві пахучі стружки.

Повертаючись додому, Яків думав про Софію Ізарову. Ще три роки тому вона була звичайна собі сільська дівчина, працювала в бакалійній крамниці свого брата Трохима. Доводилось і на полі, під час жнив, допомагати найстаршому братові Лук'яну, що не бажав "устрявати" в торговельне діло, а займався хліборобством. Гарна, роботяща дівчина була Софія.

І не забути Якову новорічної зустрічі, коли вони, сівши з Софією на санчата, прикріплені до довгої жердини, кружляли по розчищеному льоду з такою швидкістю, що перехоплювало подих. Софія горнулася до нього, боячись випасти з санчат, а він, сміливий, з очима, в яких світилося молодецьке завзяття й відвага, гукав до товаришів:

— Що ж ви, хлопці, втомилися, чи що? Крутіть швидше і Натискуйте! Натискуйте!..

Хлопці "натискували" сильніше, і санчата, здавалося, вже не ковзали, а літали по колу з такою шаленою швидкістю, що у Софії рябіло в очах, крутилась голова, але вона і взнаки не давала, що їй хоч трошечки страшно. Тільки міцніше пригорталася до Якова, і йому приємно було відчувати її гаряче дихання на своїй щоці.

— Ану вас до дідька! Заморили зовсім. Відпочиваймо, хлопці!

І хлопці, вийнявши кілки, вставлені між* спицями колеса, закурили. Санчата спинилися. Софія встала з них зовсім бліда, хитнулася і напевне упала б, коли б не підтримав її Яків.

— Софіє, що з тобою? Тобі недобре?

— Голова закрутилась... Проведи мене додому.

Знялася заметіль, та така, що за три кроки вже нічого не видно.

— Дивлюсь на тебе, Софіє... Ти зараз мов снігуронька. їй-бо, правда, навіть поцілувати тебе хочеться.— Яків раптом обійняв її, і не встигла вона вимовити й слова,

як він жадібно припав до губів.

Щось обпекло йому щоку. Випустивши з обіймів Софію, побачив тільки на мить її палаючі гнівом очі. В ту ж хвилину дівчина зникла в буряній заметілі.

І відтоді немовби душу свою втратив Яків. Бачити її, слухати її голос, відчувати на собі погляд її очей стало для нього життєвою необхідністю. Не було в світі кращої й милішої для нього дівчини... Його душею і серцем безроздільно заволоділа Софія.

Про заметіль не згадували при зустрічах, а зустрічі тепер у них траплялися часто. Іноді ходили вдвох до лісу, і тільки старі дуби, берези, клени та часом прим'ята трава, де сиділи вони, могли б повідати про їхню любов, таку чисту і таку красиву, як буває чистою й красивою весняна, омиа росю квітка, що вперше розпускає свої пелюстки назустріч ранковому сонцю.

Прощаючись, Яків брав її руки в свої, дивився в очі коханій, нічого не говорячи. Та й навіщо говорити, коли вона й без слів розуміла його думки, його почуття.

І все так несподівано обірвалось...

Сумною була остання зустріч.

Софія впала Якову на груди і, нічого не говорячи, тремтіла від приглушеного ридання, а він гладив її плечі, намагався заспокоїти:

— Не плач... Ніде я не подінуся. Хлопці йдуть у Таврію... І я з ними... Зароблю грошей, згуляємо наше весілля... Ждатимеш?

Вона підвела голову, глянула на нього і, не промовивши й слова, знову впала йому на груди...

...А потім минали дні за днями, минали тижні й місяці, довгі, безрадісні, одноманітні...

Довіку не забути Софії, як одного ранку завітав брат Лук'ян, сів край столу, на якому сестра дерев'яним рублем прасувала добре випрану, пахучу від сонця та вітрів білизну.

Зиркнувши якомсь загадково в бік старшого брата Трохима, гість запитав:

— Ти, Софіє, бачила попа?

— Попа? — щиро здивувалася дівчина. — А навіщо він мені?

— Дізналася б про Якова, — втрутився в розмову Трохим і цими словами, наче холодом, війнув на душу, посіявши в ній тривожне передчуття.

— А що мені, .. дізнаватися... Яків, мабуть, уже скоро повернеться з заробітків.

Трохим кашлянув, глянув на Лук'яна. Цей змовницький погляд перехопила Софія, і щоки її залив багровий рум'янець.

— Повернеться, Софочко, та чи радітимеш ти з того повернення.

Софія поклала рубель, метнула неприязним поглядом на обох:

— Ви... брати мої чи... кати?

Немовби хтось жорстокий, безжальний і мстивий з усього розмаху полоснув її ножом у самісіньке серце — так захльобнулося воно пекучим болем.

— Одружився, Софочко... твій Яків. Рум'янець швидко зник. Обличчя стало блідим.

"Це ж вони мене перевіряють, чи справді люблю я свого Якова... Так, люблю..."

Люблю його... Жду... Стоскувалася по ньому... Виглядаю зраночку^ і ввечері, бо він найрідніший для мене в світі".

Їй хочеться про це сказати братам, сказати, не соромлячись, та Софія відчуває — горло в неї пересохло і якась невидима, але владна сила перехоплює подих, важким тягарем давить їй на груди.

"Ні! Ні! — б'ється тривожна думка, мов пташина, нещодавно спіймана у клітку.— Не міг він одружитися... проміняти на іншу. Яків любить мене... Любить... Знаю!.. Це злий наговір, тяжка неправда, яку треба розвіяти... Зараз дізнаюсь, кому це потрібно розбивати нашу любов, наше щастя..."

Софія випростується біля столу, мов орлиця, ладна битися смертним боем з своїми нещадними супротивниками. В очах блискає гнів, губи мимоволі тремтять, а голос стає навдиво-" вижу чужим, незнайомим і кволим.

— Хто... Хто міг отаке вам сказати?

Очі прикипають до старшого брата, бо з його уст зірвалася страшна новина.

"Він просто пожартував... Ну, звичайно, пожартував, і йому, мабуть, і самому соромно. Він зараз про це скаже. Мусить сказати!"

Але брат мовчить, і його мовчанка страшить. "Невже правда?"

Софія пильніше дивиться на Трохима, і той, не витримуючи її погляду, схиляє голову.

Світ одразу потемнів перед нею. Тривожно б'ється серце, забиваючи дух.

— Хто... сказав?

І найстарший брат не пощадив молодшої сестри, хоч розумів добре, якого болю він завдає їй у цю хвилину.

— Отець Віталій. Від нього чули... А йому начебто заробітчани...

Стало тихо в хаті.

Приголомшена Софія сіла на стілець, а брати, немов хижі кібці, мучили свою знесилену жертву, домагаючись змовницької мети.

— Насміявся з тебе Яків,— линув, здавалося, з високої гори Лук'янів голос.— А ти не горюй, інші знайдуться... женихи. Он до слободи приїхав з Харкова багач Ізаров... Графський ліс купуватиме... Тут хоче й оселитися назавжди... А хто перший йому про ліс сказав? Я! Я, Софочко, сказав. До міста по крам їздив і сказав... А він і в дорогу зібрався одразу. І мене взяв з собою... У такому вагоні вмостилися, що тобі, Софочко, й не присниться... Все на пружинах... Чистота!.. У дверях отакенне дзеркало... І я про все дізнався... Удівець... Ні синів, ні дочок, ні близьких родичів... Про тебе йому говорив... Кажу: "Є в мене сестра — красуня..."

— Бачив він тебе, сестро, цієї неділі... У церкві...— продовжував атаку Лук'ян.— Сподобалась ти йому... Дуже сподобалась... Сам про це мені сказав. Такий туз, а бач, тебе помітив... Красу твою... А хто старався? Я старався... Мій клопіт... За тебе дбаю, Софочко... За твоє щастя піклуюся...

Хоч і довго вмовляли брати, але їхні слова не доходили зараз до її свідомості. Софія не чула, що їй говорилося, бо в голові одна лише думка — про Якова, про його неждану

зраду; думка невідступна, пекуча, ятрівна заволоділа всім її еством, витіснивши все інше, стороннє, непотрібне їй.

"Що ж робити? Як мені жити без нього... любимого... Пропала я... Пропала тепер навіки!.."

— А ще чув я, Софочко... На храм приїздить Яків гостювати до рідних батьків... разом з своєю жінкою.

...І коли інших слів не чула й не хотіла чути Софія, то ця звістка стьобнула її гірше батога.

Різно підвелась. В очах спалахнула відчайдушна рішучість.

— Сама спитаюся в попа... Перевірю!..

Бачили люди, як поспішала Софія слобідськими вулицями, як зникла в попівському дворі, як трохи згодом вийшла вона за ворота, зупинилась на хвилинку, тримаючись рукою за високий паркан, а тоді, наче п'яна, хитаючись, пішла додому, нічого не помічаючи перед собою.

А через кілька днів Софія у багатому вінчальному вбранні стояла в церкві поряд з багатем Ізаровим. У його старечих руках помітно тремтіла свічка. Ледь погойдувалась зовсім лиса голова з гострим яструбиним носом. Зате очі видавалися ще моложавими, виблискували іскорками від святкових люстр і рясних вогнів, що їх засвічували лише у найбільші храмові свята.

Софія бліда. Широко відкриті й благальні очі її ні на мить не відривалися від ікони божої матері, немовби в ній єдиній шукала вона зараз для себе порятунку з великої біди.

Стояла під вінцем, а невчасні, непереборні й настирливі думки летіли до зрадливого, але все ще любимого Якова.

Наче крута й висока гора роз'єднала їх тепер назавжди, і, може, тому вривався в душу біль і щось нестримне, жалюче й важке підкочувалось до горла, туманило голову.

Наче вві сні слухала вона хор і слова молитовні, вінчальні... Наче вві сні простягнула бліду руку, і холодний перстень, граючи золотими іскрами від церковних вогнів, з'єднав її, молоду, красиву й нещасливу, з нелюбим чоловіком.

Не пам'ятає, як вийшла з церкви. Здавалось, усі свої радощі й надії лишила вона в храмі і зараз має вирушати з огидним мужем у якийсь новий, незнаний і холодний світ.

"Що я наробила? Ой, що ж я наробила?.." їй хотілось зірватися з місця і бігти в широкий степ або до лісу, в гущавину, і там на самоті ридати від образи, нестерпних мук...

Дзвонять у всі дзвони, як на зелені свята чи Великдень. Гурт слобідських хлопців перетинає шлях молодим. В одного з них у руках вишиваний рушник, а на ньому хліб і сіль. А в другого відро з криничною, прозорою, як роса, водою.

Вклоняються хлопці, вітають молодих, передають хліб-сіль Ізарову, а той, поцілувавши хлібину, вручає її старшому боярину, а парубкам за поздоровлення не пошкодував золотого.

Криничну воду виплеснули з відра, як то робилося в таких випадках здавна, і

відразу ж дружки, світилки та свахи заспівали:

"Де ж ти, синку, був, був?
Що ж ти, синку, чув, чув?"
"Був я у церковці,
Держав вінець на головці,
Ще й срібну обручку,—
Софію за ручку..."

Ніколи ще не бачили в слободі такого бучного весілля. А тройка, що її невідомо де купив Ізаров, викликала захоплення і неприховану заздрість багатьох слободян.

І якими жалюгідними, миршавими в порівнянні з чистопородними рисаками здавалися Лук'янові коні, на яких пробував він доганяти багатого зятя. Жодна молода в слободі не мала стільки коштовних убрань і таких коштовних подарунків, якими наділив Ізаров Софію, нічого для неї не шкодуючи. Цими подарунками і щедрістю він намагався заглушити в ній почуття шлюбної нерівності, привернути її до себе; багатством та розкошами купити якщо не любов, то хоча б ласку і подружню вірність.

Пили, гуляли гості, а Софія з жахом думала про ту найстрашнішу для неї хвилину, коли їй доведеться зайти до спальні й лишитися тільки з чоловіком.

І ця хвилина надійшла.

Хмільні, розчервонілі від питва свахи, дружки та світилки оточили молоду, покрили її червоною хусткою, заспівали:

"А я тебе, сестрице, покриваю,
Щастям, здоров'ям наділяю.
Щоб ти була багата, як земля,
Щоб ти була здорова, як вода,
Щоб ти була весела, як весна,
Щоб ти мала чоловіка — до самого віка".

Пов'язують дружки Софію терною хусткою, а поверх чіпляють червону стрічку, одягають вінок.

Стоїть Софія біла мов крейда. Ні посмішки, ані слова привітного. Перед очима в неї спальня, де вже чекає на неї старий Ізаров. їй страшно переступити через поріг. їй хочеться закричати: "Люди! Рятуйте мене... Рятуйте! Нещасна я!" Але уста зціплені, мовчазні.

Софія переступає поріг і зупиняється.

Назустріч іде чоловік.

— Красуне моя! Жадана моя! — чує Софія старечий, хрипкий, неприємний для неї голос, що примушує її мимоволі здригнутися. Він помічає це і намагається заспокоїти молоду дружину: — Ти боїшся мене? Мила моя! Коли б ти знала, як я... люблю тебе.

Чоловік промовляє ніжні слова, але вони обдають її холодом. Вона бачить, як його очі загораються хтивим бажанням, а слабкі безживні руки помітніше тремтять, аніж у церкві, під вінцем. Ось він здимає з неї вінок, стрічку, розв'язує тернову хустину. Ненароком його холодна рука торкається Софіїної щоки...

"Втікатиму!" Огида пронизує її всю, мов блискавка. Софія зривається з місця і з страшним, нестямним криком "рятуйте" вибігає із спальні. Та дорогу їй заступають рідні брати, хапають її за руки.

— Пустіть! Пустіть!..

— Отямся, сестро! Куди втікаєш? Чого втікаєш? — Лук'яно-ві очі дивляться на неї погрозово й суворо.— Знеславити хочеш і себе, і нас?

— Сестронько, Софочко, зглянься... Ти ж у церкві з ним вінчана... Тепер ти його жона перед богом і людьми... Вгамуйся!

— Пустіть... мої руки.

— А ти, Софочко, не втечеш?

— Не гніви мене, Софіє... Іди до свого чоловіка.

— Він твій тепер, Софочко, єдиний, законний...

— Добре... Піду...— промовляє сестра якимсь відчуженим голосом.— Піду!..— І, хитаючись в безтямній самопожертві, повертає назад. І знову погляд її зупиняється на чоловікові. Він не говорить тепер їй ласкавих слів. Ображений і гордий стоїть біля вікна. Тонкі губи зціплені, очі, мов стріли, вп'ялись у неї, паралізували її волю, владно наказуючи залишитися в спальні.

І Софія відчула цю ненависну, але непереборну силу й підкорилася їй.

Притишена й покірنا підійшла до ліжка, впала на нього в білому вінчальному платті, як підбита чайка, невтішно заридала...

По м'якому килиму до високих дверей підійшов Ізаров, причинив їх і замкнув на ключ.

Після весілля він почав будувати кам'яний дім і через кілька місяців оселився в ньому разом з молодою дружиною. Кімнати він прикрасив рідкісними килимами, обставив розкішними меблями.

Часом у гості до Софії заходив брат Трохим. Жадібними очима оглядаючи багате оздоблення кімнат, потирав од задоволення руки і, як духовний наставник, повчав молодшу сестру:

— Будь ласкава з ним. Люби його. Богу молись за нього. Таке щастя привалило... Недарма тебе мати в лісі народила. По ягоди пішла до лісу і під дубом... Розкоші які — аж в очах миготить!

Рік прожила з чоловіком. Возив він її до Москви і Петрограда, показував усякі дива, яких повік не бачила б Софія. Одразу ж після подорожі Ізаров занедужав,— чи застудився десь у дорозі, чи вже невблаганна старість підкралася до нього непомітно, помщаючись за безпутну молодість, тільки хвороба не дозволяла йому підвестися з ліжка. Незважаючи на ліки, що їх приписували найкращі професори, запрошені з міста, Ізаров марнів, згасав з кожним днем, з кожною годиною і, відчуваючи близьку смерть, знайомив Софію з усіма господарчими справами. Софія виявила неабиякі здібності. Вона швидко навчилася виконувати значну частину його роботи: стежила за устаткуванням парового млина, відвідувала лісорозробки, бувала на сіножаті і на полі, скрізь устигаючи все зробити, і зробити добре. Дуже цінував Ізаров молоду дружину за

її розум і незвичайну кмітливість.

Йому жагуче хотілося жити, але хвороба безжально підточувала старечий організм. Ізаров відчув: дні його лічені... Надходить неминучий кінець. Тремтячою рукою він підписав заповіт, передаючи молодій дружині всі свої багатства... Після смерті чоловіка Софія одягла жалобне вбрання і носить його вже шостий місяць.

І хіба міг сподіватися Яків Македон, що сьогодні він буде кататися з нею на ізаровській тройці?

Не чекаючи вечора, він подався з дому в ліс до мамврій-ського дуба, щоб не хвилювати своєю присутністю матір, бо вона останніми днями так жалібно дивилась на нього, наче мала з ним розлучитися навіки. їй, звичайно, хотілося, щоб син посидів якийсь вечір з нею, та вона боялася йому про це сказати, сама добре розуміючи — не всидить він зараз. Адже на нього чекають друзі, товариші. То вже нехай погуляє з ними Яків останні деньочки...

Кожного разу, як тільки виходив він з двору, мати, непомітно ставши біля паркана, дивилась йому вслід, милуючись кра-сенем сином, що з ним скоро вона розпрощається. І відчуття близької розлуки ятрило материнське серце, затьмарювало душу болем і пекучою журбою...

Мамврійський дуб здалеку вирізнявся серед інших дерев своєю височиною. Глибокі розколини кори вкривав сірий оленячий мох. Де-не-де по стовбуру виднілися паразитні гриби. Переживши не одне людське покоління, дуб уже почав усихати з вершини. Над ним кружляла галич. З поля налітав вітер, і пружні віти шуміли листям то поривчасто, то зовсім тихо-тихо.

Яків ліг на траву й одразу ж помітив на всохлій гілці молоде галченя. Дрібно б'ючи крильцями, воно з карканням розкривало дзьобик, а мати клала йому в рот якусь живність. Високо в небі пропливали хмари. Яків стежив за їхнім ледве помітним рухом, слухав шум старого дуба, і несподівано спало на думку: може, востаннє він лежить ось так у цьому лісі, де залишилася неодгуляна молодість. І, може, ніколи більше не побачить він милих його серцю рідних місць, не почує листяного шуму мо-гучого мамврійського дуба, не зустрінеться більше з Софією.

Знову постав перед очима образ багатії вдови, з якою він при випадкових зустрічах не наважувався заговорити першим, хоч думав про неї і любив її, як і раніше.

Та завжди нестримна лють спалахувала в ньому, коли хтось починав розмову про Ізарова. Це не були ревності або заздрість до багача. Інше, незрозуміле для самого себе почуття в такі хвилини проймало його. Цього почуття не міг збагнути Яків, але воно викликало в ньому лють до слобідського капіталіста, якого ненавидів він з усією пристрасстю своєї чесної і щирої душі.

І ось настав ранок, коли жалобні дзвони "на схід душі" сповістили слободян про смерть Ізарова. До його будинку люди принесли корогви...

З того дня думки про Софію не давали Якову спокою. Старе почуття прокинулося в ньому з новою силою, і не стримати його, як не стримати руху свіжої прозорої води, що б'є з потужного джерела. Бажання побачити її, побути з нею віч-на-віч, попрощатися з

коханою жінкою було непереборним, і це бажання привело зараз Якова до лісу.

Чимраз сильніше багряніло небо, займаючись на заході велетенською пожежею. Чимраз тихіше шумів могутній дуб.

Яків вийшов на дорогу. Безлюдна, вкрита по обочинах травою та бур'янами, вона, звиваючись, зникала в слободі.

"Невже обдурила мене Софія?" Від цієї думки в душі Якова закипіла глуха образа на багачку, що дозволила собі так посміятися з рекрута. "А хлопці, певно, гуляють. Може, додому не раз по мене прибігали. Хіба піти?" Але якийсь внутрішній голос нашіптував йому, відганяючи геть сумніви, гіркоту і образу: "Не йди, Якове, вона приїде. Адже вона сама зупинила тебе на вулиці. Почекай іще".

Яків знову повернувся до мамврійського дуба. Темніло небо, затихало каркання галичі, тільки коники безперестанку сюрчали в траві та пролітали часом запізнілі птахи до своїх гнізд. Але ось здалеку донісся тупіт копит. Яків швидко підвівся. Мчала знайома тройка. Правила кіньми Софія, і Яків уже не зводив з неї очей.

— Я думав, не приїдете,— сказав він. На ній уже не було жалобного вбрання. Темно-вишневе плаття красиво облягало стрункий стан. А шовковий шарф, легкий, прозорий і голубий, мов весінне небо, ще більше молодив її.

Ось стоїть вона перед ним, така приваблива, безмірно дорога, і він, помітно хвилюючись, милується нею, червоніє, мов хлопчисько.

— Сідай!

Яків спритно скочив на козли.

— Давайте мені, я правитиму кіньми.

— Ти ж хотів, щоб я тебе покатила. То я вже правитиму й кіньми. Коні в мене слухняні.— Глянула на Якова, посміхнулась, спитала: — З вітерцем хочеш?

— Щоб аж дух забивало!..

— А куди ж поїдемо?

— У степ.

— Там нас можуть побачити. А я хочу цей вечір провести тільки з тобою, Якове. Ну, держись! — І тройка помчала. Засвистів у вухах вітер, заметався шарф, нагадуючи крила дивовижного птаха. Колеса підстрибували на вибоях. Кожної хвилини фаєтон міг перекинутись. Але вміло правила кіньми Софія, і Яків милувався нею. Хто з слобідських молодичь відважиться так мчати на тройці, ризкуючи розбитися на смерть? Для такої їзди потрібні не тільки сміливість і витримка, але й твердий характер, велика сила волі, молодецьке завзяття.

А рисаки летіли швидше вихору, і з такою ж швидкістю назустріч їм летіла польова дорога. Все ближчою, все чорнішою ставала спереду темна смуга лісових урочищ, куплених свого часу Ізаровим.

Софія підвелася і стоячи стьобала ошалілих коней батогом.

На вибоях дороги, коли особливо підкидало фаєтон, Яків мимоволі обіймав її рукою.

— Розіб'єтесь, Софіє Іванівно, не можна...

— Добре катаю? — спитала Софія, відчуваючи, що він стежить за найменшим її

рухом, милується нею, оберігає її.— Не всякий кучер зуміє так правити кінями!..

Через кілька хвилин тройка звернула на вузьку дорогу, закриту з обох боків густими заростями ліщини.

Де-не-де виднілися молоді клени, берести, дубки.

— Ось тут буде краще.— І Софія, віддавши віжки Якову, сказала: — Одведи їх он на ту поляну.

Яків повів коней навпростець, і було чутно, як тріщав у них під копитами сушняк. Гнулися молоді деревця, чіпляючись за збрую і фаєтон. Деякі з них потім пружно розпрямляли свої гілочки, а зламані так і залишалися лежати безпомічно на землі.

Софія облюбувала стару березу, що росла на невеликій поляні, вкритій густою травою та квітами, серед яких особливо вирізнялися білі вінчики ромашок.

Підійшов Яків, глянув на Софію. Вона лежала на траві і, примруживши очі, стежила за кожним його рухом. Він зніяковів. Кілька секунд стояв мовчки, не знаючи, про що з нею говорити.

— А завтра, мабуть, буде дощ... Софія засміялась.

— Сідай!

Несміливо сів біля неї. Очима, сповненими жадібною пристрасі й нетерпіння, Софія дивилася в обличчя Якову, засоромлюючи його ще дужче.

— Так завтра, кажеш, буде дощ? — Вона посміхнулася, і тепла рука її звично й сміливо лягла йому на плече, притягнула до себе.— Якове, милий мій! Коли б ти знав, як я знудгувалася за тобою. Хоч попрощаюсь... Хоч один вечір побуду з тобою.

Немов на сповіді, говорила йому про своє життя, про нерівний шлюб, на який підбив її брат Трохим.

— Та знай, Якове, під вінцем стояла в церкві, а думала про тебе... Чуєш?

— Чую... Чую...— промовляє він і сам ще не вірить своїм очам. Перед ним Софія, його Софія, його любов і щастя!

Наче нічого й не трапилось. Наче не було тих пекельних мук і болю, страждання й туги, що їх зазнав Яків, повернувшись з Таврії. Те все минуло, немов кошмарний сон. Не хочеться про нього згадувати... Особливо зараз.

Після довгої розлуки знову зійшлися вони — і немає слів таких, щоб ними можна було б передати всю радість цієї довгожданої зустрічі. Та й навіщо слова, коли красномовніше за них промовляють очі, коли завмирають в солодкому захваті серця і його гарячі губи жадібно тягнуться до її вогняно-вишневих губ і застигають у довгому поцілунку.

— Невже це ти, Софіє, зі мною?.. Ти?.. Ти?..

Вона горнеться до нього, сповнена незвіданого щастя й любові, голубить його, коханого, найдорожчого в світі.

— Я!.. Я!..— відповідав йому голосом, що бринить, мов пісня.— Коли б ти знав, як ждала тебе, як стоскувалася за тобою... Одурили мене брати разом з попом...

Вона розповідала йому, як минали в безрадісному заміжжі дні... І єдиною втіхою, єдиною розрадою для неї був він, Яків. Йому одному безроздільно належали і серце її, і

душа. Боже мій, як шукала вона хоча б хвилинної зустрічі з ним! Як жадібно ловила з вуст інших людей кожне слово, сказане про нього... коханого...

Яків хоч і слухав, але погано розумів те, про що говорила йому Софія. Відчуття її близькості, її поцілунки якимсь радісним, буйним хмелем розливалися по всьому тілі, затьмарювали розум... Нічого не бачив у ту хвилину, крім її іскристих очей, що вабили до себе з непоборною силою. Він вслухався в її голос,, відчував на своєму обличчі її гаряче дихання.

— З гармонією по вулиці йдеш, а я стежу за тобою. На яких вечорницях бував — знаю. Безсонними ночами думала про тебе, і так хотілося мені, Якове, зустрітися з тобою, поговорити, подивитися на тебе,, ось так, як зараз.

— І я думав про тебе, Софіє, віриш... Та що ж це, насправді? Та коли б я знав... Скажу тобі, признаюся Щиро, Зненавидів я Ізарова і ніколи де думав...

Новий поцілунок обірвав його слова. Пахла трава. М'яка й тепла долоня гладила його волосся, а ніжні слова дурманили йому голову.

— Хороший мій... Рідний ти мій...— Вона цілувала його жадібно, добре здаючи, що розлучається з ним, можливо, назавжди.

...Яків лежав на траві з розстебнутим коміром сорочки, дивився в небо, всіяне зірками, а поруч нього сиділа Софія.

— Про цю зустріч ніхто не повинен знати, чуєш, Якове? — В її голосі він відчув сухість. Вона вже не говорила йому ніжних слів, не голубила його, як раніше, сповнена пристрасті, а була мовчазно-суворою, немовби шкодувала за тим, що сталося.

— Софіє, глянь сюди, глянь мені в очі. Вона нехотя повернула голову.

— Ну, чого тобі? — І це було сказано таким тоном, що Яків одразу замовк. Софія нетерпляче глянула в бік поляни, де стояла прив'язана до дуба тройка.

— Привести коней?

Не відповідаючи, вона підвелася з трави, підвівсь і Яків. Душу його сповнило почуття незаслуженої образи. "Чому Софія стала раптом такою холодною, такою неприступно-гордою, коли ось зовсім ще недавно оці руки обіймали мене, ніжно милували, як можна милувати тільки людину, котру дуже любиш?"

Якову знову хотілося обійняти її, спитати: чим він образив її? Може, ото згадавши мимохідь про покійного Ізарова, він своїм одвертим визнанням мимоволі завдав їй болю?

— Софіє, скажи мені чесно, що трапилось? Чому ти стала такою?

— Якою? — І вона, бажаючи припинити нудну для неї розмову, навмисне позіхнула.

Яків нічого більше не питав. А через кілька хвилин тройка поверталася з лісу. Коні бігли риссю, і, як тільки наблизились до мамврійського дуба, Яків передав віжки Софії, а сам, не спиняючи рисаків, спритно зіскочив з фаетона.

— До побачення, Софіє!

— Прощай!

— Можливо, коли-небудь зустрінемося, якщо повернуся живим...

Вона нічого не відповіла, тільки ледь махнула рукою. Тройка помчала, мов вихор, і

швидко зникла з очей.

Пізно вночі Яків повернувся додому. Мати подала йому на вечерю кілька стиглих помідорів, окраєць житнього хліба і чашку молока.

— Не пий більше, Якове,— сказала вона, не зводячи з нього своїх ласкавих очей. В них світилося стільки безмежної ніжності, любові й турботи, що син, глянувши крадькома на матір, відчув її тривогу, її невисловлене горе, невивпакану журбу.— Не треба... Шкодить тобі горілка... Бачиш, як ти схуд за ці дні.

Яків густо солив розламаний надвое помідор і з апетитом їв його.

2

Рясне гілля вікової липи звисало над невеликою каплицею, що притулилася в кутку церковного муру. Навіть у буденні дні в каплиці горіла лампада, і віруючі часом заходили сюди, щоб поцілувати ікону й кинути в синеньку скриньку з вузькою проріззю мідяка.

Сьогодні біля каплиці сотні людей, і майже кожний, купивши дешеву свічку, мостить її тут же на свічник, густо закапаний воском. У передранковому тумані жовтіють вогники, і блідий відсвіт їх падає на обличчя рекрутів. Не відриваючи очей, дивляться вони на потріскану ікону Миколи-чудотворця, вірячи в її чудодійну силу, благають уберегти від кулі ворожої, гострого багнета, від смерті на полі брані.

Священик править молебень.

"Мати божия, сохрани под кровом твоим христолюбное воинство и царство Всероссийское и своим предстательством у сына своего, Христа, бога нашего, испроси нам победу на враги и супостаты наша".

Співає хор.

Псаломщик байдуже дивиться на рекрутів і дзвінким тенорком повторює: "Господи, помилуй нас!" Ці слова він вимовляє так швидко й невиразно, що вони, зливаючись, утворюють якесь набридливо-куце й незрозуміле "помілос".

Моляться, довго моляться рекрути, припадаючи головами до землі. Безмежна туга й скорбота, біль і відчай застигли на багатьох обличчях. Раптом спереду біля каплиці хтось заривав.

— Не хочу я... не хочу!..— Це плакав Кузьма Сукачов, майбутній солдат. У сатиновій сорочці, у штанях, густо полатаних, він прийшов сюди першим з дружиною й дітьми, бо тут наказано було збиратися. І хто знає, чи від жалю, що ось він уже залишив рідну домівку, а після молебня залишить і свою сім'ю, чи від пекельних думок, що ятрили його душу, викликали страх перед невідомим майбутнім, завдаючи болю й мук,— Кузьма не витримав, затулив обличчя старим картузом, безутішно заривав.

Священик так само спокійно й звично правив службу божу, а псаломщик, глянувши на ридаючого рекрута, одвернувся, лишаючись байдужим до всього, що тут відбувалося.

Кузьма затих і знову, звернувши заплакані очі до ікони, почав гаряче молитися.

Під кінець служби з'явилися соцькі, стражники і навіть сам пан становий пристав

Молебень скінчився. Високо над обрієм бліднув ущерблений місяць. Церковний

сторож гасив свічки і, виймаючи їх з свічника, кидав у дерев'яний ящик, над яким од тліючих ґнотів звивався сизуватий пахучий димок.

До каплиці під'їхали дві підводи. На першій сиділи Трохим Безсалий з дружиною і сином Олександром. На другій — його брат Лук'ян, що проводжав на війну сина, теж Олександра, і свого наймита Гліба Колмикова.

Останньою прийшла до каплиці Софія Ізарова. У строкатому натовпі рекрутів розшукувала своїх племінників. За кожним її рухом пожадливо стежив Яків, не наважуючись підійти до неї першим. Вона ж його не бачила й не відчувала на собі його пильного погляду.

Жалібно плакала худенька жінка, припавши до могутніх грудей свого чоловіка — Пимона Базалія, Він нічим не міг її заспокоїти, а тільки широкою долонею ніжно гладив тремтячі плечі.

— Бережи... Донечку бережи...

Дівчинка років шести плакала, теж обіймаючи рученятами батькові коліна.

А' трохи осторонь, біля воза, стояв розчервонілий Лук'ян і, звертаючись до племінника, говорив:

— Я певний, Олександре, що ти повернешся з хрестами й медалями. Ти людина освічена, ти зразу офіцерський чин одержиш. Тоді про мого Олександра не забувай. Можливо, що й він хоч прапорщиком стане. Як-не-як, а ви — двоюрідні брати:'

— Будь обережним, сину. Береженого бог береже,— сказав Трохим Іванович, і нічого не могла сказати мати, худорлява жінка, одягнена у все темне, мов черниця. Обійнявши свого Сашеньку, вона затремтіла від плачу.

Олександр не любив сліз. Він не без задоволення йшов на війну, де перед ним відкривалося стільки привабливих перспектив. Його завітною мрією було стати офіцером і, відзначившись у боях, одержати нагороди.

— Ну, перестань, Олімпіадо. Хороший костюм слізьми зіпсуєш.— Трохим Іванович узяв дружину за руку, одвів набік, повчаючи, як маленьку: — Такі гроші заплатили, а ти забрудниш. Сльоза, вона теж слід по собі лишає, запилиться матерія, буде пляма.

Олександр швидко й неохоче прощався з меншими братами, весь час позираючи, чи скоро вже можна буде вирушати в дорогу, покінчивши з оцими неприємними для нього церемоніями. Потім підійшов до тітки, старшої за нього всього на два роки.

Софія, цілуючи племінника, побажала йому вернутися з війни живим та здоровим. Те ж саме сказала вона й синові Лук'яна.

Поблизу каплиці стояли Македони.

— Не забувай же, Якове, батька, матір, частіше хоч листи присилай...— 1 батько відвернувся, щоб син не помітив його сліз.

— Добре... писатиму...

Якову дуже шкода батьків. Він іще раз обійняв їх, поцілував, а тоді рішуче підійшов до Софії. В очах її помітив переляк, зрозумів, що зробив необдуманно, але повертатися було вже пізно.

— Прощайте, Софіє Іванівно! Хто знає, чи доведеться нам побачитися коли-

небудь...— Він простягнув їй руку, але Софія несподівано при всіх поцілувала його в губи.

— Бажаю тобі, Якове, живим-здоровим повернутися...— Очі її раптом наповнилися сльозами.— Напиши, як там... на війні... Ждатиму...

Вона хвилювалась, і хвилювання її передавалося Якову. Він і сам ще не усвідомив того, що з ним діється. Все переплуталося в голові. Почуття образи, яке жило в душі після незабутньої зустрічі в лісі, зараз безслідно зникло, немовби його й не було ніколи! І ось знову стоїть перед ним Софія, така близька йому, кохана...

Так багато хочеться сказати їй в цю останню хвилину розлуки, але він нічого не говорить, тільки дивиться на неї, на її сльози, і вони печуть йому дудіу...

До старого Македона підійшов Мефодій Дробот. Вони давні приятелі. Замолоду ходили разом на вечорниці, навіть одного року одружились. Тільки в Мефодія діти повмирали, вмерла згодом і дружина, а сам він тепер жив у лісовому курені, рідко відвідуючи слобідських друзів. Збоку на ремінці у нього висіла мідяна трубка, зігнута місяцем-молодиком. Лісник заспокоював старого Македона, втішав Македониху, що стояла тут же заплакана й сумна.

Закалатали дзвони. Тривожно каркаючи, знялася в повітря галич і, покружлявши трохи над дзвіницею, полетіла назустріч ранковій зорі, що яскраво горіла над далеким обрієм. Підіймаючи задушливу пилюку, рушили рекрути від каплиці. Слідом за ними, поскрипуючи колесами, потяглися підводи, навантажені рекрутськими речами.

Ні з ким не прощався тільки п'ятнадцятилітній доброволець Терень. Хлопець не пам'яте батьків. Він був пастухом у куркулів, взимку доглядав хазяйську худобу, а шли траплялася вільна година, йшов до діда Михея, з яким була в нього вірна й зворушлива дружба. Та, на жаль, дід занедужав і не зміг сьогодні прийти до каплиці, щоб попрощатися і провести свого юного друга в далеку дорогу.

Хлопчина стояв поблизу каплиці, з цікавістю спостерігаючи за всім, що тут відбувалося.

— Тереню! — почув він ласкавий голос Македонихи.— Куди це ти зібрався?

— Як куди? На війну.

— Та хто ж тебе туди посилає?

— Сам іду... Бо що я тут? Сирота... Родичів нема. Спасибі дідові Михею — притулок дав. А їсти вже нема чого, то, може, там харчуватимуть... як добровольця.

— Бідне дитя моє! — жалісливо промовила Македониха і дала хлопцеві червоне яблуко.

Раптом хтось загравав на гармонії, і —одночас зринув над похмурим натовпом високий та дзвінкий голос:

Последний нонешний денечек

Гуляю с вами я, друзья...

Але пісню ніхто не підхопив, і одинокий голос обірвався, мов нитка.

Біля каплиці лишився Мефодій Дробот та ще кілька слободян, яким нікого було проводити. Мефодій стояв, доки натовп не звернув в іншу вулицю, потім

перехрестився і, не поспішаючи, рушив додому.

Над вузькою вулицею хмарою повисла курява. Люди йшли мовчки, кожний думав про своє.

В кінці слободи, під білою березою, прощався з дружиною й сином ще один рекрут. Взявши на плече торбу, він рушив до шляху, а вона з хлопчиком бігла за ним і, ридаючи, знову кидалась йому на шию. Він одривав од себе її руки, силкувався заспокоїти, але дружина, очевидно, не зовсім його розуміла. Рекрут ще раз обійняв її, потім притиснув до грудей синочка і, жадібно його поцілувавши, обережно спустив на землю, а сам, не оглядаючись, швидко пішов від них.

Зрозумівши, нарешті, що затримати його неможливо, жінка зупинилась, і тільки очі її, ні на секунду не відриваючись, стежили за чоловіком. Це був Метелик, слобідський грамотій, добрий господар і мисливець. Він привітався до людей, поклав на підводу свою торбу і, догнавши товаришів, приєднався до гурту.

Минувши балку, рекрути сіли на підводи, щоб не мучити себе тяжким розставанням, не бачити сліз близьких людей. І довго ще потім на околиці слободи стояв натовп, проводжаючи очима підводи, що прямували до станції.

Сходило червоне, як степовий мак, сонце. Кружляла над полем галич і летіла слідом за рекрутами, немовби відчуваючи для себе багату поживу.

Все меншими ставали підводи й люди, а незабаром вони і зовсім зникли у степовій даліні. А натовп не розходився. Заплакані очі дивилися на спустілий шлях. Там, де він зливався з обрієм, з'явилася й швидко росла темна хмарка, передвіщаючи грозу.

3

Узлісся бору. Немов гриби біляки, вкрили лісову поляну парусинові намети. Звідси видно місто з кількома церквами на горбах. На траві біля палатки зібралися дружинники. Яків Македон затягнув пісню, товариші підхопили її. Сумна мелодія нагадувала про рідну домівку, тривожила серце, викликала спогади. Співали тихо, знаючи, що за "мужицькі" пісні можна дістати позачерговий наряд від начальства. У гущавину бору долітали з міста передзвони, і, можливо, не один звір, нашорошившись, слухав одноманітне гудіння і мчав потім, сполоханий, в такі хащі, де давно не ступала людська нога!

Тихо й журно пливла сумна мелодія пісні. Пролетів над головою нічний птах, і на ближньому дубі загойдалася гілка. Досвідченим оком мисливця Метелик безпомилково пізнав сову, а за хвилину її різкий жалібний крик, що нагадував плач дитини, пронісся над поляною. Пісня обірвалась. Кілька дружинників повернули голови до дуба,

— Не на добро плаче сова,— сказав Пимон Базалій і перехрестився.— Ой, не на добро...

Всі помовчали.

— Колись до мого сусіди унадився пугач,— озвався Кузьма Сукачов.— Як тільки звечоріє, так і кричить на клуні, а перед трійцею клуня згоріла.

— Папуга теж угадувати може. На ярмарку квіточок мені витяг "на щастя",— почав було розповідати Гліб Колмиков і замовк. З дубка знялася сова, і в повітрі

почувся легкий шум її крил...

— Дивний дітах: чим темніша ніч, тим краще бачить. Все одно що кішка,— зауважив мисливець, який добре знав поведки сови,— а люта — не доведи господи. Колись я підстрелив ось таку сову, взяв її в руки, так, вірите, до крові подряпала. Пам'ятаю, що за її крила покійний Ізаров карбованця мені заплатив.

Знову помовчали, прислухаючись, як у вечірній тиші хвиля за хвилею линув церковний передзвін.

— Завтра неділя, Тіхвінської божої матері празник.

— У нашій слободі ярмарок. Наїде людей, навезуть усього...

— А хто купуватиме? Збіднів мужик. Війна.

— Дивлячись який мужик. Лук'яна взяти для прикладу, Со-фіїного брата,— цей живе... Сам скубе інших. І так у нього всього вдосталь, а він ще солдатські землі почав орендувати споловини, наживається.

— Баришники та торговці теж наживаються. А наші сім'ї однією картоплею обходяться.

— І тією не вволю. До різдва, може, вистачить, а надалі — подумати страшно. Вмиратимуть з голоду, і хто їм допоможе, хто?

— Чув я, робітники проти війни бунтують.

— А проти них поліцію та жандармів пошлють або козаків — приборкають одразу.

— Переб'ють нас в окопах, перекалічать,— вимовив хтось з безнадійною приреченістю. І тоді встряв у розмову Яків Македон.

— Я оце все думаю. Зустрівся мені в лісі один робітник. Сірників у нього не було. Викресав я вогню, закурили, почав він мене розпитувати: звідки я родом та кого вдома залишив, що робив до війни. "Столярував,— кажу,— з батьком у слободі". Оглянув він мене пильніше й запитав: "Хіба тобі потрібна оця війна? А чи потрібна отому австрійцеві чи німцеві, в яких ти стрілятимеш на фронті? Ти подумав, що і в тих арміях солдати — це робітники та селяни? Хіба вони тобі щось лихе зробили? Вони такі ж, як і ти,— трудові люди. І вдома у них лишилися батьки, дружини, діти, сестри... А ти їх, оцих солдатів, убиватимеш? Не туди дивишся, Якове. Не там твої вороги!" Так мені хотілодя з ним довше поговорити, та він кудись поспішав. "Ми ще,— каже,— з тобою зустрінемось. Бачу, не все тобі зрозуміле, але нічого, зрозумієш потім. Я теж був колись отаким, як ти". І пішов у гущавину. Артемом його звати, а працює він токарем тут же, у Брянську, в арсеналі. Не туди, каже, дивишся. Не там твої вороги! — повторив Яків і, трохи помовчавши, додав: — Хіба не правду він сказав? Що ми бачили? Де бували? Що знаємо? Як сліпці... Як оте стадо, що його на бойню женуть...

Хтось, зітхнувши, з жалем промовив:

— І справді, як те стадо... Хто грамоту знає, тому легше і на війні.

— Це ж ти до чого?

— А до того... Безсалий має вже чин прапорщика... Що значить грамота...

— Не в цьому річ. Начальству вміє догоджати, а воно йому за те по службі дає надвишку... Такий собі дорогу проб'є і до чинів, і до нагород.

Непорушно стояли старі сосни. Десь у темних хащах кричали сови, і, прислухаючись до їхнього крику, Пимон Базалій повторював:

— Ой, не на добро їхній крик, не на добро... З офіцерського намету прибіг Терень.

— Хто тут зараз співав?

— Ну, заробили під неділю по наряду,— сказав Кузьма Сукачов,— ось віщування сови й збувається.

— Так ми ж, здається, тихенько співали, а дивись,— доведеться відповідати. Ой ти, життя наше солдатське!

— Приїхав полковник, а з ним Олександр Безсалий, тобто його благородіє прапорщик Безсалий. Оце ж він наказав усім, хто зараз співав, з'явитися до нього.

— Мучить нас Трохимів синок. Написати б його батькам ..

— І не думай. Знаєш, що він тобі за це зробить? Та він тобі десять нарядів позачергово дасть.

— Нащо кличе, не знаєш?

— Ясно й так... Перепаде нам за мужицькі пісні. Ну що ж, підемо. Якщо всі з'явимося, може, і помилує. Не кривдять тебе, Тереню, офіцери?

Терень нічого не відповів, немовби й не чув запитання, тільки ще раз нагадав:

— Зараз же приходьте.— Та й побіг, а Кузьма Сукачов, подивившись йому вслід, сказав:

— За дідом Терень сумує.

І справді, хлопець не раз згадував діда Михея. Охоче поїхав би звідси до рідної слободи, так не можна. Часто з міста в гості до офіцерів приїздять панянки. Тереню тоді доводиться носити важкі кошики з питвом та закускою: він і посильний, він і денщик. Так намориться Терень, що не чує під собою ніг. Якби дозволили, він би, здається, три доби безпробудно спав.

Але спати доводиться йому всього дві-три години, а вранці, втомленого, нарівні з іншими солдатами гонять на стрільбище. Кріпиться юнак, та коли трапляється вільний час, він іде до лісу і там потихеньку плаче, згадує діда Михея, згадує своїх товаришів; заздрить їм і щиро шкодує, що так по-дурному став добровольцем.

Наймитське життя в слободі було для нього гірке, безрадісне. Думалось тоді: "Може, там, на війні, буде легше". І ось тепер бачить Терень, як він помилився в своїх сподіваннях і надіях. Щодня спостерігаючи побут офіцерів, хлопець зрозумів багато такого, що відштовхувало його від цих людей, викликало в ньому почуття образи, зненависть. Іноді він заходив до палатки земляків, і тоді Кузьма Сукачов, обіймаючи його й голублячи, мов рідного сина, співчутливо говорив:

— Важко тобі, синку, прислужувати офіцерам! Можливо, тому, що він називав його "синком", а може,

і тому, що вірно вгадував душевний стан Тереня, бачив, як йому тяжко, і побатьківському жалів,— це співчуття викликало в юному серці приплив такого пекучого жалю до самого себе, до своєї гіркої долі, що в хлопця не раз світилися очі непрошеною сльозою.

— Нічого, Тереню, почекай. Відправлятимуть на фронт, просися, щоб відпустили тебе додому, до діда. Начальство повинно зглянутись. Ти ще малий, солдатське життя тобі не під силу. Це розуміти треба. Та й за дідом Михеєм потрібно доглянути. Старий він, слабий...

Не соромлячись Кузьми, Терень гірко плакав. Довго стримуване ридання проривалося раптом так несподівано й бурхливо, що спинити його вже не було сил. Кузьма мовчки гладив худенькі плечі, заспокоював:

— Ти не плач, Тереню. Ти скажи їм, що ти ще малий для солдатської служби, хочеш додому, до діда. Тебе повинні відпустити.

Все це пригадалося зараз Кузьмі, викликавши в ньому щирий жаль до хлопця.

— Що ж, ми — люди підневільні. Наказано йти — підемо. Мусимо виконувати наказ.— І дружинники, приховуючи невдоволення, навіть лють, пішли до офіцерського намету. Але там нікого не було, крім Тереня та ще одного солдата-деищика. Обоє вони тримали в руках кошики, прикриті зверху рушниками.

— Наказано одвести вас туди,— махнув Терень рукою в напрямі старих сосен.

На невеликій поляні сиділи офіцери. Просто на траві лежав полковник Бабенко. Підкидаючи в багаття сухе гілля, милувався вогнем. Руки в нього жиливі, як у людини, що займається важкою фізичною працею. Чорні кучеряві волосинки густо вкривали його короткі, але дивовижно рухливі пальці.

Яскраве полум'я освітлювало немолоде, припухле від надмірного пияцтва обличчя. У випещених вусах, як і на скронях, була помітна сивина. Під широким лобом глибоко ховались маленькі очі, в яких світилися хитруваті іскорки. Здавалося, кожну людину він бачив наскрізь.

Поруч полковника щебетали міські панночки, безпричинно сміючись і кокетуючи. Одягнені по-літньому, обидві в зелених капелюшках, вони були схожі одна на одну, мов сестри.

Полковник Бабенко, помітивши дружинників, підвівся на лікоть, і зараз же до нього підскочив тоненький, щупленький офіцерик з гострим пташиним носом, гострою, як у тхора, мордочкою і такими масно-улесливими очима, наче з малих літ він тільки тим і займався, що прислужував старшим, запобігав перед ними, вгадував з півслова їхні бажання і ладен був виконувати всі їхні, бодай найменші, примхи й вередування.

Його сірі очі, не наважуючись прямо й сміливо глянути в обличчя командирів, дивилися тільки на кінчик полковниково-вого носа, червонуватого, як недоспіла слива.

Полковник тільки зараз помітив біля себе цього офіцера і звернув увагу на його вузький, неприродно увігнутий лоб, неначе в дитинстві хлопчика стукнули по цьому місці залізною палкою.

— Це що ж у тебе, голуубчику мій, лоб так покарьо-жено?

— Від народження, так би мовити, пане полковнику,— охоче і жваво відповів офіцерик, задоволений, що на нього звернуто увагу.— Батько мій був чиновником, часто пиячив, а потім нещадно бив дружину, мою матір. Оскільки я був, так би мовити, в утробі...— Він замовк, почувши, як пирснули сміхом панночки, але, швидко

оволодівши собою, продовжував, щоб задовольнити цікавість полковника: — Іще в утробі материнській, так би мовити, зазнав дефекту... Дружинникам накажете подати команду?

— Зажди, голубчику мій. Як же тебе?

— Усиков моє прізвище. Прапорщик Усиков. Зволили забути, а я вже з вами знайомий.

— Картуза надінь.

Офіцери засміялись. Усиков із швидкістю миші метнувся до куща глоду, де хвилину тому він почепив свого картуза. Полковник, намагаючись підвестися, відчув, як чийсь сильні руки люб'язно взяли його за лікоть, підіймаючи огрядне й обважніле від хмелю тіло.

— Дякую, голубчику мій, дякую,— полковник уважно оглянув бравого офіцера.— Щось я тебе не пригадую.

— Прапорщик Безсалий!

— А-а!..— здивовано вигукнув Бабенко, наче зустрів давнього приятеля, з яким не бачився багато літ.— Молодець! Подобаєшся ти мені.— Пихкаючи люлькою й злегка похитуючись, він пішов назустріч дружинникам. Хтось з офіцерів сказав на його адресу:

— Коли він добре вип'є, рідну матір тоді не пізнає.

Всі офіцери рушили за полковником. Дружинники спинились за всіма правилами військового уставу, чітко відповіли на привітання полковника, і це йому сподобалось.

Хитаючись, він підійшов до Якова Македона.

— Мені говорили,— почав він, і з рота в нього випала люлька. Усиков швидко підняв її, витер хусточкою, подав полковнику. Той взяв люльку і, навіть не подякувавши за послугу, сунув знову до рота.— Мені говорили, голубчику мій, що всі ви добре співаєте пісні. Панове офіцери, не знаю, чи вам відомо, що дитинство я провів у селі... в українському, дуже красивому селі. У мене була бабуса з старовинного козацького роду. Вона мала...

— Свій маєток над Россю. Ах, який чудовий, так би мовити, маєток! Які там сади, водоспади, гаї! — вигукнув Усиков з таким захопленням, наче всі ті багатства належали особисто йому.

— Зажди, батеньку. Звідки ти все це знаєш? Правда, був маєток над Россю.

— А ви самі розповідали, пане полковнику, про свій рід.

— Був маєток... над Россю. І бабуса була. Там я любив слухати народні мелодії. Мені відомо, що серед вас є хороші співаки.

Одлягло від серця тривожне почуття, вільніше зітхнули дружинники. А полковник усе ще стояв проти Якова і, тикаючи в його груди пальцем, допитувався:

— Ти, голубчику мій, можеш співати?

— Так точно, ваше високоблагородіє, можу!

— Дати їм водки... ні, по-нашому, горілки... Горілки їм наказую дати! Я знаю — хохли її люблять,— і полковник, задоволений з того, що пригадав українське слово,

сміючись, пішов назад до багаття.

Дружинники розмістилися під старою сосною. Про них швидко забули. Наказ полковника залишився на цей раз невиконаним. Біла скатертина коло багаття рясніла від питва й різної закуски. Терень разом із солдатом-денщиком ледве встигали відкупорювати пляшки. Полковник умів пити і цим умінням вихвалявся перед офіцерами.

— По-моєму, так: чи вино, чи горілка. Страшенно не люблю суміші. Вино на мене не діє, і я віддаю його панночкам. Панночки солоденьке люблять... Сам же я вживаю тільки білу.— Він підняв свою чарку. Усиков кожного разу встигав цокнутися з полковником, випити — теж білу — всю до дна. Сп'янівши, він розповідав:

— У мене батько, так би мовити, теж з характером був чоловік. Пив тільки білу, і пив, скільки б йому не давали.

— Де ж співаки? Чому мовчать? — спитав полковник, і Усиков, відставивши чарку, верескливим голосом подав команду дружинникам:

— Вста-а-ать! Шагом... ар-рш! — і в хащах відгукнулася луною його команда:

— ...ар-рш!

— Навіщо? Боже мій! Нехай там співають,— ліниво махнув полковник обважнілою рукою.

Слухаючи злагоджений спів дружинників, розчулений полковник витирав хусточкою очі.

— Панове офіцери!.. Мелодія... яка мелодія... Вона мені нагадує дитинство... далеку Рось, бабусю...— І він, як це часто буває з п'яними, заплакав.

— Пане полковнику, дозвольте, так би мовити, припинити...

Полковник його не чув. Обнявши коліна панночки, він висловлював почуття, якими була сповнена в цю хвилину його душа.

— Я там народився, жив, де Рось. Я бачив їх. Хто вони? Хохли, мужики! А яка мелодія... Ні, ви тільки, голубчики мої, послухайте... Горілки! — кричав він, і перший встигав наливати йому в чарку все той же Усиков.

А пісня, наростаючи, пливла над бором. Кожний із співаків розумів: не для п'яного полковника й офіцерів співають вони, а для себе. Тому так невимушено й дружно звучали їхні голоси, тому стільки задушевності, людяної теплоти, чарівності почувалося в пісні, близькій і зрозумілій їхньому серцю.

— Ой горе ж мені та, діточки, з вами! Гей, та що немає та хазяїна над вами!

— Мати ж наша, мати, не журися нами, Як повиростаємо, розійдемося сами.

Ой буде нас, мати, та по горах, по долинах, Ой буде нас, мати, та по чужих країнах! Ой будеш ти, мамо, як зозуля кувати, Що нікому ж буде тобі пити подати...

Пісня несподівано урвалася. На поляні з'явилася група невідомих людей. Поперед них ішов прапорщик — красень Сергій Давиденко, що полонив багатьох брянських "дамочок" і "панночок". За невідомими, перевалюючись, ішов солдат Са-велій. Його знали всі дружинники, поважали і в той же час побоювались цього мовчазно-похмурого руського богатиря. Са-велій легко згинав і розгинав у руках підкову, легко ламав

молоді сосонки, міг без особливих зусиль підняти людину й тримати її в себе над головою.

Всі дивились на невідомих людей, одягнених у робочі блузи. У декого з них були кошики, і звідти чувся передзвін чи пляшок, чи склянок

— Хто такі? Що їм треба? — побачивши перед собою сторонніх, роздратовано спитав полковник.

— Пане полковнику! Група робітників з брянського заводу затримана мною в бору.

— Ну, і що з того? Навіщо їх привів сюди?

Давиденко щось шепнув полковникові на вухо, і той, кліпаючи повіками, багатозначно промимрив:

— Ага-а!

Його за руки підвели з трави. Хитаючись, Бабенко підійшов до першого робітника. У чоботях, у засмальцьованій кепці і такому ж одязі, він тримався вільніше за своїх товаришів. П'яний полковник не міг помітити, скільки зневаги й презирства світилося в розумному і впевненому погляді робітника.

— Ти хто такий?

— Токар з арсеналу.

— Документи?

Робітник подав паспорт, а сам непомітно стежив за вайлуватим Савелієм.

— Твоє прізвище Черкашин? Артем Черкашин... розповідай, голубчику мій, що ви робили в лісі?

— Що ж робили? Зібрались. Завтра неділя, а сьогодні в нас получка, вирішили трошки погуляти.

— Чому не пішли до корчми?

— Свіже повітря краще.

— Он як! — навіть вигукнув здивований Бабенко, який не чекав, очевидно, такої відповіді. Знову до його вуха нахилився Давиденко.

— Ага-а! — Полковник не встиг навіть вийняти свою записну книжку, як підскочив Усиков, подаючи олівець.

— Пане полковнику, фаберівський... Будь ласка.

— Знайшли що-небудь таке... недозволене? — запитав полковник, звертаючись до прапорщика.

— Ваше благородіє...— почав було Артем.

— Не благородіє, а високоблагородіє, так би мовити... Тварюка! — поправив Усиков.

— Якщо ви гадаєте, що ми займаємося політикою, то це даремно. Ми — робітники. Просто вирішили погуляти трохи. Ось і пляшки з пивом. Покажи його високоблагородію кошика,— звернувся Артем до одного з своїх товаришів.— Ми нікого не займали, нікому не заважали. Ніч місячна, красива. Грали на гітарі. А потім з'явився ось цей пан прапорщик і невідомо за яку провину нас заарештував.

Артем, хоч внутрішньо й хвилювався, але, добре приховуючи хвилювання, зірко, проте непомітно продовжував стежити за Савелієм, що, безперечно, знав якусь

таємницю.

— Коли б що-небудь знайшли, а то ж нічого не знайшли, а чомусь заарештували. Ми просимо, ваше високоблагородіє, звільнити нас.

Савелій зробив незрозумілий рух, наче хотів про щось сказати полковнику, але роздумав, перехопивши Артемів погляд. Спостережливий Усиков, помітивши щось підозріле в погляді робітника, наважився й собі шепнути на вухо п'яному начальникові.

— Ага-а!

Полковник пальцем поманив до себе Савелія. Той удав, що не зрозумів, до кого звертається командир полку, і продовжував стояти на місці. Розлючений такою неслухняністю, Усиков підскочив до Савелія, погрожуючи кулачком.

— Йолоп, так би мовити, скотина! Не розумієш, що це тебе кличуть їх високоблагородіє.

Савелій підійшов до полковника. На гострому багнеті його гвинтівки вигравали відблиски вогню і місяця. Солдат стояв у драних черевиках, в синій приношеній сорочці й таких же штанях. Густа борода спадала на могутні груди.

— Обшукати! — наказав полковник.

Сам Усиков, обшаривши всі кишені солдата, знайшов у них тільки шматочок пожмаканої газети та жменьку махорки — оце і був увесь немудрий солдатський скарб.

— Ступай! — полковник одігнав геть Усикова, і той, ображений, став осторонь, а Бабенко, оглядаючи Савелія, допитувавсь: — Ти, солдате, голубчику мій, воїн за віру, царя і отечество, ти приймав оце... присягу, ти начальству повинен говорити правду.

— Так точно, ваше високоблагородіє! — жваво відповів Савелій.

— Ти мені скажи, голубчику мій, що робили в лісі... робітники?..

— Пиво пили, ваше високоблагородіє. Пісні співали, ваше високоблагородіє.

— Відпустити! — наказав полковник. — І ви теж ідіть, — махнув він рукою до дружинників. — Досить! Втомився я... Та й хвилюють мене ваші пісні.

— Може, в преферанс бажаєте зіграти? — спитав тверезіший за інших офіцерів Безсалий, але Усиков зауважив йому:

— Ти, Олександрє, так би мовити, ще старий борг мені не повернув, і твій двоюрідний брат теж лишився мені винний три карбованці.

— Я за двоюрідного брата не відповідаю. Але, здається, ти нічого не одержиш з нього, бо він уже разом з своїм полком виїхав на фронт. А щодо мене, то я напишу батькові листа, і він мені негайно надішле гроші, тоді я поверну тобі борг. — Олександр знову звернувся до полковника: — Ну, то як же, зіграємо? — і в його тонких довгих пальцях з'явилася новенька колода карт.

— Можна... Ти мені, голубчику мій, подобаєшся...

Дружинники й робітники йшли разом, і Яків бачив, як Артем Черкашин, наблизившись до Савелія, взяв його руку і вдячно потиснув. Коли ж робітники звернули до лісової хащі, а дружинники до своїх палаток, Савелій, спинивши Якова Македона, таємниче зашепотів:

— Якась наволоч між дружинниками об'явилась, вислужується перед начальством.

Мало робітників не провалив, гадюка!

— А хто ж він?

— Хто він — не знаю, а без доносу тут не обійшлося, бо я помітив, як прапорщик Давиденко хотів спіймати їх на гарячому. Добре, що робітники — люди бувалі, все зуміли швидко приховати. Одненька оце якось застряла на чагарнику, та й ту я так швидко заховав, що прапорщик і не помітив нічого.

— Показуй!

— Неписьменний я, а хочеться й мені знати, про що тут написано.— І, озираючись, Савелій вийняв з-під коміра сорочки, прикритого густою заростю бороди, якийсь папірець.

Яків Македон глянув Савелієві в очі, і обоє вони, одразу зрозумівши один одного, повернули до лісу. За ними пішла й решта.

Вогню не засвічували, бо ясно світив місяць у небі. Яків, хвилюючись, розбираючи слово за словом, притишено читав більшовицьку прокламацію, а його, затаївши дух, слухали дружинники, слухали жадібно, бо слова ті, сміливі й пекучі, здіймали в голові рої думок.

— "Товарищи рабочие, крестьяне и солдаты! Кровавый призрак веет над Европой... Помните, что у нас нет врагов по ту сторону границ, всюду рабочий класс угнетается богатыми и власть имущими, везде гнетет его ярмо эксплуатации и цепи нищеты... Солдаты и рабочие! Вас призывают умирать во славу казацкой нагайки, во славу царя, расстреливающего голодных крестьян, рабочих, душащего по тюрьмам лучших сынов народа. "Нет, мы не хотим войны,— должны заявить вы.— Мы хотим свободной России!"

Щось зашуміло в кущах, і Яків, глянувши на Савелія, сказав:

— Може, той гад підкрадається?

— Трухлявий сук обломився на дереві,— пояснив Савелій, а хтось з дружинників нетерпляче спитав:

— Скінчив?

— Ще трошки лишилося.

— Тож дочитуй.

— "Всех зовите к борьбе... Лучше погибнуть славной смертью в борьбе за рабочее дело, чем сложить голову за барыши капитала на фронте или зачахнуть от голода и непосильной работы..."

Все под красные знамена революции! Долой царскую монархию! Да здравствует республика!.. Вся помещичья земля народу!.. Долой войну! Да здравствует Социалистический Интернационал!"

Важку мовчанку першим порушив Кузьма Сукачов, сказавши:

— Про землю — вірно сказано... Народові — земля!

— А що то воно таке — тернаціонал? — запитав Савелій Якова, і той щиро признався:

— Сам уперше це слово чую. Та думаю так: якщо робітники про нього згадують —

значить, на користь він трудящій людині. Я ось, може, з Артемом зустрінуся, то спитаю в нього...— і, бережно згорнувши прокламацію, сказав: — Читатиму її вірним людям. Нехай слухають.

Деся прокричала сова, і її жалібний самотній крик завмер у потемнілих хащах.

4

Минуло літо. Сосни стояли такі ж зелені, як і весною, тільки кожного ранку густа передчасна паморозь вкривала колючу хвою. Часом з поля налітали поривчасті вітри, супроводжувані дощем. У багатьох дружинників не було ні пристойного взуття, ні теплового одягу. Нетерпляче ждали обмундирування, але його чомусь не привозили. З кожним днем ставало все холодніше.

Незабаром випав перший сніг. Дружинники, як і завжди, повзводно стали в дві шеренги, чекаючи перевірки. Усиков, оглядаючи дружинників, гримав на них, погрожуючи маленьким кулачком.

— Ти мені стій так, щоб було видно виправку бравого солдата! Голову вище, груди, так би мовити, колесом!

Проходив вздовж шеренги свого взводу прапорщик Безсалий. Тому дав ляпаса, іншого схопив за груди і трусонув, третьому дісталась зуботичина. Підводились голови, розправлялися солдатські плечі, але не можна було спинити тремтіння легко вдягнутих тіл, і це дратувало Безсалого. Він підійшов до Кузьми Сукачова. Черевики в солдата були драні, одяг зношений. Обличчя посиніло від холоду. Він перемерз ще з ночі і зараз цокотів зубами.

Олександр роздратовано дивиться землякові в очі:

— Перестань!

Обличчя Кузьми наливається кров'ю, синіє...

Сьогодні вранці пронеслась чутка, що дружинникам привезли, нарешті, довгождане обмундирування і на вранішній перевірці будуть його роздавати.

Цієї ночі на території табору дійсно з'явилися двоколки, прикриті брезентом. Дружинників викликали за списком. Ось із шеренги вийшов Метелик. Дали йому гімнастюрку й шаровари. Метелик стоїть, чекає. Повинні ж видати йому шинель і чоботи, бо власні черевики за цей час стопталися зовсім.

— Ступай! Чого стоїш як пень?

Метелик, зрозумівши, що більше нічого йому не видадуть, мовчки одійшов на своє місце. Викликали Кузьму Сукачова. Ткнули до рук обмундирування. Розглядаючи його, він побачив в гімнастюрці криваві плями. Це його вразило. Кузьма не хотів брати такої одягу, намагався її обміняти, але на нього грубо гримнув офіцер, а до двоколки вже підходив слідом за ним третій солдат, четвертий, п'ятий...

Падав сніг, і, хоч було холодно, дружинники не наважувались одягти одержане обмундирування. Криваві плями й дірки від куль вражали кожного. Для всіх було ясно, що цей одяг знято з забитих. Але холод так допікав солдатів, що вони, тамуючи в собі страх і огиду, все ж одягли невипрану одягу.

Того ж дня дружинники повернулися з табору до міських казарм.

Ранок наступного дня був на диво теплий, ясний. Високо в небі пролітали з курликанням журавлі. Не встигли вони зникнути з очей, як слідом за ними з'явилися ключі диких гусей. Птахи відлітали на зимівлю до теплих заокеанських країв.

Була неділя. У брянських церквах дзвонили до обідні. Яків Македон і Метелик ішли дерев'яним тротуаром. Шелестіло під ногами пожовкле листя. Пропливало в повітрі, виблискуючи під сонцем, сріблясте павутиння бабиного літа. Дружинники оглядали місто. Багато тут одноповерхових будиночків, добре побілених зовні, чистеньких і чепурних всередині. Вікна в будиночках заставлені квітами, завішані тюлевими або коленкоровими фіранками. Все це нагадувало рідну слободу.

Зрідка зустрічались пішоходи, здебільшого бабусі з дітьми. Одягнені по-святковому, вони йшли до церкви. Дружинники чемно давали їм дорогу, звертаючи з тротуару, місцями такого вузького, що розминутися на ньому було майже неможливо.

Вже двічі їх зупиняли бабусі, допитуючись, чи не знають солдатики про їхніх синів та онуків. Можливо, десь зустрічалися з ними, і називали при цьому незнайомі прізвища.

Згорблені, засмучені, йшли вони до церкви, щоб там подати граматку "о здоров'ї", а потім роздати християнам проскуру, розламану на дрібні шматочки. Дивлячись на бабусь, Яків пригадував матір. Вона, можливо, ось так само йде зараз до церкви, щоб там помолитися за "бранних" воїнів.

— Глянь, Якове, скільки айстр у дворі. І як це вони досі не померзли?

Та не айстри привернули його увагу, а невелика жерстяна табличка з номером.

— Здається, тут,— сказав Яків, спиняючись біля хвіртки.

— Зажди... До кого це ти йдеш? Ми вмовлялися оглянути місто, а ти вже знайомих маєш. Хто ж вони?

— Побачиш зараз.

Перед вікнами одноповерхового будинку густо розрослися кущі бузку, жовтої акації. Саме ця акація нагадала Якову про зустріч з Софією, і почуття образи, болю й гіркоти лягло йому на серце від цього мимовільного спогаду.

— Зайдімо!

Ганок і невелику веранду рясно оповили стебла дикого винограду. Листя майже осипалося з нього, але те, що вціліло, було таким яскраво-багряним, наче живила його земля не вологою, а гарячою кров'ю.

Скрипнули сінешні двері, і на ганку з'явилася дівчина в сірому ситцевому платті. У руках вона тримала вишневу стрічку і, влітаючи її в золотисту косу, дуже уважно, хоч і трохи насторожено, розглядала невідомих їй людей.

— Здрастуйте! — привіталися дружинники.

— Здрастуйте! — і жде, що скажуть.

— Та які ж у вас айстри хороші! — сказав Метелик, милуючись клумбою,— Я дуже люблю квіти. У мене вдома отакі самі: рожеві, білі, темно-фіалкові.

Дівчина слухала дружинника, але розуміла — не квіти при" вернули їхню увагу,

якщо вже зайшли вони сюди.

— Скажіть, тут живе Артем Черкашин? — І цим запитанням Яків немовби доторкнувся до свіжої рани. Він помітив, як дівчина зблідла, але, швидко оволодівши собою, привітно всміхнулася. І ця посмішка, наче весняний вітер, зігнала з її обличчя настороженість, заіскрила очі теплом і дружньою щирістю.

— Я догадуюсь... Брат говорив мені про вас. Він ждав...— І знову згадка про брата війнула на неї смутком, притаєним стражданням, що його, певно, не хотілося їй виявляти перед сторонніми людьми, але горе було ще надто свіжим і разючим, і його не можна було приховати: воно відбивалося в її очах, і це добре бачив і розумів Яків Македон. Йому хотілося швидше дізнатися, що з Артемом. Де він? Як зарадити горю дівчини, чим їй допомогти?

— Ви Яків... Яків Македон? Вгадала? — і дівчина довірливо простягнула йому руку.— А вас як звати? — звернулася вона до Метелика.

— Мене? — чомусь здивовано перепитав Метелик і, виструнчившись, відповів: — Костянтин. Костянтин Метелик. А ви, певно, Артемова сестра? Правда, один раз тільки бачив вашого брата. Ну, схожі ви... очима... і взагалі...

— Хіба що очима... Я кирпата,— посміхнулася дівчина, перевівши погляд на Якова Македона. Той не витримав голубих іскор, які щедро випромінювались з її очей, проникали, здавалося, йому в душу, гріли теплом своїм, незрозуміло хвилювали, примушуючи його червоніти.

— Та чого ж ми тут стоїмо? Прошу до хати,— і дівчина широко розчинила перед ними двері.

— А тепер і ви нам скажіть своє ім'я,— прохав Яків.

— Ніна,— відповіла дівчина всміхаючись. І, як промінь сонця, що падає на тиху заводь, змінює її своїм сяйвом, так посмішка одухотворила її обличчя, а особливо очі, і вони тоді засвітились якимсь внутрішнім, невидимим, але незгасним вогнем, що, здавалося, струменів з глибини її чистої, ясної душі.

Та зникла посмішка, і знову сувора зосередженість, як тінь, напливла на дівчину. Виразнішим став її смуток, що його не в силі була вона приховати, і це непокоїло Якова Македона. Йому хотілося швидше про все дізнатися. Але молода господиня, взявши до рук блискучий тульський самовар, сказала:

— Заждіть мене трохи, я зараз...— і вийшла до кухоньки. Кімната була чисто прибраною. На вікнах багато квітів. Біля крайнього вікна стояла етажерка з книгами. Кілька репродукцій з картин відомих російських художників прикрашали стіни. Невелике дзеркало кидало на стіну сонячні зайчики. Під ним стояв круглий столик, накритий дешевою, але чистою скатертиною, а на ньому красувались фотографії, кольорові листівки, розставлені з любов'ю і смаком.

— То де ж Артем? — запитав Яків, коли молода хазяйка повернулася з кухоньки.

— Артема звільнили з роботи в арсеналі, мобілізували і того ж дня відправили на фронт. Певне, вже в окопах десь...

— А чому ж на фронт? — запитав Яків.— Артем — добрий токар... Такі люди на

заводі потрібні.

— Токарі потрібні, але не такі, як мій брат.

Сестрі дуже хотілося в цю хвилину поділитися і думками, що їх передумала вона за ці дні, і горем, що лягло їй на серце важким каменем, але вона стримувалась виявляти свої почуття перед людьми, яких іще не знала добре. Може, поговорять вони згодом, коли краще пізнають одне одного.

— Багато наших робітників на фронті. Багатьох уже й на світі нема. А хто скалічений — додому повернувся. На роботу його не беруть... Вдома сім'я голодна...

— Значить, і робітників беруть. Я гадав, їм відстрочка надається од війни,— сказав Метелик.— Гадав, тільки ото ми, селяни, воюємо, а воно, виходить, і майстрові люди до бою потрапляють.

— Потрапляють,— з сумом промовила Ніна.— Досить комусь з робітників поскаржитись, що, мовляв, на заводі важкі умови праці, а чи заробітки малі, чи адміністрація зловживає надурочними годинами,— майстер або управляючий записують прізвище того робітника, а на завтра, дивись, викликають його до військового начальника. А той вирішує одразу: "На фронт!" Вони розуміють добре, хто для них ворог. Ну, ми їх теж бачимо і знаємо добре. Надійде час, робочі люди з ними розквітаються за всю кривду, за всі образи.

Нахмурились у Ніни брови, обличчя стало суворим, навіть грізним. І Яків, спостерігаючи її, подумав: "Молода, а, певне, вже зазнала горя немало".

— Дарма, Артемові й на фронті знайдеться робота. Ми з ним скоро зустрінемось, бо я теж їду на війну сестрою-жалібницею.

І якось не вірилось дружинникам, щоб така молода дівчина могла на це зважитись. Адже Яків і Костянтин добре знають настрої дружинників, знають, що багато з них бояться фронту. Там бої, кров, каліцтво... Там, на полях жорстоких битв, бродить безжалісна, невмолима смерть. Тому дивним видалось для дружинників отаке рішення молодої дівчини, яка невідомо чому хоче ризикувати своїм життям...

— Там можуть забити. Війна...— обережно зауважив Яків. Променисті очі дівчини спинилися на ньому.

— А хіба тільки там війна? — запитала Ніна, і, помітивши, як гість одвів очі, вона, не пояснюючи своєї думки, сказала: —

Я повинна туди їхати. Так треба.— І, щоб перевести розмову на іншу тему, спитала: — Чаю хочете?

Метелик, який дуже любив чай, не міг відмовитись від гостинного запрошення. А Ніна, не чекаючи відповіді, вже дзвеніла посудом, розставляючи на столі склянки і блюдечка.

Яків соромився дівчини, сам не розуміючи чому. То чайна ложечка випала в нього з рук, то розсипав цукор, то, як маленький, наливаючи гарячий чай у блюдце, несподівано залив скатерть і густо почервонів.

— І не п'яний, а от скатерть...

— Нічого... Це нічого. Не звертайте уваги,— заспокоїла гостя молода хазяйка,

непомітно стежачи за кожним його рухом. Яків хоч і не дивився на неї, але відчував на собі її погляд і від того ще більше ніяковів.

— Звідки ви родом? — поцікавилась Ніна.

— Ми? — перепитав Метелик.— Ми з України. Є така слобода — Борисівка, там народились, там і жили до війни.

Стінний годинник пробив тричі, і дружинники, презирнувшись, зібралися рушати.

— До четвертої години маємо відпустку,— пояснив Метелик.— Якщо запізнимось, посадять на гауптвахту.

— Затримувати не стану. Ось тільки квітів для вас нарву.

— Навіщо? Нехай ростуть... Куди ми їх дінемо? Це ж не вдома... Та й солдатам не дозволено.— Яків підвівся з стільця і, все ще відчуваючи незручність, став пробачатися: — Скатерть ось вам залив.

Дівчина, посміхаючись, дивилася йому в очі.

— Про таку дрібницю не варто говорити... Я дуже задоволена, що познайомилася з вами. Матимете можливість, заходьте. Я рада завжди вас бачити, товариші!

Міцний потиск руки на прощання і слово "товариші", сказане немовби ненароком, просто й сердечно, наче весняний теплий подих вітру, обдало їхні душі, зародивши щирі вірну дружбу між ними.

Яків з Костянтином вийшли на подвір'я.

— Хоч трошки візьміть айстр.—Ніна зірвала десятків зо два яскравих квіток, розділила їх порівну, ще раз потисла руки дружинникам, запрошуючи бувати в неї. А коли вони, грюкнувши хвірткою, вийшли з двору, дівчина, стоячи в палісаднику під кущем акації, проводжала їх добрим, ласкавим поглядом.

Яків, обернувшись, побачив її, привітно махнув на прощання, і чомусь знову мимоволі пригадалася йому Софія.

— Як тобі подобається ця дівчина? Правда ж хороша? Яків промовчав, думаючи про щось своє.

Ніна, помивши склянки й прибравши з стола самовар, сіла біля вікна в'язати Артемові рукавиці.

Швидко вечоріло. На заході широкою багряно-фіалковою смугою згасала холодна зоря, а на тлі її яскраво вирізьблювались пожовклі дерева. Чорні табуни ситої галичі з криком уможувались на їхніх верхів'ях. Ніна спочатку думала про Якова Македона, що привернув її увагу, та згодом сильніші спогади витіснили його образ, і перед очима постали і люди інші, і події, що їх довіку вона не забуде.

Немовби все діялося вчора, так яскраво лишився в її пам'яті день, коли вона, дівчина з провінції, приїхала до Петрограда. На вокзалі зустрів її рідний брат.

— От і добре, кирпата, що ти нарешті прибула. Я вже домовився. Працюватимеш на фабриці "Треугольник", а там видно буде,— говорив він, обіймаючи її, наче не бачився з сестрою давно.— Як наша старенька? Дуже не хотіла тебе відпускати? ї, мабуть, плакала?

— Плакала... Але відпустила.

— Нічого, ось краще влаштуємось, то й її заберемо до себе. Чого їй самій у Брянську жити? Хату можна продати.

— Що ти, Артеме? Та ніколи в світі мама не погодиться на це. Нізащо не залишить батьківської хати. Я знаю...

Він ніс її чемоданчик з немудрими пожитками, а вона ледве встигала йти за ним. Їй хотілося розпитатися у брата про іншу роботу, заради якої вона лишила Брянськ, подруг і навіть рідну матір. Та зараз — вона це розуміла й сама — такі розмови були б невчасними.

Ніна з цікавістю розглядала місто, де їй доведеться жити й працювати...

Мов тиха вода в річці, пропливали спогади.

Постає в уяві ніч, коли повернувся додому Артем і, не роздягаючись, поклав на її ліжко сувій червоного шовку та кілька мотків білих шовкових ниток.

— Оце тобі буде перше доручення від партії,— сказав він, а очі його випромінювали ласку й тепло.— Ти ж дивися, кирпата, постарайся зробити якнайкраще. Я тебе розхвалював. Кажу: "Сестра в мене добра майстерниця-вишивальниця!" Не підведи.

— А розхвалювати не слід. Є кращі від мене вишивальниці. Ну, однаково, не підведу,— пообіцяла вона, розстеливши на дешевій ковдрі коштовний сувій.— А які ж слова вишивати?

— Які? — і Артем підвів голову. Погляд його став іншим. Наче стояв він не в кімнаті з низькою стелею, а на крутій горі, звідки перед ним на всю широчінь лягла велика, рідна, багатостраждальна російська земля.— Хай горітимуть на прапорі такі слова,— промовив він з внутрішнім хвилюванням, і це хвилювання його передавалось їй, примушувало серце битися швидше, сильніше:— "Долой самодержавие! Да здравствует свободная Россия!"

Скільки копіткої праці, скільки любові вклала в оці горді, закличні слова, що їх гаптувала вона білим шовком. Хто понесе цей прапор? Чиї руки підіймуть його над головами трудового народу? Уявляла собі, як тисячі очей милуватимуться багряним полотнищем, а воно майорітиме на вітрі, звеселяючи зір робочих людей, вселяючи в них надії на прийдешні неминучі щасливі дні, коли вільна людина житиме і працюватиме на вільній землі.

— Да здравствует свободная Россия! — вимовляла вона слова, що гріли їй серце, породжували завітні мрії й бажання. Хотілося, щоб оцей прапор маяв у Артемових руках...

Та ось у пам'яті зринули нові спогади. Вони напливали, мов густий холодний туман, облягали, ятрили серце дівоче, завдаючи йому болю, від якого хотілося плакати...

В уяві яскраво поставали милі, дорогі для неї образи подруг— дівчат і жінок, з якими разом доводилося працювати на фабриці. Та найдужче запам'яталася їй Галина Шорохова — тиха, скромна, неговірка молодиця з карими красивими очима. Чоловік її дружив з Артемом, загинув минулого року під час вибуху на Охтенському військовому заводі.

Знала Ніна, що в Галини є шестирічний синок Ванятка, якого мати залишала вдома

самого напризволяще.

Майже завжди сумна, суворо-зосереджена, робітниця викликала до себе співчуття. Хотілося втішити її в несподіваному горі, але Ніна розуміла, що своїм співчуттям вона нагадає їй про трагічну смерть чоловіка і цим завдасть ще більшого жалю.

Та ясна усмішка грала на її обличчі, коли вона розповідала про синочка. Тоді очі в неї помітно оживлялись, в них жеврів у такі хвилини отой вічний материнський вогонь, що його в силі загасити хіба що тільки смерть.

І ще помічала Ніна, як при зустрічах з Артемом Галина спалахувала вся, не сміючи чомусь звести на нього очей. Ніяковів при зустрічах з нею й Артем, навіть трохи розгублювався і теж уникав дивитися їй в очі.

"Невже він її любить? Любить і мовчить..."

Ніна пильніше приглядалася до брата, а він, розуміючи це, намагався швидше попрощатися з Галиною, кудись поспішав, а вона проводжала його поглядом, сповненим подяки, любові й страждання.

"Що було між ними? Що?" — силкувалася розгадати Ніна їхні взаємини. І одного разу, обнявши подругу й зазирнувши їй в очі, спитала:

— Ти давно знаєш Артема? Ти його любиш?

Галина Шорохова одвела очі, бо в них блиснули непрохані сльози, і тихо відповіла:

— Не знаю...

Ніна обняла її, мов рідну сестру, якій ладна була допомогти всім серцем, добрим і чуйним.

— Хочеш, я сама з ним поговорю. Я скажу йому: "Артеме, Галина тебе любить".

— Що ти, Ніно? — перелякалась такого наміру подруга. — Не треба... Ні словечка не говори йому. У нього своїх справ багато... Великих справ... Я розумію... Навіщо таким його тривожити?

— Та невже він справді не бачить, не розуміє, що ти його любиш?

— А може, не хоче бачити, — Галина болісно всміхнулася й попрохала: — Ніколи... Чуєш, Ніно, ніколи не розпитуй мене про таке і йому не говори ні слова...

Пливуть спогади, пливуть... І наче то не вона, Ніна, а якась інша дівчина-робітниця поспішає вулицями ще сонного міста до похмурих корпусів фабрики.

— Доброго ранку, Ніно! — чує вона знайомий голос і обертається. Її наздоганяє блаженсько одягнута Галина Шорохова, і вони тепер ідуть поряд.

— Як Ванятка?

— Синочок мій? — І в голосі матері Ніна відчуває ніжність і водночас біль. — Я майже його не бачу. Вранці на фабрику йду — він іще спить, а повертаюся додому — теж сонним його застаю... Тільки ото в неділю мені й радості, що я з моїм синочком день проводжу. Хороший хлопчик росте, та тільки щастя в нього мало. Немає кому ні доглянути його, ні приголубити... Сирота! — промовила вона, тяжко зітхнувши. — Кажуть, якусь нову мазь нам дадуть сьогодні для калош, — повідомила Галина Шорохова, і Ніна зрозуміла, що молодиця хоче перевести розмову на щось інше, аби не жалити свого серця вболіванням за сином.

— Нам байдуже, яка мазь,— сказала Ніна.— Все одно більше сімдесяти копійок за день не заробимо.

— Правда. Працюємо ми тут, мов каторжні, по тринадцять годин, а живемо, як жебраки або ще й гірше. Ледве кінці з кінцями зводимо. Ще коли чоловіка мала — було мені легше, а зараз...

Протяжний фабричний гудок заглушив її слова.

А через кілька хвилин почався важкий, безрадісний трудовий день. За довгими столами стоять переважно жінки й дівчата. Тут і споконвічні пролетарки, тут і сільські дівчата та жінки, що їх безпросвітна нужда, голод і злидні погнали до міста на заробітки. їм, робітницям, платять менше, ніж чоловікам, зате частіше на них гримає майстер, накладає штрафи, виганяє з роботи, бо натомість можна брати інших, таких же безправних, голодних, затурканих, і платити їм за важку працю копійки.

Умілі руки робітниць звично й швидко накладають нову мазь, що таїть в собі щось неприємно гостре й задушливе.

Але ніхто не скаржиться, не протестує. По той бік стола, напроти Ніни, працює Галина Шорохова. Та що це діється з нею? Обличчя її стає блідим, на лобі дрібною росою виступає піт. Вона мляво витирає його ослабленою рукою. Їй не вистачає повітря, бо дихає часто, але знову береться вона до роботи.

— Галино, що з тобою? — тривожно запитує Ніна, помічаючи, що очі в подружки стали благальними, в розширених зіницях світиться страх.

— Не знаю,— відповідає вона тихим, ослабленим голосом.— Не знаю, що воно... Голова паморочиться, нудить... і нічим дихати...

За сусіднім столом упала, знепритомнівши, робітниця. Кілька жінок та дівчат кинулись до неї. Метнулася було туди й Ніна, але зупинилась, глянувши на Галину Шорохову, що стояла край стола бліда, мов мрець. Підвівши руку, вона немовби хотіла затримати її, гукнуть собі на допомогу.

З ослаблих пальців випала необмазана калоша, глухо вдарившись об підлогу. Зблякли, затуманились карі очі.

— Галино! — скрикнула Ніна Черкащина, відчуваючи, як усе її тіло обдало раптовим морозом.— Галино, тобі недобре? Ти бліда... Я зараз води...

Та молодиця, певно, вже не чула й не бачила перед собою нічого.

— Ванятка... Сино-о...— і впала, вдарившись головою об ріжок стола.

Не встигла Ніна Черкащина добігти до знепритомнілої Галини Шорохової, як почувся відчайдушний крик якоїсь робітниці:

— Рятуйте!.. Помираю...

І цей крик, наче блискавка, пронизав Ніну, але не спинив її. Вона підбігла до Галини, і перше, що впало їй в очі,— була бахрома дешевої хустини, змочена кров'ю.

Чи вигляд цієї крові, чи пари отруйної мазі вже діяли й на неї, тільки відчула Ніна, як щось нестримне й нудотне підкочувалось до горла, затуманювало розум, викликало запаморочення.

"Невже і я... Невже впаду?" — майнуло в голові, але в цю хвилину думка, що треба

негайно рятувати Галину Шорохову, вивести її на свіже повітря, одігнала страх за власне життя.

Припавши до подруги, Ніна термосила її, намагаючись привести до пам'яті, але даремно. Галина Шорохова не опритомнювала, і це вселяло в душу Ніни Черкашиної ще більше занепокоєння. Вона відчула, як у неї самої слабнуть руки. З благанням зверталася до робітниць по допомогу, але вони, охоплені неймовірною панікою, вибігали з задущливого приміщення на свіже повітря.

— Та куди ж ви? Заждіть!.. Допоможіть Галину врятувати... Ну, допоможіть...— намагалася спинити дівчат, жінок, але ніхто з них не зупинявся. Ніна чула страхітливі крики в калашній майстерні:

— Це не мазь... Це чума... Чума нас косить... Рятуйтеся!..

— Кидай роботу! На повітря... Всі на свіже повітря!

Ніна бачила спотворені жахом, посинілі від отрути обличчя калашниць, що пробігали повз неї а чи йшли хитаючись і падали, не наблизившись до дверей.

"Що робити? Що? Мене вже теж нудить... Хіба теж утікати?.. Втікати, доки не пізно, доки ще є сили..."

Але як могла вона залишити в такому стані свою подружку.

"Я витягну її... Хтось допоможе... Мусять допомогти мені..."

Знадвору долинув тривожний фабричний гудок.

"От і добре. Зараз прибіжать сюди робітники з інших цехів і все буде гаразд. Ближче б тільки до дверей, щоб удосталь було їй повітря... Вона отямиться... Душно... Як тут душно!.."

Ніна пробує розв'язати хустину, але руки в неї стають такими важкими, наче до них прив'язано пудові гири.

"Непритомнію... Впаду!.." — промайнула остання думка, і перед очима в неї раптом захиталися столи, стіни, стеля... Все покрила пільма...

...Отямилась вона згодом на свіжому повітрі. Артем термосив її, натирав снігом скроні, гукав до неї. Вона почула, нарешті, його голос, невиразний і далекий, наче брат був не поруч неї, а десь за глухою високою стіною.

— Ніно! Сестронько моя, отямся!.. Ну? Це ж я біля тебе..* Я, Артем...

Вона розплющила очі й побачила перед собою неясні, розпливчасті, але знайомі риси обличчя, що ніби плавало в тумані., Бачила очі, сповнені тривоги, чула тепер уже виразніше Арте^ мів голос.

— От і добре... Добре, що так обійшлося. Могло бути гірше. Ну, кирпата, як себе відчуваєш? Певне, нудить? Нічого,.. Це пройде... Це як чад... Ти не бійся, дихай тільки глибше, на повні груди — і все буде гаразд.

Він намагався її заспокоїти, а сам так і ширяв очима по її зблідлому обличчю, брав її руки в свої, розтирав їх, зігрівав своїм диханням, а вона дивилася па нього, і непрошені сльози потекли по її щоках.

— Галина...— вимовила ім'я подруги і сама здивувалась — таким кволим і чужим видався їй власний голос.

Обличчя брата похмурніло.

— Чому ти мовчиш, Артеме? Що з нею? Одвівши очі, він сказав:

— Не знаю... її віднесли до приймального покою. Галина в тяжкому стані.

— Ванятка в неї... Як же він тепер без матері...

Сидить Ніна Черкашина в хаті край вікна. Вже давно згасла зоря, заясніли зірки в небі, замиготіли рідкі вогники гасових ламп на робітничій околиці. Не хотілося засвічувати лампу. Дивилась на зірку яскраву, вечорову, а спогади, мов журавлині ключі, линули до великого міста. І чомусь боляче ставало на душі, боляче й сумно. Стільки дорогих облич, стільки подруг і друзів лишилося на фабриці, і хто знає, чи доведеться в житті знову зустрітися з ними!

В пам'яті постає отой незабутній день масового отруєння. За ворітьми фабрики зібралось на мітинг понад десять тисяч робітників, але вона, Ніна Черкашина, не залишилась, бо знала, що про все їй потім розповість Артем. Думки про Ванятку Шорохова ні на хвилину не давали їй спокою. "Як же він без мами? Куди піде? Хто догляне, хто приготує йому їжу?"

Так і стоїть він у неї в уяві, маленький, розумний, з карими, як у матері, очима.

"Хіба не сказати йому правди? Щось вигадати... А там видно буде, що робити".

Ніна йде робітничим кварталом. Ось уже недалеко знайомий будинок, де в невеликій убогій кімнаті зустріне її хлопчик, з яким завжди любила бавитись, коли заходила провідати овдовілу подружку.

Спинилась перед ворітьми, передихнула, стримуючи в собі хвилювання, а потім рішуче зайшла на подвір'я, де гралися діти.

Ванятки серед них не було. Зайшла в дім, легенько постукала в двері, тихо розчинила їх. У кімнаті на підлозі сидів Ванятка, майструючи хатинку.

Ніна побачила карі оченята, звернені на неї. В них світилося здивування й радість. Покинувши своє майстрування, хлопчик схопився на ніжки і, розвівши рученята, мов метелик, легкий і бистрий, кинувся їй назустріч.

— Тітонько Ніно!.. Тітонько Ніно...

Схопила його на руки, пригорнула до грудей, "відчувши, як щось незвичне, хвилююче й ніжне заповнило її груди, немовби тепла, нагріта сонцем, прозора й легка хвиля доторкнулася раптом до її серця.

— Хлопчику мій... Гарнісінький мій!..

Вона цілувала його бліді щічки, забувши навіть, чого прийшла і що повинна була тут робити.

— А мама де? Де мама? — спитав Ванятка, і це запитання обдало Ніну морозом.

"Що робити? Сказати правду? Змовчати?"

Вона поставила його на підлогу, а він, тримаючи її два пальці в своїй ручці, дивився їй просто в обличчя. В його оченятах вона читала тривогу, благання і страх.

— Де моя мама? Де? — закричав він, здогадавшись, що тітонька Ніна приховує від нього якусь страшну вість. — Де, де моя мамочка?

І цей вимогливий крик і жалібний погляд так вразили Ніну, що вона в першу

хвилину розгубилась, не знаючи, як їй треба діяти.

"Хіба сказати йому правду?" їй здалося, що він розуміє її вагання. Оченята його нетерпляче ждали відповіді, а худенька ручка смикала за пальці.

— Кажіть, де моя мама...

— Твоя мама сьогодні не прийде. Вона... вона в лікарні. Карі оченята, розширюючись, дивились на неї, а в оченятах

тих світилися виразний страх і розгубленість. Ручка його ослабла, звільнивши її пальці, личко стало ще блідішим.

— Як тато? — вимовив хлопчик стиха, і цей спогад вразив Ніну, мов замах ножа, спрямованого їй у серце...

У Ванятки здригнулася губа. Поривчасто він кинувся до Ніни, уткнувся личком в її плаття і так жалібно заридав, що вона знову схопила його на руки, притисла тремтяче від гіркого плачу тільце до своїх грудей і, не стримавшись, заридала сама.

Артем, повернувшись додому пізно вночі, побачив на невеликій канапці хлопчика у латаній, але чистій сорочці. Прикритий одіялом, він безтурботно спав, розкинувши на подушці рученята.

— Що це за гість у нас? — стиха запитав Артем, придивляючись до сонного хлопчика. — Та це ж Ванятка Шорохов. Правильно зробила, кирпата, — сказав він і своєю широкою долонею прикрив сестрину руку, що лежала в нього на лікті. — Я сам про це думав.

Вони стояли над сонним хлопчиком, стежили, як він дихав, як посміхався вві сні, і дитяча світла посмішка теплила Арте-мові очі. Це помітила Ніна, і їй стало приємно. Ще раз подумала в цю хвилину: "Любить він Галину... І хлопчика любить..."

Обережно, щоб не розбудити Ванятку, Артем підгорнув одіяльце, укутав його ніжки, і тільки тепер Ніна помітила на скроні у брата багрово-сизу пляму з запеченою кров'ю.

— Артеме! — скрикнула вона мимоволі.

— Тихо... Розбудиш... Нехай спить.

— Хто тебе так?.. Давай перев'яжу.

— Не турбуйся... Нічого страшного... Йодом уже я помастив. — Артем посміхнувся, щоб заспокоїти сестру. — Просто зачепила трохи шабля.

— Значить, була сутичка?

— Піших ми відтіснили. Тоді адміністрація фабрики викликала загін кінної поліції. Вони заходилися розганяти нагайками та шаблями... Ну, ми теж у боргу не лишилися. Ми їх камінням... Вечеря є? — запитав Артем, аби перевести розмову на щось інше.

Ніна бачила — брат дуже втомлений, але їй хотілося зараз дізнатися про основне, що її особливо цікавило.

— Робітники... на мітингу... що вирішили?

— Вирішили правильно — страйкувати!..

Немало бачила Ніна горя, немало зазнала кривди, утисків і образ. Та не про це думала вона зараз. Інші, світлі й хвилюючі спогади, як весінні легкі хмарини, пливли

один за одним, і від їхнього повільного льоту й краси душа її сповнялася тихим спокоєм і радістю. І радість оту дав їй Ванятка Шорохов.

Мабуть, на все життя у пам'яті лишиться незабутній день. Ще лежав сніг, та в повітрі вже відчувався подих весни. Блакитнішим здавалося небо, прозорішими — хмарини. Високі й чисті, мов лебеді, вони пливли в сяйві сонця, звеселяючи зір Ванятки. Ласкавішим видавався йому і вітер, що голубив дерева, злегка шумів у їхніх кронах.

— Тітонько Ніно, погляньте, яка барвиста пташка. Бачите?— дзвенів у кімнаті милий голосок. Хлопчик спостерігав, як, діловито спираючись на ніжки й хвіст, пташина била міцним дзьобом у березову кору.— Тітусю Ніно, як вона зветься, ота пташка?

— Дятел.

Ніна теж залюбки стежила за пташиною, і радість хлопчика передавалася їй самій. Та ще більшою радістю засвітилися його оченята, коли в обідню пору до кімнати увійшов Артем.

— Ну, Ванятка, який випадок трапився оце зі мною. Іду через парк, коли дивлюсь,— заець-білячок стоїть біля дерева, лапкою мене до себе кличе,— розповідав Артем, і в очах його грали жартівливі вогники, яких не помічав Ванятка, але добре бачила сестра.— Підходжу я до зайчика, а він мене й запитує: "Скажіть, це у вас тепер живе кароокий хлопчик Ванятка?" — "У мене,— кажу.— А що?" — "Та ось що: передайте йому від мене пакуночок".

— А що ж у ньому, що? — заграли, заіскрилися оченята, чекаючи, коли дядько Артем покаже йому сам надзвичайні заячі гостинці.

Артем поклав пакуночок на диван, роздягнувся і, не поспішаючи, став розгортати папір. За кожним його рухом жадібно стежив Ванятка.

Ось Артем витягнув невеличкий ворочок і дав його хлопчикові.

— Цукерки і пряники... Такі самі, як тато мені колись...— недокінчені слова завмерли на дитячих устах, бо дядько Артем вийняв ще пакунок, розгорнув його, і хлопчик аж сплеснув руками, побачивши нову сорочку й штанці.

— Мені?..

— Тобі, Ванятка. Носи на здоров'я

— Ой дядечку Артеме! — і хлопчик одразу почав приміряти обновку.— Можна в цьому й ходити? Чи тільки у свята одягати? Краще я буду у свята, щоб надовше вистачило. А я, коли виросту, буду металістом, як мій тато, зароблю грошей багато і куплю вам, дядечку Артеме, сорочку, і штани нові куплю, і тітоньці Ніні хустку нову, й плаття, і мамі плаття...

— От за це хвалю,— сказав Артем,— що хочеш бути металістом!— і він посадив хлопчика собі на коліна.— Малий іще ти. Багато чого не розумієш, та нічого, підростеш — зрозумієш потім.

Маленька ручка бережно потягнулась до Артемової скроні.

— Дядечку Артеме, болить? А за віщо вони били? Ти добрий... Я тебе люблю...—

маленькі рученята ніжно обняли металіста.

— Не завжди так буде, Ванятка, що нас, робітників, битимуть та стрілятимуть! Ще доживемо ми з тобою до таких днів, коли не буде ні царя, ні жандармів, ні поліції,— говорив Артем, відповідаючи на якісь свої думки.— І може, скоро й таке трапиться, що прийдуть з фабрики а чи з заводу робітники й запитають: "А де тут живе Ванятка Шорохов, сирота?"

— Я сам їх зустріну,— пообіцяв хлопчик і затих, слухаючи розповідь.

— Знайдуть вони тебе і скажуть: "Збирайся, хлопчику, в дорогу".

— А мама теж поїде зі мною?

— Поїде. І привезуть тебе, сина робітника, до такого красивого царського палацу над морем, що тобі й не снилося ніколи. На воротях буде напис: "Ласкаво просимо!" І ось ти заходиш на подвір'я. Доріжки висипано піском, а за доріжками різні квіти, кущі троянд рожевих, білих, багряних... І куди не глянеш — скрізь так гарно та красиво, що очей не можна одірвати. Там озера з білими лебедями...

— ...білими лебедями,— повторює в захопленні Ванятка, боячись пропустити бодай слово.

— А там фонтани дивовижні, а там такі дерева тіністі, крислаті й могутні, що ніде більше таких не побачиш. І все це буде для вас, дітей. Дивися тоді на цю красу, милуйся, набирайся сил та здоров'я. А житимеш ти в палаті, де високі стелі, багато свіжого повітря, багато сонця й тепла...

— Це казка? — спитав серйозно Ванятка, дивлячись Арте-мові в очі.

— Ні, не казка... Так буде, хлопчику мій. Знаю — буде! — говорив Артем, наче хтось сторонній і злий намагався пригасити його завітні мрії, його давню й непохитну віру в майбутнє, сповнене радості, вільного труда, довгожданого й великого щастя.— Буде! І ти, Ванятка, цього щастя зазнаєш. Покладуть тебе в чисте ліжко, дадуть чисту нелатану білизну і скажуть: "Жив ти, Іване Шорохов, на робітничій околиці, в кімнатці з одним вікном і низькою стелею. Не знав ти радості. Дитинство твоє було бідне, злиденне й голодне. Та вже тій бідності не вертатися. Живи, Іване Шорохов, виростаєш, вчися добре у школі, добре й чесно працюєш і ніколи в житті не забувай, що твоє щастя і щастя таких, як ти, дітей здобуте батьками дорогою ціною. За нього гинули люди на барикадах, і в тюрмах, і в далекому засланні... Не забувай, Іване Шорохов, ні свого батька, ні своєї матері!"

— Не забуде... Він не забуде! — почувся несподівано тихий, але знайомий голос від дверей, де у благодійній одязі стояла схвильована й бліда жінка.

— Мамо! Мамочко! — крикнув Ванятка, кидаючись до неї, а вона тремтливими, ослабленими руками обіймала його, цілувала личко, голову, рученята, змочуючи їх рясними сльозами.

Схвильовані Ніна й Артем дивилися на цю зворушливу зустріч матері з сином.

— Ага, мама повернулася... Моя мамочка прийшла... А мені дядечко Артем сорочку нову і штани нові купив! — кричав Ванятка, сяючи щасливими оченятами.

Галина Шорохова підійшла до Ніни, хотіла їй щось сказати, але губи затремтіли, і

без єдиного слова робітниця впала на груди дівчині й забилася в риданні. Ніна відчувала, як здригалось знеслене тіло, як кволі руки вдячно обіймали її, вірну подругу, що доглянула Ванятку, і в цих мовчазних обіймах було стільки материнської любові, подяки й почуття, що Ніна, не стримавшись, заплакала тяж, а схвилюваний Артем, покашлюючи, одвернувся до вікна.

— Спасибі, Ніно... Ти як сестра... Не забуду... Доглянула синочка мого, Ванятку...

— Хіба варто про це говорити,— сказала Ніна, втираючи сльози.— Ми з Артемом полюбили його, мов рідного...

— Спасибі вам! — промовила Галина, підійшовши до Артема. Погляди їхні зустрілись. Не одводила й не опускала Галина очей, як то було раніше при зустрічах з ним. Зараз карі очі її, зволожені сльозами, дивилися прямо йому в лице, а тихий, схвилюваний голос таким же хвилюванням відбивався в душі Артема.— Не знаю, як і дякувати вам... за все... і за синочка... і за обновку, і за те, що провідували мене в лікарні, передачі мені носили, підбадьорювали добрим словом... Коли б не ви, Артеме, хто знає, чи підвелася б я з ліжка...

— Ну хіба ж можна, Галино, про це говорити?.. Я так мало зробив для вас.— І він мимоволі взяв її руки в свої. Вона, ледь усміхаючись, дивилася йому в лице, а щоки її наливалися рум'янцем від внутрішнього збудження й невимовної любові, яка розцвітала в її серці.

— Спасибі... Я не забуду...

Артем помітно схвилюваний. Він дивиться в її глибокі, темні, такі дорогі для нього очі, посміхається до неї, говорить голосом, у якому бринять нові, не знайомі для сестри нотки великого жалю, співчуття і особливої ніжності, яка межує хіба що з коханням.

"Так, він її любить, але чомусь криється з своєю любов'ю",— остаточно вирішує для себе Ніна, спостерігаючи їх обох.

— Ви, Галино, так дякуєте, що мені стає незручно, бо дякувати, власне, немає за що. Ви краще розкажіть, як відчуваєте себе зараз... Тільки сідайте. Ви втомились... Вам важко стояти,— і він підставив їй стілець, бережно взяв за плечі.— Ось так, відпочивайте... А може, ви їсти хочете?

— Я вже їла.

Він дивився в її змарніле обличчя, і серце його стискалося від болю й жалощів до неї.

Як він страждав! Як не спав ночами, особливо в дні кризи, коли невідомо було, чи виживе вона, чи навіки склепляться повіки, закривши карі очі, що в них він так любить дивитися, її дорогий образ владно й таємно живе в його душі, і сестра це відчуває.

Але жодним словом досі він не прохопився Галині про свою любов. Він наче замикав свою душу перед її світлим поглядом, старався жартувати або поспішав кудись, а Галина в такі хвилини розгублювалась, не маючи змоги його зупинити.

І тільки раз повідала вона свою таємницю Ніні Черкашиній.

— З Артемом зустрілася в парку, зовсім випадково, і знаєш, що він мені сказав? Він сказав: "Хороша ти, Галино, ніжна, добра..." — і пішов у своїх справах, а я стояла,

дивилась йому вслід і, віриш, Ніночко, плакала.

Чомусь саме ця зустріч і ці слова пригадалися зараз Галині. Вона рада, що бачить Артема, чує його голос, відчуває тепло його сильних, мужніх рук, його дружні турботи.

— Вам треба, Галино, поправитись. Треба кращу їжу... Тут ось для вас...— і Артем подав їй гроші.— Візьміть. На перший раз вистачить, а там щось придумаємо.

— Що ви?.. Не візьму! — сказала Галина Шорохова, підвівшись з місця, і щоки її зарожевіли ще дужче.— Вам самим потрібні. У вас мати в Брянську. Я знаю... Ви їй допомагаєте... Це її гроші.

— Це ваші гроші, Галино. Страйковий комітет визначив для вас. А зібрані вони на багатьох фабриках і заводах. Робітники підтримують своїх братів та сестер. Ми теж збирали допомогу на Путіловському... Ви беріть, не соромтесь... Я правду кажу.

Галина Шорохова взяла гроші. Губи в неї затремтіли, очі знову налились сльозами.

— Мамо! Мамочко, ми додому тепер підемо? — смикав її за благеньке плаття синок, а вона, німа, зворушена вкрай, стояла посеред кімнати, не в змозі вимовити й слова...

Ще яскравіше мерехтіли в небі зорі. Та ось зайнялося на сході марево, і з нього з'явився оранжевий обід місяця, що, поволі бліднучи, розливав своє саяво на дальні дерева, на дахи будинків, окроплені вечірньою росою, і вони тепер виблискували так, наче вкриті були холодним інеем.

Місячне саяво, пробиваючись крізь шиби вікон, м'яко лягало на скатерть, гралося на перламутровому ґудзику плаття, освітлювало задумане дівоче обличчя. Ніна милувалась місяцем, а події, мов зорі, що засвічуються по заході сонця, одна за одною зринали в пам'яті, завдаючи їй то радості, то болю, то скорботи.

Ось зараз пригадалися їй дні локауту, коли Ніна, як і тисячі інших робітниць, залишилася поза стінами фабрики. Якось прала вона білизну, збиваючи в ночвах густу піну. Пасма золотистого волосся, вибившись з-під косинки, спадали на розчер-вонілі щоки. Заклопотана роботою, вона не почула знайомих кроків і обернулася до дверей лише тоді, коли, розчинивши їх навстіж, до кімнати увійшов Артем. Ніна сахнулася, побачив-ши його зблідле обличчя, роздертий комір піджака, забруднені глиною чи цементом плечі.

— Артеме, що з тобою? Ти п'яний? — вирвалося з вуст, якимось мимохіть, непотрібне й образливе слово.— Ти поглянь на себе...

— Хіба не знаєш, що я не п'ю,— сказав докірливо Артем, скидаючи піджак. Руки з нього ледь тремтіли, погляд він одводив, щоб не стрітися з очима сестри.— Ну, гади! Прийде час, ми поквитаємося... Ми розметаємо ваші гадючі гнізда! — сказав погрозово Артем.

— Розповідай, що трапилось.

— Ти, певно, чула, що наші путіловці підтримали забастовку бакинських робітників.

— Про це я чула, звичайно.— І Ніна, витерши руки фартушком, приготувалася уважно слухати брата.

— Ну ось, зібралося нас, робітників, тисяч дванадцять. Багато виступало путіловців... Я теж... Запропонував збирати гроші на користь страйкуючих нафтовиків.

Вирішили тут-таки провести одноденну забастовку протесту... І— ось ще мітинг не скінчився, бачимо, розчиняються ворота і на подвір'я заводу в'їздить загін кінної поліції. І піші теж...

— Знову били нагайками?

— Били... З цього, власне, і почалося. Ми відразу запротестували. Тоді один поліцай, здоровенний такий, мордатий і п'яний, підбіг до мене, рвонув за піджак, кричить: "Хапайте його, бунтівника, ведіть в участок!" Ні, думаю, в участок потрапляти мені нема чого. Я збив його з ніг одним ударом. Хтось з наших крикнув: "На барикади!.." І раптом чуємо залп.

— Ой! — скрикнула Ніна, жахаючись.— Вони стріляли в робітників?

— Стріляли... Два залпи... Зчинилась паніка... Поранені стогнуть... Кров, крик... Багатьох заарештували, але я все ж не дався їм, гадам! Вони стріляли по мені, та промахнулись...

— Промажнулись! — повторила Ніна, відчуючи, як всю її раптом обдало холодом.

— П'ятдесят чоловік наших путіловців поранили, а двох — на смерть.

— На смерть? — промовила Ніна, наче в якомусь чаду. Заглиблена в свої думки, підійшла знову до ночов, і в рожевих руках її заплюскотіла вода, покрита мильною піною.

Мовчав і Артем. Він дивився через вікно на подвір'я, де з нестримним галасом гралися діти, але не чув їхнього крику та навіть і самих дітей не помічав.

Іншими переживаннями в цю хвилину була сповнена його душа, і, очевидно, відповідаючи на ті свої почуття, він сказав:

— Ми розуміємо, хто скеровує ці постріли в наші груди. Та робітники ще себе покажуть. Вся трудова Росія себе покаже... Сьогодні Петербурзький комітет оголосив триденну забастовку протесту. Всі заводи, всі фабрики з завтрашнього дня базуватимуть.

— Чисту сорочку одягнеш... я випрала...

— Спасибі тобі, сестро.

— Бач, забула сказати. Від мами є лист.

— Та ну? Чого ж мовчиш... Давай!

Згадка про матір війнула обом на серце чимсь теплим і ніжним.

— Скучає вона,— і в голосі Ніни забриніли нотки жалю.— Журиться за нами і просить: "Коли, каже, Артем не зможе, то хоч ти приїдь. Доки ж я житиму сама?" Шкода матері.

— Шкода.

— Купила дві курочки і відкладає крашанки. Вже три десятки зібрала. Сподівається, може, в гості приїдемо.

— Ой мамо, рідна ти моя! — вимовив з особливою любов'ю Артем.— Не знаєш ти, мамо, що з твоїми дітьми може статися.

— Не говори так... Навіщо? — глянула з докором на брата, бо відчула в його словах недобре пророкування. Потім підійшла до етажерки з книжками, взяла мокрими

пальцями розпечатаний конверт за ріжок і віддала Артемові.

— Як завжди, трошки тістом підклеєне,— сказав він, посміхаючись, а очі в нього відразу посвітлішали, стали ласкаві й добрі.

— Читай, я теж послухаю.

Не витираючи рук, Ніна стояла посеред кімнати. З її пальців, побілілих і зшерхлих на кінчиках, стікали краплини води, падали на підлогу, але вона цього не помічала, уважно слухаючи Артема. На обличчі її гасла усмішка, очі завіювались смутком, бо, здавалося, не лист читав брат, а сиділа тут-таки, поряд з ними, посивіла, зажурена мати і скаржилась на свою самотність, на гірку материнську долю, безнадійно, але вперто вмовляючи дітей своїх повернутися додому...

Та нові події зринали в пам'яті Ніни Черкашиної. Як весною невеличкі струмочки, зливаючись один з одним, утворюють бурхливий потік, так вулиці великого міста вщерть заповнювались робітничим людом, утворюючи єдину могутню лавину, яка змітала на своєму шляху поліцейські застави, примушувала їх розбігатися.

Це вийшов на вулиці російської самодержавної столиці петербурзький пролетаріат. У цій лавині близьких і любимих людей маленька, непомітна, як тисячі інших робітниць, іде й вона, калашниця фабрики "Треугольник" Ніна Черкашина. Шоки в неї аж пашать. Очі горять якимсь гарячим, молодим, негасимим вогнем, і той вогонь, невидимий, але відчутний, примушує серце її битися сильніше, сповнює груди дівочі теплом і хвилюванням.

Так добре не було ще ніколи. Такої радості зазнала вона вперше в житті. Їй хочеться співати. Дзвінкий і сильний голос її вплітається в тисячі інших голосів, губиться серед них, і тільки пісня "Варшавянка" — крилата, вільна й багатоголоса — лине над містом, закликаючи всіх безправних і знедолених до боротьби:

Вихри враждебные веют над нами, Темные силы нас злобно гнетут. В бой роковой мы вступили с врагами, Нас еще судьбы безвестные ждут.

Но мы поднимем гордо и смело Знамя борьбы за рабочее дело, Знамя великой борьбы всех народов За лучший мир, за святую свободу.

В єдиному пориві, сильний і грізний, мов пересторога старому світові, лине з тисяч грудей сміливий заклик приспіву:

На бой кровавый, Святой и правый, Марш, марш вперед, Рабочий народ!

Поряд з Ніною — Галина Шорохова і Ванятка. Хлопчик з цікавістю стежить за матір'ю. Він, певне, ніколи не чув, щоб вона співала. Йому приємно. Його оченята сяють від захоплення. Хлопчикові кортить про все розпитатися: і куди йдуть, і де відбуватиметься отой мітинг, що про нього розповідала йому вдома мати. Але як спитати про це зараз, коли в неї таке зосереджене обличчя. Ванятка горнеться до Ніни, смикає її за руку, запитує:

— А нам іще довго йти?

Ніна дивиться в допитливі карі оченята, і їй хочеться взяти хлопчика на руки, нести й пригортати до грудей. Та вона тільки голубить його очима й відповідає:

— Вже недовго. А ти що, може, втомився?

— Ні, тітонько Ніно, я ще й зовсім не втомився... А моя мама співає,— крикнув він, спинаючись на ніжки.— Вона вдома ніколи не співає, а сьогодні тільки. А ви навчите мене цієї пісні? Я теж співатиму разом з мамою і з вами, тітонько Ніно. Добре?

— Навчу... Навчу тебе, Ванятка, хлопчику мій гарнісінький,— обіцяє Ніна, і знову голос її звучить, вплітаючись в тисячі інших голосів:

Мрет в наши дни с голодухи рабочий. Станем ли, братья, мы дальше молчать? Наших сподвижников юные очи Может ли вид эшафота пугать?

В битве великой не сгинут бесследно Павшие с честью во имя идей, Их имена с нашей песнью победной Станут священны миллионам людей.

Раптом передні колони зупиняються. Уривається недокінче-на пісня. Лунає чийсь попереджувальний голос:

— Застава!..

Ніна бачить, як від Нарвських воріт вимчав загін кінної поліції, вривався в саму гущу робітничої колони. Мигнули під сонцем оголені шаблі, засвистіли в повітрі дошкульні нагайки. Зчинився жіночий крик.

— Мамо, боюсь... Мамочко! — занепокоївся Ванятка.

— Біжімо! — тривожно вигукнула Галина Шорохова.— Біжімо та сховаємося у дворі! — І Галина першою мчить до розчинених воріт найближчого будинку, тягнучи за собою переляканого Ванятку, що бачив поліцейських на гарцюючих конях, і ті коні й оголені блискаючі шаблі викликали в ньому невимовний страх.

— Ніно! — гукала Галина Шорохова.— Ніно, втікай мерщій!..

Та Ніна нікуди не втікає. Бліда, стоїть і дивиться, як озброєні поліцаї розправляються з беззбройними демонстрантами, і серце її сповнюється ненавистю, гнівом. Відчуття таке, наче важкий поліцейський чобіт наступив їй на дівочі груди і давить їх безжально, а вона, нескорена й горда, поривається на волю, щоб знову лунала пісня і знову світилися очі робочих людей радістю, надією...

"А ми підемо! — думає Ніна, не страхаючись поліцейської розправи.— Розганяєте нас, а ми все одно зійдемося знову... Ще й за руки візьмемось і підемо вперед... будемо співати!.."

В очах її спалахує одчайдушна рішучість. Ніна рвучко схоплюється з місця і біжить слідом за Галиною, знаходить її на подвір'ї, говорить до неї схвильовано:

— Зараз... Я зараз... Зажди мене тут.

— Що таке? — сполошилася Галина.— Що ти надумалась робити?

Та Ніна, не відповідаючи, мчить до двірника, який тримає в руках довгу мітлу. Не чула Галина, про що домовлялася з ним її подружка, та через якусь хвилину довге древко було вже в дівочих руках.

— Навіщо тобі ця палка? — питає, дивуючись, Галина Шорохова.— Ти що, може, з поліцаями зібралася воювати?

— Воюватиму! — відповідає Ніна з суворою впертістю, і несподівано для Галини Шорохової, але на велику втіху і радість Ванятки, вона вихоплює у себе з-під білої кофточки багрянний, як мак, шовковий прапор.

Галина Шорохова здогадується про намір Ніни, і в очах робітниці світиться тривога.

— Ніно! Не йди... Вони тебе затопчуть кіньми або потягнуть до участку, а там в'язниця, суд, заслання... Отямся!.. Хіба не бачиш, як вони людей шмагають? Такі люті звірі можуть не тільки нагайкою, вони можуть тебе шаблею рубонутися.

— А я піду! — заявляє рішуче дівчина.— Піду! І я вірю, знаю. Робітники не залишать мене одну... Ти, Галино, не вмовляй, а краще ось допоможи.

Галина з неприхованим страхом дивиться в обличчя Ніни, розуміючи, що ніякі слова не відрадять їй, що, зважившись на такий ризикований крок, подружка не відступить назад.

Тоді Галина Шорохова допомагає прикріпити шовковий прапор до древка. Коли все вже готове, вона обіймає сміливу дівчину за плечі і, дивлячись їй благально в обличчя, говорить:

— Ніночко, подруженько моя, послухай... Не йди... Ще раз прошу тебе.— Очі робітниці заискрились сльозами.

— Галино!.. Дорога ти моя... Не зупиняй... Не проси... Я вирішила... Все буде добре... Ось побачиш.— І вона, не випускаючи з руки згорненого прапора, рвучко обіймає Галину ІПорохозу, цілує Ванятку й рішуче виходить за ворота на безлюдну вулицю.

Серце її б'ється шалено, але не від страху за себе. Нове, не звідане досі почуття самопожертви заповнило все її єство. Не злякають і не спинять її зараз ні свист нагайки, ні зловісні окрики розлючених поліцейських, ні удари їхніх шабел.

Хіба що тільки смерть могла б зупинити її в цю хвилину безрозсудної рішимості й відваги. Вона не відступить назад, не сховається за рятівними ворітьми.

Від внутрішнього хвилювання їй забиває дух, а очі — гострі, допитливі й безстрашні — горять молодечим запалом і завзяттям.

Ніна розгортає прапор, підіймає його в руках, мов живу, гарячу, трепетну жар-птицю, що дає бідним людям щастя. Рвучкий вітер лопотить і гонить багряні хвилі по шовку, на якому чітко й красиво вирізьблюються гаптовані білим шовком слова:

"Долой самодержавие] Да здравствует свободная Россия!" Ніна чує позаду тривожне застереження Галини Шорохової:

— Ой, що ж воно буде з нами? Пропадемо. Згноять вони нас у в'язниці.

Ніна не відповідає нічого. Хода її легка й граційна. Здається, що в образі стрункої дівчини вулицею столиці йде майбутня Росія — вільна, безстрашна, горда в своїй силі, мужності й красі.

Знову радістю сповняються груди дівочі, і вона, ота радість, бунтівлива й непоборна, виривається новою піснею з молодих грудей, піснею, що її не вбити ворогам:

Смело, товарищи, в ногу, Духом окрепнем в борьбе, В царство свободы дорогу Грудью проложим себе.

Дзвінкий і сильний голос лине, як заклик, що на нього не можна не відгукнутися. З дворів, з укрить виходять нещодавно розігнані демонстранти на вулицю, стають в

колону, підхоплюють пісню, і вона знову, могутня, тисячоголоса, пливе над містом, запалюючи трудових людей на боротьбу за свої права.

"Ідуть... Я знала... Я вірила — підуть за прапором". І серце Ніни Черкашиної б'ється поривніше, гарячіше стає в грудях, і щось їй самій незрозуміле, але хвилююче й нестримне підкочується до горла, застилає очі сльозами великого, незабутнього щастя...

А пісня лине, наростає, дзвенить... А теплий вітер голубить, цілує багряний шовк прапора, що за ним милуючись стежать тисячі очей. Він, мов сонце, гріє людям серця, вселяє в них віру й надії в неминучу перемогу труда над капіталом.

Вышли мы все из парода, Дети семьи трудовой. Братский союз и свобода — Вот наш девиз боевой.

З кожною хвилиною демонстрантів стає все більше й більше. Люди в передніх рядах ідуть, узявшись за руки, нерозривними шеренгами одна за одною, як хвилі морського прибою...

Та знову обривається пісня, бо ще одна-застава кінної поліції перетинає демонстрантам шлях. Попереду з оголеною шаблею на сірому баскому коні їде пристав. Щось хиже, злобне світиться в його примружених колючих очах, що їх він не зводить з прапороносця.

Погляд той проймає Ніну ознобом, наче хтось кинув їй за комір блузки жменю снігу. Вона блідне, але, не зупиняючись, сміливо йде вперед.

Вона добре бачить, як нервово смикається в пристава щока і біліють у суглобах пальці, стискаючи рукоятку шаблі.

— Кінні! Нагайки!..— подає він команду, і в голосі його, і в очах, якими він ширяє по натовпу, відчувається не тільки скажена лютя і гнів, але водночас і тваринний страх перед оцими людьми, що все тісніше гуртуються навколо прапороносця й мовчать. У цій мовчанці таїться для нього грізна пересторога.

Але ж подано команду, треба діяти... І пристав скеровує свого коня на Ніну Черкашину.

— Розійдись! — кричить він люто. Його рука підводиться для удару. Короткою блискавицею майнула в повітрі шабля, і в ту ж мить Ніна чує крик брата:

— Не смій бити... Не смій!..

Та вже пізно спинити разючий удар. Опускається шабля плазом на голову прапороносця...

Спалахують, розсипаються в очах ясні іскри й гаснуть... Усе вкриває пільма. В ослаблених дівочих руках хитається й падає підстріленим птахом багряний прапор, та його вже підхоплюють і знову підносять чийсь дужі руки...

Опам'яталася в незнайомій кімнаті. Біля неї сидить якась старенька жінка і прикладає до голови рушника, змоченого в холодній воді.

— Де я? — запитує Ніна, вдивляючись у незнайоме обличчя.

— У мене, голубко... Ти не хвилюйся. Мій син разом з твоїм братом на одному заводі роблять. Оце ж вони занесли тебе до кімнати безпам'ятну... Болить? Дуже

болить голова? — допитується старенька, дивлячись на дівчину жалісливими очима.— Ну, і він, отой пристав, що тебе вдарив шаблею, дістав по заслuzі. Твій брат його стягнув з коня, а тоді обеззброїли його, гадюку, робітники, віднесли й кинули в Фонтанку... Так йому, собаці, й треба! Ти лежи, голубко, не хвилюйся. Все буде гаразд. Брат обіцяв зайти...

Та минали години, а брат не з'являвся. Ніна вирушила додому сама. Даремно ждала вона його увечері і пізно вночі, не лягаючи спати, але так і не діждалася. І вже другого дня стало їй відомо, що Артема разом з іншими робітниками заарештувала поліція.

Три тижні просидів він у в'язниці, а потім його випустили на волю. Та працювати на заводі вже йому не довелося. Обох їх — Артема і Ніну — викликали до поліції і за участь у за-бастовці вислали по місцю народження. Так потрапили вони з братом до рідного Брянська.

І ось сидить зараз Ніна біля вікна, дивиться на місяць, що вже піднявся високо в небо, і його холодне проміння падає вже не тільки на ріжок скатертини, але й на край стіни, яскраво освітлюючи її.

У хаті тихо. Чомусь перед очима постає Яків Македон — кароокий, крутобровий, смуглявий, мов циган, і згадувати його приємно.

"А як він почервонів, коли розлив на скатертину чай". Посміхнулась.

"Артем його хвалив",— подумала й піймала себе на думці, що він їй теж сподобався.

"Які в нього очі гарні!.. Карі, як у Галини Шорохової. І такі ж ласкаві й добрі... Тільки ніяковіє дуже..."

Але це теж подобалося їй.

"І що це я так думаю про нього? Був і нема. Хто знає, чи зустрінемося знову".

Заглиблена в спогади, Ніна не почула, як розчинилися двері і мати переступила хатній поріг.

— А ти що це, дочко, з темряві сидиш? Чому не засвічуєш лампи?

— Не хочеться. Та й місяць ясно сяє.— Глянувши на матір, співчутливо запитала: — Як здоров'я хворої?

— Слаба... Дуже слаба моя подружка. Мабуть, на світі вона не житиме,— вимовила з жалем мати і, скинувши з голови старовинну кашемірову хустку, бережно згорнула й поклала її до старенької шафи.

6

Нічна тривога.

Солдати швидко одягались, вибігали на подвір'я, шикувались у дві довгі шеренги. На стовпі блимав гасовий ліхтар з закопченим склом.

Солдати знали, що російські війська на фронті зазнають поразок і їхні лави треба поповнити свіжими бійцями.

З приміщення вийшов полковник Бабенко, супроводжуваний писарем і ад'ютантом. Проходячи вздовж шеренги, він мовчки тикав коротким пальцем в чий-небудь груди, і тоді писар відмічав у своїй книзі прізвище одібраного для фронту дружинника.

В шерензі стоїть Костянтин Метелик. Він не хоче йти на фронт, в окопи, де кожної хвилини людину підстерігає смерть. І хоч Метелик приймав присягу, але не бажає віддавати своє життя за віру, царя і отечество, а мріє зберегти себе, щоб після миру — а він же настане колись — повернутися живим, здоровим до любимої дружини й сина. Про них він думав завжди, до них, у далеку слободу, линули його невеселі думки.

Не забуде Метелик останнього листа з дому.

Якщо дружина просить дозволу продати Лук'янові Безсало-му мисливську рушницю, значить, ' дома погані справи. І це його мучило. Він ніде не знаходив собі спокою, немовби на серце йому хтось безжалісно кинув гарячі жарини. Вони печуть, породжують нестримну лють до тих, хто відірвав його від рідного дому, від близьких людей, кинув у горнило кривавої, не потрібної йому війни.

Метелик помітив, як у сусіда, проти якого спинився полковник Бабенко з писарем, почала смикатися щока й зацокотіли зуби.

— Ти що, змерз? — спитав у нього полковник, але солдат з переляку не міг навіть відповісти, і тоді зовсім несподівано короткий палець полковника, прикрашений коштовним перснем, злегка торкнувся Метеликової шинелі.

— Твоє прізвище? — зігнувшись над книгою, байдуже спитав писар.

— Метелик... Костянтин Метелик...

Полковник рушив далі, а Метелик стояв розгублений, не вірячи тому, що зараз трапилось. Його прізвище відмічено у книзі, і, можливо, завтра, а може, ще й сьогодні він разом з іншими солдатами в товарному вагоні виїде на фронт.

Поруч стояв дружинник, якого обминула ця доля.

— Троє хлопців у мене вдома і батько-каліка,— говорив він, ні до кого не звертаючись. У нього вже не смикалася щока і не цокотіли від страху зуби. Тиха радість світилася в очах, і ця радість дратувала Метелика, викликаючи в ньому неприязнь до сусіда.

"І чого я злюся? Не сьогодні, так завтра чи післязавтра — все одно доведеться йти на фронт. Смерть боїться того, хто з нею бореться",— пригадав він народне прислів'я, і від цієї думки стало якось спокійніше на душі.

Відібравши дружинників, полковник повернувся на правий фланг. Особливо вразили Метелика його наваксовані до блиску хромові чоботи. "Добрі чоботи, а для зими не підходящі. В них швидко можна відморозити ноги. Солдатські хоч і простіші, та надійніші",— подумав він, проводжаючи полковника очима.

Полковник вирішив підняти бойовий дух у тих, хто від'їздив на фронт. Він почав розповідати їм про великих російських полководців — Суворова і Кутузова, про козака Кузьму Крюкова — відважного воїна, який не знає страху в бою. Розповідав про Восьму армію, що безстрашно билася з німцями, закликав дружинників, як то й належить богатырям великої землі російської, завзято, хоробро, самовіддано відстоювати віру православну, царя-батюшку, честь і славу отечества, як відстоювали її в минулих війнах предки, не даючи зганьбити матінку Русь, її народ, її споконвічні землі.

Метелик неухважно слухав полковника. Тільки окремі слова проникали в його свідомість, не залишаючи там ніякого сліду. В цю хвилину Метелик думав про сім'ю: "Може, не побачу більше Володі, синочка... не побачу дружини. Все може трапитись..."

І йому пригадалася незабутня картина прощання, сльози дружини, її безтямні обійми, ридання без слів, без голосіння... Ці спогади заважали йому зараз слухати і усвідомлювати те, про що говорив полковник. А коли Бабенко скінчив своє напутнє слово, з лівого флангу вийшов доброволець Терень і попрямував до полковника. Всі, не відриваючи очей, стежили за хлопцем. Невідступно по п'ятах рухалась за ним його тінь, і коли вона завмерла на місці, дружинники почули тремтячий голос юного добровольця.

— Ваше високоблагородіє, у мене до вас прохання...

— Слухаю тебе, голубчику мій, слухаю,— сказав лагідно полковник, оглядаючи Тереня.— Добра виправка, молодчина!

— Рад старатися, ваше високоблагородіє,— живо відповів юнак, викликаючи ще більшу прихильність до себе з боку полковника.

— Яке прохання в тебе, голубчику мій, говори сміливіше.

— Мене одібрали зараз... щоб на фронт їхати, а я б хотів... до дідуся... Він старий, хворий...— голос у Тереня затремтів.— Відпустіть мене додому... до діда...

— Хіба можна солдатів плакати? Який же з тебе воїн, коли ти... за дідом скучаєш? Ти ж доброволець! Тебе ніхто не силував, ти сам виявив бажання йти на війну. Що ж ти, голубчику мій, не хочеш повернутися до діда героєм? Медаль тобі дадуть, якщо добре будеш воювати. Ти хочеш медаль заслужити?

— Без медалі додому відпустіть, до дідуся... старий він... Відпустіть, ваше високоблагородіє...— і Терень, забувши про військовий устав, упав перед полковником на коліна, обняв його наваксовані чоботи, гірко заридав. Дитячий плач різонував серця дружинників, нагадавши їм про власних дітей. Полковник розгубився, не знаючи, що робити, але його виручив прапорщик Безсалий. Мов шуліка, налетів він на хлопця, схопив його за комір, легко підняв на ноги, мовчки дав кілька ляпасів і, не випускаючи з рук, потягнув на лівий фланг.

Доля Тереня була вирішена. Разом з одібраними дружинниками його відправляли на фронт.

Фронтавидам видали нові чоботи, білизну, сухарі. Вирушили до станції. Гнітючу мовчанку розрядив прапорщик Усиков, наказавши співати пісню. Фальшиво зазвучав чийсь голос:

Вышла Дуня за ворота, А за нею солдат рота. Гей, Дуня, Дуня-я... Дуня, ягодка моя!

А потім у темряву ночі летіла вже інша, жвава, сповнена молодецького завзяття пісня:

Соловей, соловей, пташечка, Канареечка жалобно поет...

І ті пісні, і ніч, і невідоме майбутнє на передових позиціях хвилювали серце Метелика. Щоб заглушити в собі тугу й тривожне передчуття неминучої страшної біди, він разом з іншими солдатами заспівав:

Соловей, соловей, пташечка...

Ідуть воїни на поповнення армії, а через місяць чи, може, й раніше нова партія ось так само йтиме на зміну їм, дружинникам, що покладуть голови на полі брані. А десь у далекому тилу передчасно посивіла з горя мати у сільській церкві подасть граматку "за упокой бранного воїна", і на цій солдатській смерті ситий піп заробить кілька мідяків. Не одна молодиця виходитиме в поле дивитися на дорогу, по якій проводжала мужа на прокляту війну, з надією чекаючи його повернення додому. Та даремними будуть її сподівання. Хтось із бойових друзів корявим, непевним почерком напише їй правду про загибель чоловіка, і страшна вість назавжди затьмарить її душу тяжким, непоправним горем.

"Ось так може трапитися й зі мною,— думає Метелик,— і я теж не побачу..." Зусиллям волі він відганяє геть похмурі, настирливі думки, і голос його, зливаючись з іншими голосами, лине в темряву ночі:

Соловей, соловей, пташечка, Канареечка жалобно поет... Раз, два, горе не беда...

— Праве плече вперед, а-арш! — і довга колона, вигинаючись, повернула до станції. Дружинники прискорили ходу. Дружинники відправлялися на передові позиції кривавого царського фронту.

7

Метелик довго стояв біля розкритих дверей товарного вагона. Перед очима пропливали ліси, поля, ріки, села з вітряками на пагорках, але він, здавалося, нічого не помічав. Навіть у ритмічному стукоті коліс йому вчувалося: "На фронт, на фронт, на фронт". І, щоб не думати про це, Метелик почав уважно розглядати своїх сусідів. На дощатих нарах спало кілька солдатів, але його увагу привернув щупленький, вузькогрудий мужичок з веснянкуватим обличчям, з очима, застиглими, мов у мерця, стрижений під машинку. Метелик його раніше не помічав. Хто він? Звідки? З якої частини потрапив сюди? Сидів солдат на нарах, обнявши довгими руками худі коліна, і примруженими очима дивився в далечінь.

— За рідною домівкою скучаєш, браток? Кого залишив?— співчутливо спитав у нього Метелик, але той, заглиблений у свої думки, очевидно, не чув запитання, бо нічого не відповів.

А трохи далі, біля нар, скупчилися солдати. Всі вони слухали, якого листа збирався надіслати додому Кузьма Сукачов.

Та Метелика цікавив зараз не лист, а оцей невідомий йому солдатик з веснянкуватим обличчям і застиглими очима, що своїм виглядом викликав у нього не тільки співчуття, але водночас і цікавість.

"Чому він мені нічого не відповів? Може, глухий?" Метелик хотів було вже сісти поруч, як раптом помітив на ногах у солдата великі, брудні нігті. Стало гидко. Хотілося сказати: "Обріж... Недобре з такими нігтями..." Але нічого не сказав, а тільки одвернувся, стежачи за тим, як пропливала перед ним обочина дороги, вкрита пожовклою травою.

Поїзд врізався в густу смугу мішаного лісу. Замелькали високі сосни, між якими де-

не-де виднілися берези, дуби, горобина.

— У нас такого добра нема... у нашому краю все степ та степ,— несподівано, ні до кого не звертаючись, сказав веснянкуватий солдат. Метеликові дуже хотілося спитати в нього, звідки він родом, чи є в нього дружина, діти, але обличчя степняка знову стало напружено-зосередженим, неприступним.

Поїзд спинився на невеликому полустанку.

— Якщо мене заб'ють,— диктував далі Кузьма Сукачов, спостерігаючи, як на білому аркуші поштового паперу Яків Македон старанно виводив олівцем слова,— якщо мене заб'ють, нову сорочку, сатинову, ту, що купив на ярмарку, і хромові чоботи продай, Марино, щоб наші діти не голодували.

Мовчки слухали солдати. Терпляче чекав Яків продовження листа, але Кузьма замовк.

— Сорочку... ту, що купив на ярмарку...— немовби отямившись, повторив Кузьма.

— Це написано.

— Закресли... Оце місце закресли, де про смерть... Цього не треба — плакатимуть. Яків старанно закреслив кілька слів.

— А мене коли заб'ють, то нічого буде й продавати,— знову озвався солдат з густим ластовинням на обличчі.— Тільки плакатимуть.

Всі подивилися на нього. У подраних штанях, солдатській гімнастюрці з слідами невідмитої крові, він сидів ось так уже кілька годин.

— Ти хто будеш? — спитав у нього Яків Македон.

— Я? — перепитав солдат, але нічого не відповів. Поїзд мчав далі на південь.

— Що ж ти, браток, про себе не розповідаєш? Хто такий, звідки будеш? — підсів, нарешті, до нього Метелик, протягуючи кисет з махоркою.

— Звідки? Я з Таврії. Чув про наші краї? — Він одірвав шматочок газетного паперу, взяв пучку махорки й продовжував: — Сім'я у мене лишилася вдома. Велика сім'я...— і його худорляве обличчя потягнулося до засвіченого сірника.

Говорив він мало і неохоче. Не випускаючи з рота самокрутки, знову обійняв руками коліна, замовк. Метелик, давши йому спокій, ліг на нари, але заснути не міг. У сусідньому вагоні хтось грав на балалайці, чулися пісні, примовки, сміх.

Під'їжджали до вузлової станції. Коли поїзд спинився, прийшли дружинники з сусіднього вагона.

— Якове, паровоз набиратиме воду, діставай гармонь. Потанцюємо з дівчатами.

— Це можна.

Яків вийшов на перон, заграв, одразу біля нього зібралася молодь.

— Ширше коло! — кричали солдати.— Танцювати будемо. Замелькали, розвіваючись, широкі спідниці, кольорові сарафани, білі хустки. Один з солдатів, найкращий серед дружинників танцюрист, нахабно обіймав дівчат, вигукуючи:

— Ех ти, ягідка!

Дівчата тільки сміялись, розуміючи незлобивість жарту цього веселого, бравого солдата, і охоче йшли з ним танцювати. А одна, очевидно, найбільш і найсміливіша,

підійшла до вагона ближче, подивилася Метеликові в очі.

— Чого сумуєш, солдате?.. Двом смертям не бути, одної не минути,— говорила вона страшні слова, а очі в неї іскрились запальною веселістю. На нарах підводилися літні ополченці, позирали на жваву дівчину. Вона не соромилась тих поглядів, уперто домагаючись свого:

— Та ходімо ж, ходімо, солдате, адже поїзд скоро рушить, а мені охота з тобою потанцювати,— сміючись, вона сміливо дивилася в обличчя Метеликові.— Ну, чого соромишся? Потанцюємо. Все одно дружина не дізнається.— І таки витягла його з вагона.

До них підійшов молоденький кирпатий солдат з веселими очима.

— Не чіпай його,— він одружений, а я холостий. Я одружусь з тобою після війни, коли живим лишуся, їй-богу, одружусь! — запевняв солдат і навіть хрестився для більшої переконливості. Дівчина, лукаво посміхаючись, сказала:

— Ну який з тебе мужчина? Одна видимість. Не люблю я отаких щупленьких та низеньких.

— Він — нічого... Він хоч і непоказний з вигляду, зате жвавий. Ти, дівко, даремно хлопця ображаєш.

— Ти його спочатку попробуй... Він розважить... Він пригорне...

— Солодким здасться.

Сміх, сороміцькі жарти не відігнали дівчину від вагона. Цупко тримаючи Метелика за руку, вона потягла його до гурту, стукнула закаблуком, лукаво повела густою бровою, всміхнулася... І не витримав Метелик. "Ех, де наше не пропадало! — подумав він у цю хвилину.— Може, й на світі не судилося мені довго жити. Хороша дівчина. Смілива! Потанцюю з нею!"

Розправивши плечі, він ударив закаблуком об землю і почав таке виробляти ногами, що у всіх викликав подив і схвалення.

А коли пролунав гудок паровоза, розчервоніла дівчина, про воджаючи Метелика до вагона, сказала:

— Живий зостанешся, приїжджай хоч на деньок погостювати. Дуже буду рада. Сподобався ти мені...

— Прощай, дівчино... Не згадуй лихом. А після війни, коли живим лишуся, поспішатиму додому. У мене молода дружина і синок.

— Ну, бог з тобою,— сказала дівчина, ставши раптом серйозною.— А я тебе пам'ятатиму.

Поїзд рушив далі. На пероні стояли дівчата, проводжаючи ешелон — не перший і не останній.

— Як вона? — розпитували Метелика товариші.— До хати запрошувала чи ні?

— До такої йти страшно — причарує...

— Дружина б знала...

— А звідки їй дізнатися?

— І чого ви до чоловіка причепилися? Ну, потанцював з дівчиною трохи, гріха в

тому нема.

Метелик, не відповідаючи на жарти товаришів, дивився на перон, де ще й досі стояли дівчата в кольорових сарафанах, а серед них ота, найжвавіша, в якій він не спитав навіть імені.

Скоро і станція, і дівчата зникли з очей. Метелик виліз на нари, міцно заснув.

Прокинувся він уночі. Крізь розчинені двері було видно зоряне небо.

На невеликому полустанку вийшли з вагона. Навкруги запустілі й, здавалося, мертві лежали поля. У темінь ночі летів тупіт солдатських чобіт. Ішли мовчки. Відчуваючи близькість фронту, жадібними очима оглядали незнайому місцевість. Незабаром на обрії з'явилася чорна смуга хмар. Вона швидко зростала і, гнана вітром, закривала величезний простір неба. Одна за одною згасали зірки. Ніч ставала темнішою.

— Намочить нас,— тихо сказав Кузьма, звертаючись до Якова.— Бачиш, яка хмара суне.— І, трохи помовчавши, продовжував: — Край якийсь дикий... Ні хутора, ні села... Хоч би де вогник блимнув... Темінь... Живої душі не побачиш.

— Прифронтowa зона. Звідси людей, напевно, виселили... Тому й вогників не видно. А села... Села повинні бути,— сказав Яків, і обоє надовго замовкли.

Пішов дощ. Слизькою зробилася дорога. Траплялося, що хтось із солдатів падав, порушуючи стрій, і тоді прапорщик Безсалий злісно кричав:

— Зуби повибиваю! Досі ходити як годиться не навчилися, твердіше ногу став! — Він хотів показати, як саме треба ставити, але сам, посковзнувшись, упав. Кілька солдатів стримано засміялись. Безсалий більше не робив солдатам ніяких зауважень і не кричав на них. Дощ не вщухав. Мокрий одяг ставав важким. Найслабіші піхотинці починали відставати.

У відкритому степу зустріли світанок, похмурий і дощовий. Дорозі, здавалося, не було кінця-краю. Солдати вдивлялись у далечінь, сподіваючись побачити будь-яке людське селище, аби влаштувати там зупинку, перепочити трохи, перевзутися. Та перед очима лежали все такі ж одноманітні, безлюдні поля. Неорана земля була густо вкрита окопами. Де-не-де по полю валялося кінське падло, і тухле м'ясо розтягували здичавілі собаки та сите гайвороння. Недалеко фронт. Густі хмари низько пливли над головою, закриваючи сонце. Солдати мерзли. Цілу ніч у поході — ні просушитися, ні відпочити не довелось.

Та нарешті попереду з'явилося щось подібне до селища. Підійшли ближче. Тихо в ньому, безлюдно, мертво, бо воно було майже зруйноване. На вулицях валялися поламані вози, розтроснені меблі, посуд, купи каміння.

З острахом і неприхованою жалістю оглядали солдати погорілі хати, зруйновані печі, понівечені комини — німі пожарища, чорну від попелу землю. Густий, задушливо-солодкуватий дух від падла, що валялося всюди, викликав нудоту, і дружинники мимоволі прискорювали ходу, намагаючись пройти через селище якомога швидше.

Раптом з вікна напівзруйнованої хати несподівано визирнула сива голова, а через хвилину на вулицю вийшов босий дід у полотняній одежі. Лахматий, страшний у своєму

божевіллі, він ішов назустріч солдатам, сховавши за спиною руки. Не вгадаєш, що в них. Може, гранатою збирається почастивати старий ненависних йому озброєних людей, щоб помститися за вчинені руйнування і вбивства.

Безсалий зупинився, і пальці його мимоволі потягнулися до новенької кобури.

— Стій! — закричав він. — Стій! Руки вгору!

Дід зупинився на кілька секунд, а потім, не підіймаючи рук, спокійно пішов на Безсалога.

— Стій, тобі наказують! Застрелю! Хтось застережливо й голосно вигукнув:

— Зараз гранату кине. У нього граната за спиною.

Дружинники в нерішучості спинились. Пролунав револьверний постріл. Ні крику, ні стогону. Тільки полотняна сорочка раптом почала червоніти на грудях у старого, розпливалась по ній кривава пляма. Пройшовши ще кілька кроків, він упав, мов підкошений. В жилавій руці його був міцно затиснутий кусок обгорілої цеглини.

Дружинники минули селище, і перед очима знову розляглося поле.

Зруйноване і спалене село, запустіння, задушливе повітря, забитий дід пригнічували Метелика, і думка про власну смерть ставала, як ніколи, реальною, відчутною. Ця думка щодалі більше міцніла у ньому, але дивно, він уже не відчував страху. Навпаки, якийсь невідповідний до обставин спокій обгортав його, робив байдужим до власної долі. "Двом смертям не бути, одної не минути", — пригадалося прислів'я, сказане дівчиною на далекій тилівій станції, і це прислів'я якнайкраще визначало його душевний стан у цю хвилину.

Окопів ставало все більше. Частіше зустрічались глибокі воронки, валялись позеленілі гільзи від патронів та снарядів. Та ось серед неораного поля, що геть-чисто заросло бур'янами і пожовклою травою, солдати побачили невелику смужку озимини. Вона звеселяла око хліборобів, нагадуючи їм про мирне життя. Але незабаром солдатська радість затьмарилась. Серед яскравої зелені виднівся свіжий горбок землі. Перебиту надвое гвинтівку зв'язано солдатською гімнастюркою, і на цьому своєрідному "хресті" сумно красувався змочений дощем картуз російського солдата з іржавою кокардою.

Це була перша могила воїна, що її побачили солдати.

Дружинники, проходячи повз "хреста", знімали картузи. Могила невідомого солдата нагадувала про грядущі битви і смерть.

"Ось так, можливо, і мене... — думав Метелик, дивлячись на заржавлені металічні частини гвинтівки, — і ніколи ні дружина, ні синок не дізнаються, де мене поховано".

Не зупиняючись, ішли далі. Уже далеко позаду лишився сумний могильний горбок. Метелик, обернувшись, побачив, як на картуз з кокардою, згорнувши крила, сів ситий ворон.

Гайвороння літало над полем хмарами. Метелик дивився на нього і вперше зненавидів оцих птахів, що рухалися до фронту, чуючи для себе добру поживу.

А поля попереду були пустинні, мертві, з одноманітними смугами окопів і з рясними воронками, на дні яких виднілася каламутна вода.

Близько, вже зовсім близько передові позиції.

8

Похмурий день. Над німецькими окопами тиша й туман. В той туман гостро вдивляються очі бувалих солдатів.

Пимон Базалій, приклавши до лоба руку, наче йому заважало сонце, теж глянув у далечінь, але, не побачивши там нічого небезпечного для себе, заспокоївся. Про смерть не думав, а чекав того щасливого дня, коли груди його прикрасить обіцяний офіцером хрест за першу атаку, що в ній він хоробро бився з ворогами. Мріє Пимон Базалій про той день, коли буде оголошено мир і він, дасть бог, повернеться додому не тільки живим та здоровим, а ще й георгіївським кавалером. Тоді одразу піде до Софії Ізарової просити бодай невеличку ділянку чорнозему. Багато земель лишив їй покійний чоловік. У неї під сіножаті відведена така земля, що хліб на ній родив би на зріст людини. Якщо прийде до Софії Пимон, обвішаний хрестами й медалями, не посміє багата вдова відмовити йому — георгіївському кавалерові. Адже бився Пимон хоробро, не шкодуючи свого життя, за віру, царя і отечество. Все це пояснить він їй, і Софія задовольнить солдатське прохання.

Своїх потаємних дум не звіряв навіть близьким товаришам. І зараз, вдивляючись у туман, де мав бути ворог, Пимон сподівався, що і в цій атаці відзначиться і його нагородять якщо не хрестом, то хоча б медаллю.

Перший снаряд упав далеко за лінією окопів, високо знявши чорний стовп землі. Другий розірвався біля трьох молоденьких берізок, невідомо ким посаджених у цьому полі. Росли вони, мов сестри, прикрашаючи одноманітно-похмурий пейзаж, їхнє гілля було посічене кулями й осколками снарядів, але берізки не всохли від того, а продовжували жити, стійко переносячи всі знегоди. У літню спеку в їхньому благодатному затінку відпочивав хлібороб чи притомлений подорожній. А зараз холодні вітри, зриваючи пожовкле листя, далеко розносили його по полю. До цих трьох берізок уже призвичаїлися солдатські очі. І раптом від останнього снаряда білі стовбури змішалися в повітрі з землею й чорним димом. А коли дим розвіявся, на місці берізок зіяла глибока воронка.

Туман поступово рідшав. Дальні поля освітило сонце. Те-рень не знав, куди подівся Яків. Розшукуючи його, хлопчина обійшов уже кілька землянок. Вибухали снаряди. Чулися стогони поранених. Один з них, помітивши біля себе Тсреня, хотів було щось сказати йому, підвів руку, і раптом упав замертво. Другий поранений, не поспішаючи, зняв із себе гімнастюрку, потім нижню сорочку і, роздерши її на шматки, не чекаючи санітарів, почав перев'язувати ногу. У нього тремтіли руки. Перев'язку зробив невміло. Кров швидко просочувалась крізь полотно.

Напружуючи останні сили, він підвівся на ноги.

— Ей ти... хлопче... — звернувся до Тереня слабким голосом, — не бачив їх, санітарів?

Пораненому, очевидно, стало недобре. Він похитнувся і, мабуть, упав би, та Терень вчасно допоміг йому сісти, а сам з криком: "Санітари! Санітари!" — побіг вздовж окопу.

Побачивши санітарів, він гукнув до них:

— Швидше... Там, в окопі, поранений солдат...— а сам помчав далі розшукувати Якова.

Коли артилерійська підготовка вщухла і з'явилися цепи німецьких солдатів, пролунала команда прапорщика Безса-лого:

— Вогонь!

Безладні гвинтівкові постріли не зупинили ворога, що з кожною хвилиною наближався до лінії російських окопів. І коли німці були вже на відстані, що дозволяла розпочати багнетний бій, прапорщик Безсалий скомандував:

— У контратаку! Вперед!

Солдати вискакували з окопів. Терень бачив, як дехто падав, але інші бігли назустріч німцям з нестямним криком: "Ур-ра-а!"

Захлинались кулемети. Шеренги контратакуючих помітно рідшали. Хтось вигукнув;

— Переб'ють нас, братці, всіх переб'ють!..— і цей крик, наче блискавка, вразив кількох солдатів. Вони спинились, а дивлячись на них, зупинялися й інші, завертали назад.

Солдати, які лишилися на полі поранені, з жахом дивились на цепи противника, що підходили все ближче, і, до крові роздираючи пальці, хапалися за пожовклу траву, намагаючись повзти. Трава обривалась, а знесилене, обважніле тіло залишалося безпомічно лежати на місці. Німецькі солдати все ближче підходили до лінії російських окопів. І зеленувато-сірі мундири, і блиск кинджальних багнетів добре бачив Пимон Базалій. Він теж лежав на полі, поранений осколком снаряда. Очима, сповненими жаху, вибирав місце, де б заховатися. Таким місцем могли бути кущі молодого вільшняка.

І Пимон, перемагаючи біль, повзе до тих кущів, лишаючи позаду на зім'ятій траві сліди крові. Рідкі безлисті віти не могли як слід сховати його від ворожих очей, хоча все ж обіцяли якусь надію па порятунок, і за цю надію чіпко вхопився Пимон Базалій. Єдиною думкою, що, мов гаряче вугілля, пекла його свідомість, було — доповзти якомога швидше до вільхових заростів, бо інакше у відкритому полі його настигне ворог і кулею чи багнетом безжально прикінчить на місці...

Страх надавав Пимону сили. Він усе-таки доповз до вільшняка і, зрозумівши, що там йому не сховатися, почав зривати навколо себе траву, згрібати опале листя, щоб хоч як-небудь замаскуватись.

Німецькі солдати в касках, з гвинтівками наперевіс бігли до російських окопів. Пимон бачив уже їхні обличчя, розрізняв холодний блиск багнетів. Раптом зустрівся очима з німцем. Той зупинився на мить, а потім рішуче попрямував до кущів.

"Ось і смерть моя",— подумав Пимон, готовий сміливо прийняти її в останній сутичці з ворогом. Але тільки зараз він згадав, що його гвинтівка залишилася там, де його поранено. Холодний піт укрит лоб. Пимон поклав голову на прив'ялу траву, заплющив очі...

Шелест листя чувся вже поблизу. Завмерло серце, чекаючи вирішальної хвилини.

Лежав нерухомо. "А може, це сон? — раптом спало йому на думку.— Сон, сон..." Але нестерпно нила рана, і Пимон, стискаючи зуби, кріпився, щоб не застогнати й не виказати себе ворогові.

Знайомий з дитинства терпкий і гострий дух листя нагадав Пимону ті далекі неповторні літа, коли він з мішком у руках разом з іншими хлопчиками ходив до лісу збирати опале сухе листя, заготовляючи паливо на зиму. Ось такі ж гострі й приємні пахощі відчував він тоді.

Пригадалися дочка й дружина. Біль гострим ножем пронизав його серце. "Невже більше я їх не побачу? Не побачу..." Пимон розплющив очі. Поблизу вже нікого не було. Над головою нависло низьке, сіре небо, в якому, мов озеро погожого дня, виднівся голубий просвіт. Але незабаром все потемніло в нього перед очима, наче хтось лютий і невблаганний штовхнув Пимона в глибоку безодню.

Опритомнів він тільки надвечір, але підвестися не міг. Лежав на тому ж місці у рідкій вільховій зарості і стежив за тим, як схилялося до обрію червоне сонце, немовби й воно брало участь у битві і тепер, тяжко поранене, залите кров'ю, лягало на вічний спокій.

Тиша. Жодного пострілу ні з того, ні з другого боку. Скоро настане ніч, і разом з нею, можливо, настане смерть. Ніхто не побачить, як умиратиме Пимон Базалій, хоробрий воїн, якому обіцяно було за першу атаку георгіївський хрест. Не потрібні йому тепер ні хрести, ні медалі.

— Жити! Жити! — шепотіли його зблідлі губи.

Сонце зайшло. Над полем густішали сутінки. В темніючому небі яскраво засяяла вечірня зірка.

9

По лісу бродили солдатки з дітьми. Нікому тепер дбати про паливо на зиму. Молодицям доводиться ходити в ізаровські урочища за кілька верст, щоб назбирати сухого хмизу.

Скоро нагряне зима, замете снігом сушняк, непрохідними стануть лісові дороги, тоді пізно буде думати про паливо. У подраних капцях на босу ногу йшла Марина Сукачова з сином, Метеличиха, Базаліїха. Спільне горе, злидні зріднили солдаток, міцно скріпили їхню дружбу. Всі вони скаржились на Лук'яна Безсалога. Позичив він їм хліб і картоплю, але за те доводилося працювати на Лук'янових полях від зорі до зорі.

— Всім нам тепер погано,— говорила Сукачиха,— а він, хапуга, став жити ще краще, ніж раніше. Позичить що-небудь солдатці, а та своєчасно не поверне боргу — він до суду подає, відбирає землю; бо що, крім землі, у нас візьмеш?

— Не кращий і його брат Трохим. Прийшла до нього моя сусідка — діти в неї захворіли, прийшла, щоб хліба дав хоч шматочок,— не дав... Вигнав з крамниці, мов старчиху якусь.

Уважно слухав розмову старших Серьожа, син Кузьми Сукачова — синьоокий хлопчина в рябенькій сорочці, у старих батьківських штанях, підкачаних майже до колін. Він мовчки йшов слідом за матір'ю.

— Кажуть, буцімто до солдатів можна їздити на побачення,— сказала Сукачиха.— Ну, я гадаю, може, хто багатший та знатніший,— тим можна, а простій людині не дозволять.

Солдатки незабаром звернули в кущі, бо там швидше можна було знайти сухе гілля.

— Жінки, а давайте підемо до п'ятого кварталу,— запропонувала Метеличиха.— Я знаю, там спілі груші є.

— І терну багато, і дикі яблуні є. Ми з хлопцями вже там були,— сказав Серьожа, поблискуючи очима, ладний хоч зараз же йти знайомою дорогою. Так і вирішили: спочатку підуть до п'ятого кварталу по груші та яблука, а вже повертаючись, збиратимуть сушняк. З синенького в білу смужечку фартуха Метеличиха вийняла кілька засмажених на конопляній олії горішків, почастивала ними дітей і солдаток.

— Дав мені Лук'ян Безсалий замість грошей житнього борошна. Продала йому чоловікову рушницю.

— А мене Софія запрошує,— без особливої радості сказала Базалііха.

— У майстерні працювати?

— Ні, служницею. А я ось і не знаю: іти мені чи ні. Запитувала в листі чоловіка, хотіла порадитися з ним, так він чомусь не відповідає.

— Іди, гірше не буде, якусь копійчину заробиш.

— Я б пішла, так куди дочку подіти? Не хоче Софія, щоб дівчинка при мені жила. А на кого ж я її залишу?

— Попроси Македониху, в них дітей нема, жінка вона добра, сердечна, догляне за твоєю дівчинкою.

Серьожа слухав розмови, а сам пильно оглядав стовбури. Адже кому доведеться лазити на дерева? Йому ж, Серьожі. У нього під сорочкою схована невелика, але дуже гостра ножівка. Кожного разу, як тільки він чіпкими рученятами обіймав стовбур і ліз на дуба, мати, не зводячи з нього тривожних очей, застережливо гукала: "Гляди, синку, не обірвись". Серьожі смішно. І як це мати не розуміють, що йому не вперше доводиться лазити на дерева? Він добре знає, на яку гілку можна навіть сісти, а за яку досить тільки взятися рукою, як вона одразу ж ламається і летить вниз, розбиваючись на кілька частин. Такі "дрова" Софія дозволяла збирати в своєму лісі солдаткам.

Здалеку долинув звук лісної дудки.

— Це Мефодій Дробот в обхід пішов,— сказала Сукачиха, прислухаючись до того, як у лісовій хащі відгукнулася луна.— Кажуть, Софія наказала йому відбирати ножівки і заборонила ламати сухе гілля на деревах. Тільки хмиз можна збирати. Що з дерева впало — те бери, а зрізувати не смій.

— Мефодій якщо й зустрине — не страшно. Він своя людина. Чула я, жінки, що у лісову сторожку до нього ходять солдатики.

— Хіба ж до нього? Ти, Метеличихо, не знаєш. А мені вірна людина казала,— і голос Базалііхи став тихішим.— Це все ота руда мавпа — Лук'ян — таке придумав. Він там з молодими вдовами пиячить, щоб дружина не бачила. Та хіба від людей сховаєшся?

— Літня вже людина, а в нього ні сорому, ні совісті.

— Навіщо ж йому совість, такому бабієві?

Непомітно прийшли до п'ятого кварталу.

Шелестіло під ногами опале листя. На землі під першою грушею, на яку вони натрапили, лежали почорнілі, спілі й дуже смачні груші лісівки. Визбирували їх солдатики і діти.

— Серьожа, синку, ану вилізть та потруси гарненько. Хлопчина швидко видерся на вершину, почав трусити. Разом з грушами зривалося й падало на землю червоне листя.

У жіночих пеленах — груші, спілий терен, яблука. Повертаючись додому, солдатики згрібали сухе листя, набивали ним повні латані мішки та чували. Але тут проходили вони не вперше й не перші, тому рідко кому щастило знаходити сушняк. Серьожа вибрав уже дуби, на яких можна буде спилати ножівкою кілька засохлих гілок.

— Г ляда, синку, не обірвись,— попередила, як завжди, мати, тривожно стежачи за ним.

Сухий мох, що густо вкривав дубову кору, сипався йому за подерту сорочку, неприємно лоскотав тіло. Та хлопчина не звертав на це ніякісінької уваги. Чіпко вхопився за сучок, але несподівано той сучок зламався. Серьожа впав би, коли б своєчасно не затримався ногами.

Цього ніхто не помітив. Легкий вітер гойдав пожовклі крони дерев, і від того в лісі стояв одноманітний шум. При такому шумі можна сміливо пиляти — все одно ніхто не почує. Серьо-жі з вершини добре видно всіх жінок і дітей. Вони ходять між кущами, згрібають листя. Обнявши руками стовбур і притискуючись до нього грудьми, Серьожа з усієї сили вдарив ногою по гілці. Затріщала вона, обломилась, і відразу ж знизу почувся рідний, сповнений тривоги голос:

— Обережніше, синку!

Вітер розгойдував крону, і разом з нею гойдався підліток, пильно озираючи лісову дорогу. Упевнившись, що йому ніщо не загрожує, він вийняв ножівку.

З-під гострих зубів полетіла жовтувата тирса. Захоплений своєю справою, Серьожа не помітив, та й ніхто не помітив, як навропростець, через чагарники орішини, до дуба підійшов Лук'ян з мисливською рушницею, купленою у Метеличихи.

— Пиляєш?

Серьожа завмер. Він зрозумів, що тепер сховати ножівку не пощастить. У сірому піджаку, у великих мисливських чоботях стояв унизу Лук'ян і колючими очима стежив за підлітком.

— Ну, хлопче, кидай пилку.

Але Серьожа, не кидаючи ножівки, поліз вище, наче це могло врятувати його від розправи. Така неслухняність розлютила Лук'яна, і він закричав, багровіючи від злості:

— Злазь! Злазь, кажу тобі!

— Не кричіть на нього,— стала на захист свого хлопчика мати.— Не лякайте. Я йому сама скажу, і він злізе.

Але Лук'ян, не звертаючи уваги на Сукачиху, зняв з плеча рушницю.

— Довго я тебе проситиму? Злазь, чортеня, злазь зараз же, а то стрілятиму!

— Не лякайте дитину! Не дам! — метнулася до Лук'япа Марина. Та в цей момент біля вуха у неї просвистіла ремінна нагайка і з усього розмаху опустилася на її сатинову кофточку. Марина зойкнула від різкого несподіваного болю. Але не заплакала. Дика лють раптом засвітилася в очах матері, готової на все заради своєї дитини. Схопивши першу ломаку, що потрапила їй на очі, страшна в своєму гніві, вона сміливо пішла на Лук'яна. Несподівано гримнув постріл, віддавшись луною у хащах, і слідом за пострілом розпачливий материнський крик. З вершини дуба, чіпляючись за гілля, падав Серьожа. Забувши про все на світі, мати, як безумна, кинулась до сина, обмацуючи його руки, ноги, голову.

— Живий... живий...

Крові не було, тільки на обличчі виднілися червоні дряпини.

— В повітря баХнув я, в повітря...— белькотів переляканий Лук'ян, зрозумівши всю серйозність того, що сталося, і так же швидко й непомітно, як з'явився, зник у чагарниках.

Мати обіймала хлопчика, тормошила його, а він, блідий, лежав на спині без будь-якого руху. Затуманені очі були ледь відкриті, але він, втративши свідомість, нікого не бачив перед собою.

— Серьожо... Синочку мій... Серьожеицько! — ридаючи, кричала мати, і жах нестерпним болем стискав серце, бив, наче молот, в її мозок.— Живий?.. Ти живий... скажи мені... скажи хоч словечко... Серьожо!

Хлопчик лежав, байдужий до її криків, благань і ридання. Раптом мати затихла, підвела голову. В очі їй страшно було глянути, стільки світилося в них горя, відчаю, тупої розгубленості, майже божевілля.

— Помер...— ледве чутно прошепотіла вона,— помер мій Серьоженька, по-омер! — і впала на тіло синочка, безтямно ридаючи...

Можливо, цей крик, можливо, її сльози, що капали на зблідле личко, привели Серьожу до пам'яті. Яснішими стали його очі, заворушилися губи, почувся тихий голос:

— Води...

Але води не було. Йому дали соковиту грушу, потім іще одну. Він жадібно ковтав сік, не розуміючи, певне, що з ним трапилось. Мати дивилась на сина, ніжно гладила його обличчя, руки, відчуваючи приємну теплоту живого тіла.

— Треба піти до пристава поскаржитись. Адже він міг згубити хлопчика... Міг скалічити на все життя. Такого не можна прощати,— сказала більш рішуча Метеличиха.

І тут же їй заперечила Базалііха:

— Кому скаржитись? Приставу? Та він майже щодня в гостях у Лук'яна буває. Разом горілку п'ють. Хай наші чоловіки з фронту повернуться. їм розкажемо... Вони заступляться за нас. А у пристава на Лук'яна управи не знайдеш.

— Встану я...

Серьожа спробував було підвестися, але, зойкнувши від болю, знову впав на землю.

І цей зойк, мов сильний удар, приголомшив матір. Передчуття якоїсь страшної, неминучої катастрофи нависло над нею з новою силою, погасивши в душі її недавню надію.

— Пропав мій хлопчик! — сказала вона, ледве ворухнувши губами. Але Серьожа почув ці слова, зрозумів її страх, і йому стало дуже шкода мами. Щоб хоч трохи її заспокоїти, він узяв матір за руку своєю теплою ручкою.

— А мені вже краще. Я зараз устану,— і дійсно, напружуючи сили, підвівся на ноги, підтримуваний солдатками.— Я думав, у мене... вистрілив... І чого я злякався?..— Серьожі не вистачало повітря, тому й говорив він поволі, задихаючись, немовби на груди йому поклали щось велике й важке, від чого ніяк не можна було звільнитися.— А за ножівкою... я завтра... прийду... Вона лишилась там... на дубі...

Серьожу вели під руки солдатки, а слідом ішла мати, зірко стежачи за сином, готова в першу-ліпшу секунду підхопити його ослабле тіло. Ішов він, плутаючи ногами, напружував усі сили, щоб не застогнати від болю і цим зайвий раз не злякати матір. Шуміло в голові, а йому здавалося, що звідкись налетів раптом вихор і перед очима заметалися в страшному єдиnobорстві дуби, липи, ясени; виверталися з корінням могутні стовбури, починався невиданої сили ураган, і Серьожа з жахом зашепотів:

— Стійте! Не можна... Ви бачите, там падають дерева. Серьожу посадили на землю, щоб він трохи перепочив. Для

нього вибирали найспіліші груші. Кислувато-солодкий сік їх утоляв спрагу, відновлював сили. Уже не паморочилась голова, як раніше, тільки відчувалася велика втома.

— Коли виросту, я згадаю йому цей постріл,— несподівано сказав підліток, і в очах його спалахнула злість.— Багач проклятий!

Тепла долоня матері погладила його біляву голову.

10

Бакалійна крамниця Безсалога. З вулиці низенькі двері, оббиті листовим залізом. На міцних засувах висять важкі замки. З двору — окремий хід. Вузькі двері не защеПЛені зсередини на гачок.

У крамниці, зігнувшись над прилавком, сидить Трохим Іванович. При світлі маленької гасової лампочки поміж мішками з борошном, діжками з оселедцями та медом його одразу і не помітиш. Довгі пальці звично цокають кісточками рахівниці.

Останніми днями в нього добра виручка. Серед мідяків і срібла виблискують три золоті п'ятірки. Золота не випускає з своїх рук Трохим Іванович. У хаті є скринька, куди він таємно складає оці, найдорожчі за все для нього, вічні гроші. І скільки там уже зібрано золотих монет — це знає тільки він. Нікому не довіряючи ключа від завітної скриньки, Трохим Іванович носить його на зеленому шнурочку поруч з натільним хрестиком, сподіваючись, що вже ніяка стороння рука туди не добереться.

На стіні і на низькій стелі окреслилась його згорблена тінь. Шаруділи в кутку миші, і там же, в сутінках, відбиваючи тьмянний вогник гасової лампи, виблискували розширені зіниці ситого kota.

Заскрипіли іржаві петлі. Трохим Іванович від несподіванки здригнувся. Широка долоня прикрила золоті п'ятірки. До крамниці ввійшла Олімпіада. Чоловік грубо закричав на неї:

— Чорти тебе тут носять! Ну, чого треба? Знову проситимеш?.. Не дам! Ні копійки йому не дам. Хай не витрачає стільки.

— Саша заборгував. Два місяці тому вислали тридцять карбованців.

— І досить з нього! Пора вже самому про себе дбати, не маленький. Тридцять карбованців... Такі гроші дарма витрачає. Адже в нього все там казенне: харчування, обмундирування, роз'їзди... Навіщо йому гроші? Іди, нічого не дам, ні копійки. В наступному місяці, може, вишлю йому кілька карбованців, а зараз не дам!

Не звертаючи уваги на дружину, він знову застукав кісточками рахівниці. Олімпіада вийшла. Трохим Іванович замкнув двері на гачок, але заспокоїтися вже не міг. Його розсердив син, як сердив усякий, кому доводилось виплачувати гроші. На базар ходив він сам, без Олімпіади. Його високу постать у засмальцьованому пальті знали майже всі селяни околиць сіл. Худий, з гострим носом і пронизливими очима, він нагадував коршака чи яструба і, мов хижак, здалеку помічав добре м'ясо, свіжий сир, умів поторгуватися й полаятися з бабами. Йому завжди щастило купувати все дешевше від інших, і, купуючи, наприклад, моркву, він тут же пробував її гризти кутніми зубами, бо передніх майже не було. Ріденька борідка тоді метлялась, як віхоть. Своім виглядом він жахав селянок. Особливо ж боялись вони його холодних очей. Спустивши йому копійку чи дві, жінки намагалися швидше збутися його і, проводжаючи поглядом високу, трохи сутулувату постать, хрестилися й зітхали.

— Прости господи!.. Ну, біс окаянный, за копійку <гак тебе вимучить... Гляне яструбом — серце завмирає від страху. І як його не боїться дружина? Уві сні такий привидиться — моторошно стане.

— Що дружина? Вона жінка тиха, смирна, супроти нього слово боїться сказати. А він — жаднюга! Сам на базар ходить. А грошей у нього, кажуть, кури не клюють.

Опівдні Трохим Іванович замикав свою крамницю і йшов до рундуків, де торгували дрібні галантерейники. Там знаходив часом голку, чи копійчаного ґудзика, чи шматок нитки, — все це ретельно підбирав, ніс додому. Уперта скупість заважала йому віддати гроші, що їх він позичав на придбання товарів ще в покійного Ізарова. Цей борг за ним значився й досі, і в душі Трохим Іванович плекав надію, що, може, все якось обійдеться, забудеться, а грошики лишаться в нього назавжди.

Особливо ж дратували його Олександрові листи з постійними просьбами надіслати грошей. Трохим Іванович, зганяючи на кому-небудь злість, в таких випадках шаленів, сварився з Олімпіадою.

— Де я візьму? — кричав він, трясучи борідкою. — Син хоче мене пограбувати... Останню сорочку зняти, пустити з торбою по світу. Тягне й тягне... Я ж не дійна корова. Надіслав раз — і за це хай дякує. Так усе господарство можна розорити, продати бакалійну крамницю. А з чого потім жити? Хто дасть гроші, га? Нема в мене для нього й карбованця. Нема!

Він кричав, нервувався, ходив, мов хмара, день-другий, а потім ішов на пошту і таємно від дружини висилав синові кілька карбованців. Після того цілий тиждень страшно було потрапляти йому на очі. В кімнаті всі розмовляли пошепки. Сніданки зникали зовсім, а на обід варився пісний борщ. Кидали в нього житні, тверді, мов камінь, сухарі і, розмочивши їх, мовчки їли, боязко позираючи на батька. Діти потай крали з бакалійної крамниці їстівне і з того були ситі. Але більше за всіх страждала Олімпіада. Вона уникала тоді чоловіка і навіть дітей, заходила до спальні і там, ставши на коліна перед іконою божої матері, палко, пристрасно молилася за свого Са-шеньку, якого любила найбільше і заради якого знаходила в собі силу і мужність терпіти всі образи, голод, знущання грубого, бездушного чоловіка, засліпленого неймовірною жадністю.

Від сина одержали вже третій лист, а Трохим Іванович не висилав йому ні копійки. Даремно Олімпіада нагадувала чоловікові про гроші,— цим тільки роздратовувала його ще дужче. А її син, її улюбленець Олександр, чекав грошового переказу на суму в сто карбованців. Він не пояснював, навіщо потрібні були йому такі великі гроші, але прохав обов'язково надіслати не менше ста карбованців. Де ж їх взяти?

Олімпіада сиділа біля стола сумна, пригнічена неможливістю подати синові допомогу. Вона ще говоритиме з чоловіком, проситиме його. Нехай він кричить на неї, лає, нехай навіть поб'є, вона все витерпить заради Сашеньки, аби надіслати йому потрібні гроші.

Не лягала до пізньої ночі. В сусідній кімнаті спали молодші сини. Одноманітно цокав стінний годинник. Перед очима поставав образ сина, коли він був іще зовсім маленьким. І разом з цими спогадами десь у глибині душі виростала страшна думка... З'явившись несподівано, вона вже невідступно ятрила розум.

— Ні, ні. Не зможу я... не хочу...— шепотіла схвильована Олімпіада, з жахом дивлячись через вікно на бакалійну крамницю.

Пізно вночі до кімнати нечутно, мов кішка, увійшов чоловік, поставив на столі лампу і, не скидаючи пальта, сказав:

— Все ждеш? Дарма. Грошей не дам! І ти мені його листів не показуй. Набридло. Не бажаю їх більше читати.— Він од-махнувся від неї, як від надокучливої мухи, і почав розстібати гудзики засмальцьованого пальта. Олімпіада вже знала, що їй треба вийти з кімнати, залишивши його самого. Трохим Іванович ховатиме золоті п'ятірки в свою завітну скриньку.

Олімпіада вийшла до спальні. Через кілька хвилин туди ж увійшов чоловік, роздягнувся, зменшив вогонь у лампі так, що він мерехтів ледве видимим сяйвочком, ліг поруч дружини й швидко заснув. Олімпіада дивилася на його темний беззубий рот. Ворушились від дихання рідкі вуса, нервово здригалися густі брови, Полотняна сорочка була розстебнута, на волосатих грудях виднівся дешевий хрестик і ключик. Побачивши його, Олімпіада відчула, як їй перехопило подих. В цю хвилину вона зважилась остаточно. Тепер уже ніщо не могло похитнути її рішення. Трохим, здається, швидше б дав вирвати у себе з грудей серце, аніж погодився б вислати синові такі гроші.

Іншого виходу для Олімпіади не було, тільки цей єдиний, небезпечний. Поки розв'язувала зелений шнурок, вона пережила стільки хвилювання, тривоги й страху, скільки не відчула, мабуть, за все своє життя. Раптом їй здалося, що праве око трохи розплющилось і Трохим стежить за нею. Олімпіаду пройняв жах. Вона навіть одсахнулася, чекаючи, що ось зараз він своєю жилавою рукою схопить її за волосся і важким, як молот, нещадним кулаком битиме куди попало, зганяючи на ній свою злість і гнів, що клекотить у ньому останніми днями.

Переконавшись, що він таки спить, Олімпіада знову обережно потяглася рукою до зеленого шнурка. Розв'язала, зняла ключик. Він був теплий. Міцно затиснувши його в спітнілій долоні, вона нечутно встала з ліжка і тихо вийшла до суміжної кімнати, де в дубовій масивній шафі була схована скринька.

— Господи, допоможи... Не залиш мене, заступнице...— шепотіла жінка, дивлячись з вірою й надією на ікону божої матері.

Тремтячими руками розкрила скриньку. Перед очима блиснуло золото. Почала відраховувати сто карбованців. Секунди здавалися їй вічністю.

Несподівано на дверях з'явився чоловік. Від страху заніміла. Потім швидко схопилася на ноги. З колін її впала скринька, розсипались золоті монети.

Не встигла навіть крикнути. Сильним ударом Трохим Іванович збив її з ніг. Перед очима її мелькнуло перекошене гнівом обличчя.

— Золото... моє золото! — почула Олімпіада страшний шепіт і, підвівшись, кинулася бігти, але чоловік наздогнав її, схопив за горло...— Ах ти ж, гадина! Красти моє золото... золото...

— Не для себе... Саша... Сашень...

— Уб'ю... шельма! — І далі вона вже не чула нічого. Тіло її м'яко опустилось на підлогу. Тільки тепер Трохим Іванович зрозумів, що не треба було хапати її за горло. Та, не рятуючи дружини, метнувся визбирувати золото. І коли все воно опинилося знову в скриньці, він, не поспішаючи, висипав його в торбинку, виніс на подвір'я і сховав дорогоцінний скарб у коморі. Тут теж двері були оббиті товстим залізом, надійно запиралися на великі замки. Через кілька хвилин Трохим Іванович зайшов до кімнати. Олімпіада все ще лежала на підлозі. Зрозумівши, що йому загрожує, він схилився над нею, але хвиля нової оскаженілої люті знову затьмарила його розум.

— Золото моє хотіла вкрасти? Ах ти, змія! Уб'ю!..

Ні один м'яз не ворухнувся на її зблідлому обличчі. Безтямно розкинувши руки, вона лежала там, де він звалив її. Потрібно було щось робити, швидко й рішуче знайти якийсь вихід.

Трохим Іванович метнувся до вікна. Не шкодуючи, ударив чимсь важким у раму з такою силою, що висадив її. Дзенькнули, розсипались на дрібні осколки шибки. Трохим Іванович вискочив на вулицю і закричав що було сили:

— Рятуйте! Пограбували... Держіть злодія, держіть!

Його тривожний голос підіймав сусідів. Гриміли дверні засуви, скрипіли хвіртки, вибігали на вулицю люди.

— Олімпіаду... задушили... влізли через вікно... все золото забрали, все до копійки... ось, дивіться,— показував Трохим Іванович всім порожню скриньку.— Пограбували... Старцем пустили... Скринька є, а золота нема... Нема золота!.. Нема! — кричав він, вирячивши дикі, сповнені божевілля очі. Потім відкинув геть скриньку, схопився за голову руками, вив, метався, мов спійманий звір у клітці.

Люди зайшли в дім. Біля матері на підлозі сиділи перелякані діти, а вона все ще лежала непорушна, як і раніше. Над нею схилилася сусідка, обережно взяла за руку — рука була тепла. Значить, можна жінку врятувати.

— Води! — рішуче скомандувала молодиця. Хтось метнувся у сіни і скоро повернувся з великою мідяною квартою. З неї ще падали прозорі краплі.

— Ось, візьміть!

Найменший син Олімпіади послужливо подав сусідці кварту. Кварта тремтіла в його руці. В переляканих очах хлопчика світилася надія.

Молодиця діловито набрала в рот води, бризнула нею в бліде обличчя. Не розплющуючи очей, Олімпіада ледве ворухнула губами.

— До лікарні її... негайно до лікарні!—закричали з усіх боків люди, що заповнили кімнату. І тільки сусідка була, як і раніше, діловито спокійною. Підвівши трохи Олімпіаду за плечі, вона піднесла кварту до її сухих губів.

— Мамо! Мамочко! — заривав найменший хлопчик. І цей, сповнений відчаю, довго стримуваний плач проник до її свідомості.

Вона розплющила очі, нікого не помічаючи перед собою. Все було наче вкрите густою, непроглядною імлою, в якій далеко-далеко блимав самотній вогник.

— Золото... Моє золото... Пограбували... Все життя збирав, все життя працював... Нема тепер... нічого нема... Жебраком лишили... Господи!..— і Трохим Іванович примруженими очима дивився на ікони з блідими образами святих, гаряче й голосно звертався до бога, скаржився йому на нещастя, що так неждано звалилось на його посивілу голову.— Боже, боже, за що ти покарав мене? Навіщо забрав моє золото?

— Трохиме Івановичу, золота не повернете, дружину рятуйте,— радили йому люди, але він був глухий до їхніх слів і порад.

Сусідки одвезли Олімпіаду до лікарні. Люди розійшлися по домівках, лягли спати налякані діти. І коли знову настала в домі тиша, Трохим Іванович погасив лампу, підійшов до розбитого вікна, з жалем похитав головою.

— І все збитки... Все з моєї кишені. Карбованців два, а може, й три доведеться дати столяру Македону за нову раму.

Він ліг і почав гадати: "Виживе Олімпіада чи ні? Краще, коли б не вижила". І з цією думкою спокійно заснув.

Вранці вся слобода знала про нещастя, яке трапилося з Безсалим. Жінки співчували Олімпіаді. Софія підняла на ноги всіх стражників, наказала з повітового міста Грайворона доставити собаку-шукача.

Олімпіада вижила. їй потрібно було тижнів зо два полежати в лікарні. Трохим Іванович пішов провідати її на світанку, але його не впустив до хворої старий

фельдшер, заявивши, що зараз нічим не слід тривожити дружину. Від нього ж Трохим Іванович дізнався, що Олімпіада не може розмовляти, і чи пощастить відновити мову — фельдшер того сказати не міг.

Повертаючись з лікарні, бакалійник з тривогою думав про собаку-шукача. Додому йти не хотілося, і він завернув до сестри, розповів їй про Олімпіаду, поскаржився на грабіжників.

— Не знаю, як тепер торгуватиму. П'ять тисяч карбованців... П'ять тисяч золотом украли в мене. Не паперовими, а чистим золотом.

Сестра пильно дивилася йому в обличчя, і Трохим Іванович чомусь не міг витримати її погляду.

— Виручи, допоможи мені, Софочко. Бачиш, у яку біду потрапив,— позич мені тисячу карбованців... Для діла прошу.

— А винний скільки? Три?

Нагадування про старий борг вкололо брата. Він схилив голову і глухо, але жалісливо намагався переконати її:

— Не завжди ж мене грабуватимуть. Не дай мені, сестро, по світу піти з торбою.

— З торбою? — усміхнулася Софія, розуміючи, що брат навмисне хоче її розжалобити, і це викликало в ній злість і бажання говорити йому неприємності.— Жаднючий ти дуже. Гроші любиш, а заробляти їх по-справжньому не вмієш. У скриньку своє золото заховав і сидиш над нею, мов кріт сліпий, а ти б до банку його поклав або ще краще — в діло пустив. Більше краму — більшу б виручку мав. Не вмієш ти жити. Гроші лежать у тебе мертвим капіталом. Куди це годиться? Не дам я тобі тисячі,— різко заявила вона, відчуючи свою перевагу над ним, внутрішньо пишаючись тим, що ось їй, молодшій сестрі, доводиться навчати уму-розуму старшого брата, якого вона вважала колись дуже досвідченою і діловою людиною. Зараз він не викликав у неї жалю, а навпаки,— Софія відчувала до нього огиду.

— Значить, не даси? — перепитав Трохим, і в глибині його зіниць заіскрились злобні вогники.— От тобі й сестра! Багачка! У бідного брата — горе, а ти остаточно хочеш мене втопити. Забула, певне, що Ізарова я для тебе розшукав, я засватав...

Брови у Софії невдоволено насупились, блиснули гнівом очі.

— Не люблю таких розмов. Чуєш?

І він, зрозумівши, що сказав зайве, одразу замовк, але не могла вже мовчати Софія. Вона шалено накинулася на нього, вишукуючи найгостріші і найобразливіші слова.

— Чого ти скиглиш, мов собака? Хочеш мене розчулити, сльозою вирішив моє серце зворушити, щоб воно було добрішим? Не вийде! Нема в мене жалості до тебе. Знай: нема і не буде! Не люблю тебе! Ходиш, як тінь... У Лук'яна повчися, якщо не хочеш учитися в мене. Я йому теж позичила три тисячі, а вже за рік він мені більшу частину повернув. Твердо стоїть на землі Лук'ян, тому що вміє працювати. Сорок десятин землі придбав та сіножаті... Та хазяйство в нього... Людина голову має на плечах, а не гнилий гарбуз.

— У Лук'яна земля, а в мене бакалійна крамниця.

— То закрий свою крамницю до чортової матері! Займися теж сільським господарством.

— Слабий я для цього діла. З мужиками лаятись не вмію,— і він підвівся з стільця.— Знатиму: братові ти допомогти не хочеш. Піду я.— Не поспішаючи, одягнув засмальцьованого картуза і поволі рушив до дверей, сподіваючись, що Софія спинить його. Але вона, не сказавши більше ні слова, проводжала його злобним поглядом.

Опівдні на слобідській дорозі з'явилися стражники. Вість про це швидко рознеслась по слободі, викликавши серед населення особливу цікавість. Адже всякому хотілося глянути на незвичайну собаку, яка може натрапити на слід грабіжників. Цікавість була настільки великою, що до двору Безсалого з усіх кінців слободи бігли не тільки діти, але збиралися й дорослі, заповнюючи вулицю. Всі дерева і покрівлі сусідських хат були зайняті дітьми. Вони жадібно стежили за всім, що робилося на подвір'ї.

Прийшов Лук'ян. В його спітнілій руці була хусточка, і він старанно витирав нею з обличчя рясний піт, шукав зручне місце, де можна було б сховатися від палючих променів полудневого сонця. Сівши в затінку старого клена, Лук'ян мовчки, але дуже уважно стежив за братом, якого добре знав, а знаючи, помітив зараз внутрішнє хвилювання, що його той не міг як слід приховати. Коли зустрічались їхні погляди, хитрі Лук'яно-ві очі свердлили брата, мов гострі буравчики, легко відгадуючи його потайні думки.

"Ти мене, Трохиме, не обдуриш. Я наскрізь тебе бачу. Грабіжник — ти!"

А розгадавши це, він не став більше випробовувати брата, сидів мовчки, невдоволений всім, що тут робилося.

Трохим Іванович уже двічі побував у коморі, нічого не ви-носячи звідти, підходив до Лук'яна закурювати, скручував цигарку, а руки в нього тремтіли. І знову він, внутрішньо насторожений, ішов або в дім, або за ворота подивитись: чи не ведуть стражники собаку-шукача.

— Як здоров'я Олімпіади? — спитав Лук'ян, даючи прикурити братові.

— Лежить. Фельдшер сказав, мабуть, німою залишиться. Таке горе в мене... таке горе... І все на мою бідну голову.— Він знову зривався з місця і кудись біг.

— Ведуть... собаку ведуть,— почувся чийсь голос за ворітьми.

На подвір'я зайшли кілька стражників, пристав і людина в цивільному з собакою-шукачем. Народ так і ринув було слідом, але пристав наказав вигнати всіх сторонніх на вулицю Залишили тільки понятих. Собаку повели до кімнати, і він, обнюхавши скриньку, став гавкати на Трохима Івановича.

Його тут же почав допитувати слідчий. Помітно плутаючись і бліднучи, господар розповідав про грабіжників, бандитів, які вийняли віконну раму, а він в цей час відлучився з дому у своїх справах, і коли повернувся і зайшов до хати, то побачив Олімпіаду вже на підлозі...

Довго, з усіма подробицями, розповідав, де саме вона лежала, як були розкинуті в неї руки, яка вона була в ту хвилину бліда, як він сам розгубився, побачивши все це, а коли кинувся їй на допомогу, раптом помітив біля неї порожню скриньку... Скриньку, в

якій було його золото. Він уже потім не пам'ятав, що з ним робилося. Горе затьмарило йому розум, але все ж він догадався вибігти на вулицю, здійснити крик. Збіглися сусіди, відвезли ледве живу Олімпіаду до лікарні.

Слідчий не перебивав його запитаннями, але своїх розумних, холодних очей ні на хвилину не зводив з Трохима Івановича, даючи йому можливість висловитися якнайдокладніше.

— Золото моє пропало... Лишився жебраком... Хоч по світу йди з торбою...— і він навіть сплакнув, бажаючи надати своїм словам більшої переконливості.— Може, собака зуміє натрапити на слід і розшукати грабіжників-душогубів.

Собаку стримували, але він поривався до Трохима Івановича, ладний, здавалося, розірвати його на шматки. Він злякано сторонився від нього, одступав до стіни.

Слідчий ще пильніше стежив за хазяїном, але поки що нічого йому не говорив і ні про що не запитував.

Вийшли на подвір'я. Собака, обнюхавши землю й вибиту раму, знову ошаліло загавкав на Трохима Івановича. Він розгубився ще дужче, не знаходячи собі місця, куди б можна було сховатися.

— На нього гавкає... На самого Безсалога,— чулися звідусіль дитячі голоси. Люди припадали до кожної щілинки в паркані, сподіваючись що-небудь побачити.

— Ти переодягнися, Трохиме. У твоєму домі трапилось нещастя, то собака на тебе й гавкає. Одягни чужу одержу,— порадив Лук'ян.— Може, тоді оцей пес відчепиться.

— Дивно!—ділився своїми спостереженнями з приставом слідчий,— неймовірно, але, здається, факт...

На подвір'я зайшла Софія. Слідчий ї пристав шанобливо привіталися з нею за руку, козирнули стражники, і тільки ота приїжджа з міста людина в цивільному була зайнята своїм ділом, а тому й не звернула на неї ніякої уваги.

— А знаєш, Софіє,— тихенько шепнув на вухо сестрі Лук'ян,— собака на Трохима гавкає... Он воно яка справа... Скандальна...

Про це можна було їй не говорити. Побачивши старшого брата,— розгубленого, з очима, сповненими переляку, навіть жаху,— вона зрозуміла все. Пригадалось, як приходила до неї Олімпіада позичати для сина гроші. Софія відмовила їй, посилаючись на борг, досі не повернений Трохимом, і Олімпіада, очевидно, вирішила дістати гроші для улюбленого сина іншим шляхом.

Для Софії все стало ясным, і вона зараз щиро шкодувала, що, так необачно довірившись братові, доручила привезти з міста собаку-шукача. Трохим обманним шляхом хотів узяти в неї гроші. І це обурило Софію, але вона добре володіла собою. Треба було якнайшвидше припинити оцю безглузду, нікому не потрібну комедію.

Грабіжників не існувало. Все це придумано Трохимом. Це він душив Олімпіаду, він сховав золото, він потривожив даремно представників влади, обдуривши їх так само, як обдурив її, рідну сестру.

Трохим переодягнувся в форму стражника, але собака знову кидалася тільки на нього. Потім, обнюхуючи землю, вона потягла свого водія просто до комори. Трохим

Іванович закліпав очима, готовий розплакатися від досади і неймовірної люті до тварини, якій він з задоволенням відрубав би зараз голову.

Підійшла Софія, мовчки подивилася братові в очі, і він з її погляду зрозумів, що все розкрито. Але як припинити розшук? Що робити? У кого шукати порятунку від ганьби й неминучого покарання? Єдиною людиною, яка могла б його виручити з цього становища, була сестра. Та чи захоче вона це зробити тепер, коли він її так обдунив?

— Ключ... Дайте ключ від комори,— попросив пристав, витираючи хусткою спітніле обличчя. Вузкий комір казенного мундира здавлював йому шию. Приливала кров, і від цього обличчя його ставало багрово-червоним, як після доброї випивки, що, між іншим, траплялося з приставом досить часто. Але зараз він був зовсім тверезий і трохи зніяковілий від своєї ролі й необхідності бути присутнім при такій досить делікатній, але абсолютно ясній для нього справі. Зніяковілість його посилювалася ще й тим, що винуватцем усієї цієї витівки був рідний брат Софії Іванівни — жінки розумної, багатой і впливової, до якої пан пристав ставився не тільки з глибокою повагою, але й з властивою його посаді догідливістю. Йому дуже хотілося швидше закінчити слідство, щоб просто звідси поїхати в гості до Лук'яна і там, у затінку під старою яблунею, скинувши з себе мундир, розташуватися по-домашньому, випити горілки, настояної на різних спеціях, добре закусити.

— Ключик потрібно, ключик,— говорив пристав м'яко і ввічливо.

Трохим Іванович, переодягнений у форму стражника, зайшов до хати, взяв ключ і, вийшовши знову на подвір'я, зупинився біля сестри, благально зашепотів:

— Врятуй мене, Софочко, врятуй! Адже можуть в тюрму посадити: Я потім розкажу тобі всю правду. Допоможи! Виручи!

— Як же відносно ключика? — знову так само ввічливо нагадав пристав, і Трохим Іванович одійшов, не заручившись згодою сестри. В усій постаті його: у схилений голові, у надмірній сутулуватості його, в боязкій, винуватій ході — відчувався такий страх, наче йшов він на смерть.

Проте гавкання собаки змушувало його швидко зміркувати, як треба діяти. Плечі його розпростались, спина випрямилась, в очах блиснула вперта рішучість.

— Ключик дозвольте,— простягнув руку пристав, але Трохим Іванович різко відповів:

— Своїх ключів нікому не довіряю. Ключі залишаться при мені. Комору відкривати я маю наміру.

Одразу ж з дерев і покрівель хат повідомили вуличному натовпу дозорні:

— Він не хоче відкривати комори, його просять, а він не хоче.

Виручила сестра. У цю найкритичнішу хвилину вона запросила слідчого й пристава до окремої кімнати. Ніхто не знав, про що говорила з ними Софія Ізарова, тільки через кілька хвилин слідчий і пристав, прощаючись, вдячно потискували їй руку. Повели з— двору собаку. Лишилось незрозумілим і загадковим для слободян: украли в Безсалога золото чи ні? Одне було безсумнівним, що Софія виручила брата від якоїсь неприємної для нього історії.

Кілька днів після цього не відкривалася бакалійна крамниця Безсалога. Через тиждень з лікарні Трохим Іванович привіз Олімпіаду. У неї нервово похитувалася голова, все ще тремтіли руки. А перші слова, звернені до чоловіка, були про сина. В той же день поштовим переказом батько надіслав Олександрові в діючу армію сто карбованців.

11

Метелик у першу хвилину навіть сам не зрозумів, чому це на зовсім рівному місці він упав. Згарячу підвівшись, пройшов кілька кроків і раптом відчув такий біль, наче з розгону налетів на гостре вістря багнета, що наскрізь пронизало йому ногу. Щось липке й неприємно тепле стікало йому в чобіт. Тільки тепер зрозумів, що його поранено. Оглядаючи чобіт, помітив трохи розірвану халяву, куди влучила випадкова куля, а може, й осколок від снаряда. Пристрілявшись до російських позицій вдень, німці обстрілювали їх навіть уночі.

Швидко скинувши чобіт, Метелик побачив невелику, але глибоку рану, з якої безперестанку, мов із джерела, сочилася яскраво-червона густа кров, викликаючи в нього нудоту.

Вийнявши з кишені запасний бинт, Метелик перев'язав ним рану. Трохи розрізав халяву, взувся, спробував підвестися на ноги, але страшний біль пронизав усе тіло. Переборюючи той біль, він все-таки підвівся, спираючись на гвинтівку, ^ поволеньки побрів до санітарної частини, де йому безперечно подадуть медичну допомогу.

Осторонь блимав вогник. Поки дістався до нього Метелик, минуло чимало часу. Це був перев'язочний пункт, розміщений у невеликому селищі, де якимсь дивом вцілів оцей єдиний будинок. Надія на швидку допомогу підносила дух. Ось він зараз підійде до дверей, постукає в них, і на той стукіт, відгукнувшись, вийдуть санітари, заведуть його, пораненого солдата, до білої палати, а там уже тямущий хірург зробить все, що треба. Подолати б оцю відстань у кілька кроків — і він опиниться біля рятівних дверей. Ослаблений від втрати крові, Метелик ледве йшов, відчуваючи, як залишають його останні сили.

Нарешті він схопився рукою за металеву ручку, постукав у двері. Минула хвилина, що здалася йому вічністю. Ніхто не відгукнувся, ніхто до нього не вийшов, хоч у вікнах світилося. Нестерпно нила рана, паморочилась голова.

— Відчиніть! — закричав Метелик, відчуваючи, як у нього підломлюються ноги.

"Загину... Невже стечу кров'ю і загину? Адже рана не смертельна, легка рана... зашити її, перев'язати, як належить... тільки б швидше..." І він знову загримав ще дужче. Нарешті почулися чийсь кроки.

"Що вони там, спали, чи що?" — подумав він, готуючись навіть вилаяти санітарів за таку повільність.

— Хто стукає? — відгукнувся з-за дверей чийсь незадоволений голос.

— Солдат поранений.

Розчинилися двері, і Метелик несподівано побачив перед собою Олександра Безсалога. Надзвичайно зрадів цій зустрічі. Олександр допоможе своєму землякові! І

Метелик почав розповідати:

— Навіть незчувся, коли вона мене зачепила. Упав і сам дивуюсь: "Чому впав?" Зопалу підвівся на ноги... Еге, такий біль... Ледве ось дійшов! Лікаря б мені швидше... Нехай рану огляне.

Олександр, не говорячи ні слова, зачинив перед ним двері. Метелик одразу навіть не зрозумів, що трапилось, так це було для нього несподівано. З хвилину він стояв, розгублено дивлячись на двері. Потім, зібравши останні сили, почав несамовито гатити в двері кулаками. Але як не грюкав він, як не гукав на допомогу собі санітарів, ніхто більше до нього не вийшов.

— Що ж це,— розгублено бурмотів він,— пораненого солдата не хочуть приймати... Де ж таке видано? Я скажитися буду... Непорядок... Наволоч!.. Чуєте?.. Відчиніть!..

За дверима було тихо, і ця тиша лякала Метелика. "Пропаду... На ранок, можливо, мене вже не буде серед живих. Знайдуть мій труп... Тільки заляклий труп..." Страшна думка про смерть вже ні на хвилину не давала йому спокою. Вона сковувала душу холодним жахом.

У будинку погасло світло. Наступала хмара. В чорні шибки вікон забарабанив дощ. !{

"Чого ж я стою? Треба йти куди-небудь... Треба щось робити, інакше пропаду... Солдатів би мені зустріти... вони допоможуть, вони врятують".

Метелик пройшов кілька кроків і від нестерпного болю в нозі упав... Холодний дощ бив в обличчя, а він ловив сухими губами окремі краплини, намагаючись утолити страшенну спрагу, що невідступно мучила його.

Не було сил не тільки підвестися, а навіть зробити найменший рух.

Метелик спробував було закричати, але голос став невпізнанно тихим і слабким. В оці останні хвилини незатьмареної свідомості перед очима поставали, як живі, берізки на околиці слободи, останнє прощання з сином і любимою дружиною.

Не побачить їх уже більше Метелик. Навіки розлучила його з рідною домівкою війна.

Чомусь пригадалася йому могила російського солдата серед яскравої зелені озимини, перебита надвое гвинтівка, перев'язана старою гімнастюркою, омитий дощами кашкет із заржавілою кокардою і на цьому незвичайному "хресті" — воронситий, що очі людські випиває... Метелик втратив свідомість...

Гострий запах нашатирю привів його до пам'яті. Спалахнув вогник сірника, і чийсь знайомий голос назвав його по імені. Метелик, ще не розуміючи, чи це сон, чи дійсність, ледве чутно спитав:

— Якове, ти?

— Я,— почулось у відповідь.

— Значить, житиму! — тихо, але впевнено сказав Метелик, відчуваючи, як його ногу перев'язували вправні жіночі руки.

— Ну, от і все. Тепер можна його брати на носилки. Зараз я покличу санітарів,— і дівчина швидко зникла в темряві.

Дуже знайомим видався Метеликові її голос. Де він його чув? Коли це було? Але хоч як напружував пам'ять, а пригадати не зміг, і тоді звернувся до Якова:

— Хто така?

— Не пізнав хіба? Ніна Черкащина... У Брянську ми в неї гостювали. Зараз вона у нашому полку працює сестрою-жалібницею. Призначення сюди одержала.

Метелик помовчав з хвилинку, потім знову спитав:

— А куди ж вона пішла? Хіба перев'язочний пункт не в цьому будинку?

— Пункт звідси переведено у тил ще звечора. А в цьому будинку розмістилися офіцери.

— Так...— сказав Метелик, відповідаючи на якісь свої думки. Ласкавим і вдячним поглядом він дивився тепер на високу постать Якова.— Дякую тобі... Не забуду... Коли б не ти, Якове, тут і смерть би прийняв... Ну, мабуть, мені ще рано в могилу... Га? — Він навіть посміхнувся, але цієї посмішки у темряві не міг помітити Македон, який зосереджено думав зараз про щось інше.— Спасибі, брате... Додому про тебе напишу... Нехай знають у слободі мого рятівника.

— Даремно таке говориш,— зауважив Яків.— Що ж тут дивного? Сьогодні я тобі допоміг, завтра ти мене виручиш. На війні без цього не можна...

— Житиму! Чуєш, Якове? — В голосі Метелика звучала радість. І ця радість незримо передавалась Якову Македону. Він обняв мокрі плечі Метелика і, віддаючись хвилюючому пориву нестримних почуттів, що раптом захопили все його єство, промовив з твердим переконанням, але з таємничим виразом слова, значення яких було не зовсім зрозуміле Метеликові.

— Ти повинен жити! Розумієш? Повинен! У нас з тобою в майбутньому ще багато буде справ.

Та Яків Македон не встиг пояснити Метелику всього, чим була сповнена в цю хвилину його душа, не повідав йому до кінця своїх таємних думок. У темряві почулися кроки. З'явилася Ніна Черкащина в супроводі санітарів.

А наступного дня Метелика було переведено до госпіталю, і там, у палаті, він зустрівся з Пимоном Базалієм. Пимон сидів на ліжку, худий, стрижений під машинку, в білій сорочці з довгими рукавами. Сіре одіяло прикривало його до половини. Першою новиною, якою він похваستася перед Метеликом, був лист від дружини.

Софія Ізарова повинна приїхати на фронт в якихось своїх справах. Обіцяла взяти з собою і Полю. Адже в дорозі без служниці вона не зможе обійтись. Пимон дістав з-під маленької подушки синій конверт, дав його Метелику.

— Ану, ще ти прочитай, що мені Поля пише.

Метелик залюбки читав, а Пимон, затамувавши подих, дивився на його губи, жадібно ловив слова, уже знайомі з попереднього читання, і сприймав їх так, наче перед ним сидів не Метелик, а його тиха, скромна, улюблена дружина.

Коли Метелик закінчив читати, Пимон, озирнувшись, почав тихенько розповідати:

— Ось тут, на твоєму ліжку, солдат з Брянська лежав, робітник, Артем Черкашин. Він мені перший читав цього листа. Ой, яка ж це людина душевна та світла. Шкода, що

недовго пробував він у нашій палаті. Мав легке поранення, то його вже виписали. Скажу тобі,— велику правду той чоловік несе народові. А народ до правди жадний. Багато що я взяв від нього, багато що зрозумів.— Пимон поправив одіяло і, обережно згорнувши дорогий лист, заховав його під подушкою.— Наче взяв він мене за руку, темного, неписьменного, вивів з підземелля на круту гору, залиту сонцем, і сказав: "Ну, Лимоне, дивись, який перед тобою простір. Всі оці землі, ліси, ріки — все повинно належати трудовому народу. Він справжній хазяїн усього життя на землі!" От не вмію я сказати красиво про красиве, але в душі вони зберігаються в мене, слова його. І я тобі оце кажу, а ти мені вір: послухаєш хоч раз отаку людину— ніколи її не забудеш.— Він нахилився до вуха земляка і таємниче зашепотів: — Є такі люди — більшовиками звуться. За трудовий народ вони горою стоять, проти царя борються, проти поміщиків, фабрикантів... Л керує тією їхньою партією Ленін... Володимир Ленін. Це я добре запам'ятав. Он воно яке діло!

Метелика, який стежив за Лимоном, приємно вразила зміна, що сталася з його земляком. Метеликові хотілося ще і ще слухати розповіді, слухати все, про що говорив з солдатами Артем Черкашин, але Пимон, захоплений особистою радістю, шукав нагоди, щоб зайвий раз поділитися своїми думками з хорошою людиною.

— Чуєш, Метелику, дочку теж обіцяли привезти. Служниця потрібна, а Таню ж нема на кого залишити... Погодилась Софія,— і очі Пимона засвітилися тихою радістю.— Так скучив я за ними, що й передати не можу. Ось жду Артема. Обіцяв сьогодні прийти, щоб мені листа додому написати. А тебе, Метелику, теж у ногу поранено? Це ще, слава богу, може, рана невелика.— Він зітхнув, подивився на сіре одіяло, поправив його і, вийнявши з-під подушки синенький конверт, попрохав: — Може, ще разок прочитаєш?

— А чого ж, давай, прочитаю,— погодився Метелик, пригадавши свою сім'ю. Кілька разів зупиняв його під час читання Пимон, щоб розповісти, яка хороша, роботяща в нього дружина. Недарма Софія, відзначивши її роботу, настановила у кравецькій майстерні за старшу, і вона тепер навчає цього ремесла інших солдаток та ще й працює водночас в Софії служницею.

— Скрізь моя Поля справляється з роботою, але, напевно, їй, бідній, дуже важко.

— Нелегко,— погодився Метелик,— стільки кімнат прибрати, зготувати сніданок, обід. Нелегко.

— Поранили мене, а я от і досі про це не написав. Навіщо? Плакати будуть. А вже коли приїдуть до мене, самі дізнаються.

Щоб не засмучувати ще більше себе і свого земляка, Пимон знову почав розповідати про Артема Черкашина.

— З Яковом Македоном у них велика дружба. Ти про це не знаєш, бо в іншому полку служив. А Черкашина до нас перевели. Та ти ось його побачиш. Обіцяв бути.

Розчинились двері. До палати увійшов Черкашин.

— Здоровенькі були, солдати! — промовив він, озирнувши бистрим поглядом палату, і в очах його, і в посмішці, і в жартівливому тоні всі поранені відчували, що гість

прибув до них з радісною новиною.

Знав він тут усіх не тільки на прізвище, але й на ім'я. Отож зараз, вітаючись з кожним зокрема, співчутливо розпитував:

— Як, Іване Семеновичу, рана гоїться добре?

— Та гоїться, хай їй грець! Оце ж боюся, що й мене скоро выпишуть, як тебе. Та знову тоді на позицію, знову в оте пекло, бодай би його довіку не бачити!

— А ти не бійся. На позиції зараз діла кращають,— і, підійшовши до сусіднього ліжка, поцікавився:—А що, Миколо Петровичу, пишуть тобі з дому? Дружина вже вийшла з лікарні?

— Листа одержав,— відповів похмуро солдат,— але втіхи з того ніякої. Лежить іще моя жінка в лікарні, а діти вдома самі пораються.

— Бачу, невеселі в тебе справи.

— Атож, веселого мало.

— А твоя сестра, Сергію, заміж уже вийшла? — запитав Артем у молодого, широкоплечого юнака, остриженого під машинку, який лежав у палаті другий місяць з незагоєною раною на стегні.

— Де там про заміжжя тепер думати. Наймитувати пішла сестра до поміщика, бо вдома нема чого їсти.

— А як же наречений?

— Забрали в солдати! Може, десь тут, на фронті, з ним зустрінемось.

— Ну, а ти, Макаре, що своїй дівчині пишеш? — І Артем потиснув жилаву й сильну руку сільського коваля.

— Що пишу? — перепитав той і посміхнувся, вдячно глянувши в обличчя Артемові.— Бач, не забули й досі того, що вам розказував.

— А навіщо ж забувати? Я пам'ятаю навіть, як її звать. Катериною, так?

— Правда,— зрадів іще дужче коваль,— Катерина Іванівна. Добра дівчина. Листи мені пише, все заспокоює, щоб не журився... Та жде мене з війни... А я ось тут лежу з ногами перебитими,— і в очах його засвітився смуток, обличчя похмурніло.

— Не горюй, друже. Ти молодий, одужаєш. Загояться твої рани. Ще додому таким бравим молодцем повернешся.

— Ні, вже бравим мені, мабуть, довіку не судилося бути. Ось до війни — тоді силу мав. Навкулачки, бувало, ніхто не міг мене збити з ніг — такий я здоровий був.

— Та ти й зараз богатир! — посміхнувся Артем, підходячи до ліжка Пимона Базалія.

— Ну, батя, хвастай: приїхали дружина з дочкою? Ще не приїхали?

— Жду... Щодня їх жду. Оце ще хотів листа додому написати, щоб не барилися.

Артем, слухаючи Пимона, зиркнув у бік Метелика.

— Бачу серед вас нове поповнення. При мені не було.

— Це — Метелик, мій земляк,— пояснив Пимон.—З учорашнього дня зачислений сюди на лікування.

— А я вас знаю,— сказав Метелик, радіючи цій зустрічі.— У Брянському лісі бачив. Я Метелик... Костянтин Метелик.

— Ось ви які,— дружньо потискуючи його руку, сказав Артем.— Мені про вас розповідав Яків Македон. А ще раніше сестра писала. Ви були в неї в гостях. Та й сам я зараз пригадую, як ви у Брянському лісі співали пісні офіцерам.

— Був наказ, то й співали. Солдату що накажуть, те він і мусить робити.

Артем посміхнувся, глянув Метеликові в очі, немовби щось перевіряв і водночас випробовував його.

— Прийде час, коли солдати будуть іншими справами займатися...— сказав він, не пояснюючи, про які "справи" йшла мова. І одразу-таки почав розпитувати Метелика, чи давно він на передовій, чи багато разів бував у боях, коли поранений.

— Якову спасибі... І вашій сестрі... Це вони мене підібрали... Врятували мені життя. Повік цього не забуду.

Метелик розповів усе, що з ним трапилось.

— Ой сучий же син! — обурено вигукнув Пимон.— Бездушна тварюка! Для нього солдат гірше прибудного собаки. Чуєш, Артеме, чуєш, якого земляка ми маємо? Не людина то — змія! Двері зачинив... Пораненого воїна залишив на вулиці вмирати... Га? Де ж правда?

— Для такого не шкода й кулі десь у бою... під час атаки.

— Авжеж, не шкода. Одним гадом на світі стане менше.

— І скрізь ми, солдати, терпимо від них: і в тилу, і тут, на позиціях. Невчасно честь віддав — офіцер тобі в зуби кулака тиче. Зробив помилку по службі — б'ють. Горілки запізнився принести — знову тебе шмагають, скривавлюють, наче ти не людина.

— Солдатське личко, мов той бубон: чим дзвінкіше його б'єш, тим серцеві веселіше! — злісно зауважив коваль.— Може, від того биття ми, солдати, швидше порозумнішаємо.

— Де ж правда? — з обуренням вигукнув Пимон, і очі його недобре заблищали, а руки мимоволі стислися в кулаки.

Артем Черкашин уважно слухав, як бурхливо реагували солдати на розповідь Метелика, і тепер уже втрутився в розмову й сам,

— Багато у нас з вами ворогів. Самодержавство нас душить, капіталісти душять, поміщики душять. Офіцерство отаке, як Безсалий,— теж намагається душити, руки прикладає, кривавить солдатські обличчя. А всі гуртом вони хотіли б тримати нас і весь народ в покорі, слухняності, щоб були ми темними, безправними, як ті раби, щоб ми голови не сміли підвести, не мріяли про краще життя.

— Правду кажеш, Артеме. Тиснуть нас з усіх боків, куди не повернись.

— І так воно виходить,— продовжував Артем,— що за трудящу людину немає кому заступитися. То що ж нам робити? Невже й надалі гнути голови, та терпіти всякі образи, та жити в скруті й злиднях? Ні, так жити ми не хочемо. А коли вже за нас нікому заступитися, так ми самі мусимо постояти за себе і за свої права. Хіба не так?

— Авжеж, так. Самим доведеться. Більше нікому,— загомоніли схвально солдати.

— Я так гадаю, що скоро свавілля й пануванню самодержавному надійде кінець,— сказав упевнено Артем Черкашин.— З добрими вістями я прибув до вас сьогодні, друзі

мої.

Артем помітив, як очі солдатів, звернені до нього, заіскрилися цікавістю й нетерпінням швидше почути незвичайну новину.

— Невже, Артеме, є чутки за мир? — вихопився чийсь, сповнений надії, голос.

— На передовій, в окопах, почалося братання з солдатами противника. Наші робітники й селяни, одягнуті в солдатські шинелі, не хочуть більше вбивати таких же робітників і селян по той бік окопів. Ви розумієте, що це значить? В людей прокидається свідомість, вони починають розбиратися, де їхній справжній ворог...

Несподівано розчинилися двері, і до палати увійшла сестра-жалібниця.

— Починається обхід головного лікаря. Сторонніх прошу залишити приміщення.

— От бач, уже мені треба й вирушати. Ну що ж, може, де з ким зустрінуся скоро на передозій.

— Знову, значить, в окопи. Сочевицю ісьорбати та грязюку місити...

— Зараз грязюки нема — морози. А сочевицю доведеться сьорбати. Бувайте здорові! Кланяйтесь від мене вашим родинам,— і Артем, глянувши на Пимона, сказав: — Заговорилися ми, батю, і листа я не встиг написати до твоїх домашніх.

Пимону двадцять сім років, але в нього велика чорна борода, і товариші жартома називають його "батею". Не дав він їй остригти навіть тут, у палаті, заручившись дозволом головного лікаря.

— Звик я до неї, до бороди,— жартівливо говорив Пимон.— У госпіталі лежати — нудьга заїдає, то хоч рукам знайдеться робота — бороду м'яти...

— А що, Пимоне, може, ще встигнемо? — зупинився Артем.— Може, нам сестриця дозволить. Я швидко... "Во первых строках моего письма сообщаю, что я жив, здоров, чего и вам желаю в делах рук ваших..."

— Прошу сторонніх...— знову нагадала сестриця, позираючи на Артема.

— Гаразд, зараз іду, іду вже.

— Я особисто нічого не маю проти, але такий наказ головного лікаря.

— Ти не турбуйся, Артеме. Я тепер обійдуся без твоєї допомоги. Знаю: в тебе й своїх справ багато. А листа напише Метелик. Він у нас грамотій.

— Це добре,— сказав Артем,— що у вашій палаті така людина. Добре, коли б ви, Метелику, потрошку навчали солдатів грамоти, щоб вони вміли читати та могли хоч листа самі додому написати. Я, коли тут був, учив їх, але малувато. Ще треба.

— А чого ж? — погодився одразу Метелик.— Я з радістю. Буду лікуватися... Можу Пимопа грамоти навчити, можу й інших солдатів, хто захоче.

Артем потис Метеликові руку.

— Оце добре, дуже добре! А буквар я дістану і вам передам. Паперу теж передам. Будемо тримати зв'язок. Гаразд?

— Прошу не затримуватись довше. Обхід уже почався,— ще раз нагадала сестра-жалібниця, і Артем, попрощавшись з усіма, вийшов з палати.

Падав сніг. Він вкривав дахи будинків, голі дерева, що росли перед вікнами госпіталю, і кожна гілочка ставала все наряднішою в своєму зимовому вбранні. А

сніжинки незчисленними роями кружляли перед шибками вікон, кудись зникаючи, а на їхнє місце з сірого, холодного неба з'являлися інші і, так само кружляючи, щезали за вікном.

Метелик пригадував рідну домівку, жвавого коня, якого любив він запрягати в невеликі санки і, посадивши поруч себе щасливого синочка, мчати бистрою риссю по першому сніжку. Тепер того коня нема — продали, землю Метеликову одібрав за борги Лук'ян, а дружина, як і інші солдатки, працює в кравецькій майстерні Софії Ізарової, шиє солдатську білизну, одержує за працю стільки, аби не померти з голоду. Вона там терпить нужду, а він тут лежить поранений, і невідомо, чи повернеться коли-небудь додому. Адже поранення в нього легке, вилікується, і знову його пошлють на фронт, і, може, в бою загине або скалічать так, як покалічено вже багато його земляків, що з ними разом він ішов на війну.

Взяти хоча б Пимона. Який здоровий, міцний був чоловік, а тепер...

Метелик подивився на сусіда. Пимон лежав на спині, заплющивши очі, і на білій подушці якимось особливо вирізьблювалось його змарніле обличчя з загостреним носом, запалими щоками, пишною бородою.

А сніг все падав, кружляли за вікнами сніжинки. їх було так багато, що око не встигало простежити за кожною з них зокрема. Тільки гілля кленів і тополь ставало таким пухнастим, наче хтось навмисне обкладав його товстим шаром вати. А на підвіконні виростав, мов на дріжджах, білий заметик, що нагадував Метеликові рідну домівку, де так само на підвіконнях виростав, бувало, за ніч сніговий косяк, і його вранці змītала віником дружина, щоб не псувалися рами. Чимсь мирним віяло зараз від отих метушливих сніжинок і спокійних білих віт.

"На передовій почалося братання",— згадав Метелик приємну вість, і в душі його слабким, непевним іще вогником засвітилася надія. "А що ж, не захочуть солдати стріляти в противника, і цар змушений буде оголосити мир. Бо подумати тільки: що мені поганого зробив австрійський чи німецький робітник або селянин, що я їх маю вбивати? Я теж, коли потраплю на фронт, почну брататися. А таких солдатів, як я, знайдеться багато. Пора кінчати з війною!" — вирішив він, пригадавши, як іще під час перебування у брянських таборах солдати говорили між собою про мир. Але миру досі нема* війна триває, летється кров...

"Кінчати! Треба швидше кінчати цю криваву, непотрібну бойню... Але як це зробити! З чого починати? Хто вкаже нам шлях? Хто навчить, як саме треба діяти, щоб настав, нарешті" довгожданий мир? Я хочу миру!.. Хочу!.. Мені остогидла ця війна!.."

А за вікном кружляли лапаті сніжинки, байдужі й холодні, вкриваючи все густіше оголені віти старих дерев.

12

До ліжка Пимона Базалія підійшла сестра-жалібниця, спитала:

— Ви чекаєте гостей?

— Приїхали? Та невже приїхали!..— І Пимон, радісно схвилюваний, почав пригладжувати бороду, застібати сорочку. Метелик, спостерігаючи його, бачив, як із

тремтячих пальців вислизав маленький перламутровий гудзичок, не потрапляючи в петельку.

— Я ж казав, що перед різдвяними святами тут будуть.

Всі, хто тільки міг підвестися, підводились на ліжках, дивилися на щасливця. Він акуратно підгортав одіяло, здіймав з наволочки пушинки, слухав жарти товаришів і був збуджений і схвильований, як ніколи в житті.

— Ти, Пимоне, лікаря попроси, нехай він тобі свій кабінет уступить.

— Навіщо кабінет? — заперечували інші.— Ми теж хочемо подивитися на твою жіночку. Вона в тебе гарна?

У коридорі почулися кроки. Пимон жадібно стежив за дверима. Ось вони розчинились. Увійшла жінка з дівчинкою. Нерішучі й зніяковілі, вони спинилися біля порога, розглядаючи солдатів. Пимон, не витримавши, гукнув:

— Танюшо! Полю! Рідні мої! — і цей голос погасив у них боязкість.

— Тату! Тату! — і дівчинка метнулася до батька, вся сяюча від щастя й нестримної радості. А він, забувши в цю хвилину про своє каліцтво, швидко встав з ліжка, хотів ступити і впав на підлогу.

Дівчинка, побачивши, що батько без ноги, на секунду спинилась. В дитячих оченятах спалахнув переляк. Але це була тільки мить. Холодні з морозу рученята обняли теплу батьківську шию...

Поранені з хвилюванням дивилися на цю зустріч. І кожний із них уявляв собі свою зустріч з дружиною й дітьми. У багатьох поранених мимоволі дерло в горлі, але всі вони мовчки стежили тепер за жінкою, що, спинившись біля дверей, наче скам'яніла відразу.

Та ось Поля попрямувала до Пимоного ліжка. Бліда, приголомшена, вона йшла, немов уві сні, нічого не помічаючи перед собою. Її стан, її переляк зрозумів Пимон, і жагучий біль пронизав йому серце. Ворухнулися її губи, щось хотіла, очевидно, сказати, але невимовлене слово так і завмерло на вустах.

— Полю! Поленько!

Вона вже не чула його тривожного крику. Знепритомнівши, мов підкошена, впала на підлогу. Заплакала дівчинка. Прибігла сестра-жалібниця, а потім увійшли санітари з носилками, забрали Полю. Сестра вивела перелякану дівчинку, не дозволивши їй залишатися з батьком.

Притихли солдати, свідки цієї несподіваної драми. Всі дивилися на Пимона, щиро співчували йому, і кожний намагався його заспокоїти.

— Її приведуть до пам'яті. Лікарі у нас добрі... Це з переляку... таке з нею сталося. Тепер додому тебе відпустять... Будеш жити, дочку ростити...

Та співчутливі слова товаришів не доходили зараз до його свідомості. Пимон сидів на своєму ліжку, дивився на білі двері, напружено прислухаючись до всього, що там відбувалося. І коли до його вуха долетів жіночий стогін, а потім ридання, він зблід, став вимагати для себе милиці.

Увійшла сестра-жалібниця, почала заспокоювати Пимона, щоб він не хвилювався,

бо з дружиною все гаразд. Їй тільки не дозволили знову бачитися з чоловіком — такий наказ головного лікаря.

Сестра вийшла, а Пимон, звертаючись до солдатів, сказав:

— Ви чули? Не дозволяють... З дружиною не дозволяють зустрітися... дочку одвели...— і, впавши на подушку, глухо заривався.

У палаті всі притихли, слухаючи гіркий солдатський плач. Хтось недоречно сказав:

— Що ж молодиця з таким калікою робитиме? Ні землю орати, ні працювати у господарстві...

На нього гримнули, і солдат замовк, зрозумівши свій промах.

Надійшла ніч. Метелик не спав. Все бачене надто його розхвилювало. Стежив за Пимоном,— той теж не спав, хоч очі були заплющені. Час од часу було чути його тяжкі зітхання. Мабуть, невеселі думки бродили в голові після такої довгожданої і такої незвичайної зустрічі. Метелик співчував землякові, щиро беручи до серця його горе. Але чим він міг заспокоїти Пимопа? Нагадувати йому про дружину — значить, ще більше роз'ятрювати душевну рану. Ні, вже краще помовчати.

Кілька днів після цього Пимон ні з ким не розмовляв. А потім раптом захотілося йому поголитись.

— Невже бороди тобі не шкода? — запитували сусіди.— Адже це не просто борода, а відрада, солідності надає. Який же ти будеш "батя" без бороди?

Товариші жартували, намагаючись його розважити. Сусіда, теж безногий солдат, позираючи на Пимона веселими очима, говорив:

— Нічого, друже, не падай духом. Ще нам засвітить сонце. Може, по возику дадуть, і ми будемо самі себе катати. А відносно роботи — не сумнівайся, роботу ми для себе знайдемо. Я навчу тебе робити з річкових черепашок перламутрові гудзики, відкриємо рундучок — Пимон Базалій і К°, заживемо па красоту! А бритву тобі дам, воно й краще без бороди, помолодшаєш.

— Не займай,— кричали інші,— всю силу втратиш одразу, весь авторитет твій зникне.

— Не підійметься в нього рука таку розкіш знищувати. Пестив, викохував і раптом — геть! Де це видано?

Безногий солдат уже хотів було послужливо простягнути бритву, але якесь передчуття зупинило його в останню мить.

Глянувши Пимону в очі, він швидше відчув, аніж зрозумів страшний намір і зблід.

— Ти що? — спитав він ледве чутно.— Що надумав? Пимон з жахом подивився на бритву, на безногого солдата.

— Забери... Не треба! — і, розмашисто перехрестившись, ліг на подушку, заплющив очі.

Сосновий ліс.

На поляні стоїть двоколка. Горять свічки. Тихо падають сніжинки на непокриті солдатські голови.

Завтра різдво. Полковий священик приїхав на передову відправляти богослуження,

і це нагадувало про рідну домівку.

Хто знає, що буде завтра? У німецьких окопах тиша, спокій, але знову може початися артилерійська підготовка і слідом за нею наступ. Блимає полум'я свічок, падають на засніжену поляну солдатські тіні, а за поляною густою стіною протягнувся ліс. Там, у темній гушавині, чатують нічні дозори.

У шерензі, недалеко від двоколки, стоять Яків Македон і Артем Черкашин. Трохи ліворуч від них — Метелик. Його рана на диво швидко загоїлась, і головний лікар, знявши пов'язку, сказав:

— Здоровий. Цілком здоровий.

У медичній картці Костянтина Метелика було відмічено: "Годен". І його знову відправлено на передову.

Метелик уважно, хоч і непомітно, стежив за більшовиком, присланим сюди, на фронт, для підпільної роботи. Про те, що Артем Черкашин — підпільник, він дізнався від Пимона під час однієї з нічних задушевних бесід.

Артем, як і всі солдати, стоїть без шапки. На стрижену голову і на шинель падають сніжинки. Він молиться, як усі, хоч Пимон по секрету сказав про нього: "У бога не вірить, сміється з попів". Це викликало в Метелика ще більшу зацікавленість, бажання ближче узнати Артема.

В передньому ряду — Кузьма Сукачов і доброволець Терень. У хлопця померзли вуха. Червоною з холоду рукою він старанно розтирає їх. Там же стоїть Савелій, тримаючи в руках шапку.

Солдати все частіше говорили про мир. Багато вже з тих, хто з надією чекав його, давно лежать у могилах або ж скаліченими повернулися до своїх родин.

Чи скоро настане довгожданий мир, Метелик не знав, але, може, знає Артем Черкашин. Розпитати б у нього, щоб не томитися даремно, не ждати, не думати про швидке повернення додому. З неослабним інтересом він продовжував свої спостереження. Ось з'явилася звідкись Ніна, стала поруч брата. Метелику дуже хотілося підійти до неї, дружньо потиснути руку, подякувати за порятунок. Адже після тієї пам'ятної ночі він бачить оце її вперше. Але як підійти до неї під час божої служби?

Метелик, слухаючи молитву, піймав себе на блюзнірській думці про попа, гугнявий голосок якого викликав недобрі почуття

"Ну, ось править він богослуження... А раптом німці ударять з гармат... Як же цей піп: втікатиме чи ні? Напевне, рясу б підійняв..."

Жахнувшись того, що він міг так подумати про Христового пастиря і цим мимоволі образив бога, Метелик почав хреститися, замолюючи в душі свій мимовільний гріх.

Догоряла на двоколці свічка. Ніхто не замінив її іншою. Священик, закінчивши службу божу, звернувся до солдатів з проповіддю. Говорив він про завтрашній великий празник різдвд Христового, про те, що не всі воїни зможуть святкувати цей день. Багато солдатів залишаться в окопах на своїх бойових постах, але хай не ремствують і не гніваються на бога. Тільки він один, всемогутній і всевидючий, може вберегти їх, рабів своїх, від смерті. Надійде колись день довгожданого миру, повернуться воїни до

своїх селищ, обіймуть рідних і близьких.

— Але треба наблизити цей день перемоги, розгромити ворога, що вирушив па наші споконвічні землі, щоб оніменити руських людей, повернути їх у вічне рабство. Але не буде так, як того хочуть смертельні вороги. Ви, воїни землі російської, ви, хоробрі руські солдати, не дасте топтати наші ниви, грабувати селища, спустошувати рідний край. Всі, як один, ви своїм життям і своєю кров'ю будете самовіддано відстоювати отечество, віру Христову, царя православного.

Артем, примружившись, дивився на попа, ледь посміхаючись. Тільки спостережливе око могло помітити приховану зневагу й огиду до попа, що вимагав від солдатів терпіння, готовності в будь-який момент віддати своє життя за царя-батюшку.

Догоріла остання свічка. Хтось поставив замість свічки на двоколці ліхтарик. Священик, ' співаючи молитву, запросив і солдатів приєднатися.

Роздество твое, Христе-боже наш, Возсия мирови свет разума...

З лісу з'явилася пара коней, швидкою риссю наближаючись до солдатів. Не доїжджаючи метрів тридцять, коні спинились. Одягнена в дорогу шубу, білі фетрові валянки, пов'язана теп-' лою хусткою, підвелася жінка і, спираючись на руку прапорщика Безсалога, встала з саней.

Придивившись, Яків пізнав Софію Ізарову. Він уже чув — Софія одержала від інтендантства замовлення. Чув також і про зустріч її служниці Полі з своїм чоловіком. Знав навіть, що Софія зупинилася в прифронтовому селі, але ніколи не думав, щоб вона наважилась приїхати до полку, розміщеного на передовій позиції.

Софія Ізарова пильно вдивлялася в солдатські обличчя, когось, очевидно, розшукуючи серед них.

Останній звук молитви завмер у хащах лісу. Почулась команда: "Вільно!",— і тоді Софія підійшла до Якова Македона, привіталася з ним і тут же помітила пару дівочих, сповнених цікавості очей.

— Знайомтесь, Софіє Іванівно. Це мої найкращі друзі. Артем Черкашин, а це його сестра Ніна.

Софія, ще раз глянувши на дівчину, відчула в ній суперницю, і радість її потьмарилась. Приховуючи своє незадоволення милою посмішкою, вона дивилась у променисті очі дівчини, а настирлива, неспокійна думка, як вогонь, обпалювала її душу: "її любить Яків чи й досі любить мене?" Треба було щось сказати, обірвати незручну мовчанку.

— Ви така молода і така хоробра. Я, здається, нізащо в світі не відважилася б тут жити. Я боюся стрілянини.

Говорячи це, Софія стежила за Яковом. Кожного разу, як тільки погляд його спинявся на дівчині, обличчя його світлішало, немовби в глибині душі засвічувались таємні вогні.

"Яків її любить",— вирішила Софія, і серце її стислося від образи, болю й жагучої ненависті до молодої, вродливої сест-ри-жалібниці, яка, очевидно, нічого не знала про їхні колишні взаємини з Яковом.

Заради нього Софія зважилась приїхати сюди, на передову позицію, щоб тут, заручившись дозволом полковника, взяти з собою Якова в село, де зупинилась вона, і там про все поговорити з ним віч-на-віч.

— Якове, ми зустрінемося завтра,— сказала Ніна, затримавши його руку довше, аніж то годиться. І ця деталь не проминула повз Софіїну увагу. Але особливо вразили її посмішка й очі дівчини. Здавалось, Ніна домовлялася з ним поглядом, а Софія, при всьому бажанні, не могла розгадати цієї таємної змови їхніх поглядів, і це її лютило, викликаючи ревності.

Слідом за сестрою пішов і Артем, холодно попрощавшись з багачкою.

Софія сказала:

— Повезу тебе в село... там хочу з тобою поговорити. Відпустку для тебе дістала... Полковник був такий люб'язний...

Помітивши на обличчі Якова тінь невдоволення, вона взяла його за руку, і в очах її засвітилося благання.

— Поїдемо... Мені потрібно... Дуже хочу поговорити з тобою... Ти ще не знаєш, яку новину я привезла для тебе...

Її оточили солдати-земляки, почали розпитувати про свої родини, про дружин, більшість яких працювала зараз в її майстерні. Солдати прохали передати додому листи, але слобідська багачка, посилаючись на свої невідкладні справи на фронті і на те, що вона додому повертатиметься не раніше як тижнів через два, а можливо, що й пізніше, відмовила їм у проханні.

Софії швидко надокучили розпитування земляків, і вона спішно залишила полк, забравши з собою Якова Македона. Вона тимчасово жила в невеликій, але досить затишній і світлій кімнаті, а в суміжній, значно меншій, оселилася Поля з своєю дівчинкою.

Для Софії служниця і її дочка були зараз тягарем. Вона дуже шкодувала, що взяла їх з собою. Поля тепер, після зустрічі з Пимоном, цілими днями плаче. Все в неї падає з рук, все вона забуває, і це тільки дратує Софію. Завтра вона одішле їх додому.

Коні спинилися біля двору. Снігові замети сягали майже вікон невеликої, але охайної хати. Міцний мороз, немов художник, розмалював шибки дивними візерунками.

— Ось тут я живу,— сказала Софія, запрошуючи Якова до хати. Вітер і мороз розрум'янили її щоки, посріблили пасемце волосся, що ненароком вибилося з-під білої шерстяної хустки. В очах її світилася радість. У ці хвилини, здавалось, вона забула про все. Для неї зараз не існувало більшого щастя, аніж те, що Яків з нею і вона може сісти поруч нього, може взяти його сильну, мужню руку в свою, дивитися на нього, слухати рідний голос, милуватися своїм коханим...

"Нікому... Нікому його не віддам! Мій він... мій!"

Давні мрії про недалеке щасливе майбутнє приємним хвилюванням сповнювали груди, і тоді особливим блиском сяяли очі в Софії, і погляд тих очей немовби говорив Якову про велику тугу й журбу за ним, про жіночу вірність і гарячу, пристрасну любов до нього, єдиного, найдорожчого для неї в світі...

"Невже ти не бачиш, як я люблю тебе, як бажала я цієї зустрічі з тобою?"

Він, звичайно, бачив і розумів усе, що творилося зараз в її душі, але був підкреслено стриманим і обережним.

"Я добре тебе знаю... Я зумію приборкати. Адже по очах бачу — одвик ти від мене, іншу зустрів, але любиш не її, а мене... І це я відчуваю, знаю... ти мій... і будеш моїм назавжди..."

Софія не стала кликати Полю, а сама приготувала Якову закуску, поставила на стіл пляшку найкращого вина; частуючи дорогого гостя, уважно стежила за тим, щоб він їв. І ця особлива турбота, навіть ніжність, здивувала Якова. Адже він не забув останньої зустрічі з нею в лісі. Міцне вино приємною теплотою розливалось по тілу. Він чекав, що ось зараз вона почне розповідати про ті новини, заради яких він приїхав сюди. Але Софія, взявши його руку в свою, мовчки, пристрасно дивилася йому в обличчя.

Він, розгадавши її бажання, густо почервонів. На ній було темно-вишневе плаття, те саме, що його він добре пам'ятав і яке йому дуже подобалось.

— Для тебе його одягла... Знаю — любиш.— Вона поклала йому на плечі свої теплі руки і, не зводячи з нього очей, сказала:— Ти, Якове, пробач мені... за ту зустріч... Обрадила я тебе тоді... І сама не знаю, як це трапилось... Але я потім спокутувала цю провину..., тугою за тобою... Милий мій... Як мені добре з тобою!

Вона пригорнулася до його грудей. Він вдихав знайомі й приємні пахощі її волосся, відчував близькість її трепетного тіла і дивувався: навіщо це все?.. "Невже, маючи такі багатства, вона досі не знайшла собі чоловіка?.. Що думає? Чого від мене хоче?"

— А коли тебе не стало у слободі, я ходила, мов пропаща. І що не роблю, і куди не піду — все ти у мене перед очима. Хтось на вулиці заграє на гармоні — я до вікна біжу. Все думається— твоя гармонь, тебе побачу... Я твої листи читаю, ті, що ти додому надсилаєш. Всі вони в мене зберігаються. Хочеш — покажу? — Вона взяла сумочку, вийняла звідти пачку листів.— Я їх випрошувала в твого батька, і він давав, тому що обіцяла йому привезти з фронту...— Вона підвела голову, закоханими очима глянула на нього, рішуче сказала: — Я обіцяла йому привезти з фронту тебе, Якове.

Коли б черкнула блискавка або в морозяному небі розляглися громові перекази, він, здається, менше здивувався б, аніж зараз, почувши від неї цю незрозумілу й непотрібну для нього новину. А Софія, нічого не пояснюючи більше, обняла його.

— Не хочу, Якове, щоб твої очі були мертвими... не хочу. Не дам!..— Вона цілувала його в губи, в лоб, у щоки, як цілують люблячі матері своїх маленьких дітей. Яків хотів їй щось сказати, а вона, охоплена якимсь внутрішнім поривом, гаряче переконувала його: — За сотні верст я поспішала до тебе, щоб швидше побачити, забрати тебе звідси, з окопів. У мене є гроші, багато грошей, Якове, а справжнього життя я не маю. В розлуці з тобою зрозуміла — люблю тебе... Я молода. Ти теж молодий, розумний, красивий. Хочу мати такого чоловіка. І я знаю: якщо ти будеш зі мною, ми, при теперішній війні, будемо мати баришів вдвоє, втриє більше. Я склала договір на поставку фуражу для кавалерії. Знаєш, скільки тисяч можна заробити на цьому ділі! Мені потрібний чоловік, у якого б робота горіла з руках і на плечах була кмітлива

голова. У військовий час можна не тільки себе, але й онуків своїх забезпечити. І я вирішила взяти тебе з передових позицій до слободи.

— Ви, Софіє Іванівно, жартуєте, смієтеся з мене.

— Милий мій, хороший мій! Ти ж не знаєш, може, я забути тебе не можу після зустрічі в лісі...

— Цікаво все-таки: як же ви можете забрати з фронту? Я не маю важкого поранення, не каліка, здоровий...

Вона тихенько засміялась, обняла його, поцілувала.

— Не догадався ще?

— Догадався.

— Ну, от і добре. Викуплю тебе. Я майже домовилась. Полковник Бабенко любить гроші так само, як і всі ми, грішні...

Він обіцяв усе влаштувати. А ти, я бачу, не радий? — І на обличчі її пробігла тінь невдоволення.— Я маю сплатити за тебе чималі гроші.

— І зовсім даремно. Адже з цього нічого не вийде.

— Ти гадаєш, я поскуплюся? Для тебе, Якове, мені нічого не жаль. Великі гроші дам, а вирву тебе з цього пекла, де ти можеш загинути. А я хочу, щоб ти жив... Для мене жив.

— Я, Софіє Іванівно, з фронту нікуди не поїду. Не можу... В очах її застигло здивування, навіть переляк.

— Ти? Не можеш? Якове, що трапилось? — І вона знову обняла його.— Милий мій, не сердь мене. Адже знаю: ти мене любиш! Так, так, любиш. Я це почуваю. Ти будеш моїм чоловіком. Я знудгувалась за тобою...— І вона знову пригорнулася до його грудей, слухаючи, як б'ється його серце, але він не обійняв її. Він був байдужий, мовчазний. І ця байдужість завдала їй болю.

— Я заберу тебе звідси, я дам тобі таке життя, такі розкоші, яких ти ніколи не знав. Тобі зі мною буде добре. Ти не пошкодуєш.

— Нікуди я не поїду, Софіє Іванівно,— сказав з суворою впертістю Яків.

Його особливо вразили слова: "Ми, при теперішній війні, будемо мати баришів вдвоє, втриє більше". Вона пропонує йому бути не тільки чоловіком, але й співучасником в її грабіжницькій справі. Але ж він, Яків, уже не той простакуватий слобідський хлопець, яким ішов на війну. Фронт і задушевні бесіди з Артемом Черкашиним навчили Якова по-новому дивитися на життя й на людей, розуміти те, чого не розумів раніше.

Нові думки й почуття, яких не знав досі, викликали в ньому не тільки відчуженість чи неприязнь, але навіть зневагу до Софії. Ось чому Яків, бажаючи припинити неприємну для нього розмову, ще рішучіше заявив:

— З фронту нікуди не поїду!

— Не поїдеш? — відсахнувшись од нього, тихо спитала вона, не вірячи тому, що почула зараз.— Я вже дала завдаток, Якове, навіщо ти мене мучиш? Стільки часу тебе не бачила. Я жила думкою про зустріч з тобою, не тямлячи себе, поспішала на фронт, а

ти такий недобрий до мене.

— Ви, Софіє Іванівно, приїхали підписувати нові договори на поставку фуражу. Ви самі недавно мені говорили про це.

— Значить, ти не віриш мені?.. Не віриш, що я так само, як і раніше, люблю тільки тебе... тебе... одного.

Яків глянув на Софію.

— Забрати мене з фронту... Ну, подумай сама. Приїхав би я додому... Прийшли б до мене солдати про своїх чоловіків питатися, прийшли б вдови, матері... Що б я їм сказав? Як би у вічі подивився?

— А може, в тебе щось інше на думці?

Яків мовчав. У примружених очах Софії спалахнула злість.

— Я розумію все. Ти не хочеш розлучатися з сестрою-жа-лібницею. Вгадала? — І вона знову схвильовано, поривчасто обняла його за плечі.— Ти любиш Ніну Черкащину? Скажи правду, любиш?

У двері хтось постукав. Софія неохоче відчинила їх. Зайшли брати Безсалі.

Олександр Трохимович був дуже здивований, зустрівши в тітки Якова Македона. Олександр Лук'янович— єфрейтор — поставився до цього зовсім байдуже і, знявши рукавичку, спокійно почав збивати нею сніг з своєї шинелі.

— Знялась така заметіль,— ну, нічого ж не видно. Очі засліплює,— озвався Лук'янів син, а його двоюрідний брат, невдоволено нахмуривши брови, сказав:

— Завтра, Македоне, поїдеш до лісу по дрова. В офіцерських бліндажах собачий холод.

— Слухаю, ваше благородіє,— відповів Яків за всіма правилами військового уставу, і, підійшовши до стіни, де на цвяшку висіли його шинель і сіра солдатська шапка з кокардою, швидко одягнувся, і вийшов з кімнати.

Софія його не зупинила.

14

На другий день заради різдва солдатам видали по шматочку ковбаси і по порції білого хліба. Сіли розговлятися, жартували, пригадуючи рідну домівку, сім'ю, та в цих жартах відчувались туга й біль.

Як не погано жилося багатьом з них до війни, але в такий празник було що випити і було чим закусити. Гуляють, бувало, у себе вдома, а потім ідуть до родичів, і там теж є чим гостей частувати. А після вечері хазяїн запряже баского коня, розмістяться хмільні гості на санях, і на вулицях тоді до глибокої ночі чути пісні, гомін, сміх. Ідуть і йдуть засніженими дорогами веселі люди, хоч за цю гулянку на заборговані гроші, можливо, не одному з них доведеться потім відробляти хазяям.

— Хоч би один деньок побути в слободі, хоч би годину,— сказав Метелик, ні до кого не звертаючись.

Засумував Кузьма Сукачов. Сховав ковбасу і булку до кишені — навіть не попробував.

— Не горюй, друже,— сказав, звертаючись до нього, Саве-лій.— Може, не

доведеться нам загинати. Пимон Базалій уже завоював на війні милиці, завоюємо й ми що-небудь. А проте... чув, Кузьмо? Кажуть, начебто скоро буде мир?

— Ой Савелію, ти ще торік втішав і мене й себе надією на мир, а мир, очевидно, наступить тоді, коли вже нас не буде на світі.

— А я від діда Михея листа одержав,— сказав Терень, і всі подивилися на нього.— Кличе мене дідусь до себе. "Ти,— каже,— ще малий для війни. Тобі б дома сидіти. Приїжджай... Скучив за тобою".

— І правий дідусь Михей. Хай ми тут мучимось, нам інакше не можна, навіщо тобі терпіти холод і всякі злигодні?

— Йому все одно, де бути,— тут чи дома. Така доля у Те-реня. Батьків у нього нема, а дід — старий. Дід сам чекає, хто б йому шматок хліба приніс.

Терень все це вислухав мовчки, а потім сказав:

— А я дуже за ним скучив.

До землянки зайшов Усиков. Мовчки подав Кузьмі Су-качову листа, привітав солдатів з празником, а потім наказав:

— Ти, Сукачов, і ти, Савелію, пообідайте та потім — на кухню картоплю чистити. А ти,— сказав він, звертаючись до низенького солдата, що намагався було заховатися за спину свого сусіда,— ти сьогодні підеш у караул. А ти, Метелику, разом з Македоном та іншими солдатами, так би мовити, поїдеш у ліс по дрова.

Парфен Усиков вийшов, і загомоніли солдати:

— Бачили? Сам приніс солдатів листа. Вони, офіцери, на фронті теж піддобрюються. Знають: в атаку підемо — свої ж солдати непомітно заб'ють.

— Кому празник, а кому... картоплю чистити.

— Празничок, що й казати,— зітхнув солдат, якому випало сьогодні йти в караул.— У цей день я вдома сидів на теплій лежанці, насіння лузав та ходив до родичів у гості горілку пити, і ніхто мене не тягнув на таке діло, що душу мені вивертає.

— Розговорілися, братці, пора й до роботи приступати,— сказав Савелій, струшуючи крихти з борода.— Комусь, може, і гріх у таке свято працювати, а нам бог простить. Що тобі, Кузьмо, з дому пишуть?

Кузьма, сидячи біля маленького віконця, чомусь не помережаного морозом, дивився затуманеними очима на верхів'я сосон, запушених снігом та інеєм, і нічого не відповів. Обнявши руками коліна, він легенько погойдувався, мовчазний і глухий до всього.

— На свіжі пироги запрошують чи на домашні ковбаси? Чи, може, наварили холодцю та натерли міцного хріну для приправи? Чого ти, друже, зажурився? Га? — І Савелій поклав свою важку руку на його плече. Кузьма здригнувся, перестав погойдуватись, простягнув листа.

— Ще не сильний я у грамоті,— сказав Савелій,— Метелика попросимо.

У землянці стало тихо. Погляди солдатів звернулись до Метелика: "Повідомляємо тебе, Кузьмо, що в понеділок, на світанку, помер наш рідний син Серьоженка. Позичила я у Лук'яна п'ять карбованців грошима і дощок на труну..."

— У школі був першим учнем,— сказав тремтячим голосом Кузьма й затих, одвернувся...

— Коли б нам жалування платили, можна було б складчину влаштувати, допомогти твоїй дружині хоч трохи. А так — чим допоможеш, коли помагається солдатів у місяць сімдесят п'ять копійок. Не вистачає навіть на конверти та папір.

— Вчора наші солдати були в місті. Двадцять п'ять тисяч війська пригнали на цей фронт. Мороз он який, а вони в полі ночували: ополченці, козаки й артилерія.

— Чув я, читали солдати листівку, як в одному полку на передовій знову браталися солдати. Наші з германцями стояли, як оце ми з тобою. Вони теж не хочуть воювати і ждуть миру, як і ми ждемо. Наші їм давали хліб,— у них хліба мало, майже нема,— а їхні нашим сигари, складані ножики, бритви.

Солдати, слухаючи цю новину, немовби забули про горе Кузьми. Адже стільки бачили вони смертей, стільки чули таких листів, що це вже не вражало їх. Всі жваво обговорювали вість про братання в окопах.

— Ось і прикиньте розумом — ми не хочемо проливати кров, і вони не хочуть, а війна йде. Подумати тільки: третій рік в окопах, а миру все нема.

До землянки знов ввійшов Парфен Усиков. Розмова урвалася. Призначені для роботи солдати одягли свої шинельки й шапки.

Слідом за ними вийшов Усиков. Лишився тільки сидіти Кузьма Сукачов. До нього підійшов Савелій.

— Ходімо, Кузьмо, на кухню картоплю чистити.

Кузьма поволі підвів обважнілу голову, подивився на друга, тихо відповів:

— Не піду! Нікуди не піду!

Цього завжди тихого солдата зараз не можна було впізнати. Очі розпалені, руки тремтять. Сухі губи нервово сіпаються.

— Плавати його вчив... Рибу з ним разом ловили. Кмітливий хлопчик ріс... і нема... Ніколи більше не побачу... Я тут пропадаю, вони там... з голоду. Навіщо кинули мене в окопи? Га? Навіщо? Ось я теж почну тепер... брататися... Теж хочу війну швидше кінчати. Не можу більше... Сил нема!

— Зажди, Кузьмо, всьому свій час. І поспішати в такому ділі не слід. Треба обмірковувати все, що до чого... Сам знаєш: сім разів одмір, один раз одріж. А ти з плеча хочеш рубати. Так, мила душа, можна під кулю себе підставити, як зрадника царю-батюшці, вірі Христовій, отечеству. Язык свій поки що на прив'язі тримай. А зараз ходімо наказ виконувати,— і Савелій все-таки повів Кузьму на кухню.

А в цей час Метелик, підходячи до сусідньої землянки, зустрів групу солдатів на чолі з Яковом Македоном і Черкашиним.

Метелик задоволений. Буде можливість познайомитися ближче з людиною, в поведінці якої було чимало такого, що дивувало і водночас вабило до неї. Пригадувались слова Пимо-на, сказані про Черкашина в госпітальній палаті. Вчора Метелик помітив, як Артем холодно прощався з Софією, багачкою, перед якою в слободі навіть сам пан пристав завжди при зустрічі скидав шапку.

Солдати розмістилися на двох санях. Заскрипів під полозками сніг.

Ліс був недалеко. Непорушно стояли високі сосни, запушені інеем. Густа шпилькова стіна, що починалася в районі російських передових позицій, другим своїм кінцем далеко зникала в глибині території, зайнятої ворогом. Метеликові здавалось, ніби він у себе вдома, разом з своїми сусідами їде до лісу по дрібний хмиз, що його охоче продавала Софія Ізарова селянам після осінньої прочистки. Якийсь приємний спокій оволодівав ним, але дошкуляв мороз, і, може, тому не хотілося ні з ким розмовляти.

— А-тя, а-тя! Ф'юї!..— почулися з передніх саней крики. Загрузаючи в глибокому снігу, до густих заростів біг що

було сил сполоханий заєць. Метелик, за мисливською звичкою, схопив гвинтівку, але його своєчасно зупинив Яків Македон.

— Не стріляй, Костя, не можна, подумаютъ — тривога. Метелик, не випускаючи з рук гвинтівки, стежив за переляканим зайцем, поки той не зник у ялиннику.

— Скільки я їх перебив... І печеня з них смачна, і суп зварюш — є що поїсти. Смачна штука заячина.

— Чого захотів — заячини,— сказав щупленький, слабосилий з вигляду солдатик, одягнений в стару шинельку. Худе обличчя його було в ластовинні, а підборіддя вкривала руда, дуже мізерна рослинність.

Метелик чекав, що цей солдатик іще, може, щось скаже, але той замовк надовго і, тремтячи всім тілом, почав вкривати чоботи ячмінною соломою.

— Ліси тут могуті. Наші солдати, які в секретах, значить, стоять, ще восени не раз бачили вовків і вовчиць з вивідками. Дикі кози й кабани є, а зайців — тьма-тьмуца. Нікому зараз полювати на них, ось і розвелось тут всякого звіра і всякої дичини.

— Звірі в цих лісах є,— погодився з ним другий солдат і, вибравши зручніше місце біля берези, став посилено чухатись об кору спиною.

— Що, дошкуляє домашня кавалерія?

— Дошкуляє,— посміхнувся добродушно солдат.— Раніше з інших знімав, а зараз у самого є. Ой, баньку б з паром та березовим віничком! — Він навіть очі примружив від задоволення.— Лежиш на поличці і віничком, віничком себе поплескуєш... Красота!

— Буде тобі й без того зараз добра банька.

— Що ж, почнемо тут рубати чи далі? — спитав Яків, дивлячись Черкашину в очі. Той взяв у руку сокиру, відповів:

— Ходімо далі від дороги, там, здається, ліс добротніший.

Солдатські чоботи поринали в сніг. Останнім ішов солдат з веснянкуватим обличчям. Спочатку він бурмотів щось невиразне, виявляючи своє незадоволення, а потім, швидко втопившись, ледве встигав за товаришами. Йому, низенькому, кволону, важко було потрапляти в їх сліди. Він оступався, падав, починав нарікати:

— І куди він нас веде? Хіба не все одно, де рубати дерева? Йому ніхто не відповів. Всі зупинилися там, де зупинився

Артем Черкашин.

— Ось тут і почнемо,— сказав Артем, підходячи до старої розлогої берези, що її гілля густо запушив іній. Оглянувши кряжистий стовбур, він сказав: — Які столи можна було б з неї змайструвати!

— Можна й столи, та я так гадаю,— озвався Яків Македон,— що з такої берези шафи були б добрячі. Розпиляти на дошки, висушити, а тоді рубанок до рук...

— Та вона б і на рами віконні згодилася.

— На рами можна й сосну брати, а таку деревину тільки для шаф красивих, добротних...— запевняв Яків, і його добре розумів Артем, позираючи на сильні, вмілі, звичні до фізичної праці руки столяра.

— Бачу, Якове, дуже ти скучив за роботою.

— А дуже, то правда.

— Любиш свою професію?

— Люблю. Оце з такою б охотою попрацював біля столярного верстата.

— А я біля токарного... На заводі... Ну, не час нам зараз про таке думати. Треба дрова заготовлювати панам офіцерам, виконувати наказ.— І Артем розгріб чоботом сніг, поплював на долоні і, високо піднявши над головою сокиру, з розмаху вдарив нею по комлю.

Береза, здригнувшись, сипонула інеєм, як росою. Відлетівши од дзвінкого стовбура, потонула в пухнастому снігу перша тріска.

— Добро. Скільки хочеш рубай, і ніяких об'їждчиків не побачиш. Чув, Якове, у Кузьми Сукачова синок помер? Листа з дому одержав.

— Серьожа?

— Серьожа.

— Шкода. Знав я його, бідовий хлопчина ріс, спритний.

— Нема... поховали хлопчика.

На сніг сипалась жовтувата тирса, така ж пахуча, як і тріски. Ця поїздка до лісу була приємною солдатам. Вмілі руки давно знудьгувались за роботою; вона відвертала їх від важких думок про війну, нагадувала про минулі дні їхнього мирного трудового життя. Ось чому зараз так жваво дзвеніли пилки, стукали сокири, падали з тріском і шумом, здіймаючи навколо себе справжню метелицю, вкриті інеєм дерева.

— Може, досить? — сказав хтось із солдатів.— Звалили стільки, що й за день не впораємось перевезти.

— Оголошую перекур,— жартівливо сказав Яків і, вибравши товсте, ще не розпиляне дерево, сів на нього.

Закурили майже всі. Солдат з кирпатим носом і жвавими очима, затягуючись махорочним димом, спитав:

— Чи правду гомонять солдати, чи брешуть, буцімто в окопах знову братались руські з німцями? Напевне, брехня це все?

— Братання було в свят-вечір,— сказав упевнено Черкашин.

— Мені осточортіло воювати!—заявив Метелик, позираючи на Артема.— Давно збираюся у вас запитати про таку річ. Ось я, для прикладу, не раз думав: солдат я, за

вітчизну воюю, за царя й віру, хрест цілував, присягу приймав, а коли поранили — в дім не пустив мене офіцер... Я вам уже про це розповідав. Зостався, мов той собака, на вулиці, під дощем... Пропає би, напевне, коли б не Яків та Ніна. Ось ви й зрозумійте, що в моїй душі лишилося до цього офіцера. А хіба він один такий?— Метелик передихнув і вже тихшим, майже спокійним голосом продовжував: — Ми тут люди свої... солдати. Знаємо один одного, можемо говорити одверто. Вночі заснути не можу. Все мені осточортіло: і окопи, і нари, і моє солдатське життя. Ніяких змін. Третій рік все одне і те ж.

— Неправда, зміни є,— заперечив Яків Македон, позираючи на Артема: "Я, мовляв, поясню йому".— Ось ти послухай, Метелику. Це не десь там відбувалося, а на нашому фронті, в одному з полків. Чотири рази подається наказ іти в наступ, а солдати не йдуть, та ще здійсмають крик: "Давай їсти! Одягай нас, а то зовсім не будемо воювати або всі добровільно підемо в полон". Сам начальник дивізії приїздив, наказав роззброїти полк, одібрати гвинтівки, бомби, іншу зброю, а солдати не далися. Інші полки забастували теж. Та і як не бастувати, коли ходять усі мало не босі, голодні... А ти кажеш: "Змін нема". Ось тобі, Метелику, й зміни. А чи думав над тим, хто це все робить? Хто солдатів скеровує?

— Вони? — позирнув Метелик у бік Артема, що спокійно скручував цигарку.

— Друзі наші, більшовиками звуться... їхня тут робота... Оце тобі, Метелику, ще одна зміна. Солдатові тепер підпора є, порадики в нього добрі. Вони ведуть усіх нас за собою, і солдати охоче йдуть, бо відчують у собі силу, тому чотири рази була команда і чотири рази відбій... Тут є над чим задуматись.

А офіцери наші раді старатися. їм аби на груди відзнаки та хрести. Хіба шкода їм нашого брата солдата? Я ж сам чув, як полковник Бабенко повчав офіцерів: "Ви,— каже,—панове офіцери, бережіть себе, а солдатів, цього гною, у нас вистачить на три війни".

— Бач, як повернув! — обіззався солдат, якому дошкуляла "кавалерія", і він зараз обрав для чухання своєї спини інше дерево.— Хіба мало солдатської крові пролито, хіба мало дітей осиротіло? Зібрати б оту кров — ріки б текли по землі... Криваві ріки.

На тому тижні мого кума вбито... Підбіг я до нього, дивлюсь— осколок стирчить у грудях... Пропає мій кум Іван. Навіть з білим світом не встиг розпрощатися.

— Діти в нього є?

— Четверо.

— То що ж робити нам? Що?

— Може, втікати треба з фронту,— сказав третій солдат.— Краще бути дезертиром, аніж отак жити, як ми живемо.

— А тебе польовий жандарм підстрелить.

— З нашої роти десять чоловік втекло, а піймався тільки один.

І раптом солдатик з веснянкуватим обличчям, що досі весь час мовчав, вигукнув різким, неприємним голосом, причитуючи, немов над покійником: '

— Краще б на світ мене мати не родила! Краще б маленьким у копанці втопила,

щоб не мучитися мені так, не страждати, як я страждаю. Кому потрібна ця війна? Ну, кому? — Він так само швидко й несподівано затих, взяв жменю снігу, почав розтирати його в своїх маленьких, майже дитячих руках. Сніг танув, падаючи з пальців бруднуватими краплями. Руки червоніли.

— Запитуєш, кому потрібна війна? — І Артем не поспішаючи прикурив цигарку, подивився на низенького солдата, відповів: — Самодержавству потрібна, буржуазії та капіталістам потрібна. В таких ділах вони перші зачинателі, діють нахабно й дружно. Взяти, приміром, капіталістів, що мають у містах великі заводи чи фабрики, на яких працюють тисячі робітників. Виготовляли вони стільки різних товарів, що їх уже ніхто не купує. Що з тими товарами робити? Де їх подіти? Закривати заводи, фабрики? Капіталісти від того матимуть збитки, а на збитки вони не згодні, бо в них вовча вдача і вовча жадність. Ось тоді вони, мов хижаки, й починають об'єднуватись між собою, щоб загарбати нові ринки, нові землі, аби дужче багатіти. А нові ринки чи землі голими руками не візьмеш. Адже там є свої хижаки-капіталісти, що нічим не поступляться. Що робити? Добром не хочуть, треба йти на них війною, силоміць відняти, підкорити... Капіталісти однієї або кількох країн домовляються між собою, а їхні уряди оголошують війну. А хто йде на війну першим? Іде робітник. Іде селянин. їхня кров ллється ріками, а капіталісти та буржуазія наживаються на військових замовленнях, сидять у тилу, гуляють, п'ють та лічать бариші... Ось кому потрібна війна. Зрозумів?

— Як же це?... — здивовано перепитав солдат. — Виходить, що я воюю, проливаю свою кров, а з моєї крові наживаються всякі багатії?

— Отак саме й виходить. На війні вони гріють руки, а ми, солдати, свої голови мусимо підставляти під кулі.

— Хитро придумали! А ми теж будемо розумнішими. Ото розповідав Яків про полк, що відмовився наступати. То, мабуть, і ми так зробимо.

— Ну, а цар... Він же знає про все?

— Чом не знати? Знає, звичайно. Та вся справа в тому, що руський цар сам найбільший капіталіст і найжорстокіший кат Російської імперії.

Солдати боязко озиралися, але з жадібною цікавістю ловили кожне його слово. Адже так ще ніхто й ніколи з ними не розмовляв. Треба мати велику сміливість, щоб царя обізвати катом. Коли б дізналося начальство, Артема негайно б заарештували і, хто знає, може, судили б польовим судом, як зрадника батьківщини, а можливо, погнали б у далекий Сибір на вічне заслання чи на каторгу.

— Війна збагачує самодержавство, збагачує капіталістів. Ось, наприклад, взяти вашу землячку, Ізарову. Вона, я гадаю, немало заробила на війні і заробить ще більше. Ізарова — це дрібна рибка в порівнянні з крупними капіталістами. А російський цар їм потурає, бо він їхній друг. Що вони йому накажуть, те для них і зробить.

Солдати тісніше обступили Черкашина, і отой, з веснянкуватим обличчям, дивлячись в очі Артему, спитав:

— Так що ж нам робити? Воювати чи багнет увіткнути в землю і всім розійтися по домівках? Чи, може, влаштувати бунт, як то роблять робітники на заводах, — де вихід?

Артем подивився на солдата, на його худе, змучене обличчя з сірими блукаючими очима і, в свою чергу, запитав:

— А коли б нам довелося битися смертним боєм і в мене була зброя, а в тебе ні, хто б кого переміг?

— Ясне діло — ти мене.

— Отак і капіталісти. У них зброя, в них поліція, жандармерія... А ми б пішли проти них з голими руками? Ні, нам не можна кидати зброю та розходитися по домівках. Навпаки, ми повинні ще краще нагострити багнети і піти на нову війну. Всьому світові відома стійкість і хоробрість руського солдата. Але коли цей солдат знатиме, що він воює не за інтереси капіталістів, а за власну долю, за краще життя для себе й своїх дітей, за нову, вільну вітчизну, де не буде ні царя, ні багачів, а господарем країни стане трудовий народ,— сили російських воїнів подесятеряться. Вони проявлять у боях з ворогом таку відвагу, стійкість і хоробрість, яких ще не знала історія Росії. Нам потрібна зброя для іншої війни. Такої війни, яка б підрубала капіталістів під корінь, як ось ми підрубуємо ці дерева... Бо, доки буде їхня влада, війни неминучі.

Черкашин замовк. Кілька солдатів боязко озирнулися, але навкруги стояли тихі сосни і не видно було жодної душі.

— Ну, а як же буде з землею? Більшість з нас — селяни. Про землю нам подумати треба. Ось воювали ми, воювали, а потім повернемось додому — знову бери соху та виоруй супісок? Ти цей клопоть потом своїм поливаєш, а він тобі нічого не родить! До різдва вже хліба в хаті нема ні шматочка.

— Це не тільки в тебе. У наших краях земля добра, а хліба в хаті теж не вистачає. Землиці мало.

— Так ось я й кажу — супісок. А в тому ж селі є поміщицькі землі. Та які землі! Яка пшениця родить! І жито, і гречка — такі! Не земля, а пух. Хочу я в тебе спитати: чи наріжуть же нам, солдатам, хоч по наділу такої землі за те, що ми тут кров свою проливаємо, життя свого не шкодуємо.

— Ні, не наріжуть. Подумай сам. Який поміщик захоче свою землю солдатам віддавати?

— Правда, з доброї волі не захоче. Так що ж нам робити? Може, яке-небудь прошення царю написати?

— І це не допоможе.. Глухий буде цар до ваших благань. У п'ятому році 9 січня вже ходили до нього робітники шукати правди і захисту. Ішли вони разом із своїми дружинами і дітьми, несли корогви, несли портрети царя. А як зустрів їх цар? Чим відповів він на прохання народу? Він наказав стріляти у беззбройних робітників. Не пожалів* навіть дітей. Кров'ю залив вулиці Петербурга. Забив більше тисячі ні в чому не винних людей і понад дві тисячі поранив. Ось як розправився цар з робітниками. Ні, волю і право собі народ повинен добувати не благанням та прошеннями, а завоювати із зброєю в руках! І землю в поміщиків теж треба одібрати силою!

— Я пам'ятаю, як у п'ятому році в нашому повіті збунтувалося селянство. Поміщик утік. Коней запряг і помчав до міста, а маєток його спалили. Хліб розібрали, почали

рубати ліс, ділити землю. Вночі, бувало, вийдеш з хати, глянеш — все небо так і палахкотить від пожеж. Там заграва — то горить панська садиба. А там ще більша — то винокурний завод підпалили або цукровий, чи куркульські хутори горять. А потім, бачимо, повертається поміщик, та повертається не сам, а веде з собою козаків і солдатів. Багато селян вони тоді повбивали, деяких нагаями засікли до смерті. Батько мій теж під батогами богові душу віддав.

— А ти ось мені скажи,— звернувся до Артема солдат з веснянкуватим обличчям,— ти мені поясни: офіцери, полковники, генерали,— адже вони теж буржуазія? З них, може, починати доведеться. І я думаю: перебити б їх поодиноці! Га? Як ти гадаєш?

— Сьогодні ти заб'єш одного офіцера, завтра на його місце призначать іншого. Нам треба повалити самодержавство, а повалити його можна тільки збройним повстанням народу. Сам робітничий клас з цим не впорається. Йому потрібна вірна, надійна допомога. А хто цю допомогу подасть? Хто допоможе робітникам у боротьбі за нашу спільну справу? Та ви допоможете, селяни. У нас з вами один шлях... Знайте, не поваливши царату, не бачити вам землі, як своїх вух. Ось коли ми з вами об'єднаємось міцніше, тоді станемо такою силою, яка зможе розтрошити всі перепони на своєму шляху, здійснити в Росії переворот і завершити його соціалістичною революцією.

— От тобі й маєш... Ми ждали миру, а воно нова війна може бути,— сказав розчаровано солдат і, одвернувши своє веснянкувате обличчя, вже ні про що більше не запитував Артема.

А Метелик, жадібно слухаючи Черкащина, все-таки не міг зрозуміти, як наважився він у присутності солдатів, які приймали присягу на вірність царю, назвати царя катом. Йому подобалась така сміливість. Покласти свою голову на полі брані за Миколу Романова Метелик теж не хотів. Чомусь знову пригадалася ніч, коли йому, пораненому, відмовив у допомозі Олександр Безсалий. І хто знає, може б, лежав Метелик уже в могилі, коли б не врятували його друзі.

Ніколи не забути йому тієї ночі.

— Так ось, Метелику,— несподівано звернувся до нього Артем,— сьогодні ми зберемося у вашій землянці. Вона просторіша. А ти, Якове, не забудь узяти з собою гармонь.

— Візьму,— одразу погодився той, зрозумівши Артема.— Я вже вам і заграю, й заспіваю.

Сани доверху навантажили дровами. Коні рушили. На снігу залишався глибокий слід від полозків. За саньми пішли солдати. І тільки один з них, отой з веснянкуватим обличчям, скаржачись на мозолі, видерся на дрова, сховав закладлі пальці в рукава старенької шинелі, наїжачився, мов сич. Скрипів сніг. Багряно палав захід.

— Треба буде частину дров приховати,— сказав Метелик.— Адже гості до нас сьогодні прийдуть.— Не спиняючи коней, він швидко скинув кілька поліняк. їх спритно підібрали солдатські руки, розрубали на частки, і незабаром над землянкою знявся сизуватий димок. Короткий зимовий день швидко згасав.

А коли стемніло зовсім, до землянки увійшов Яків Македон з старенькою

гармонією, а за ним, струшуючи з шапки сніг, бо знялася метелиця, переступив через поріг Артем Черкашин. Повернулися з кухні Савелій з Кузьмою Сукачовим. Савелій, вмостившись на нарах, почав лузати насіння. Лушпиння застрявало в бороді, яку він час од часу розчісував пальцями, мов гребінкою. Остеронь самотньо сидів Кузьма. Очі в нього були сухі, блискучі й світилися таким болісним, разючим горем, що в них не можна було спокійно дивитися.

Метелик обірвав у лісі хлястик і зараз старанно пришивав його суровою ниткою. Кілька солдатів грали в карти. За столом сидів Терень і голосно по складах читав буквар, подарований Черкашиним. Артем учив Тереня грамоти. І хлопець, буваючи часом у прифронтовому містечку, дуже старанно перечитував численні вивіски на крамницях і ларках. Охоче блукав міськими вулицями, не раз спинявся біля воріт, щоб прочитати на дерев'яній або залізній табличці прізвище домовласника.

Листки з книжок, обривки газет, папірці від конфет,— все це старанно збирав, перечитував від слова до слова, складаючи потім до дерев'яної скриньки, яку беріг, мов зіницю ока.

— "Бе-жа-ла ко-за че-рез ле-со-чек, со-рва-ла кле-но-вый лис-то-чек",— вичитував він з букваря, не помічаючи біля себе Черкашина.

— Як справи, Тереню?

Юнак одірвався від книжки і, весь сяючий, пообіцяв своєму вчителю:

— А я за сьогоднішній вечір ось аж сюди прочитаю.— І нігтем провів лінію. Артем тут же зауважив:

— Книгу потрібно берегти. Бачиш, мітка від твого нігтя залишилася. І пальці не можна слинити, коли перегортаєш сторінки. По-перше, сторінки брудняться, по-друге, негігієнічно.— Зрозумівши, що Тереню це слово незнайоме, він пояснив його значення й продовжував: — Ріжки теж не загинай, а краще візьми закладочку з папірця... Дивлюсь я на тебе, Тереню, дуже ти змарнів. Важке для тебе життя солдатське. Додому б тебе відправити.

— А хіба мене відпустять? Я доброволець. Я в окопах разом з усіма ось уже третю зиму. Не відпустять мене. А хотілося б діда провідати, як він там.

— Я поговорю з Ізаровою, може, вона тебе з собою візьме,— сказав Яків Македон, сідаючи біля грубки.

У землянку вбіг солдат. Озирнувши всіх бистрим поглядом, попередив:

— Усиков... зараз увійде! — І одразу Яків Македон, розтягнувши гармонь, хвацько заспівав:

Раз послал да меня бари Чай китайский заварить, А я отроду не знаю, Как китайский чай варить. А я отроду не знаю...

Якова оточили солдати. Один з них завзято пританцьовував. Увійшов прапорщик Усиков. Усі підвелися, вітаючи офіцера. Його швидкі очі так і бігали по солдатських обличчях, когось розшукуючи. Але солдата з веснянкуватим обличчям, якого він хотів бачити, в землянці не було. Поїхав до криниці по воду.

— Коли повернеться, нехай одразу ж, так би мовити, підійде до прапорщика

Безсалога. Негайно! — наказав Усиков і попрямував до дверей, але його зупинив Яків Македон.

— Ваше благородіє, сьогодні різдво Христове, дозвольте в такий день трошки повеселитись. Солдати просять що-небудь заграти їм на гармонії, просять пісню заспівати. Можна?

— Можна. Гуляйте. Все одно через два дні знімаємося звідси, знову підемо в окопи, так би мовити. Тільки дивіться мені, щоб п'янки не було.— І він вийшов.

У землянці стало тихо. Першим цю тишу порушив Яків. Позираючи на Артема, він сказав:

— Ну, що ж гаяти час. Ти, Артеме, починай.

Терень закрив свій буквар, поклав його до скриньки і став на своє постійне місце біля вікна, як дозорний. Солдати підклали кілька сухих полін, і чавунна грубка почала червоніти знизу.

— Розкіш яка,— говорив Савелій, простягаючи великі руки до тепла.— Іди сюди, Кузьмо, сідай погрійся.

Кузьма підійшов, сів поруч, дивився на вогонь байдужим поглядом, мовчав, заглиблений у свої важкі, невеселі думи.

Солдати тісним кільцем розмістилися біля грубки. Артем скинув шинель, вивернув рукав і, позирнувши на двері, вийняв з потайної кишені прокламації.

— Ви не турбуйтеся, Артеме. Я все побачу... Я до цього звичний... навіть в секретах стояв,— І Терень, задоволений дорученою йому справою, посміхнувся. Ніколи й ні в чому не підведе він свого вчителя.

Хтось відчинив дверцята грубки, і відсвіт вогню впав на білий друкований аркуш.

— Читай!

Стало тихо. Всі з нетерпінням дивилися на Артема.

— "К разоряемым и умерщвляемым народам,— читав він, не поспішаючи, щоб кожне слово було зрозуміле солдатам.— Два года мировой войны, два года опустошений, два года кровавых жертв и бешенства реакции. Кто несет за это ответственность? Кто скрывается за теми, которые бросили пылающий факел в бочку с порохом? Кто давно уже хотел войны и подготавливал ее? Это господствующие классы".

— Зажди хвилинку,— сказав Савелій, підкладаючи в грубку сухе полінце, що приніс з кухні.— Яскравіший вогонь, видніше буде читати.

— Нічого, я й так добре бачу,— відповів Артем, схилившись над прокламацією.— "Уложил миллионы людей в могилы, повергнув в горесть миллионы семей, превратив миллионы во вдов и сирот, нагромоздив развалины на развалины и разрушив незаменимые культурные ценности, война попала в тупик".

— Правда, ой правда, що мільйони загинули на фронтах, а вдома лишилися вдови, zostалися сироти.

— Помовч трохи.

— Не можна мовчати...

— "Вы, народ, трудящиеся массы, вы делаетесь жертвами войны. А между тем эта

война не ваша. В траншеях, на передовых позициях находитесь вы, трудящиеся, сельский и городской люд. Позади фронта видите вы богатых с их приспешниками, скрывающихся в безопасности".

— Зажди, Артеме, не можу мовчати. Велика людина ці слова писала, якщо вони так моє серце зачіпають. На фронті ми, оце вірно, сільський і міський люд, а в тилу хто наживається на війні? Софія Ізарова. Вона тисячі вже заробила, а Лук'ян? Адже він скоро всі землі наші до своїх рук прибере.

— Що там Ізарова разом з Лук'яном проти міських капіталістів, які на цій війні заробили вже не тисячі, а мільйони.

— Одним миром вони мазані, що Ізарова з своїми братами, що міські багаті. Ті й другі — наші кровні вороги. Так я розумію.

— Читай далі, Артеме, прошу тебе,— і по голосу Кузьми відчули всі, як жадібно він сприймав кожне слово, як глибоко воно западало йому в душу, хвилювало його своєю правдою.

— "В траншеях, на передовых позициях находитесь вы, трудящиеся, сельский и городской люд..."

"Це про мене сказано",— подумав Кузьма, і йому стало шкода самого себе. Але це не була тільки жалість. Він відчував, як у його душі підіймалася огида й лютість до тих, хто, ховаючись у тилу, наживається на війні. Треба правду знати, всю збагнути її до кінця.

— Читай, Артеме, читай.

Несподівано скрипнули іржаві петлі, Терень навіть не встиг попередити про небезпеку, як розчинилися навстіж двері, і в них з'явився Усиков. Гусінню розтягнулася в руках у Якова гармонь, задзвеніла весела молодецька пісня:

Ах ты, лодочка тиноваи, Тиновая, тиновая... Ты, дивчина молодая,

Молодая, молодая, Выйди, Дуня, на крылечко, На крылечко, на крыльцо. Надень, Дуня, хоть колечко...

— Припинити! — заверещав чимсь розлючений Усиков.— Чому досі не прийшов оцей... так би мовити, рудній?

Офіцеру пояснили, що солдат з веснянкуватим обличчям ще не повернувся.

— Негайно... Наказую, коли з'явиться, негайно, так би мовити, до Безсалога! — І він пішов, грюкнувши дверима.

— Навіщо йому рудий? Хіба, може, десь проштрафився? Про солдата з веснянкуватим обличчям скоро забули. Артем дочитував прокламацію:

— "Капиталисты всех стран, которые из пролитой народной крови чеканят червонное золото барыша, утверждают, что война служит защите отечества, демократии, освобождению угнетенных народов. Они лгут. На самом деле они погребают на полях опустошений свободу собственного народа вместе с независимостью других наций. С начала войны вы отдали ваши действительные силы, вашу отвагу, выносливость на службу господствующим классам. Теперь вы должны начать борьбу за свое собственное дело, за священную цель социализма, за

освобождение подавленных народов и поработченных классов — путем непримиримой пролетарской классовой борьбы".

— Стий! — подав сигнал Терень.— Хтось біжить сюди.

До землянки увірвався захеканий денщик Безсалога, Гліб Колмиков. Він обурено кричав, і очі його іскрилися гнівом.

— Наволоч! Га? І хто б міг подумати! Зрадник! Провокатор! Своїх же солдатів... Розчавити б його, як гадину, як слизняка!

— Та говори ж до діла, що трапилось?

— Що трапилось? Я сам все чув, все до єдиного слова. Солдатик... ота мерзота... У вашій землянці живе,— морда у нього в ластовинні,— так ось він доповідав Безсалому про Черкашина. Сказав навіть, що сьогодні ви тут збираєтесь. А за це Безсалий обіцяв йому присвоїти чин єфрейтора. Ні, цього простити не можна. Виказувати товаришів...— і Гліб, спинившись проти Артема, почав його умовляти: — Біжіть звідси, інакше погано буде! Я теж зараз піду, бо коли застане мене тут Безсалий — битиме.

Черкашин кинув у грубку прокламації, що їх він збирався роздати солдатам. Навіть Терень, відчувши небезпеку, що загрожувала його вчителю, одійшов од вікна і разом з усіма слухав Гліба. Папір зразу спалахнув яскравим полум'ям. Кузьма Сукачов ледве встиг вихопити з вогню одну прокламацію.

— Як можна таке палити? — сказав він, дивлячись на рівні рядки слів, що їх з такою швидкістю пожирав безпощадний вогонь. Листки скручувались, чорніли. Востаннє прошивали їх маленькі вогняні зигзаги, мов блискавки, і легкий попіл разом з димом вилітав у трубу.— Хоч одну сховаю. Пригодиться... В окопах солдати стають злішими. Будемо читати.— Він згорнув листок з обгорілим краєм, відійшов від грубки, ліг на нари. Солдати стежили за Черкашиним.

Зовні Артем лишався спокійним. Навіть у голосі його почувалися спокій, сила, безстрашність.

— Я зараз піду. І, можливо, скоро не вернусь. Роботи не припиняйте.— І, відклавши Якова вбік, попередив: — Можливо, що на моє місце прийде інший товариш. Ти, Якове, першим про це будеш знати. Зв'язок лишається той же, через Ніну. Ну, здається, все.

В землянці напружена тиша. Зрозумівши хвилювання й тривогу друзів, Артем вирішив їх трохи підбадьорити.

— Ви що ж це принишкли? Чого зажурились? Гадаєте, коли мене виказав провокатор, то вже й роботі кінець? Ні, товариші, робота не припиниться. Наша партія міцна, ряди її ростуть з кожним днем не тільки в тилу, а й тут, на фронті. Більшовики своє діло знають. Не схиляйте голови... Ну, а мені пора вже вирушати. До побачення.

Він попрямував було до дверей, але вийти не встиг. До землянки ввійшов прапорщик Безсалий з кількома солдатами.

— Заарештувати!

Артема Черкашина повели до офіцерського бліндажа.

Не говорячи нікому й слова, Терень підійшов до нар, ліг, сховавши обличчя в

подушку. Його плач, мов гострий ніж, різонував солдатські серця.

Всі передчасно вкладалися спати, розмовляли мало і майже пошепки, наче в землянці лежав покійник. Вільним лишалося на нарах одне місце веснянкуватого солдата.

Ніхто не спав, бо подія з Артемом так вразила солдатів, що було їм не до сну.

— Що ж йому тепер буде, Якове? — спитав Кузьма Сукачов, забувши на якийсь час про своє власне горе.— Невже судитимуть?

— Доказів ніяких. Мало що міг отой веснянкуватий наговорити. А нас коли запитають, давайте всі стояти на одному: нічого, гловляв, такого не чули. Про мирні справи були розмови. Ніякої політики... Потримають Артема день чи два і вд-пустять. Мусять випустити.

— А коли б докази знайшлися? — промовив хтось з дальньої, напівтемної нари.— Тоді до в'язниці його чи на каторгу?

— Могли б і польовим судом.

— Значить, розстріл?

— Не хочу я... Не хочу, щоб його вбивали! — закричав Терень і ще жалібніше заривався.

— Убивати не дамо! — сказав Яків Македон, а Савелій, що досі лежав мовчки, встав з нари, взув чоботи, одягнув шинель і шапку.

— Ти куди? — метнув на нього очима Яків, очевидно, розгадавши його задум.— Нам треба все обміркувати, порадитись... Може, доведеться одразу звільнити Артема з-під арешту.

— Що радитись? Без крові тут, мабуть, не обійдеться... З офіцерського бліндажа не так просто звільнити. Ех, життя ти наше солдатське! — зітхнув Савелій і неквапливою ходою вийшов з землянки.

Повернувся він пізно вночі, коли вже всі спали.

— Не бачив того?.. Зрадника? — звернувся Кузьма Сукачов притишеним голосом до Савелія, але той нічого не відповів другові. Мовчки роздягнувся, став на коліна, помоливсь, потім ліг на своє місце й швидко заснув.

А вранці біля глухої стіни офіцерського бліндажа знайшли задушеного солдата з веснянкуватим обличчям.

16

Софія повинна була вже виїжджати, але, дізнавшись про арешт Черкащина і про польовий суд, який мав відбутися над ним, вирішила залишитися ще на деньок.

Надушена, вона сиділа в тій же хаті, переглядаючи цілу пачку документів і договорів, які зуміла тут укласти. За ці дні Софія дуже втомилася. Майже кожного вечора до неї приходив полковник Бабенко. Він нещодавно прибув на передову позицію; йому, як він сказав, "випала честь" розправитися з більшовиком, який через двадцять чотири години, згідно з вироком, мусить бути розстріляний. Полковник був і вчора. Він допоміг одержати нові замовлення, а значить, матиме Софія нові тисячі прибутків. Але це все не дуже тішило Софію. Вона ніяк не могла забути останньої

зустрічі з Яковом, що порушила її душевний спокій, викликала обурення й навіть гнів. Та чи могла Софія хоч на хвилину подумати, що Яків проміняє її на якусь там сестру-жалібницю, очевидно, розпутну дівку... Вони тут усі такі...

Софія взяла дзеркало і довго себе розглядала, знову і знову думки летіли до Якова. Не терпить вона невдач. Софія була певна, що Яків одразу ж погодиться на її пропозицію, несказанно зрадіє, цілуватиме, говоритиме їй ніжні слова, гратиме на гармонії улюблені пісні. Разом з Яковом вони повернуться до слободи. Софія навчить його вести справи, як свого часу вчив її чоловік. Вона матиме тоді все: багате, забезпечене життя, розкоші і його, коханого Якова, що з ним вирішила зв'язати свою долю.

Забравши його з фронту, вона примусить його бути покірним і слухняним чоловіком. Сама ж лишиться повновладною хазяйкою багатства.

Софії пригадувались прекрасні літні вечори, коли вона, ще дівчиною, зустрічалася з ним у слободі; пригадувались й довгі ночі, після розлуки з ним, коли серце завмирало від туги, коли хотілося бачити Якова, слухати його голос, відчувати його ласку. Більше за всіх він заповнив її серце, і саме його вирішила вона обрати собі за чоловіка.

Виїжджаючи па фронт, Софія уявляла собі першу зустріч з ним, солдатом, на щастя, ще не пораненим, хоч він брав участь уже в багатьох боях. А скільки разів, прокидаючись серед ночі, вона, охоплена жахом, думала про Якова, що його бачила в кошмарному сні забитим. До ранку потім не могла заснути, сама дивуючись почуттям, які з кожним днем росли в ній, міцнішали, ставали чіпкими, мов хміль. Дужче билося її серце, коли вона перечитувала його фронтові листи до батьків. Він був ніжний з ними і ласкавий. Він не лякав їх страшними пригодами бувалої людини, яка не раз бачила перед собою смерть. Але Софія розуміла, в якій небезпеці перебував Яків щодня па передовій позиції, і їй хотілося швидше вирвати його звідти, назавжди залишити біля себе. І ось тепер, приїхавши на фронт, вона зазнала від нього першого удару. Зростало невдоволення, злість на Якова, і, можливо, тому їздила Софія з полковником Бабенком до міського театру, щоб хоч чим-небудь розвіяти свою тугу. Полковник швидко їй надокучив. Хоч він і ученіший за неї набагато, і такі книжки читав, про які Софія не чула зроду, тому що вона взагалі нічого не читала, крім актів, купчих, договорів, постанов,— полковник швидко їй набрид своєю вченістю. Вона мимоволі порівнювала його з Яковом, що був набагато розумнішим за полковника і благороднішим. З Яковом було зв'язано багато спогадів... Ніколи не говорила Софія, що, одружившись з Ізаровим, вона все ще любила молодого столяра, навіть ревнувала, коли йшов він на гулянку в ліс з іншими дівчатами.

Софія задоволена, що піймано Черкашина. Хоч це і страшно, мабуть, але вона все ж прийняла пропозицію полковника Бабенка бути присутньою при розстрілі більшовика. Вона погоджувалась з тим, що це дуже небезпечний для існуючого ладу чоловік і таких людей треба знищувати. Софія дізналася також, що виконання вироку польового суду доручено офіцеру Безсалому. Він заарештував Артема Черкашина, він прохав командування дати йому можливість розстріляти зрадника, сподіваючись, очевидно, на

підвищення по службі. Прохання бравого офіцера було задоволено.

Але в усій цій історії Софію лякала надокучлива думка:

"Якщо Артем така небезпечна людина, навіщо ж Якову з ним дружити? Адже Артем, як потопаючий, буде хапатися за соломинку, і той, хто простягне йому руку допомоги, неминуче загине сам. А що, коли Яків теж стане більшовиком? Дізнається про це начальство, і його, так само як і Черкашина, судитиме польовий суд..."

Софія уявила собі весь жах цієї картини. Ось виводять її любимого Якова на розстріл. Стоїть він, блідий, губи міцно стиснуті, тільки очі горять рішучістю і безстрашністю. Він знає, що йому доведеться зараз померти, але навіть в цю останню хвилину не проситиме помилування. Чорні дула гвинтівок спрямовані на нього, щоб назавжди погасити життя. Солдати чекають команди. Лунає, нарешті, коротке, різке, мов удар: "Вогонь!" Гримлять постріли, Яків падає...

Холодний дріж проймає Софію, і вона, охоплена жахом, хреститься.

— Ні, ні... Тільки не це... Не піде він за ним... Не піде на загибель... Ні!

Хтось постукав у двері. Софії здалося, що прийшов Яків. Він, напевне, передумав, і змінив своє поспішне рішення, зрозумівши всю легковажність свого вчинку, і зараз одверто це визнає, і скаже: "Я згодний. їдьмо, Софіє Іванівно. Не ворог я своєму щастю. Навіщо критися,— люблю я вас, давно люблю, і ви про це знаєте".

Вона кинеться йому на груди, обійме, поцілує...

Але замість Якова до кімнати увійшла Ніна Черкашина. Привітавшись, вона одразу ж помітила, з якою стриманою холодністю і навіть неприязню зустріла її прихід Ізарова.

— Прошу, сідайте.

Софія, влаштувавшись на дивані, з нахабною цікавістю розглядала дівчину. Може, Яків Македон розказав їй все, і Ніна в пориві ревності вирішила з нею порозумітися? Чомусь у першу хвилину Софія подумала саме про це і тому з внутрішнім напруженням готувалася достойно відбити напад.

— Ви, очевидно, вже чули, що моєму братові загрожує розстріл,— сказала Ніна, дивлячись в обличчя багачці. Софія, примруживши очі, хитнула головою — "знаю, мовляв, цю новину".— Ви в добрих взаєминах з полковником, а мені відомо, що у великій мірі доля мого брата залежить саме від нього.

— Ви хочете, щоб я поговорила з Бабенком? — спитала Софія. В тоні її голосу відчувалась не тільки холодна гордість, але й таємна радість від того, що ось вона, Софія, побачила перед собою заплакане обличчя суперниці, яка зазіхала на її щастя. Горе і страждання дівчини не тривожили зараз черствого серця вдови, не викликали в ньому людської чуйності, співчуття, навпаки, Софія відчувала справжню насолоду.

— Бачите, я в політичні справи не втручаюсь. Не розумію я їх і, якщо хочете знати, боюся.— Вона допитливо глянула в очі Ніні.— Я догадуюсь, що ви бачилися з своїм братом, і він порадив вам звернутися до мене за допомогою. Адже правда?

— Ні, я сама... брат про це нічого не знає... Його сьогодні... уже є вирок...— В руках сестри-жалібниці затремтіла хусточка.

— Я вам щиро співчуваю, Ніно,— здається, так вас звать,— співчуваю всією душею. Але, на жаль, я не можу про це розмовляти з полковником. Я далека від всякої політики.

Софії хотілося спитати Ніну зовсім про інше. Це бажання в ній було настільки непереборним, що вона не зважила навіть на те, в якому стані перебувала Ніна зараз. Дивлячись їй просто в очі, Софія спитала:

— Скажіть, ви давно знаєте Якова Македона?

Ніна нічого не відповіла. Софія це зрозуміла по-своєму, і в очах її одразу спалахнула лютя. Навіть не підвелася, щоб провести гостю, і та вийшла, не попрощавшись, тихо причинивши за собою двері.

"Вона любить Якова, любить..." Це зрозуміла Софія, відчула всім своїм серцем, і буйні ревності, як вогонь, обпалили її душу.

"Почекай. Я ще відплачу сторицею! Я покажу тобі, підле дівчисько, як розбивати моє щастя. Прийшла за брата просити? Я тобі... уважу... Допоможу... Ще не раз мене згадаєш".

Жадоба помсти затьмарила всі інші почуття, думки. Бачити, як Ніна переживатиме розстріл брата, натішитись цими муками вволю, а потім можна вже буде виїхати звідси, виїхати назавжди.

Дії полковника на фронті значно вільніші, аніж у тилу. І таку справу, як розстріл більшовика, він охоче продемонструє перед солдатами. Нехай бачать, хай знають, як карає політичних злочинців закон.

Весь полк стежив за тим, як взвод солдатів під командою прапорщика Безсалога вів на розстріл колишнього робітника брянського арсеналу, а зараз рядового солдата Артера Черкас шина. Місцем для страти полковник обрав лісову поляну, де в ніч під різдво піп служив молебень. Артема поставили біля сосни. Самотньо росла вона тут, розкидавши на всі боки лахма-ті віти. Під сосною була зелена парость, і її, з наказу офіцера, витоптували, ламали солдатські чоботи, наче оці молоденькі сосонки могли перешкодити вбивству. Офіцери про щось радилися між собою, позираючи на дорогу. Солдати зрозуміли — когось ждуть.

Через кілька хвилин з лісу з'явилася пара коней, запряжених у сани. Наблизившись до групи офіцерів, коні зупинились. У валянках, в тій же добротній шубі, пов'язана білою шерстяною хусткою, Софія встала з саней. Оглядаючи дві довгі солдатські шеренги, вона шукала очима Якова. Стояв він на правому фланзі, дивився на неї, але на такій відстані вона не могла побачити виразу його очей.

Це на неї, Софію, чекав полковник Бабенко. Душу Якова сповнила нестримна лютя на неї. Думки ставали швидкими, мов блискавки. Він напружено думав, як врятувати друга. Ні з ким не радячись, Яків прийняв рішення і готовий був у всякий момент виконати його, хоча б довелося йому заплатити за це власним життям.

"Адже було на фронті,— гарячково билися в голові Якова думки.— Було ж, сам Артем мені розповідав: солдатам подається команда: "В атаку!" — а солдати не йдуть. Та невже зараз їхні руки підіймуться на таку людину, як Артем? Не вірю! Не дам!..

Краще сам заб'ю Безсалога, заб'ю, мов скаженого собаку, а там видно буде, що робити далі. Артем мусить жити, жити!.."

Поруч стояв Метелик. Яків чув, як він сказав, дивлячись на Софію:

— Шлюха. На солдатську смерть приїхала дивитися, мов на виставу.

Прапорщик Безсалий подав команду:

— Струнко-о!

Взвод завмер. Тривожно забилося серце у добровольця Тереня, охоплене жахом від усього того, що мало тут відбутися.

— Заб'ють, заб'ють,— шепотів він блідими губами, а очі, сповнені страху та тривоги, стежили за вчителем.— Заб'ють... Чого ж ми стоїмо? Треба його рятувати.

Тереня злегка штурхнув ліктем сусіда.

— Мовчи! Дивись і мовчи!

Але як можна було мовчати, коли над Черкашиим нависла така небезпека. Врятувати його треба, врятувати зараз же, негайно, інакше буде пізно.

Якась внутрішня сила так і тягла його вибігти з шеренги, закричати: "Солдати, зупиніться! Погляньте, на кого руку піднімаєте? Це ж наш Артем. Він мене й інших солдатів грамоти навчає. Він багатьом із вас пише листи додому. Всі ми знаємо, який він добрий, хороший... Не можна в нього стріляти... Не можна... Не можна! Отямтеся!.."

В голові раптово визрів інший, сміливий, небезпечний план. Але небезпека зараз не страшить. Він повинен так діяти, захищаючи любимого вчителя. Ось почекає ще трошки Терень, а потім що є сил помчить до старої сосни, закриє своїм тілом найріднішу йому людину: "Не дам... Не дам убивати... Не дам!"

Солдати не наважаться тоді стріляти.

В кількох кроках від Тереня стоять Савелій і Кузьма. Савелій спідлоба дивиться на взвод солдатів, що вишикувався навпроти Артема. Якщо міг він, Савелій, легко розправитися з веснянкуватим солдатом поблизу офіцерського бліндажа, то тут був безпорадним.

Неповороткий, але сильний, як ведмідь, він мав чуйне й добре серце. За місяці спільного фронтового життя Савелій зник до брянського робітника, любив його світлий розум, знання, сміливість, високо цінував його вірну дружбу, його братський підхід до простої людини.

Артем не раз, розмовляючи з Савелієм, запитував, чи пишуть йому з дому, і, якщо був лист, охоче читав його вголос, і тут же під диктовку писав відповідь.

Інколи Артем заходив до землянки просто посидіти. Починалися спогади про рідну домівку. Скупими словами розповідав Савелій сумну повість про своє наймитське життя.

"Нічого, Савелію, ти не журися. Настане час, він уже не за горами, новим життям ми будемо жити. І буде в тебе радість, і ти ще зазнаєш щастя".

Від цих підбадьорюючих слів, сповнених глибокої віри в краще майбутнє, ставало світліше на душі і хотілося, в свою чергу, сказати йому що-небудь приємне, хороше.

І ось зараз, дивлячись на Артема, пригадуються всі його добрі слова й діла.

"Про щасливе, вільне життя мріяв... Як же це... невже кінець усьому? Невже заб'ють... таку людину заб'ють?.."

— Бачиш, Кузьмо? Все бачиш? — спитав він тихо Сукачо-ва, який стояв поруч, і так само тихо, але схвильовано Кузьма відповів:

— Бачу... Все бачу... Не дамо його вбити.

Біля старої сосни, як і раніше, зовсім спокійно стояв Артем. Він уважно розглядав солдатів, Багатьох він добре знав. Бачив, як приїхала сюди Софія. Зрозумів мету її приїзду, зненавидів ще дужче слобідську багачку.

Осторонь зібралися сестри-жалібниці. Артем шукав серед них Ніну, але її там не було. "Може, заарештували? А можливо, в зв'язку з моїм арештом, її негайно відправили з фронту?" Погляд сковзнув далі до лівого флангу шеренги й зупинився на добровольці Терені. Юнак дивився на свого вчителя жадібними, сповненими страху очима. "Милий хлопчику, розумію твою тривогу, але ти кріпися, будь солдатом!" Хотілося його втішити, сказати ласкаве слово, підбадьорити, щоб не падав духом. Артем посміхнувся. Терень помітив посмішку, що стосувалася саме до нього, і очі його заблищали сльозами.

Він не соромився цих сліз, навіть не помічав їх, охоплений передчуттям кривавої розправи, яка неминуче мала статися на цій поляні.

Щирі юнацькі сльози чомусь нагадали Артемові про рідну, передчасно посивілу матір.

Уявився зимовий ранок. Мати одержує листа від Ніни, читає. Обличчя міниться, руки тремтять...

"Як? — запитує вона не своїм голосом.— Мого сина роз-стрі..."

Артем відганяє геть невчасну ятристу думку, і знову зір його ширяє по солдатській-шерензі.

Знали друзі, що Артема Черкашина видав веснянкуватий солдат, та не знали, що під час обшуку в рукаві Артемової шинелі знайшли прокламацію, яка випадково там залишилася. Це і стало основним доказом проти нього. Черкашин знав: смерть неминуча, але свідомість того, що він умиратиме за велику справу, в ім'я якої віддано вже не одне життя кращих синів народу, відганяла страх, підносила його дух, породжувала в ньому пристрасне бажання в ці останні хвилини розказати солдатам про більшовицьку партію, якою керує найгеніальні-ша, найрозумніша в світі людина — Володимир Ленін.

— Товариші! Я більшовик, я рядовий боєць партії, що піднесла свій голос проти ката Миколи Романова, проти розбій-ників-капіталістів, які кинули мільйони робітників і селян на фронт оцієї кривавої війни.

Це було так несподівано для офіцерів, що вони розгубились, не знаючи, як їм діяти. Черкашин, скориставшись з цього, продовжував:

— Вас обдурили, пославши на фронт захищати царизм. Солдати, бережіть зброю. Надійде час, коли вам доведеться свої багнети повернути проти буржуазії, поміщиків, офіцерні...

— Стру-у-унко! — надриваючись, закричав Безсалий. Солдати продовжували уважно слухати більшовика. Голос його звучав дзвінко, заклично, сміливо.

— Солдати! Ви заб'єте мене, та пам'ятайте,— вам не розстріляти революції. Насувається врна, невблаганна, грізна, і немає в світі сили, яка могла б спинити її неминучий прихід. Тремтять вороги, бо наближається для них час розплати. Лютують вони у скаженій злобі своїй, але ніщо: ні в'язниці, ні каторга, ні заслання, навіть сама смерть — не зламає більшовиків. Загину я — на моє місце стануть десятки нових бійців. І вже не за горами той час, коли над неосяжними просторами імперії Російської трудові руки піднімуть червоні прапори революції. На тих прапорах горітиме наша кров — робітників і селян...

— Готуйсь! — заверещав, втрачаючи самовладання, Безсалий. Але це не зупинило Артема. Голос його звучав так само пристрасно, очі виблискували якимсь внутрішнім негасимим вогнем, непохитною вірою в завтрашній світлий, осяяний волею день.

— По зрадникові отечества! — подав команду офіцер. Терень рвонувся було вперед, готовий здійснити свій намір,

коли раптом почув жіночий крик. До поляни бігла Ніна Черкащина. З голови злетіла біла намітка з червоним хрестом. Не підняла її, мчала далі. Всі стежили за дівчиною, а вона, не зупиняючись, бігла до сосни, де стояв брат.

З наказу офіцера, якийсь солдат схопив її за руку, не пустив далі.

— Артем! Артеме!

І цей одчайдушний крик її, сповнений жаху, благання і невтішного горя, різонував не тільки Артема. Ще одне серце в солдатській шерензі відгукнулося на той крик, наче його безжально вдарили чимось пругким і гострим, і воно, облите кров'ю, болісно защеміло...

— Не плач, Ніно!—гукнув до неї брат.— Тримайся! Будь мужньою!

І нічим не міг втішити її Яків Македон. Він бачив, як Ніну оточили інші сестри-жалібниці, намагаючись заспокоїти, але слова їхні, певно, не впливали на неї, бо вона увесь час поривалася вперед, а її стримував озброєний солдат, не дозволяючи підійти до брата, і вона з жахом чекала фатальної хвилини, не маючи змоги ані визволити його, ані будь-чим допомогти, щоб одвести від нього неминучу й страшну розправу.

Яків стежив за нею, і, може, ніколи ще він так виразно не відчував, як оце зараз, у ці хвилини, що її горе стало його горем, що її біль став його подвійним болем, що Ніна йому безмірно дорога, бо він любить її так, як не любив ще нікого досі в житті.

Коли це сталося, того, певно, й сам би не зміг пояснити. А це трапилося, мабуть, тут, на фронті, коли він бачив її мало не щодня в небезпеці, де вона, дівчина-сестриця, друг і товариш, переносила всі тяготи солдатського окопного життя.

Він бачив її, безстрашну й сміливу, в боях, коли вона, ризкуючи власним життям, перев'язувала поранених солдатів, напувала їх з фляги водою, заспокоювала й підбадьорювала ласкавими словами.

Не раз зустрічав він її в землянках і бліндажах, де вона при світлі каганця чи копійчаної свічки писала під диктовку неписьменних солдатів невеселі листи їхнім

родинам.

А іноді чув Яків Македон, як співала Ніна задушевні пісні, розважаючи поранених солдатів, або розповідала їм про робітників великого міста Петербурга, де їй довелося жити й працювати.

Ніколи Яків не говорив їй про свої почуття, про свою любов, але кожного разу, зустрічаючись з нею, помічав, як займався на щоках у неї дівочий рум'янець, а очі ставали такі глибокі, іскристі й добрі, що здавалося, вона проникала ними в саму душу, і гріла, і голубила його своїм поглядом. Йому приємно було відчувати оте хвилююче тепло, що випромінювалось з її очей...

Смілива, відважна, чуйна і ласкава — ось такою ввійшла вона в його душу, ввійшла владно, і це відчув він особливо гостро зараз, коли пролунав її крик, коли побачив її невтішне горе, біль і страх за долю брата.

І той біль, передавшись йому, відбився ще більшим болем в його душі.

"Не плач... Ми не дамо... Я вирішив... Солдати мене зрозуміють. Я першим стану на його захист".

Раптом Яків почув, як хтось з солдатів досить голосно й погрозово сказав:

— Ну, тепер і Безсалому не жити. У першому ж бою під час атаки...

Знову махнув полковник рукавичкою, подаючи сигнал, і з усієї сили вигукнув прапорщик Безсалий:

— Взво-од, вогонь!

Жодного пострілу... Охоплений шаленим гнівом, Безсалий закричав:

— Ви?.. Не слухати?.. Бунтувати... в армії бунтувати? — Його душила лють, очі горіли вовчим вогнем. Вдивляючись у спокійні обличчя солдатів, він погрожував: — Розстріляю!.. Цілий взвод розстріляю!

Розгублений стояв біля Софії полковник Бабенко.

— В чому справа? Солдати не чули команди? — І він, п'яно похитуючись, пішов до взводу. За кожним його кроком стежив Артем. Він був захоплений вчинком солдатів. "Що, не слухають? Не виконують наказу? А ви хотіли, щоб солдат убивав солдата? Минулося. По-вашому не буде!"

— Товариші солдати, брати! — заговорив знову Артем, але його голос заглушила повторна команда офіцера Безсалога:

— Взво-о-о-од, вогонь!

І знову тиша. Тоді з наказу полковника Бабенка взвод підпрапорщика Безсалога став у тил першому взводу. Підвелися гвинтівки.

— Солдати, заждіть... зупиніться! — І Терень, вирвавшись з шеренги, побіг до сосни, щоб здійснити свій намір. В ту ж хвилину Метелик схопив Якова за руку й, дивлячись у його розпалені гнівом очі, спитав:

— Ти що... що надумав?

— Не заважай... Уб'ю його, гада... А потім з солдатами сам говоритиму...

Невідомо, що трапилося б далі, але в цю хвилину в повітрі раптом почувся знайомий свист снаряда. Вибух здійняв у повітря сніг і чорні грудки мерзлої землі.

Немов підкошені, впали брати Безсали, впало кілька солдатів, забитих і поранених осколками. Знялася паніка. Скориставшись з цього, Артем швидко помчав до лісу, а Терень радісно кричав йому вслід:

— Біжіть, Артеме, біжіть... втікайте!

Солдати й офіцери кинулись до укрить. Перелякана Софія помчала на конях з такою шаленою швидкістю, що в перший-ліпший момент легкі сани, перекинувшись, могли б скалічити або забити її на смерть. Та про це вона не думала в ті страшні хвилини. Швидше б вирватися звідси, врятувати своє життя.

Снаряди вибухали обабіч, позаду, спереду, і Софія, бліда від страху, наказувала солдатам:

— Жени швидше! Швидше!.. Ну, що ж ти?..— і поривалася сама правити очманілими кінями, яких нещадно стьобав батогом Гліб Колмиков.

Німці після невеликого перепочинку, влаштованого на час різдвяних свят, почали артилерійський обстріл російських окопів, готуючись до чергової атаки.

А через кілька днів тут же, на передовій позиції, Ніна Черкащина прощалася з Яковом Македоном...

— Вже їдеш? — запитав він, і в голосі його відчувалися розгубленість і відчай.— Так швидко...

— Мушу... Не дозволяють мені тут залишатися...

— Розумію...

І замовкли обоє, не знаючи, що сказати в ці останні хвилини вимушеної розлуки.

— До Артема?

— До Артема. Тільки я спочатку Галину Шорохову провідаю, а вона вже скаже, де мені шукати брата.

Він узяв її руки, в очі глянув, і Ніна особливо гостро відчула зараз, що розлука з ним буде тяжкою для неї, що вона любить його, любить безмірно...

— Проведу тебе трошки.

— Хіба що трошки, бо вже коней запряжено... Ждуть мене...

Вони йшли лісовою дорогою. Обабіч них стояли дерева, запушені густим інеем, і такий же іній посріблів пасмечка волосся на її скронях, впав холодною окрасою на довгі вії.

— Я, Ніно... Я тепер не можу... без тебе...— Він хвилювався, і його хвилювання передавалося їй, а погляд очей карих грів душу дівчині, сповняв усе ество її незвіданим теплом першого кохання, примушував серце млосно завмирати...

Раптово зупинившись, Ніна сказала:

— Попрощаємося тут.— І мимоволі потягнулася до нього. Сильними, мужніми руками він обійняв її, припавши до губів жадібним поцілунком...

— Я дуже сумуватиму за тобою,— говорив він, дивлячись їй в лице, наче прощався з нею навіки.— Я все хочу знати, все: де будеш жити, що будеш робити... Скажи, писатимеш?

— Писатиму, Якове...— В очах її світилася перша велика й вірна, любов.— Знаю, я

теж скучатиму за тобою, дуже скучатиму, але житиму надією, що закінчиться війна і ми з тобою, Якове, зустрінемось... Адже зустрінемось?

— Люба моя, рідна моя! — говорив він ласкаві, ніжні слова і знову обіймав, цілував її рожеві губи, пригортав до своїх грудей.— Я розшукаю тебе, де б ти не була, бо я люблю тебе, Ніно, люблю!..

Наче п'яна, підійшла дівчина до саней, не помічаючи солдата, який нетерпляче чекав її, ледве чутно промовила:

— Рушаймо!..

Цьвонхнув батіг, зацокали копита, тонко і дзвінко в морозяному повітрі заскрипів під полозками саней колючий сніг...

17

Ворота були зачинені. Артем переліз через паркан, плигнув у намет. Раніше, коли, бувало, він пізно повертався додому, завжди стукав у крайнє вікно тричі, і мати, відразу прокинувшись, ішла відчиняти йому двері.

І зараз Артем попрямував до вікна. Постукав тричі, прислухався, пішов до танку.

Невеликий садок замело снігом. Нерухомі стояли яблуні, сливи, груші. Ґанок був перевитий лозинням дикого винограду" і на ньому, як і на деревах, лежав густий колючий іній. На протягнутій вірьовці висіла тверда, вкрита памороззю сорочка.

Артем стояв на ґанку перед дверима, але їх ніхто не відчиняв. "Невже матері немає вдома?" І він занепокоєно почав стукати клямкою. Через хвилину з сіней почувся голос:

— Хто там?

— Я, мамо, я, Артем. У сінях стало тихо.

Хвилюючись, мати ніяк не могла в темряві розшукати засув, а розшукавши, не могла одразу витягнути його з хомутиків. Нарешті двері розчинилися навстіж.

Простягнувши руки, вона впала йому на груди і кілька секунд стояла, наче зомліла, неспроможна промовити ані словечка.

Та хіба могла бути більша радість для неї, аніж оця несподівана зустріч із сином?

З очей її котилися сльози, тремтіли плечі, а теплі, знайомі з дитинства, ніжні материнські руки жадібно обіймали його. Здавалося, мати сама ще не вірила своєму щастю і хотіла впевнитися, що це не сон, що перед нею стоїть її син, її Артем, живий, не скалічений, рідний... Але чомусь не в військовій формі, а в штатському.

Він гладив її сиве волосся, цілував обличчя, відчував на своїх щоках вологу її сліз і, хвилюючись, заспокоював матір:

— Не треба... Чого ж плакати? Ходімо, мамо... Ти не одягнена, а надворі мороз... Так і застудитися можна.

— Листа я одержала від Ніни. Дні стали темними для мене, як ніч. Яке щастя... ти лишився живий, живий...

Зайшли до кімнати. На Артема повіяло звичним затишком рідної домівки. Мати засвітила лампу, і тільки тепер побачив Артем, як схудла старенька, змарніла, посивіла. Щоки в неї ще були мокрі від сліз, та очі вже сяяли радістю, ласкою, любов'ю.

— Вони забрали в мене твого батька. Вони хотіли забрати й тебе... Я мало не збожеволіла від горя, коли дізналася про вирок польового суду. Але ти лишився живий, і я щаслива. Ти повинен жити, повинен боротися з ними.— І, посміхнувшись, вона повідомила про новину, яку не могла втаїти від сина, знаючи, що це йому буде приємно.— Я теж допомагаю вам, на заводі буваю, роздаю листівки робітникам, книжечки політичні, брошури... З роботою справляюсь... Шпиків різних та поліцейських навчилася обдурювати. Вони хитрі, а ми повинні бути хитріші за них.

Артем, ніжно обійнявши матір, цілував її в щоки, цілував руки, а вона, вся сяюча, задоволена, дивилася на нього, не відриваючи очей, говорила слова, яких він не чув від неї раніше:

— Хочу за кращу долю разом з моїми дітьми боротися. Хочу й сама бодай трошечки світлого життя спробувати. Бачу, серцем своїм відчуваю велику правду і зрозуміла: вам треба допомагати. Нема у мене іншої дороги...

— Ну ось... Спасибі тобі, мамо... Рідна ти моя, хороша! Вона, отямившись, раптом заметушилася:

— Ти з дороги, напевне, втомився й зголоднів... Зараз води нагрію, помиєшся, а я вечерю тобі приготую.

— Не турбуйся, мамо. Адже я до тебе тільки на хвилинку забіг, провідати... Не можна довго бути... Мене розшукують.

І ці слова погасили в очах матері недавню радість. Вона подивилася на сина, зрозуміла все і більше ні про що не допитувалась,

— А ти все ж таки посидь трохи... Я хоч самовар поставлю, чаєм тебе почастую з вишневим варенням. Є в мене дві банки... Посидь... Я швидко...— і вона тихо вийшла до кухні.

Артем розглядав кімнату. В хаті все було так само, як і два роки тому. Ті ж картинки на стінах, так же любовно на в'язаній скатертині столика розставлені фотографії, навіть червоне яблуко — скринька, в якій мати зберігала нитки, ґудзики, наперстки,— стояло на тому ж місці, відбиваючись у дзеркалі. Тільки ще більшими стали калачики на вікнах, виріс фікус, з'явився в кімнаті кіт. Пухнастий, сонливий, він, розтягнувшись на теплій лежанці, муркотів і мружив очі.

А перед іконою горів червоний вогник лампади. Він нагадав чомусь дитинство, коли маленький Артем ставав на коліна й повторював за матір'ю незрозумілі слова молитви. Давно вже Артем не вірить у бога, а мати, очевидно, ще й зараз молиться вранці та ввечері. Маленький вогник лампади горить рівним неблимаючим світлом, і в його променях виблискує фольгова оздоба ікон, і дивиться на все байдужими очима божя матір з немовлям на руках.

Повернулася з кухоньки мати, спинилася біля дверей. Очі і щоки в неї знову зволожніли.

— Ти б полежав трохи, відпочив, поки я чай подам. Нато-мився, певне, в дорозі.

Хода в неї тиха, м'яка, у кожному слові відчувається ласкавість, турбота й водночас тривожна гіркота. Їй страшно навіть подумати, що ось він зараз, напившись чаю, піде з

дому, в глуху морозяну ніч, піде невідомо куди, і хто знає, коли доведеться побачитися знову. Мати боїться думати про це, намагаючись одігнати тривожні думки і тим самим віддалити час розлуки, забути про неї. Мати сідає поруч сина і знову мовчки й довго дивиться йому в обличчя.

— Ти, мамо, не бійся за мене... Я нове завдання одержу від партії, працюватиму...

Але вона, здавалося, нічого не чула й не розуміла з того, що він говорив.

— Ні вдень тобі спокою не буде, ні вночі. Та чи вистачить же сил? Чи дадуть притулок добрі люди? Бережи себе, Артеме, пам'ятай про мене. Твоя смерть моєю загибеллю буде.

Помовчали. Потім мати спитала:

— Куди ж тепер?

— Знову до Петрограда. Там у мене є товариші.

— Обережним будь. Піймають тебе жандарми — заб'ють або на каторгу... до Сибіру.

Артем посміхнувся.

— Про мене турбуєшся... Ти б про себе подумала. Що, коли тебе схоплять з листівками?

— Мене? — перепитала вона і гірко всміхнулася. — Мене вони не спіймають. Я приловчилась. Я знаю, як їх треба обдурювати. А піймають — все одно нічого їм не скажу. Хай гарячим залізом печуть — не скажу! Ти мені вір, синку. Чесних людей підводити не стану. Все сама стерплю, всі катування витримаю. Тільки я не дамся їм, ні, не дамся! — Вона провела теплою долонею по його схудлому обличчю й заговорила про інше: — Писала мені в листі Ніна, що якась буржуйка теж там була... Що ж вона, падлючка, приїхала на твою смерть дивитися?

— Не варто про це говорити.

— Але ти живим лишився, сину мій... Писала Ніна, як вибухнув снаряд...

— Отож я скористався з того — та до лісу. А ліси там густі, сховатися можна. Тільки сніг місцями ось такий, до пояса. Повзу через замети й відчуваю — не вистачить сил. Не втечу. Надішлють за мною погоню — тоді пропав. Озираюсь навколо — ніде ні душі. А куди треба йти — не доберу. Небо сіре, компаса нема. Вибрався на лісову дорогу, дивлюсь — щось мелькнуло між деревами.

— Погоня?

— Вершники наближаються, а я під сосною зарився в сніг, лежу і стежу, що буде далі. Під'їжджають ближче. Я добре їх бачу. Виявляється, німецькі розвідники. "Знайдуть, думаю, заб'ють або візьмуть в полон". А в полон не хочеться здаватися — роботи в мене багато. Лежу. Ховатися в іншому місці — пізно. Втікати? Куди ж звідси втечеш? А один німець завертає коня.

— До тебе? Ой господи! — і мати перехрестилася, уявляючи собі весь той жах. — Помітив, значить?

— Кінь його загруз у снігу, то німець повернув назад, і всі вони помчали риссю вздовж дороги.

— Щастя твоє...

— Поїхали, а я все лежу. Починає змагати мене сон. Думаю: "Ще замерзну тут". Не став тоді чекати я ночі, а вирішив іти дорогою. Знялася страшенна хуртовина. Сосни шумлять, а я все йду та йду, сам не знаючи куди. Уже й північ настала. Зовсім я вибився з сил. А метелиця не тільки не вщухає, а навпаки, стає ще злішою. Відпочити б трохи, так боюсь, бо знаю: коли сяду, можу заснути, тоді кінець.

— Господи, таке пережити. На вогник би йшов...

— А де ж він, той вогник? Навкруги ліс, і хуртовина так розгулялася, що за три кроки вже нічого не видно.

— Як же ти вибрався? — спитала мати, не зводячи з нього очей.

Помітивши її тривогу, він зніяковів. Не хотілося хвилювати матір, але, почавши розповідь, треба було кінчати.

— А потім чую — гавкають собаки. Набрів я на знайоме село. Там місцевий учитель — своя людина. У нього я дістав паспорт, одяг. Наділив мене він продуктами, грошей на дорогу дав. Тепер я вже не Артем Черкашин, а Іван Павлович Демченко. Професія моя — токар-металіст.

— Добре, що так все закінчилось. Не приморозив собі ніг?

— Трошки було приморозив. Снігом потім розтер — і все гаразд.

З кухні почулося веселе шипіння. Мати вийшла з світлиці, але скоро повернулася, несучи перед собою блискучий самовар. Поставивши його на металевий піднос, вона заварила міцний чай, нарізала хліба, вийняла з шафи старовинний, розмальований квіточками чайник, відкрила банку з варенням і, наповнивши ним склянну вазочку, поставила її перед Артемом.

— У чай клади і так їж. Це ж твоє улюблене.

— Люблю... Всяке варення люблю, а вишневе — особливо. Та чаювати йому не довелось. Стінний годинник пробив

п'ять разів. Артем підвівся з-за столу.

— Я мушу йти. Бо о п'ятій тридцять ранку відходить поїзд.

А чаювати, мамо, вже будемо якось іншим разом.— Він швидко одягнув пальто і калоші/натягнув картуза.

— Ну що ж... І за те спасибі, що матір провідав... Радість мені приніс. Розумію, інакше не можна... Іди... Благословляю! — Вона перехрестила його, а він, посміхнувшись, сказав:

— Навіщо? Адже я, мамо, давно...

— Нічого, синку. А може, він єсть? Не треба його гнівити... Я за тебе все одно буду молитися...

Недавня радість згасла, як свічка. Хвилина тяжкої розлуки, яку всіляко вона намагалася віддалити, надійшла раптово, сповнивши душу жалючим сумом і тривогою.

— Проведу тебе трохи.

— Не треба, мамо. Ніхто не повинен бачити мене з тобою. Сам піду... До побачення!

Мати вийшла з ним разом па подвір'я і, стоячи біля воріт, дивилася йому вслід, доки не зник він з очей. Потім зайшла до хати. На столі, як і раніше, весело шумів

самовар. Падали на металевий піднос окремі жарини і, вкриваючись сірим попелом, швидко згасали.

Мати сіла край столу. У фарфорове блюдечко з недопитим чаєм упала пекуча сльоза, але рука її навіть не поворухнулася, щоб одсунути те блюдечко далі від себе. Затуманеними очима дивилася вона на вазочку з вишневим варенням, на хліб, що нарізала для нього.

— Сину мій... Артеме! — застогнала, не маючи більше сили стримувати ридання. Ситий кіт, покинувши теплу лежанку, підійшов до неї, став лащитися біля її ніг.

18

Засніженою дорогою простував солдат. Часто зупиняючись, він жадібно шукав очима попутної підводи. І тільки недалеко від слободи, коли вже зовсім знемігся і ладен був упасти на сніг, раптом побачив тройку, яка швидко наближалася до нього. Дивився на неї з радістю й надією, як на єдиний порятунок.

Ситі коні бігли дружно. Дрімав на козлах кучер, закриваючи широкою спиною пасажира.

І коли тройка порівнялася з солдатом, він підняв свої милиці. Натягнулись віжки. Коні спинилися.

— Сил нема. Від станції йду пішки. Підвезіть солдата-калі-ку до слободи.

У санях сиділа жінка, одягнена в коштовну шубу, валянки, пов'язана теплою хусткою так, що виднілися тільки її красиві, але недобрі очі. "Посади такого поряд, а він, може, брудний, немитий..." — подумала з гидливістю, і, не відповідаючи солдатові на слова, вона мовчки штовхнула кучера в спину, і той стьобнув батогом коней.

Заскрипіло полоззя, тройка помчала далі, а солдат ще довго стояв на місці, проводжаючи поглядом сани й мовчазну жінку. Це була Софія Ізарова.

Тільки надвечір дійшов до слободи. На нього з цікавістю дивилися слободяни, не впізнаючи в цьому скаліченому солдатові свого земляка.

Спинившись на мосту, він стежив за тим, як на горбок підіймалися діти. Його увагу привернула до себе дівчинка років семи. Пов'язана материною хусткою, одягнена в батьківський піджак з закачаними рукавами, жвава й весела, вона, швидко вмовившись на санчатах, помчала вниз, до містка, де стояв солдат.

Пізнавши його, дівчинка так зраділа й розгубилася, що навіть кинула санчата на дорозі, а сама побігла вперед, обняла, притиснулася гарячим личком до його холодної шинелі, цупко тримаючись рученятами, немовби хтось сторонній міг відняти в неї батька.

— Тато... таточко мій повернувся...

Пимопа Базалія відпустили по "чистій" з фронту. Шинель його прикрашали медаль і хрест — нагороди за хоробрість і компенсація за каліцтво.

— Бери саночки, ходімо... ходімо, Таню.— Зустріч з дочкою схвилювала Пимона. Наче ясний промінь раптом упав у його затьмарену журбою душу, освітив її своїм яскравим, радісним світлом, і ширше, вільніше зітхнув солдат: "Нічого, проживемо як-небудь... Буду дочку ростити... Вона в мене молодець, метка..." І він, обійнявши її,

приторкнувся холодною бородою до рум'яної від морозу щічки.— Розумнице ти моя, рідна моя. Мама, певно, турбується: "Де, мовляв, загулялася донечка?"

— Хіба мама буває в цей час дома? Вона ж у майстерні... Вона приходить пізно, а вдома я господарюю. Я вже доросла... І ключ ось у мене. Я сама вмю готувати обід і все сама роблю.

Їх зустрічали на вулиці сусіди і, хоч не пізнавали одразу Пимона, але догадувались, що це він, бо разом з ним ішла Таня.

Солдата спинив столяр Македон.

— Ти? — спитав він здивовано, і в голосі його забриніли нотки співчуття й жалю до сусіда.— Відвоюювався, значить?

— Відвоюювався...

— Так... Ну, а як же мій Яків? Бачив його?

— Живий...

— Слава богу,— і він не став більше обтяжувати розпитуваннями Пимона, помітивши його втому. Нехай чоловік відпочине з дороги, а про фронтове життя вони поговорять з ним пізніше.— Ти не горюй, що ногу втратив... Руки є, голова ціла, жити можна. Захочеш — навчу тебе свого ремесла, матимеш шматок хліба.

— Спасибі на доброму слові. Подумаю, пораджусь з дружиною.— Пимон пішов далі. Ось уже його хата. Частіше забилося серце. Зовні майже нічого не змінилося, але коли зайшов на подвір'я, одразу помітив: коня нема. Біля тину лежало присипане снігом колесо. Не видно було жодної курки, а розкрита солом'яна покрівля хліва особливо вразила Пимона.

— Заходьте, тату,— сказала дівчинка, одімкнувши двері, і він уперше за час війни переступив поріг рідної збіднілої хати. Таня звикла вже господарювати. Не роздягаючись, вона побігла до хліва, взяла оберемок сухого хмизу й соломи, внесла до хати, швидко і вміло розпалила грубку.

— Змерзли, тату? Ви сідайте ось сюди, ближче, вам буде тепліше. А я картоплі зварю. Ось на столі хліб. Хочете, тату, хліба? Є солоні огірки. Ще є квашені помідори. Дати?

Маленька хазяйка ставила па сі і л усе, що було їстівного.

Пимон слухав дочку і милувався тим, як ловко і вміло в її маленьких руках спорилась робота. Озираючи хату, він помітив, що не стало скрині, в якій зберігалось всяке добро, що його наживали роками вони разом з дружиною. А на вішалці, де висів у них зимовий одяг, лишилися тільки старенька Полина спідничка та латане Тетянчине плаття.

— Я тепер часто ночую дома сама. Мамі не можна відлучатися. Вона доглядає за кімнатами Софії, а я сама.— Дочка підійшла до батька, подивилася на його дерев'янку, спитала: — Відрізали?

Їй хотілося розпитати батька про все ще тоді, у госпіталі, але там вона злякалась, побачивши батька без ноги, і з мамою таке трапилось... А потім мама часто плакала. А коли вони їхали поїздом додому, мама сіла біля вікна, а шибки були в візерунках, і

нічого крізь них не побачиш, а мама все дивилася на візерунки, і Таня тоді добре почула мамині слова, хоч мама промовила їх зовсім тихо, але все одно Таня почула. Мама сказала: "Що ж ми будемо тепер робити? Не працівник він— каліка... Навіки каліка..." Тані хотілося її втішити і хотілося спитати, коли ж тато повернеться додому? Але мама мовчала, заплющивши очі, немовби заснула, а по щоках у неї текли сльози, і було Тані дуже шкода свою маму, дуже...

І ось зараз батько сидить у хаті, тільки замість ноги в нього — дерев'янка, і ходити без милиць він зовсім не може.

— Це германці так скалічили? — допитувалася вона, і в її оченятах заблищали злі вогники.— Навіщо вони це зробили, тату? Навіщо?

Батько обійняв її, тихо сказав:

— Маленька ще ти, нічого в цих справах не розумієш.

— Я не маленька... Я розумію... Недобре так битися, щоб ноги відбивати... Для чого ж людей калічити? Я бачила в госпіталі...

— Донечко, може, збігаєш до матері, скажеш їй, повернувся, мовляв, батько.

— Зараз збігаю.— І Таня спурхнула, як метелик, натягнувши на своє худеньке рухливе тільце батьківський піджак.

Заскрипіла хвіртка, а через кілька секунд в розчинених навстіж дверях він побачив Полю. Хтось із слободян уже встиг їй переказати про Пимона, і вона, покинувши все, прибігла додому.

Завмерло серце у Пимона, наче опустили його в крижану воду. Ця зустріч здавалася йому ще страшнішою, аніж у госпіталі. Кілька секунд вони дивилися одне на одного, обоє заціпеніли, зворушені... Першою кинулась до нього Поля.

В очах її він побачив переляк, що, як і в госпіталі, вразив його, мов удар ножа. "Не прийме... Не потрібний я їй такий... Каліка".

Бліда, майже нестямна, вона впала перед ним на коліна і, жадібно цілуючи його, говорила крізь сльози:

— Милий мій, рідний... Яка ж я рада, що ти повернувся... Не тривож себе думками... Не думай ні про що... Я працюватиму, і з нас вистачить... Будемо жити... Ну, ось і добре... Знову ми разом.

Схвильований Пимон дивився їй в очі. В них уже не було переляку, а світилася тиха, лагідна й спокійна радість.

— Я теж якимсь ділом займуся. Адже руки в мене цілі, голова ціла. Піду до Македона на виучку, столярного майстерства навчуся, буду тобі допомагати.

Пимону хотілося якось підбадьорити і втішити Полю. Він все зрозумів, увійшовши до хати, ще глибше відчув, як важко живеться їй, але він намагатиметься не обтяжувати дружини і знайде собі яку-небудь роботу. Про все це вони ще поговорять і порадяться з Полею, а зараз їй треба йти. Повернулася з фронтової поїздки Софія, і служниця повинна бути біля хазяйки. Не розповів Пимон дружині про свою зустріч з слобідською багачкою у засніженому степу, не розповів навмисно, щоб не тривожити Полю зайвий раз.

Дружина скоро пішла, а Таня нагріла в чавунчику води, внесла з сіней ночви, вийняла вишиваний рушник, чисту білизну, десть дістала навіть шматочок мила.

— Ви, тату, помиєтесь з дороги, а я трошки на вулиці пограюся.

Пимон добре помився, і коли з вулиці до теплої хати повернулася Таня, він сидів уже за столом чистий, причесаний, діставав з чавунчика гарячу картоплю і, обпікаючи нею пальці, присолював і їв з великим апетитом. А потім ліг, поставивши до стіни милиці. Тані все ще не вірилось, що в її тата немає ноги і що замість справжньої ноги він приладжує собі оцю, дерев'яну.

Втомлений батько швидко заснув, а Таня тихенько ходила по кімнаті, прибираючи з столу, і час від часу підкладала в грубку сушняк.

У хаті тепло й тихо. Порушував цю тишу тільки вогонь, який потріскував у грубці. Іноді крізь нещільно причинені дверцята з тріском вилітали маленькі червоні жарини і, падаючи на долівку, гасли.

У темніючому небі засвічувалися іскристі зірки.

19

Того ж вечора, дізнавшись про приїзд Софії, Трохим Іванович вирішив провідати сестру. Його дуже цікавила її поїздка, особливо ж хотілося йому дізнатися, чи пощастило Софочці одержати нові замовлення.

Софія, прийнявши ванну й одягнувши халат, влаштувалася у м'якому кріслі біля каміна, де зимовими вечорами любив сидіти з нею покійний Ізаров, стежачи за яскравим полум'ям в каміні, яке одсвічувалось на її молодому красивому обличчі, від чого воно ставало ще красивішим. Ізаров купив для неї рояль, звідкись привіз вчительку-француженку, але після перших же занять Софія не злюбила вчительку з її нудними уроками. Не давалася їй і музика. Ізаров, хоч зрідка, але грав на роялі сам. Софія сідала тоді в крісло, стежила за його руками, що швидко бігали по клавішах, а сама пригадувала чомусь Якова і його гармонь.

Служниця Поля внесла в'язку дров і, кинувши її на підлогу перед каміном, вийшла. Софія сама підкладала дрова, милуючись веселою грайливістю червоних язиків полум'я.

Не постукавши, тихою, вкрадливою ходою увійшов до вітальні брат, вносячи з собою гострий дух гасу, оселедців, дьогтю, що ними тхнуло від його пальта, настільки засмальцьованого всякими жирами та оліями, що воно здавалося шкіряним.

— Грієшся, Софочко? — спитав він улесливо, підходячи до сестри.

— Ой, який же ти... вонючий... Скинув би своє пальто там. Він покірливо вийшов, роздягнувся в коридорі і знову з'явився у вітальні.

— А мені люди переказали: "Приїхала Софія Іванівна". Так я зачинив свою крамницю і одразу оце до тебе. Здрастуй, Софочко! Здрастуй, рідна сестрице! — Вона неохоче подала йому руку. Трохим це помітив, але промовчав, підсунув ближче до каміна крісло, сів. Софія, сковзнувши очима по його не зовсім чистому одягу, на цей раз нічого не сказала.

— Дров багато витрачаєш. Невигідне діло... Баловство одне така піч.

— Не піч,— поправила його Софія,— а камін. У всіх багатих домах вони є, каміни.

Брат нічого більше їй не радив, а, гріючи руки біля вогню і мружачи хитрувато очі, спитав:

— Як тобі їздилося, Софочко? Розкажуй, що новенького привезла? Бачила нашого Сашеньку? Не запитувала в нього, куди він діває гроші? Тягне і тягне. Сто карбованців надіслав... Сто карбованців! Це зрозуміти треба, а він знову просить. Ось листа цими днями одержав.

Та листа Трохим Іванович не показав, а Софія, поправивши на грудях халат, подивилася братові в обличчя, сказала:

— Більше він у тебе грошей не проситиме.— Вона помітила, як у братових очах засвітилася радість і надія, що ось зараз він почує якусь приємну для себе новину. Може, новий чин одержав Сашенька, а значить, і вищу ставку. Але чому ж одразу не сказати про це, а так томити. Недобре. Змінилась Софочка. Бач, приємно їй помучити старшого брата. А для чого? Трохим Іванович знову почав скаржитися сестрі на те, що син вимотує останні гроші.

— Скоро по світу пустить батьків з торбою.— І, згоряючи від нетерпіння дізнатися правду про сина, спитав: — Значить, досягнув свого Олександр? Який же чин йому дали? Може, тепер мені зможе допомагати? Га?

Софія вагалася: сказати одразу страшну вість — значить вразити його в саме серце. На це вона не відважувалась і підготовляла брата обережно.

— На фронті, Трохиме, я бачила, як вибухають снаряди. Він насторожився, глянув на неї, здивовано вигукнув:

— Ти? Бачила вибухи снарядів? Так близько була від позицій? Ай-яй-яй! Не можна тобі там бувати. А що, як випадкова куля влучить. Недобре, Софочко, лізти куди не слід. Хіба можна? Снаряди... Це серйозна штука. І куля теж може забити.

— Був такий випадок... Могло б забити — тільки не кулею, а осколком. Ледве втекла. Навіки той день запам'ятаю.

— Ти жартуєш, Софочко. Правда, жартуєш? — засміявся Трохим Іванович, поплескуючи сестру по пружних стегнах.— Ну, не дражни, розповідай, тільки без жартів.

Вона розповідала, а він жадібно слухав її. І коли Софія спинилась трохи перепочити, Трохим Іванович нетерпляче спитав:

— І як же, розстріляли його? Цього Черкашина?

— Ні. Упав на поляну німецький снаряд. Знялася неймовірна паніка, і більшовик оцей... А втім, не знаю, що з ним трапилось далі. Я сама ледве вискочила звідти.

— Бачиш, Софочко, бачиш? Хіба можна так ризикувати собою? А коли б тебе забили?

— Ти б став володарем мого багатства,— пожартувала Софія, стежачи за братом. Трохим Іванович, потираючи руки, догідливо засміявся.

— Таке скажеш, Софочко. Володарем. Навіщо мені твоє багатство? У мене є

бакалійна крамниця.— Він, хитрувато підморгуючи оком, допитувався: — Ти, Софочко, напевно, і гроші привезла? Завдаток по договорах.

— Привезла.— І Софії чомусь закортіло похвастатися перед братом. Вона підійшла до шафи, одімкнула її, вийняла скриньку з червоного дерева, подаровану ще Ізаровим. Трохим Іванович пильно стежив за кожним її рухом. Нічого так не розпалювало його жадності, як гроші, особливо червінці. Але зараз Трохим Іванович побачив пачки асигнацій. Їх розкладала Софія на столі, немов гральні карти. І коли вона вийняла останню пачку сторубльовок, на днищі блиснуло золото. Софія навмисне струснула скриньку, і одна монета, вилетівши звідти, дзенькнула, вдарившись об підлогу, і закотилася під масивний комод.

Трохим Іванович з кошачою швидкістю й проворністю метнувся діставати той червінець, засуваючи під комод свою довгу худющу руку.

— Новенький... Чи бач, як виграє переливами. Мені б такий червінчик.

— Візьми. Нехай буде на розвід,— посміхнулася Софія.— Бачиш, Трохиме? Ось так працюй, як я. Іще кілька вигідних операцій, і я матиму вдсятеро більше.

— Боже мій! — сплеснув руками брат.— Мені хоч би половину цього мати, і тоді б я ось таку свічку поставив у церкві Миколаю-угоднику.

— Такої не поставиш. Пошкодуєш грошей. Ти дуже жадний, Трохиме.

— Ну, тоді ось таку,— показав Трохим Іванович трохи менший розмір свічки.— Таку б поставив,— і він продовжував стежити за Софією, як стежить голодний кіт за мишею, що шарудить десь під комодом.

Софія, поскладавши гроші, віднесла скриньку до шафи, замкнула й сіла потім знову біля каміна. Вона не наважувалась сказати братові таку вбивчу правду про його сина.

— А ти, Трохиме, ніколи не бачив, як вибухають снаряди? Він підвів голову, пильно глянув на Софію, не розуміючи,

для чого знову вона починає розмову про війну.

— Де ж мені бачити? Я на позиції не бував... Ось ти б про Сашу мені розказала. Як він там? Чи має нові нагороди?

— Трохиме! Я скажу тобі правду.— Голос у Софії став твердим, рішучим. Відчуваючи щось недобре, Трохим Іванович насторожився.— Що б ти робив, коли б твого сина... забили?

— Тобто як забили? — і раптом, зрозумівши все, здригнувся, глянув на сестру, потім на ікону, перед якою горів синій вогник лампади.— Царство небесне новопреставленій душі раба твого,— він широко перехрестився.— Я ж думав, у чині його підвищили, нову нагороду одержав, а він...

Софії стало страшно. Ніякої зміни в обличчі брата. Немовби забили не його рідного сина, а зовсім сторонню людину. Трохим знову сів у крісло, витер носовою хусточкою сухі очі.

— Думав, допомагатиме Олександр...

— Його привезуть у слободу. Поранений і Лук'янів син. Таке нещастя... При мені це все сталося...

— А навіщо ж везти його в слободу? Хіба не все одно, де лежати мертвому? Так витрат було б менше. Все з моєї кишені. Все я сам... Може, ти, Софочко, хоч трохи допоможеш?

— Добре, я допоможу.

Він з вдячністю потис їй руку. Рука в нього кістлява, холодна, як у мерця.

Софія розповіла йому про все, що бачила. Трохим Іванович, не перебиваючи її запитаннями, слухав мовчки, а коли вона скінчила розповідь, він, загинаючи на руці довгі, з чорними нігтями пальці, став підраховувати:

— Взяти церковний хор — плати. Попові — плати. Могильники до бідної людини даром підуть копати могилу, а мені доведеться ставити їм могорич — знову потрібні гроші.

Софія дивилася на брата, і її охоплював жаж. "Що це за людина,— думала вона,— навіть смерть рідного сина його не вражає". І вона пообіцяла, аби швидше його збутися:

— Ну що ти лічиш? Я беру на себе всі ці витрати. Він подивився на неї, але не став більше дякувати.

— Піду скажу жінці. Бачиш, як воно в житті буває! Висилали йому гроші, а кінець он який трапився. Все прахом пішло. В останній раз сто карбованців... Подумати тільки — сто карбованців! Цілий місяць самі одну картоплю їли.

Служниця подала йому засмальцьоване пальто, причинила за ним двері. Трохим Іванович ішов вулицею, думав про похорон, що його взяла на свій рахунок сестра. А перед його очима невідступно стояла дорогоцінна скринька. Це ж тільки частина грошей, а десятки тисяч карбованців Софоччиного капіталу знаходяться в банку. Пригадалися її слова, вимовлені побіжно, випадково: "Коли б мене забили, ти б став володарем моїх багатств". Ці жартома сказані слова глибоко запали йому в душу. Але в цю хвилину він згадав про брата Лук'яна. Хай трапиться що-небудь з Софочкою, адже він, Лук'ян, теж мав би право на частину її багатства. Трохим Іванович відчув у собі глуху неприязнь до брата, навіть зненависть. "Адже я сам чув, що про нього люди говорять: "Не схожий Лук'ян на породу Безсалих". І справді не схожий. Рудий він, а в нас порода чорнявих".

Зростала заздрість до Лук'яна, що зумів за якихось півтора року так розбагатіти. Землі у нього, мов у поміщика, багато коней, корів; є свині, вівці, різної птиці повний двір. Кам'яний дім збудував. Правда, допомогла йому Софія, позичила грошей, але він давно вже повернув той борг. У Трохима Івановича визріває надія, що Софія, може, знову поїде на фронт, і її так само, як і Олександра, може забити осколком снаряда чи кулею, тоді двоповерховий будинок потрапить до його рук. І коштовні килими, що прикрашають кімнати, і добротні меблі, і найцінніші картини — все це дістанеться йому одному. Нічого не дасть він братові. Адже хто знайшов для Софочки багатого жениха? Він, Трохим, знайшов. Його зусиллями все добуто. Він, звичайно, і тільки він повинен бути спадкоємцем всіх її багатств.

У крилатій фантазії він уявляв уже той щасливий день, коли стане володарем

усього рухомого й нерухомого майна. Служницю — геть! Картини можна на ярмарку продати по приступній ціні. А килими... З килимами справді складніше. У слободі хто ж їх купить? А ось коли б до Харкова їх одвезти— там покупці, напевне, знайдуться, можна великі гроші взяти. В домі не потрібні розкоші. Бува, недобра людина зайде, побачить, зрозуміє одразу — заможно живуть. Дивись тоді зірко та бійся грабіжників. Ні, це все доведеться розпродати,— так воно буде спокійніше.

Безсалий спіткнувся об стовпець, присипаний снігом, і хід приємних думок порушився.

У вікнах його будинку світилося. Трохим Іванович щільно причинив хвіртку, обвів з валянок сніг біля ґанку, зайшов до кімнати. Діти вже спали, а Олімпіада сиділа в напівтемній спальні, освітленій вогником лампади, і, злегка похитуючи головою, дивилася невидючим поглядом в одну точку. Це похитування залилося в неї після незабутнього випадку, коли Трохим Іванович мало її не задушив. Приголомшена горем, вона не помітила навіть, як увійшов до кімнати чоловік. В її млявій опущеній руці білів списаний аркушик паперу.

Трохим Іванович мовчки взяв той папірець і при світлі тьмяного вогника лампади прочитав повідомлення про смерть сина.

— Казав я тобі, Олімпіадо: не треба висилати. Триста сорок п'ять карбованців... У мене всі суми записано. Такі гроші пропали дарма. Хто їх поверне тепер? Хто? Забито... осколком забито. Софія бачила його смерть.

Олімпіада сиділа на тому ж місці, в тій же позі, тільки голова тряслася в неї дужче. Вона не чула й не розуміла того, що говорив їй чоловік.

— Коли б ти була з хазяйської сім'ї, ти б уміла цінувати кожную копійку.— Навіть у таку хвилину він не стримався, щоб не вколоти нагадуванням про її колишню бідність і злидні.

Багато літ після одруження він продовжував мучити її підозріннями в крадіжці. Часто бив, допитуючись, чи не носить вона своїм батькам гроші, цукор, соняшникову олію, чай. Пізніше, коли вже батьки померли, Трохим Іванович сварився з нею за Олександра, для якого Олімпіада ладна була піти на все. Він був її первістком, найулюбленішим сином. Колишня біднячка, вона витерпіла в подружньому житті стільки образ, побоїв, кривди, зазнала стільки приниження від чоловіка, що зараз уже була байдужою не тільки до його численних образ і лайки, але й навіть його побоїв сприймала, як покірлива тварина, не захищаючись.

Єдине, чого бажала вона тепер,— смерті. Але самій страшно накладати на себе руки. Зупиняла її від самогубства також думка про молодших дітей. Троє їх залишилося, але в материній душі не було вже тієї самовідданої любові, яку відчувала вона до свого Сашеньки. І ніколи б не повірила вона тій людині, яка сказала б їй правду про сина, про те, яке черстве в нього серце, як люто ставиться він до солдатів, як безжалісно б'є їх за найменші провини. Вечорами мати молилася, прохаючи Всевишнього зберегти її первістка-сина від влучної кулі, нещадної смерті, від злих хвороб та простуди. Але не дійшли, мабуть, до бога материнські молитви. Відібрав він у

неї єдину радість в житті, єдину її втіху. І мати, прибита горем, сидить зараз у кімнаті, похитуючи головою, а бліді губи її ледве чутно вимовляють:

— Нема... Нема Сашеньки... Забили... Синочка... рідного...

— Вечерю мені приготуй та засвіти лампу.

Безсалий скинув пальто, повісив його на цвяшок, сів біля стола й мовчки почав дивитися на ікону, освітлену лампадою. У фольговій оздобі ризи йому все ще ввижалося золото. Очі горіли ненаситною жадністю, а тривожні думки переносили його до Софоччиної скриньки, витісняючи з голови навіть страшну вість про сина.

"Господи, навіщо їй одній таке багатство? Ні дітей, ні чоловіка. Вдова..."

За дверима тихо. Немічно й самотньо блимає перед іконами вогник лампади. Трохим Іванович дивиться на нього, не відриваючи очей. Раптом здригнувся, злодійкувато позираючи на двері. Грішна думка вразила його розум. Він боявся, що ось зараз увійде сюди Олімпіада і догадається про все.

Зіщулившись, Трохим Іванович підкрадається до ікон. "А що, коли богові вже все відомо?" — думає він, охоплений жахом. В очах його світиться страх і бажання молитвою спокутувати грішну думку.

— Господи,— винувато шепочуть його губи,— господи, не вводі мя во іскушеніє, но ізбаві мя от лукавого.

Широким розмашистим жестом він тричі перехрестився.

20

На пероні стояла Безсалиха. Підтримували її під руки жінки. Заспокоювали, не пускали до вагона, де товпилися родичі. Олімпіада не зводила очей з чоловіка. Ось він зник за розчиненими дверима і чомусь довго не виходить звідти, хвилюючи цим нещасну матір. "Що він там робить? Чому не виносять труну?" — думала й сама в той же час боялася цієї страшної хвилини. Олімпіада вже знала, що денщику Глібу Колмикову було наказано доставити тіло забитого офіцера до рідного краю.

Наказ виконано, і зараз Гліб, діловито оглянувши натовп, одібрав кілька чоловік.

Олімпіада метнулася до вагона теж, але її затримали молодіці, вмовляючи:

— Не можна... у тебе серце слабе. Подумай про менших дітей.

— Нічого зі мною не станеться... Пустіть... Прошу вас, пустіть мене до нього. Адже я мати...

І ось надійшла вона, ця страшна хвилина. У дверях вагона з'явилася, злегка погойдуючись па руках, важка труна. Олімпіада, глянувши на неї, знепритомніла.

21

Кілька разів до світлиці заходив Трохим Іванович, для чогось обмацував труну, дряпав її нігтем, а потім одягнув пальто, закутав башликом голову і, нікому не сказавши й слова, вийшов на вулицю.

Підіймалась хуртовина. Холодні, колючі сніжинки кружляли в повітрі, били в обличчя, засліплювали очі. Але Трохим Іванович не звертав на це уваги і тільки мружився та тугіше натягував башлик, простуючи засніженою дорогою далі. Біля Македонового двору спинився: заходити чи ні? ^Постоявши трохи, він рішуче натиснув

плечима на хвіртку.

Македон розпилював дошку, майструючи комусь стола. На землі валялися кленові стружки, пахло столярним клеєм і лаком. Трохим Іванович привітався з господарями, не поспішаючи зняв башлик, струсив біля порога сніг.

— Ну й мете! Така хуртовина піднялася,— світу божого не видно.— Він підійшов до верстата.— Маю прохання, Андрію Степановичу. В тебе теж син на війні, і ти мене розумієш...

— Чув. Моя стара вже говорила... Значить, правда?

— Правда. Привезли Олександра, і я хочу, щоб ти для нього зробив труну. Я дістану сухі липові дошки, доставлю тобі, а ти вже, Андрію Степановичу, не відмов. Таке горе в мене, таке горе спіткало... Старший син... Помічник... Доводиться ховати,— і він, схиливши голову, витер носовою хусточкою сухі очі.— Виростив сокола,— і нема... вбили...

— Стіл можна буде потім змайструвати. А ти, Андрію, уваж чоловікові,— сказала співчутлива до людського горя Македониха, пригадуючи в цю хвилину Якова. Адже він теж на війні, і його так само можуть забити, як ось забито Олександра.

При одній лише думці про це Македониху обдало холодом, стислось від болю серце, в очах спалахнули тривожні вогники. Вона затихла, прислухаючись до того, про що говорили між собою чоловіки.

— А хіба його не в труні привезли? — спитав Македон.

І не сказав йому Безсалий правди, що йому шкода таку коштовну, дубову, оцинковану труну, за яку принагідно він міг би взяти добрі гроші, класти в землю. Адже можна зробити іншу, дешеву, покрити її лаком, і вона буде добра. А дошки Безсалий візьме па Софіїному складі.

— Питаєш, чи в труні його привезли? У трупі. Але, коли знімали кришку, вона чомусь розкололася навпіл,— брехав Трохим Іванович, не дивлячись столярів в очі.— То я викинув кришку на горище. А завтра ми думаємо його ховати. Вже ти, Андрію Степановичу, допоможи мені, зглянься на моє горе. Олімпіада плаче. Діти менші плачуть, і сам я теж, гляну на нього — серце на частки розривається,— говорив він, намагаючись іще дужче розжалобити господарів, аби Македон зовсім нічого не взяв за роботу.

Увагу Трохима Івановича привернула до себе стамеска, що лежала на столярному верстаті. Вона вузенька, як багнет руської гвинтівки. І, напевне, дуже гостра. Скоса позираючи на неї, він розповів столярів все, що чув від Софії та від денщика Гліба Колмикова.

— Ваш Яків теж там був. Тільки про Якова вони мені нічого не говорили.

Насторожилась Македониха, зблідла, і чоловік, вгадавши її думки, почав заспокоювати:

— Нічого, старенька, ти не бійся. Наш Яків живий. Чого так злякалася? Софія ж не бачила, що було потім, коли вибухнув снаряд. І Гліб теж не міг бачити. Адже він тоді за кучера був при ній.— Бажаючи швидше припинити цю хвилюючу розмову, столяр

запропонував: — Ви, Трохиме Івановичу, привозьте дошки, а я піду мірку зніму.

— Мірку можна по мені брати. Ми з ним одного зросту,— сполошився бакалійник, боячись, що брехня буде одразу розкрита, як тільки столяр увійде в його дім. Адже кришка ціла. І труну ще не розкривали.

— З живої людини, воно якось-то... не зовсім зручно...— зам'явся було майстер, але Трохим Іванович наполягав:

— Навіщо йти? Надворі така заметіль. А що з живої людини брати,— це нічого. Ти не зважай, ти своє діло роби.

Мірка була знята. Наближалась неприємна для Безсалого хвилина, коли йому доведеться говорити про ціну за роботу.

— Скільки витрат у мене... Хор півчих візьми...— плати, батющі — плати, копачам...

— Не турбуйтеся, розумію... мені тільки дошки доставте, а за роботу нічого не треба.

Бакалійник піймав теплу долоню столяра і вдячно її потис, і знову стамеска привернула його увагу.

Трохим Іванович узяв її в руки, з цікавістю розглядав сталь, пробував вістря кінчика, відточеного, мов бритва.

— Дірки нею видовбуєш?

— Все, що доведеться,— відповів столяр, дивуючись, як може бакалійник у таку хвилину цікавитись стамескою.

— Гостра! — сказав гість і поклав інструмент на місце. Розчинилися навстіж двері. До кімнати ринуло морозяне

повітря, стелячись під ноги холодним туманом. Увійшов Пимон Базалій, зняв шапку, струсив з неї сніг.

— Здрастуйте!

— Здрастуйте! — відповів столяр.— Проходьте, сідайте.

— Значить, "георгія" заслужив? — Трохим Іванович обережно доторкнувся до холодного хреста, на якому іскрилися крапельки роси з розталих сніжинок.— Що ж він, хрест, з справжнього золота чи позолочений?

— Не хотів би ніяких нагород, аби нога була ціла.

— Моли бога, що живим лишився. Нашого Олександра привезли...— Він метушливо почав зав'язувати башлик, зиркаючи в бік Пимона.— А як же ти тепер? Що гадаєш робити?

— Ось до Андрія Степановича прийшов. Хочу столярне майстерство вивчити, та не знаю, чи прийме він мене в учні.

Македон змахнув з верстата стружки, глянув на Пимона привітно й ласкаво.

— Прийму. Навчу. І столи будеш майструвати, і стільця, і шафи,— все, що замовлятимуть. Бачиш, Якова нема, його верстат стоїть без діла. Скидай шинель, ставай на робоче місце, почну тебе навчати свого ремесла.

— Ні, Андрію Степановичу, потім його навчатимеш, а сьогодні ти труну зроби.

Дошки я швидко доставлю.

Безсалий вийшов з хати. Проводжала його Македониха і, спинившись біля хвіртки, дивилася йому вслід, а думала в ці хвилини про Якова. Все, що почула вона від Трохима Івановича, звалилося на неї, мов важкий камінь, якого несила їй скинути з себе, і від цього душа її сповнилась тривожним передчуттям якоїсь невідомої біди, що може статися з її улюбленим єдиним сином.

Того ж вечора Македон при світлі гасової лампи писав Якову листа. Вранці Македониха віднесла його на пошту, і полетів той лист з рідної слободи до далекого фронту на передові позиції діючої армії.

Чорна закрита труна стояла на довгому столі головою до ікон. Горіли воскові свічі. Їх слабке полум'я, коливаючись, освітлювало обличчя Гліба Колмикова. Він повторював свою розповідь, вносячи в неї все нові деталі, які примушували матір жадібно його слухати. І щоразу вона відчувала, як чиїсь жорстокі й неблаганні руки немовби оголяли їй серце, безжально стьобали по ньому жалючою кропивою, викликаючи стан, близький до непритомності. Їй тяжко було слухати денщика, не роз'ятрюючи ще дужче свіжої рани, але якась нестримна жадоба знати про сипа все, знати до кінця, глушила в ній всі інші почуття, і Олімпіада прислухалася до тихого голосу оповідача, боячись пропустити бодай слово.

— Ну, а потім повертаюсь я назад, після того як Софію Іванівну одвіз до села. Повертаюсь, значить, на передову, а мені кажуть наші солдати: "Спізнився, мовляв, відправили їх благородіє до госпіталю". На другий день я навідався туди, а там, дивлюсь, у каплиці стоїть трупа. Одержав я наказ доставити їх благородіє до місця народження. І ось доставив...

Денщика нагодували, поклали спати. Пізно ввечері прийшли дві черниці: одна старша, друга зовсім молоденька. Почали читати біля труни псалтир.

Гліб Колмиков бачив па війні сотні солдатських трупів. Ніхто не читав над ними псалтиря. Забитих воїнів закопували в братські могили, часом не ставили навіть хреста. Але тут, у тилу, завжди над покійником читають священні книги. Денщик особливо прислухався до співучого голосу молоденької послушниці. Він, оцей голос, м'який, жалібний, зворушував серце невимовною журбою.

Але думки Гліба линули до фронту, викликаючи в душі невиразну тривогу. Ось завтра поховають офіцера, і знову йому доведеться їхати на передові позиції. Можливо, пошлють в окопи, а може, знову віддадуть у денщики до якого-небудь офіцера, і той буде глумитися з Гліба так само, як глумився Олександр Безсалий, коли повертався в землянку після невдалої картярської гри.

Всю свою досаду і картярські промахи він зганяв на денщиків. І хоч прапорщик Безсалий був його земляком, але Гліб дуже радий з випадку, що звільнив його від знущань і частих побоїв.

"Може, другий офіцер трапиться добріший",— думав він, прислухаючись до співучого голосу.

Двері були трохи відчинені, і Гліб добре бачив молоде, овіяне смутком обличчя

послушниці, що тримала в руках воскову свічку, бачив, як уважно і звично бігали по сторінках псалтиря її чорні рухливі зіниці. Гліб, слухаючи співучий голос, намагався зрозуміти зміст священного письма.

— "Преклони, господи, ухо твоє и услыши мя, яко нищ и убог есьмь аз..."

Біля труни на колінах стояла мати, дивлячись на ікони. Ні сліз, ні благання. Немовби скам'яніла душа її, стала байдужою до всього навколишнього. І тільки зрідка бліді, тремтливі губи ледве чутно вимовляли дороге ім'я:

— Саша... сину мій... Сашенька...

Ось черниця перегорнула сторінку, і воскова гаряча крапля упала на пожовклий папір псалтиря, швидко на ньому застигаючи.

— "Господи, услыши молитву мою..."

І Гліб почув, як раптом вирвалося з материнських грудей довго стримуване ридання. Ніхто не підійшов до неї, ніхто не намагався її заспокоїти. Нехай поплаче. На стільцях і лавах розмістилися бабусі, без яких не обходиться у слободі жодний похорон. Тихенько розмовляючи між собою, вони сидітимуть отак усю ніч і тільки перед світанком розійдуться по своїх домівках.

Гліб не міг дивитися на матір, прибиту безутішним горем. Її сльози хвилювали солдата, викликаючи в ньому жалість до неї і співчуття.

На світанку до нього зайшов Трохим Іванович.

— Не спиш?

— Щось не спиться...

— Так ти ось що... ти вставай, Глібе, допоможеш мені відкрити труну.

Всі сторонні вийшли, залилася тільки своя родина. Трохим Іванович узяв сокиру. Сильніше заридала мати, жалібно заплакали менші брати. Зняли кришку. Трохим Іванович сахнувся, дико виричавши очі. З його рук випала сокира, увіткнувшись гостряком леза в пофарбовану підлогу.

У тр>ні лежав Лук'янів син — Олександр.

23

Не постукавши в двері, через поріг Софіїної кімнати переступив Лук'ян, у заячій шапці, в теплому кожусі, з-під якого визирали добрі мисливські чоботи. На плечі в нього висіла двостволка, а збоку — два зайці, забиті в лісі.

Слідом за хазяїном увійшов його улюблений собака Валет, куплений у сусідньому повіті у кращого мисливця й несусвітнього п'яниці. Купив його не торгуючись. І тепер майже не було випадку, щоб Лук'ян повертався з полювання без здобичі.

— Лук'яне, ти що, збожеволів? Із зайцями до кімнати?.. Ти ж кров'ю забрудниш дорогий килим. І його вижени звідси.

— Ти, Софіє, не турбуйся. Собака в мене вчений, він усе розуміє, як людина. Правду кажу,— і він тут же наказав Валету: — Ляж!

Собака глянув розумними очима на свого господаря, відбіг від нього, ліг на вказане йому місце біля порога.

— Ось що, Софіє, ти мені зайця засмаж з картоплею, з перцем, з лавровим листом.

Краще за тебе ніхто не зуміє приготувати. Хочу пом'янути убієнного сина. Сьогодні вже сороковий день, як його поховано.

Від Лук'яна тхнуло горілкою. Він часто посміхався. При цьому очі його настільки мружились, що лишалися тільки вузькі щілинки, в яких яскраво горіли дві чорні, хитруваті зіниці. Чи сам він випив, ідучи на полювання, чи з друзями — Софія не знала, але вона одразу догадалася, що син тут ні до чого. Не за тим, очевидно, він прийшов до неї, і, дивлячись в його примружені очі, намагалась розгадати справжню мету його візиту. Мовчазний і навіть похмурий у тверезому стані, хмільний Лук'ян завжди любив пожартувати. Він уже разів зо два обняв за стан Софію, шепочучи їй на вухо сороміцькі слівця.

— Та ну, не балуйся. Ведмідь! — говорила Софія, уникаючи його великих, сильних і чомусь червоних рук. Але Лук'ян помітив, що сестра в доброму настрої, у неї можна буде сьогодні погуляти, і вона нічого не розповість його дружині — маленькій сварливій жінці, яка ревнувала його не без підстав до солдаток і молодих вдів. Як завжди, Лук'ян ішов з дому в ліс на полювання, забивав там зайців, але майже завжди ті зайці потрапляли до рук якої-небудь молодички, що з нею він охоче випивав, закушуючи ситно заячиною. Сусідки, всевидючі кумоньки, повідомляли про це Лук'янову дружину, і, коли він, протверезившись, повертався додому після бурхливо проведеної ночі, вона налітала на нього, як розлючений тхорик. Очі її тоді горіли гнівом, личко морщилось, нагадуючи печене яблуко, вона люто і злісно вигукувала образливі слова, а її тверді кулачки, хоч і не дуже боляче, але все ж дошкульно й густо падали на його широку спину. Лук'ян, захищаючись рукою, заспокоював дружину:

— Чого ти, дурна? На кого руку піднімаєш? На законного чоловіка? Відчепись.

— Бабій ти, окаянна твоя душа! Щоб тобі ні дна ні покришки... Щоб тобі...

— Брешуть... Не був я у бабів. Ось хрест святий, не був... Набрехали тобі злі язики, посварити нас хочуть. Сама подумай, чи став би я божитися?

Ці слова діяли на неї заспокійливо. Вона вірила йому, поки не повторювався знову такий же випадок.

Більше всього на світі боявся Лук'ян своєї дружини. Щоб позбутися домашніх сцен ревностів і уникнути сварок, він, якось зустрівшись з лісником, сказав йому:

— Слухай, Мефодію... Справу до тебе маю. Мені, розумієш, треба поговорити у лісовій сторожці з однією вдівонькою... На самоті...

Мефодій зрозумів його одразу.

— Хата в мене дуже маленька... Бідність... До таких зустрічей не пристосована.

— Слухай, Мефодію, ти не хитруй... Я тебе наскрізь бачу, і не заперечуй,— сказав Лук'ян. У голосі його відчулося роздратування, а в очах блиснула затаєна погроза.— Сам я знаю, не маленький... "Не пристосована". А для мене, може, кращої не потрібно. Не пан я — мужик. Тільки дивися,— попередив він,— про це ніхто не повинен знати, якщо хочеш бути лісником. Зрозумів?

— Зрозумів!

— Увечері, коли вона прийде, вдова оця, ти в обхід підеш.

— Добре.

Бідні вдівоньки й деякі солдатки, що жили особливо нужденно, відвідували лісову сторожку. Лук'ян пив з ними горілку, заздалегідь припасену ним же самим, досхочу їв, голубив молодичок, а потім тикав їм у руки який-небудь подарунок.

Про гульбища в лісовій сторожці теж стало відомо його дружині. І тепер Лук'ян шукав нового місця для зустрічей. Сподобалась йому одна молодиця, що працює в Софіїній майстерні. Давно він стежить за нею, і от сьогодні, забивши двох зайців, Лук'ян, немовби мимохідь, завернув до сестри, сподіваючись, що вона зуміє організувати йому зустріч з солдаткою.

— Закуска буде добра, а горілки принесе Базаліїха. Я гроші їй дам. А тобі, сестро, нехай візьме пляшку найкращого вина. Для такої сестри, як ти,— нічого не пошкодую.

— Нікуди не треба посилати. Все є — і горілка, і вина найкращих сортів. Ти в мене завжди бажаний гість...

Софія підійшла до буфета, вийняла звідти пляшку коньяку й пляшку рому.

— З фронту подарунок. Полковник особисто розпорядився...

— Заздрю тобі, Софіє. З такими людьми тепер знаєшся.— В очах братових заграли веселі вогники. Софія, вгадавши його похабні думки, сказала:

— Ні, ні, навіть не думай... Нічого такого не було. Він тільки руки мені цілував і все розповідав про свою бабусю... Нудно з ним. Старий, опецькуватий, мов лантух... Не люблю таких.

— А коли б він був молодий, стрункий?

— Ну, тоді інша справа.

— Люблю тебе, Софіє. Вмієш ти працювати. І голова в тебе на плечах добра. Я іноді думаю про нашого Трохима. У кого він вдався? Дружину мало не задушив, гроші сховав... Спасибі, що ти це діло зам'яла і його, дурйя, врятувала. А то б, напевно, під суд потрапив, а там і до тюрми недалеко. Головне ж — у своєму ділі обертатися не вміє і далі свого носа нічого не бачить.— Лук'ян щиро й голосно розсміявся. Софія підійшла до нього, жартома схопила за чуба.

— Хитрющий ти. Все бачиш, все розумієш.

— Для того живу, щоб бачити і розуміти. Так-то, сестро,— і він, нахабно обійнявши її за стан, сказав: — Хороша ти молодиця. Ой і хороша ж!

Вона погрозила йому пальцем.

— Не балуйся! Рудий чорт! Догадуюсь, мої тисячі пішли тобі на користь. Багато маєш?

— Не лічив,— відповів ухильно Лук'ян.— Купив молотарку, плуги, сівалку — все, що для господарства потрібно.

— Бачу, став ти справжнім хазяїном. Я ось думаю часом: є, Лук'яне, люди значно багатші за пас. Вони заводи мають, фабрики. Тисячі робітників у них. З такими б тузами подружитися, придивитися, як вони живуть, як хазяїнують, та повчитися в них. Га? Як гадаєш?

— Чого ж, у добрий час на добрі діла. Видно, плани в тебе великі. А мене, Софіє,

інші думки тривожать. Хочу жити, як поміщик. Так, так, мужик я, і руки в мене — ось поглянь, які земляні руки, я ними міцно за неї, матінку землицю, тримаюсь, мов той дуб віковий. Не відірвати мене від землі. Вона моя годувальниця і вірада. Запам'ятай, Софіє, не хвастаючись кажу тобі: рано чи пізно, але я свого доб'юся, обов'язково доб'юся! Судді в моїх руках. Скажу так, скажу інакше — все по-моєму буде. Інша солдатка прийде, мало не плаче. Діти малі, їсти нічого, допоможи, мовляв, Лук'яне Івановичу. Чому не допомогти бідній людині? Грошей треба — дам і грошей. Борошна просить — дам борошна. Жду. Надходить час борг повертати, а повертати нічим. Я до суду. Що в солдатки є? Земелька. Я її, матінку, по суду, значить, до своїх десятинок і приріжу. Вони, десятини мої, й ростуть, мов гриби після дощук. Буває, ранком вийдеш у поле, глянеш, як хліба колосяться,— і на душу віє тиха радість та благодать. Моя земля, мої хліба... Хороше!

— Кривдиш ти людей.

— Без кривди в моєму ділі не можна.

— Я не про це.

— Про бабів, мабуть? — зрозумів її Лук'ян і тут же признався: — Грішний. Батюшці про це не признаюся на сповіді, а від тебе, Софіє, критися не стану. Люблю їх. Балуватися з ними люблю. Часом зустрічаються до того ж жаднющі та гарячі...

— Ой рудий розпуснику! От піді до твоєї дружини і все їй розкажу...

— Не розкажеш. Ти краще скажи мені, Софіє: приведеш солдатку? У твоїй майстерні працює.

— Хто ж вона? Може, Марина Сукачиха? Так я ж її вигнала.

— Та ні. Навіщо Марина! Є кращі за неї. З Метеличихою хочу погуляти вечорком.

— Не піде вона.

— А ти накажи. Ти над ними начальниця, хазяйка — повинні тебе слухатись.

— Ї не соромно тобі в такі діла сестру вплутувати?

— Я знаю: ти, Софіє, завжди до мене була доброю. А солдатці не говори правди... Запроси до своєї кімнати — і все. Буцімто для діла її викликаєш, а там видно буде. Ну, покличеш?

— Що з тобою робити? Доведеться уважити. Як-не-як— сестра.

Б розмовах непомітно минув час. Про свого сина Лук'ян більше не згадував.

Увійшла служниця Поля, повідомила, що зайця приготовлено, і спитала, чи можна подавати на стіл.

— Можна. Все неси сюди. А сама йди додому,— сказала Софія, і Лук'ян зрозумів, що сестра не хоче мати свідків, які могли б побачити солдатку наодинці з братом.

Через кілька хвилин стіл був заставлений стравами. Добре засмажені зайці, підпливши жиром, лежали на фарфоровому блюді. Від них здіймалася така густа і пахуча пара, що Лук'ян навіть очі примружив від задоволення.

Софія, накривши страву таким же великим блюдом, щоб вона не так швидко вистигала, вийшла з кімнати. Лук'ян стаз перед дзеркалом, старанно пригладив волосся, розчесав пальцями руду, як охра, бороду. Біля порога лежав Валет, розумними

очима стежив за своїм хазяїном. Лук'ян кинув йому шматок хліба, і зголоднілий собака жадібно з'їв, підібравши навіть крихти. За дверима почулися кроки. Лук'ян з напруженим хвилюванням ждав. Відчинивши двері, Софія сказала молодиці:

— Заходь! Не бійся. Собака не кусається. Я ж казала тобі: сторонніх нема. Всі свої.

Солдатка багато чого знала про Лук'янові пригоди і зараз, побачивши його, хотіла було повернути назад, але зустріла гострий незадоволений погляд хазяйки, почула її тихі погрозливі слова:

— Подумай. Адже й тебе можу так самр вигнати з роботи, як Марину Сукачиху. Іди! — підштовхнула вона в спину молодицю, і та злякано переступила через поріг.

— Що це ти, Метеличихо, так боязко заходиш? Чи не впізнала мене?

— Я нічого... Я така завжди... соромлива...

— А ти будь сміливішою. Не до турків у дім прийшла. Свої люди... Ну, здрастуй,— і він, простягнувши їй руку, відчув, як солдатка вся здригнулась, бистро глянула на нього і, бліднучи, схилила голову. Цей короткий погляд її красивих очей, наче вогонь, обпалив Лук'яна. Він мимоволі подумав про неї: "Та й добра ж молодиця",— а вголос сказав:

— Зайців забив з чоловікової рушниці. Доброю рушницею твій Метелик полював. Ну ось, самому мені скучно. Вирішив я почастувати Софію і тебе свіжою заячиною. Пом'янемо покійника сипа. Сідай, Метеличихо, сідай біля мене.

Але Метеличиха стояла, як і раніше, бліда, несмілива, і тільки очі її, сповнені тривоги, дивилися то на Лук'яна, то на Софію. Ніколи в житті вона не відчувала такого пекучого сорому, як зараз. Немов вільну пташину, спіймали її оці владні, недобрі люди, затаївши свої чорні наміри, про які вона, звичайно, догадувалась.

У слободі немало було розмов про Лук'яна, його гульбища та свавілля. Часто він, напившись п'яним, безцеремонно заходив у хату до якоїсь солдатки. І не смій йому перечити ні в чому, якщо не хочеш зазнати кривди на свою голову. Лук'ян злопам'ятний і жорстокий. Образи ніколи не забуде і не простить. З такою людиною не те що сидіти за одним столом, а навіть зустрічатися на вулиці Метеличисі було неприємно.

Він узяв її за руку, посадив біля себе. Софія сіла проти них.

Лук'ян почав з коньяку, а Софії та Метеличисі налив солодкого й міцного вина.

— Бери,— наказала Софія.

Метеличиха тремтячою рукою взяла красиву стопку. Кілька гранатових крапель упало на коштовну скатерть.

— Ой! — скрикнула солдатка, злякано глянувши на Софію.— Ще не пила, а скатерть... Я виперу потім... дасте мені... Я знаю, як виводити плями від вина.

— Нічого...— посміхнулась Софія і, цокнувшись із братом, а потім з солдаткою, випила до дна.

— Молодець, сестро! Умієш, працювати, умієш і пити!

— Чого доброго, а пити... Тут великого розуму не потрібно.— Помітивши, що Метеличиха все ще тримає свою стопку невипитою, Софія додала: — Такого вина ти

зроду не пробувала. Пий до дна! Пий відразу!

Метеличиха випила.

— Ось так! А тепер я тобі заячини дам,— і Лук'ян, відрізавши кращий шматок, поклав його на тарілку солдатці.— їж! Заєць смачний...

Мимоволі пригадалося їй недавнє минуле, коли чоловік, повертаючись з полювання, частенько приносив додому одного, а бувало, що й двох зайців. Метеличиха смажила їх так само.

— Гв я індиків, перепелів, диких качок їв. Та смачніше заячини для мене нічого в світі нема,— говорив Лук'ян, закусуючи.

В його бороді застрявали крихти. Він цього не помічав. Софія подала йому рушника. Він мовчки витер бороду, налив усім коньяку. Метеличиха, відпивши трохи гіркуватого міцного напою, одставила стопку.

— Ти закушуй, голубко, закушуй більше,— радив Лук'ян, крякнувши від задоволення.— Добрий коньяк... А ти, Софіє, чому не їси?

На сходах почулися чийсь кроки. До кімнати увійшов Трохим Іванович.

— Як ти потрапив сюди? — спитала Софія.— Адже парадний хід закрито.

— Через майстерню. Що ж я, ходів не знаю в твоєму домі? — І заздрісним поглядом па кілька секунд спинився на за-хмілілому братові.

— Заячину їсте? — Не чекаючи запрошення, сів до столу, налив собі вина і, ні з ким не цокнувшись, випив, потім втупився очима в Метеличиху. "А ти, мовляв, чого тут?" Швидко все зрозумівши, він навмисно став її розпитувати про чоловіка, чи часто надсилає з фронту листи, чи збирається приїхати додому на побивку, адже, 'чув Безсалий, Метелика теж було поранено, як і Олександра.

Розпитуючи, Трохим Іванович не зводив з неї очей. Його презирливо-насмішкуватий погляд бентежив її. Вона вгадувала його, думки й почувала ще більшу розгубленість, зніяковілість, сором.

Незадоволений був його появою і Лук'ян. Спочатку він мовчки слухав брата, потім, прямо глянувши йому в обличчя, спитав:

— Ти чого сюди, в справі чи просто так?

Лук'ян бачив, з якою люттю метнув на нього очима брат, але, швидко оволодівши собою, Трохим лагідно посміхнувся, витер рушником рот і, дивлячись на сестру масними очима, сказав:

— Я, Софочко, до тебе не просто в гості...

— Знову хочеш грошей просити? Не дам!

— Бачиш, яка ти недобра, Софочко. Іще не знаєш, в чому справа, а вже сердишся. Я, Софочко, вирішив нову крамницю придбати, зайшов оце до тебе, щоб разом піти подивитися. Думаю мануфактурою торгувати і галантерейними товарами. Але для мене це діло нове, хочу оглянути добре, порадитися з тобою. Перед тим як платити гроші, треба бачити власними очима, що купуєш. Може, підемо? Це ненадовго. Ти кмітлива... тебе вони не посміють обдурити. Допоможи мені, Софочко, в новому ділі.

— Добре. Ходімо! — погодилась Софія, встаючи з-за столу.

Трохим Іванович більше не дивився на брата, до якого почував завжди глуху неприязнь, що часом переростала в найлютішу ненависть. Щось подібне відчув він і зараз, коли побачив Лук'яна в доброму настрої, побачив, як по-братському він бесідував з Софією. З ним ось, Трохимом, так ніколи не посидить Софочка і не почастує вином, а намагається завжди якнайшвидше позбутися, наче він їй не рідний брат, а зовсім чужа, стороння людина. І від цього уцімливого почуття в душі його підіймалася образа на сестру, хоч цю образу він вдало приховував в улесливій посмішці, в голосі вкрадливо-елейному. Зате давався простір іншим думкам і почуттям, що насунули, мов хмара. Цих почуттів не треба було приховувати. Гнівом і люттю була переповнена душа старшого брата до Лук'яна. Але, боячись розсердити сваркою Софочку, він все ж стримував свій гнів. Поговорять вони колись з ним віч-на-віч, а тут не місце і не час займатися цим, бо є справи важливіші.

— Ви посидьте, а я скоро повернусь,— сказала Софія, глянувши на Лук'яна. Він зрозумів її бистрий, обіцяючий погляд і вдячно посміхнувся до неї.

Софія вийшла з Трохимом, а Лук'ян, замкнувши двері на ключ, поклав його собі до кишені,

— Навіщо ви ховаєте? — спитала з тривогою Метеличиха, і настороженість її збільшилась.

— Бачиш, зайшов ось Трохим. А там, гляди, ще кого-небудь принесе чортяка. А я хочу бути тільки з тобою, щоб ніхто не заважав.— І розчервонілий Лук'ян взяв за плече Метеличиху.— Хороша...

— Ви., не балуйтеся! — різко й гидливо відсахнулась молодиця, наче до її тіла приторкнулась коростява рука.

— Чи бач, яка недоторка! Може, вип'ємо ще? — і він налив у чарки вина.— Цокнемось?

Випив, а її чарка так і залишилася стояти незайманою.

— Одімкніть. Мені треба ЇЖе йти до майстерні.— І Метеличиха рішуче попрямувала до дверей, але, почувши позад себе різкий окрик, спинилася...

— Стій! Валет, не пускати!

Собака, що досі лежав спокійно біля порога, загарчав, оскаливши білі гострі зуби.

— Він тебе звідси не випустить.

Хмільний Лук'ян підійшов до Метеличихи. Сильною рукою притягнув її до себе.

— Не смійте... кричати...

— Навіщо ж кричати? Краще по-доброму, по-хорошому... Я тобі подарунок дам... Грошей дам...

Метеличиха з жахом дивилася в його очі, сповнені тваринної пристрасті, виривалася з його сильних рук.

— Кричати!.. Не займайте! Рятуйте! Ряту-у-у-м

Широкою спітнілою долонею Лук'ян закрив їй рот, дихнув п'яним перегаром в її обличчя.

Не пам'ятаючи себе, Метеличиха впила зубами в його руку й вирвалась із цупких

обіймів...

— Ах, так? Кусатися?..

Руде волосся розкуйовдилось, очі стали вузькими, заблищала в них нестримна похіть.

— Все одно моєю будеш!

— Добром прошу... Не займайте мене, Лук'яне Івановичу... Одімкніть двері. Мені треба йти... Пустіть, а то дружині вашій розкажу... Візьму ось і розкажу... Як вам не соромно? Літня людина...

Але він, не звертаючи уваги на її слова, широко розставив руки, знову пішов до неї.

— Моєю будеш, моєю....

— Не займай! Чуєш?

І в цих словах, сказаних тихо, прозвучала рішучість і погроза. В очах її вже не було страху, але горів такий вогонь ненависті, презирства й зневаги, що Лук'ян сторопів.

— Мені? Ти мені погрожуєш? Зімну! Кажу ж тобі, все одно моєю будеш...

Метеличиха спритно схопила рушницю, звела курок.

— Стрілятиму! Не підходь!

Лук'ян спинився. Блискавкою майнула в його свідомості думка: "А що, як торохне в мене зарядом дробу?" Одігнав від себе цю неймовірну думку.

"Хіба відважиться вона стріляти в людину? Просто налякати хоче, але я ні... Я не з полохливих... Я бабів не боюсь... І ця теж моєю буде... Буде!"

Хустка сповзла з голови, важкі пасма волосся розсипалися по плечах, і вона стала ще привабливішою, ще красивішою, викликаючи в ньому непереборне бажання оволодіти нею.

"Хороша Метеличиха! Ой і гарна ж молодиця!"

— Ти не вистрілиш...— сказав Лук'ян, похитуючись.— Побойшся... Адже за вбивство до Сибіру... Так... На каторгу. А в тебе синок... у тебе чоловік...

— Діставай ключ! Відмикай двері! — обірвала його Метеличиха. Голос її звучав владно, очі горіли рішучістю, холодною відвагою.

— Поклади рушницю, дурна бабо! — суворо, сказав Лук'ян.— Це тобі не іграшки... Вона заряджена.— Зміркувавши, що сказав образливі слова, Лук'ян посміхнувся.— Ти не дивися, що я рудий та некрасивий. Я можу приголубити. Я знаю, жінки мою ласку люблять.

— Уб'ю! — ще тихше попередила Метеличиха, але він чи знову не повірив у її погрозу, чи не почув того, що вона йому сказала. Ступив до неї крок — і раптом гучний постріл пролунав по тихих кімнатах ізаровського особняка.

Лук'ян навіть не крикнув. Він тільки вирячив на солдатку очі, в яких застигло надзвичайне здивування і тваринний переляк.

— Убила...

Похитнувшись, він упав.

Ні жива ні мертва стояла Метеличиха біля стіни. Вона не думала стріляти, а тільки хотіла налякати його, щоб швидше вийти з цієї хитро задуманої пастки. Постріл

гримнув несподівано для неї самої. Випустивши рушницю, яка ще диміла, солдатка з жахом дивилася на Лук'яна, помічаючи, як біла сорочка на грудях у нього почала вкриватися червоними плямами. Метеличиха кинулась до дверей, але вірний хазяїнові пес загарчав на неї знову. Вона дико метнулася назад до стола, бліда, розгублена.

Треба взяти в Лук'яна ключ і, поки ще він живий, кликати на допомогу людей. Пригадалися слова, сказані ним недавно: "За вбивство можуть до Сибіру... на каторгу... А в тебе синок... у тебе чоловік..." Холодний піт виступив у Метеличихи на лобі.

"Адже я ненавмисно... Я зовсім не думала в нього... Я тільки хотіла налякати... Як же Володя?.. Що з ним буде? Що буде тепер зі мною? Невже тюрма?.. Сибір?.. Розлука з сином? Адже Лук'ян живий... Його ще можна врятувати... Тільки витягнути з кишені ключ, одігнати від дверей собаку. Зараз я сама... я візьму..."

Тремтячою рукою вона намірилась було полізти до його кишені за ключем.

Лук'ян трохи підвівся, розкрив рота, хотів щось сказати, але впав обличчям на килим і, забруднюючи його кров'ю, затих...

Почулися схвильовані голоси, тривожні крики.

— Люди, люди! За мною! Я бачила... Софія повела її до себе.

Уже на сходах чути тупіт ніг. Ось чиїсь кулаки різко й сильно загроюкали в двері, а Метеличиха стоїть, немовби скам'яніла, стоїть безпомічна, розгублена вкрай.

Почулось шарудіння ключа. Цокнув засув. Розчинилися навстіж двері — і до кімнати увірвалася Софія, а слідом за нею солдатки, стривожені пострілом. Спинившись біля порога, вони з жахом дивилися на Лук'яна, що лежав біля вікна, і на Метеличиху, обличчя якої було біліше за стіну. Дивилися й не розуміли, що трапилось. Чи п'яний він так простягся, чи його таки забито?

24

Метеличиху відправлено під конвоєм до повітового міста. Там її судитимуть, а потім, можливо, поженуть до Сибіру на каторжні роботи, а може, сидітиме вона в повітській тюрмі.

• Дома у Метеличихи залишився тільки дев'ятилітній Володь-ка. Не можна було спокійно дивитися, як виривалася з страж-никових рук солдатка, благаючи відпустити її додому хоч на хвилинку, щоб попрощатися з сином. Їй не дозволили. А син у той день, немов безпритульний, ходив біля Софіїного дому, чекаючи, коли ж, нарешті, вийде з майстерні його мати. Та мати чомусь не виходила. Якийсь хлопчик, пізнавши Володьку, спитав:

— Кого ждеш?

— Маму.

Хлопчисько свиснув.

— Шукай вітра в полі... Твоя мама в дядька Лук'яна з рушниці трахнула. Повели її стражники до міста. Я теж бачив, як вели. Он по тій дорозі, де телефонні стовпи.

Хлопчисько побіг собі, а Володька стояв, приголомшений страшною звісткою.

"Мама... з рушниці... Навіщо їй стріляти в Лук'яна? Моя мама зовсім не зла. Вона добра, дуже добра. Я ж знаю..."

В душі хлопчика зростала тривога, страх, відчай.

— Мамо, мамочко! Ма...— і, зірвавшись з місця, побіг уздовж вулиці, не знаючи, куди й для чого. А коли слобода залишилася вже позаду, він побачив перед собою дорогу, що безконечно тягнулася в далечінь. Йому стало моторошно, наче там, де ця дорога зливалася з обрієм, починався для нього новий, невідомий і страшний світ. Хлопчик спинився. Серце його билось прискорено. Ніде ні душі. Тільки одноманітно гули під вітром телефонні дроти.

"А може, набрехав мені? — з'явилася раптом думка.— Треба в Софії спитати. Вона, напевно, всю правду мені скаже".

Те, про що говорено йому, виявилось правдою. Вперше Володька ночував у хаті сам, чуйно прислухаючись до найменшого шарудіння за вікном. Кілька днів доглядали його сусіди, а потім залишили напризволяще, бо в кожного з них були свої діти, свої турботи.

Скоро Володьки в слободі не стало. Може, пішов шукати матір і, збившись з дороги, де-небудь замерз у снігу, а може, потрапив на річці в ополонку і втопився, бо ось уже другий тиждень ні вранці, ні ввечері з комина не в'ється сизий димок. Сусіди, знаючи, що господарів нема, почали брати з хліва заготовлених на зиму сушняк, а коли його не стало, взялися розбирати солом'яну покрівлю. Зима була люта, а палива ні за що купити.

Про Лук'яна швидко забули, а він, пролежавши місяців зо два в слобідській лікарні, виписався звідти зовсім здоровим. Лише трошки схуд, очі стали глибшими та чомусь загострився ніс.

Не зразу Лук'ян потрапив додому. Закортіло провідати сестру. Софія була йому рада і, жартівливо погрожуючи пальцем, дорікала:

— Опікся на одній, тепер розпусничати більше не будеш. Лук'ян засміявся.

— Дурна баба, але одчайдушна. Я думав, не вистрілить, а вона... Смілива солдатка. З такою молодичкою я б охоче посидів наодинці.— І, дивлячись на сестру, попрохав: — Почастуй мене, Софіє, коньячком чи горілкою. З морозу це ліки саме підходящі.

Софія поставила на стіл графинчик з настояною горілкою, закуску, сіла поруч. Швидко п'яніючи, брат лукаво підморгував їй.

— Чуєш, Софіє, влаштуй мені... солдатку яку-небудь молоденьку на годинку-другу... Сама вибери, тільки смирну.

— Руда борода! Безсоромні твої очі... Подумай, про що мене просиш....

— Подумав... Я знаю, ти жінці моїй нічого не розкажеш, а мені охота... трошки согрішити...

— Ух ти ж, ненаситний!— сказала вона, і в очах її заграли блудливі іскорки.— Влаштую. Зажди трохи, приведу смирененьку.

...Трохим Іванович не сподівався, що Лук'ян виживе й вийде з лікарні здоровим. Він уже вписав його до своєї граматки "за упокой", гаряче молився за новопреставлену грішну душу, хитруючи з самим богом, і, щоб задобрити Всевишнього, кожного разу, буваючи в церкві, купував воскові свічі, ставив їх перед іконою Миколи-угодника.

Освітлене вогнями мудре і добре обличчя святого старця трохи бентежило бакалійника, наче перед ним була не ікона, а стояв живий бувалий старик, мовчки стежив за ним, все бачив, угадував навіть його гріховні задуми.

Трохим Іванович намагався не дивитися в обличчя святого, а спиняв свій погляд на його ногах, обутих в сандалі, майстерно змальовані невідомим іконописцем. На склі ікони відбивалися миготливі й рясні вогники дешевих свічок.

— І прості мне всякіє согрешенія, вольніє і невольніє,— шепотів слова молитви Трохим Іванович, земно вклоняючись.

Кожного ранку він прислухався, чи не дзвонять у слобідській церкві "на схід душі". Та дзвони мовчали. Ніхто не сповіщав бакалійника про братову смерть. І тоді тривожні думки все частіше починали непокоїти його.

"Невже виживе? Стільки дробу увігнала в його тіло — і не помре?"

Молився він гаряче, замовляв акафісти. І навіть тоді, коли стояв на колінах перед іконою, думки про Софіїне багатство невідступно переслідували його. Трохим Іванович намагався бути якнайласкавішим з сестрою. Навідуючись до неї вечорами, він сідав у крісло, стежив за грайливим полум'ям каміна, мовчки й зосереджено про щось думав. Але останнім часом

Трохим Іванович став помічати, що Софія неохоче пускає його до себе в дім, трошки навіть побоюється, коли він сидить мовчки. От і сьогодні прийшов Трохим Іванович провідати сестру і, потираючи з морозу руки, говорив:

— Що трапилося з тобою, рідна Софочко? Коли б не зайшов до тебе, ти все дома. Раніше хоч кататися їздила на тройці, а тепер стала домосідкою, за кимсь сумуєш чи скупаєш. Я все бачу, не сліпий.

— Правда твоя, давно не каталася на тройці.

— Післязавтра масляна. У слободі молодь буде веселитися всю ніч, придумувати різні гри та витівки. Ось би в таку ніч покататися на рисаках!

— Що ж, може, і покатаюся,— непевно сказала Софія, дивлячись на брата.

Посидівши трохи, він пішов. Софія дійсно сумувала. Часто вечорами, звільнившись від роботи, вона сідала перед каміном, спостерігала, як тріщать і бризкають іскрами поліна, сповнюючи кімнату теплом, а думки її в цей час линули до Якова Македона. З яким хвилюванням мріяла вона про бажану зустріч з ним. Як хотілося їй, щоб він, любий, був зараз біля неї, голубив її, співав чудові пісні, граючи на своїй старенькій, але милій серцю гармонії.

— Невже я ще й досі люблю його? — запитувала вона себе, позираючи зволоженими очима на вогонь. Губи її ледь здригались, серце прискорено билось, і в такі хвилини їй здавалося, що Яків стоїть поруч, милується її красою, простягає до неї руки, говорить хмільні слова: "Люблю тебе... Софіє. Одна ти була, є і будеш у моєму серці, в моїй душі навіки. Кращої за тебе нема для мене жінки в світі. Люблю!.."

Вона відкидається на спинку м'якого крісла, заплющує очі, тихо шепоче:

— І я... Я теж люблю тебе, Якове. Ніхто мені не потрібний... Про тебе думаю... рідний ти мій...

Софія здавна любить Якова. Тому його відмовлення виїхати з фронту до слободи особливою образою запало в душу. І хоч їй дуже хотілося тоді побути з ним віч-на-віч, але гордість взяла в ній тимчасово верх, не дозволивши їй спинити коханого в ту хвилину, коли він зібрався йти. Розлючена Софія тоді дуже неуважно слухала племінника, Трохимового сина, що хвастася своїми успіхами у жінок, розповідав з безсоромною одвертістю про свої пригоди й легкі перемоги. А Лук'янів син, слухаючи двоюрідного брата, дурнуvато посміхався й мовчав.

Софію мучило питання: "Чому відмовився Яків? Чому? Що трапилось? Розлюбив він мене, полюбив іншу?"

І чим більше думала вона про це, тим переконливішою ставала її догадка: "Яків закохався в Ніну Черкашину".

Жагучим вогнем спалахнули безумні ревності, та поруч з ревностями в Софіїній душі жила й образа. Він, що не мав нічого, крім столярного верстата і своїх умілих робочих рук, не захотів ні розкошів, ні ситого життя, відштовхнув її од себе, як злиденну наймичку, і цим категоричним відмовленням завдав їй болю й невимовних мук.

Випровадивши племінників і лишившись сама в кімнаті, Софія металася, мов звір. Образа палила її гірше вогню, викликаючи буйний гнів.

Але минув час, і злість на Якова поступово вщухла, як вщухає всякий біль. Жила вона тепер єдиною надією, що ось закінчиться війна, Яків повернеться до слободи, Ніна поїде собі до Брянська. В розлуці вони забудуть одне одного, і тоді Софія все владнає і Яків таки стане її чоловіком та батьком її майбутніх дітей.

У каміні горіли дрова. Одсвіти яскравого полум'я вигравали на її обличчі і платті. Софія, взявши дзеркало, почала уважно себе розглядати.

— Невже Ніна краща за мене?

Із дзеркала дивилися на неї темні блискучі очі. Пасма густого волосся обрамляли правильні риси обличчя. Особливо красиві в Софії губи. Вони завжди червоні, мов спілі й соковиті вишні. Яків дуже любив їх цілувати.

"Гарна. Адже я сама знаю, що гарна".

І раптом в Софіїних очах з'явився переляк. Вона побачила сиву волосину. І ця, здавалося на перший погляд, дрібниця глибоко схвилювала її. Вирвавши цю першу і поки що єдину сиву волосину, вона поклала її собі на коліна, уважно розглядаючи:

"Що ж це я, старіти починаю? Так рано... Мені ж усього двадцять чотири роки. І справді засиділася я в своїх кімнатах. Правду каже Трохим. Треба покататися на тройці. І обов'язково на масляну".

Софія підвелася з крісла, засвітила лампу і, взявши рахівницю, приступила до роботи. Вона перечитувала ділові папери, відмічала щось на них червоним олівцем, потім знову бралася підраховувати.

Увійшла Поля, тихенько поклала біля каміна оберемок дров.

— Зайдеш до старого Македона. Нехай завтра навідається сюди. Є для нього робота.— І Софія продовжувала перечитувати договори, купчі, розписки, цінні папери,

розгонисто підписуючи їх.

І стукали під її довгими пальцями, метаючись по сталевих прутиках, блискучі кісточки рахівниці.

Трохим Іванович навіть схуд, ніде не знаходячи собі спокою. Він у снах бачить Софіїну скриньку з червоного дерева, повну золота і паперових грошей. А скільки в неї нерухомого майна І Будинок, майстерні, ліс, сіножаті, кращі в слободі землі,— все це могло б належати йому, коли б з Софією що-небудь сталося. Удень і вночі він тільки й думав про сестринє багатство. Ці думки заважали працювати, і вже не раз траплялося, що він, замість соняшникової олії, наливав у пляшку гасу або, розраховуючись, давав здачі більше, ніж належало; в розмовах з покупцями часом відповідав невлад, дивуючи їх, але люди пояснювали це нещастям, яке трапилося з його братом Лук'яном, з яким Трохим Іванович, проживши багато років, ні разу не посварився; ніхто не чув, щоб вони один одного обізвали при сторонніх людях недобрим словом.

Ніхто не догадувався, про що думав Трохим Іванович, хоч спостережливим покупцям і здавалася дивною його поведінка. Олімпіада могла б розказати про чоловіка, як іноді, прокинувшись серед ночі, він тихенько виходив до сусідньої кімнати і, ставши там на коліна перед іконами, гаряче молився. Цього раніше ніколи з ним не бувало. Дружина мимоволі прислухалася до його тихого нерозбірливого шепоту, і в душі її зароджувалось недобре передчуття якоїсь страшної, неминучої біди. Вставав Трохим Іванович, як завжди, рано. Снідав і йшов до бакалійної крамниці.

Сьогодні покупців було мало. Трохим Іванович відпустив Сукачисі пляшку гасу, спитав про чоловіка, чи пише листи, чи часто буває в боях. Потім зайшли чоловіки, купили кілька пачок махорки, і один з них розповів про страшний випадок.

— У лісі знову з'явилися вовки. Цієї ночі їхав з сусіднього села чоловік на санях. Конячка слабосила, стара. Налетіла їх ціла зграя, розірвали коня і мужика на шматки. От і знай, де тебе смерть підстерігає.

Трохим Іванович мовчки слухав розповідь, спитав тільки, з якого села був той чоловік, куди їхав, але цього ніхто не знав. Погомоніли ще про циган-баришників, що з'явилися в слободі з учорашнього дня. Напевне, кудись на ярмарок їдуть, а їхні дружини й дочки ходять по хатах жебрачити та ворожити.

До бакалійної крамниці увійшла група циган. Купивши два фунти ковбаси і булки, вони тут же почали їсти, а Безсалий, стежачи за ними, щоб чого-небудь не потягли з прилавка, розпитував їх, куди їдуть, чи довго збираються жити в слободі, чи тільки спинилися оце проїздом.

— Проїздом,— неохоче відповів чорнобородий, блискаючи очима з-під насуплених брів.— Вночі рушаємо далі. Часу в нас малувато, а путь далека.

Але куди саме їдуть — не сказав. Поївши ковбасу та булку, вони пішли. А Безсалий, дивлячись їм услід, немовби завмер, вражений несподіваною думкою, що сяйнула в нього, наче блискавка.

Увечері, на перший день масляної, Трохим Іванович одягнув кожух, шапку, взувся в валянки. Олімпіада, стежачи за ним, спитала:

— Куди їхати збираєшся?

— Нікуди не збираюсь.

Він відповів їй таким тоном, що вона більше не наважилась розпитувати. Олімпіада пам'ятала роки, коли Трохим, бувало, на масляну одягався ось так, як зараз, ішов на вулицю, до молоді, співав разом з усіма:

Шум ходить, рибу ловить,

А шумиха продає,

Що заробить — те й проп'є.

А потім, сміючись, вибирав найміцнішого хлопця.

— Ти, чи що, виводити "шума" будеш?

— Можу,— охоче погоджувався той і в свою чергу запитував:

— А ви будете "рибою"?

— Давай!

Дівчата й хлопці, взявши одне одного за руки, бігли вулицею живим, нерозривним ланцюгом. "Вожак" круто спинявся, дугою вигинаючи ланцюг, а останній у цьому ланцюгу Трохим Іванович летів з усього розгону в білий пухкий замет. Першими до нього на виручку поспішали дівчата. З сміхом і жартами вони допомагали бакалійнику підвестися на ноги, рукавицями, а то й просто голою рукою обтрушували сніг. Трохим Іванович мружив повеселілі очі, діставав з кишені найдешевші цукерки, розкидав їх по снігу. І коли дівчата, штовхаючи одна одну, кидалися підбирати, він стежив за ними, щиро сміявся і про все потім розповідав дома Олімпіаді.

"Може, і зараз оце йде він "шума" водити,— подумала дружина, з докором дивлячись на чоловіка.— Чи здурів оце на старість? Не розуміє, що і роки його вже не ті, і час інший. Люди засміють. У госпіталі лежить поранений син, а батько розважатися задумав". Але зупинити його все ж не наважилась.

Олімпіада не бачила, зате бачили люди, як він, вийшовши з слободи, завернув згодом на дорогу, що вела до ізаровського лісу. Перед очима лягло широке, вкрите глибоким снігом поле. Праворуч у лощовині тяглася вулиця Широкий Яр. Де-не-де в хатах засвічувались вогні. Ліворуч 'від дороги, на вершині гори, виднілися засніжені дерев'яні корпуси келій жіночого монастиря "Тіхвінська пустинь". Там теж густо рясніли вогники. Одразу ж за монастирськими стінами починався ліс. Чорною смугою тягнувся він до обрію, зливаючись удалині з потемнілим небом. Туди ж вела і дорога, добре укочена саньми.

Трохиму Івановичу було страшно. Ніде ні душі. Він часто озирався, наче за кожним його кроком хтось пильно стежив. Довгий кожух заважав йому йти швидше. Ставало душно. Але вже було видно мамврійський дуб, до якого він і поспішав.

Минуло ще кілька хвилин, і Трохим Іванович досяг своєї мети. Сховавшись за стовбуром вікового дуба, він пильно стежив за дорогою.

Сьогодні вранці, провідавши Софію, Трохим Іванович дізнався, що вона хоче покататися на тройці. Звичним місцем для катання була саме оїя лісова дорога, по якій любила вона мчати що є духу, вміло правлячи тройкою. Трохим Іванович добре

обміркував усе заздалегідь і зараз прохав бога допомогти йому у здійсненні наміченого плану. Для нього, Всевишнього, він не пошкодує тоді найдорожчих свічок і вже як-небудь замолить великий гріх безустанними молитвами, жертвами на церкву, праведним жиггям у Майбутньому, аби тільки пощастило йому стати єдиним володарем сестриноного багатства.

"А Лук'ян? — згадує раптом про брата.— Адже він теж має право на Софіїне добро? А я не дам. Нічого йому не дам! Хто привіз жениха нашій Софочці? Я привіз. Коли б не я, стала б вона багачкою? Не стала б. Значить, Лук'ян хай на це не зазіхає".

Настирливі думки не давали Трохимові спокою. Ось він, можливо, завтра чи післязавтра матиме в своїх руках все її рухоме й нерухоме майно. І він, бакалійник, стане найбагат-шою, всіма шанованою людиною в слободі. Він відкриє нові крамниці, поведе своє діло так, як учила його Софія, щоб гроші породжували гроші, а не лежали у скриньках мертвим капіталом.

"Добре, коли б увесь базар пощастило прибрати до своїх рук. Га? Ось тоді була б виручка. А потім можна й про шкіряний завод подумати — теж вигідне діло. Лісопильний завод збудувати — прибуткова справа. Ліс у Софії добрий і багато його".

Але думка про будівництво лісопильного заводу непокоїла його, і він одганяв її від себе, мов надокучливу муху. Не зможе займатися цією справою Трохим Іванович. Ліс — це зайві клопоти. Краще його продати одразу на корені, щоб не морочить собі голову. Продати поцінно, а грошики пбкласти у банк на проценти.

Трохим Іванович думав і про те, як він кожного вечора, повернувшись додому, сидітиме в Софоччиній кімнаті, біля каміна, а Олімпіада подаватиме йому чай внакладку. І ніхто ніколи в житті не здогадається, яким шляхом здобуто забезпечене, сите життя.

Тільки б усе скоріше збулося так, як він собі намітив.

У лісі тиша. Чомусь пригадалася розповідь про вовчу зграю, і Трохиму Івановичу стало якось не по собі. Він став боязко і напружено вдивлятися, чи не виблискують де-небудь у кущах фосфоричними вогниками очі зголоднілого вовка. Ставало моторошно. Рука мимоволі потяглася під кожух, де був схований гострий, мов бритва, різницький ніж, яким завжди кололи у Трохимовому господарстві відгодованих кабанів. Саме цього ножа вибрав Трохим Іванович для сестри.

Страшний план ним уже обдумано в деталях. Він заб'є Софію і на її ж тройці повернеться до слободи, розкаже про циган, як вони намагалися відняти коней, як один із них, накинувшись на Софію, почав її душити, але вона вирвалася з його рук, і тоді бородатий циган, той, що приходив сьогодні до крамниці купувати ковбасу, з усього розмаху вдарив її ножем у бік... А він, Трохим, повертаючись з сусіднього села й випадково потрапивши на цю дику розправу, закричав, звертаючись буцімто до своїх попутників:

— Гей, хлопці, мою сестру вбивають... Заходьте з усіх боків, ми їх зараз переловимо!

Хитрість ця вдалася. Цигани, подумавши, що люди й справді зараз почнуть їх оточувати, з переляку розбіглися, а він, Трохим, швидко підбіг до саней і побачив там

забиту Софочку.

Трохим Іванович вірив у реалізацію свого плану, зовсім не думаючи про те, що його злочин можна розкрити. Софоччине багатство не давало йому спокою. Але оволодіти ним можна буде тільки тоді, коли сестра не житиме на світі.

Дорога була зовсім безлюдна. І хоч Безсалий був тепло одягнений, але все ж його почав проймаєти холод. Як тільки Софія наблизиться до мамврійського дуба, він вийде з своєї засідки, скаже: ходив, мовляв, у справах до сусіднього села, а зараз оце повертаюся додому. Попросить Софочку підвезти його до слободи, і там же, в санях, вона помре від різницького ножа.

Неспокійні думки, як гарячі жарини, обпікали мозок, тривожили серце. Все плуталося в голові. То пригадував він Софоччині розповіді про крупні замовлення для фронту і думав, що непогано б цю вигідну справу, яка могла дати досить відчутні бариші, продовжувати. То він страхався цих замовлень, боячись заплутатися в них. Але бажання мати добрі гроші приглушувало в ньому тимчасовий страх і нерішучість. "Вона баба, та вміла он які тисячі заробляти. Невже я не зумію?"

От тільки золото, якщо потрапить до нього,— золото він, звичайно, не випустить із своїх рук. Воно може і в скриньці полежати, а паперові гроші, будь ласка, в обіг пустить сміливо.

Сходив багряний місяць, німий свідок засідки, поволі піді-

й'маючись над далеким обрієм. Безхмарне небо світилося міріадами то крупних і яскравих, то далеких тьмяно-мерехтливих зірок, передвіщаючи міцний мороз. З кожною хвилиною навкруги світлішало, і ця обставина дратувала бакалійника. Хотілося, щоб ніч була зовсім темною. У темряві не так страшно орудувати ножом.

Ставало все холодніше, а дорога, освітлена місяцем, як і раніше, лишалася безлюдною.

Трохим Іванович уперто чекав. Хутряний комір уже побілів від інєю. Мерзли ноги. На вусах і бороді нависали крижані бурульки.

"Невже Софочка не поїде сьогодні кататися і я даремно тут оце простояв стільки часу? Не видно".

Та раптом він помітив тройку. Трохима Івановича в жар кинуло від хвилювання, і вже ні на секунду він не зводив з неї очей. Так могла правити кіньми тільки Софочка. Вигнувши ший, коні швидко наближалися до дуба. Трохим Іванович одразу забув про холод. Пальці намацали біля пояса відточений ніж.

"Боже мій, дай мені сили. Хай в останню хвилину не здригне моя рука".

Коні летіли, мов птиці. У санях сиділа Софочка, одягнена в красиву, теплу шубку. Місяць так ясно освітлював дорогу, що в Софоччиних руках було видно вкриті інєем віжки. Сніг під полозками скрипів усе чутніше. Ще мине хвилина-друга — і гарячі коні порівнюються з мамврійським дубом.

"Виходити мені чи ще подождати трішки?" Але в цю останню хвилину так несподівано і невчасно з'явилася думка: "Зупинися, безумцю! На кого руку підіймаєш? Чию кров збираєшся пролити? Адже сестра вона тобі... рідна сестра".

Трохимові стало навіть недобре, але жадність затьмарила його розум, відігнала геть будь-які вагання. Одмовитися від наміченого плану було понад його сили, і він, немов під час марення, ворухив губами, боячись власного голосу.

"Може, без крові... просто задушити її..."

Трохим Іванович зблід. І коли б хтось сторонній стояв поруч, він одразу б помітив його надзвичайне хвилювання, його розпалені, майже безумні очі, його тремтячі руки.

"А я її ударю в лівий бік, ближче до серця, щоб вона, бідна, не довго мучилась".

Вже можна було, лишивши засаду, вийти їй назустріч. Зволікати далі не слід. Пора... Трохим Іванович пішов до дороги. Ніколи ще серце його не билось так бурхливо, як зараз.

— "Благослови й допоможи мені, господи, в ділах рук моїх. До смерті молитись тобі буду. Свічі твоїм святим угодникам... На храм і на сиріт обіцяю од щедрот своїх... Укріпи дух мій, господи!" — шепотів Безсалий, ні на мить не одриваючи очей від тройки.

Раптом коні, різко спинившись, звелися на дибки. Почулося тривожне хропіння. Трохим Іванович не міг второпати, що сталось. Вігі тільки бачив, як Софія намагалася стримати гарцюючих коней, але вони, вкрай сполохані, вже не підкорялись віжкам, повернули назад і помчали з такою шаленою швидкістю, що вже через хвилину чи дві зовсім зникли з очей.

Трохим Іванович, вирячивши очі, дивився їм услід, не розуміючи, що ж, кінець кінцем, трапилось. Чому, не доїхавши до мамврійського дуба, тройка повернула назад? Невже він, Трохим, своєю появою так нажахав коней, що Софія ніяк не могла їх зупинити?

Злий, невдоволений, бакалійник пішов дорогою, проклинаючи і рисаків, і свій одяг.

Скрипів під валянками сніг, холодно виблискуючи в променях повновидого місяця.

"Таким випадком не скористатися! Вже зовсім, ну, зовсім же близько під'їхали і — сполохалися мого кожуха. Тільки кожуха!"

І раптом Трохим Іванович почув, як десь поблизу завив вовк.

Для нього все стало зрозумілим. Коні, на відстані почувши вовчий дух, нестримно помчали до слободи.

Трохиму Івановичу, озброєному тільки ножем, знову пригадалася розповідь про вовків. Охоплений жахом, бакалійник одразу спинився, відчувши, як на голові в нього піднялося волосся, а ноги тремтіли так, наче йому перевалило вже за дев'яносто літ. Напружено стежив за кожним кущиком ліщини, за кожним деревцем, із-за якого в першу-ліпшу хвилину міг вискочити хижий звір.

Знову почулося завивання, і бакалійник побачив нарешті вовка. Він сидів на задніх лапах біля молодого дубка і, витягуючи морду до місяця, надсадно й моторошно вив.

Іншого шляху не було, і Трохим Іванович зупинився.

"А може, це вожак зграї? Може, він скликає до себе інших вовків, і як тільки вони зберуться, одразу ж усією голодною зграєю накинуться на мене і розірвуть,— кісток потім не збереш?"

На лобі в Трохима Івановича виступив холодний піт. Ні вперед, ні назад бакалійник не міг ступити й кроку. Ноги стали важкими, наче до кожної з них було прив'язано по двопудовій гирі. Досить тільки вовкові зараз кинутися на нього, і Трохим Іванович не зміг би навіть захищатися.

"Це кара господня...— подумав він, і його охопив ще більший жах.— За що? Я ж нічого їй не зробив поганого... Навіщо мені вбивати сестру? Це я так, налякати її трохи хотів... Клянусь прахом матері... Врятуй і помилуй... Не доведи, царице-заступнице... Одведи гнів свій, господи,— белькотів він, бліднучи.— Розірвуть... З'явиться згряя, і розірвуть мене на шматки... Адже я знаю, ікла у них... Господи!"

Вовк, посидівши ще з хвилину, зник у чагарниках. Трохиму Івановичу немовби хтось шепнув на вухо: "Біжи!"

І він побіг що було духу. Тваринний страх затьмарив у голові всі думки, крім однієї: "Швидше вибратися з лісу, втекти від страшної небезпеки".

І тільки коли ліс залишився вже далеко позаду, а спереду з'явилися слобідські хати, захеканий Трохим Іванович зупинився трошки перепочити. Ніщо в світі не змогло б його заманити тепер знову до лісу.

Додому повернувся стривожений і блідий. Дружина, глянувши на нього, спитала, що з ним трапилось. Він, нічого не відповідаючи, наказав засвітити лампадку. А вночі, коли всі заснули, став на коліна й почав гаряче молитися.

Олімпіада не знала, що вимолював у бога її чоловік.

26

Так само, як убивцю невідома сила тягне подивитися на місце злочину, так і Трохим Безсалий не міг перебороти в собі бажання побачити Софочку. Прийшов він до неї на другий день вранці. Вона, посадивши його за стіл, частувала гарячим кофе, розповідала про вчорашній випадок. Сполохані коні несли її з такою швидкістю, що ні стримати, ні тим більше зупинити їх Софія не змогла. Ще ніколи в житті не лякалась вона так, як у ту хвилину, коли їй здалося, що ось-ось перекинуться сани і вона, потрапивши під них, буде або скалічена, або забита.

— Значить, правду кажуть, що в лісі знову з'явилися вовкц. А я не вірив, думав, брешуть. Звідки вовкам тут узятись? Давно про них не чули.

Трохим Іванович розповів Софочці, як цими днями вовча згряя наскочила в лісі на селянина і розірвала його разом з конем. Але, розповідаючи про цей випадок, він ні єдиним словом не обмовився сестрі, що бачив її вчора і вовка бачив, який ото сполохав її коней, і що сам він ледве уникнув страшної небезпеки.

Софія, помітивши у брата порожню чашку, спитала:

— Може, ще вип'єш одну? Давай наллю.

— Ти більше не їдь до лісу, а то, не дай боже, ще й тебе вовки розірвуть,— сказав Трохим Іванович.

Софія пильно глянула на брата.

— Ну і що ж, коли розірвуть? Ти будеш тоді жити в моєму домі. Жив би? — і засміялась, але в очах її блиснули недобрі вогники.— Знаю, відчуваю — не любиш ти

мене, Трохиме.

Заздриш мені. А ось Лук'ян... Лук'ян дійсно любить, як сестру, любить і поважає.

— Ай-я-яй! Такі слова говориш старшому братові. Як же я можу тебе не любити? Хіба ти мені чужа? Хіба не я тебе маленькою няньчив, на руках носив, іграшки тобі купував, а ти, Софочко, тепер мене ображаєш. Згадай, хто тебе в люди вивів? Я! Коли б не мої старання, хіба ти вийшла б за Ізарова? Ні! Не вийшла б. Я все влаштував. І ти, Софочко, повинна це цінувати. Ти молода, тобі ще жити й жити. А я... У мене син майже ровесник тобі. Щось почав снитися часто. І сни нехороші. Все грошей просить.

Софія мовчки слухала брата, не зводячи з нього своїх допитливих очей. Схилившись над чашкою, він боявся дивитися їй в обличчя. І коли погляди їхні все ж зустрічалися, він перший схиляв голову і швидко й багато говорив Софочці про самовіддану братню любов, розхвалював її розум, заздрив її знайомству з діловими людьми.

Трохим Іванович почув, як по сходах, гримлячи милицями, підіймався якийсь каліка.

— Ось так кожний день з ранку до вечора ходять різні жебраки. Просто життя від них нема. По хатах вештаються, у крамниці просять. Солдати-каліки, жінки, діти. Всім дай що-небудь. А що я їм дам? Що?

Розчинилися двері, і біля порога зупинився Пимон Базалій з корзиночкою, в якій лежав столярний інструмент.

■ — Андрій Степанович зараз майструє шафу, а мене до вас послав. "Піди,— каже,— Пимоне, до Софії Іванівни. їй столяр потрібний". Так я оце й прибув.

Софія підвелася з крісла.

— Столяр мені дійсно потрібний. Треба крісла відремонтувати трохи, нову полицку на кухні зробити, підправити стіл: бачиш, як він розсохся.

— Це можна. Це справа нескладна. Все буде в порядку,— говорив Пимон, кинувши оком на речі, які доведеться йому лагодити.

Столярне майстерство припало Пимонові по душі. Він швидко оволодів ним і почав виконувати замовлення слободян на столи, стільці, скрині не тільки в строк, але й добре. Замовці були задоволені його роботою, а сам майстер став усе частіше думати про те, щоб придбати власний столярний верстат і вже самостійно приймати замовлення.

Не гаючись, Пимон вийняв з корзинки інструмент і приступив до роботи. Корзинка стояла поблизу Трохима Івановича, його увагу привернула до себе стамеска, точнісінько така, яку вже він бачив у столяра Македона, коли замовляв труну для сина. Тільки на цій була інша колодочка, а на колодочці майстерно вирізані дві букви "П. Б." — ім'я і прізвище її власника.

До кімнати ввійшла Поля. Софія, звертаючись до неї, сказала:

— Я відлучуся годинки на дві, а ти вже доглядай тут за всім. Почастуй чоловіка, він, може, ще не снідав.

— Та я вже їв. Спасибі,— відповів Пимон, чомусь ніяковіючи.

Трохим Іванович непомітно витягнув з корзинки стамеску, швидко сховав її собі у валянок і, спокійно перевернувши на блюдечку чашку догори дном, перехрестився, подякував сестрі і разом з нею вийшов з кімнати. Поля причинила за ними двері.

— Пимоне, налити тобі чашку?

Не чекаючи згоди, вона принесла з кухні гаряче кофе, посадила чоловіка за стіл, ніжно й дбайливо заходилася його частувати. Пимон із задоволенням пив солодке кофе, розглядаючи багато обставлену кімнату, куди потрапив він уперше.

— Живе Софія...

— Заможна,— і дружина глянула на чоловіка. Чуже багатство й розкоші не викликали в ній жадібної заздрості, і їй навіть трошки смішно, що ось Пимон звертає увагу на обстановку кімнати, на дорогі крісла, килими, дзеркала; а їй же доводиться стільки вкладати труда, щоб все це тримати в зразковому порядку й чистоті. Ні, не про багатство вона думала в ці хвилини. Іншими почуттями була сповнена душа її — світла, чиста, мов джерельна вода.

Полі приємно було дивитися на чоловіка, як він пив кофе, їв булку, як неквапливо пальцями розгладжував свою пишну бороду і чомусь посміхався. Ця мовчазна посмішка, наче живий вогонь, незримо торкнувшись її душі, запалювала вогники в очах, з яких струмувало спокійне, ніжне світло негасимого й самовідданого кохання.

— Один килим продати б, і в господарстві маєш коня або й двох. Бачу я, стала Софія баринею.

Випивши ще одну чашку кофе, Пимон приступив до роботи.

27

Трохим Іванович добре знав, що сьогодні надвечір, закінчивши роботу, Пимон разом з дружиною пішов додому. Софія лишилася одна. Кращого моменту й бажати не треба. Безсалий уже кілька разів заходив до бакалійної крамниці, де під мішками з борошном була схована Пимонова стамеска.

Добре не обдумавши своїх дій, він зважився на страшний крок. Але в такому стані, як зараз, Трохим Іванович не міг зберегти ясний розум і спокій. Давніше бажання оволоділо ним — забити сестру. А вже потім, захопивши її багатство, він зуміє як-небудь викрутитись. Гроші зроблять все, що потрібно! А Пимона з його дружиною засудять як убивців. На суді безперечно спитають:

"Хто відчинив двері в дім Софії Іванівни Ізарової?" Звичайно, служниця. Адже ніхто не знає, як він, Трохим Іванович, в різний час буваючи в домі Софочки, непомітно знімав мірку з ключів, вдавляючи їх у шматочки м'якого воску. А потім їздив до Харкова, і там майстер по цих зразках виготовував йому ключі. Маючи їх, можна було проникнути навіть до Софочки-ної спальні. Адже всім відомо в слободі, як бідує Пимон. Йому треба обладнати хоча б маленьку, але власну столярну майстерню. Йому необхідно також придбати інструмент, різні лаки для поліровки меблів, дошки. Взагалі йому потрібні гроші.

Сам Безсалий чув на базарі, як Пимон, розповідаючи про фронт, зводив свої розповіді до того, що бідні люди на своїх плечах виносять весь тягар війни, терплять

всілякі нестатки, бідують, а тим часом Софія Ізарова загібає гроші тисячами, наживаючись на війні.

Трохим Іванович, хоч і чув ці розмови, але сестрі нічого не говорив. А тепер ось настав найзручніший момент братися за діло. Аби тільки пощастило її забити, а потім уже він зуміє так обставити справу, що Пимон Базалій разом з дружиною мовби позаздрилися на Софоччині гроші. Убивство здійснене з метою грабіжництва. Убивців схоплять. І першим незаперечним доказом проти них буде скривавлена стамеска з вирізаними на ній буквами "П. Б." (Пимон Базалій).

Безсалому здавалось, що таким чином дуже легко буде одвести від себе підозру властей, обвинувативши у злочині Пимона Базалія та його дружину. Немов у гарячці, Трохим Іванович чекав глибокої ночі. І коли стінний годинник пробив дванадцять, він встав з ліжка.

Дружина мовчки стежила за ним. Ось він уже одягнув пальто, шапку, перехрестився на ікону і, крадучись, попрямував до порога.

— Трохиме, ти куди?

Метнув на дружину злісний погляд і, нічого не відповідаючи, вийшов, тихо причинивши за собою двері.

Вулиці були безлюдні. Трохим Іванович підійшов до Софії-ного будинку і в нерішучості спинився. Пробиратись чорним ходом було ризиковано — його міг побачити конюх. Крім того, ще одна непередбачена обставина вразила бакалійника. У швейній майстерні крізь шибки вікон він побачив трьох солдаток. Очевидно, Софочка дозволила їм залишитися після роботи, аби вони могли щось пошити для себе. У всякому разі, присутність солдаток ускладнювала його план. Тепер уже іншого виходу не було, як проникнути всередину будинку через чорний хід. Солдатки, напевне, будуть працювати до ранку, а йому немає часу ждати, поки всі вони розійдуться по домівках чи ляжуть спати в майстерні. Йому потрібно, не гаючи ані хвилини, діяти.

Трохим Іванович прислухався. На підвір'ї тиша. Біля конюшні блимав тьмянний вогник ліхтарика. Ішов крадькома, і раптом, хто знає звідки, з гавканням кинувся на нього пес, але, одразу пізнавши свого, почав лащитись. Трохим Іванович завмер. Поглядом, сповненим тривоги й страху, дивився він на конюшню, чекаючи, що ось зараз звідти вийде конюх, розбуджений гавканням, побачить його, Трохима, і тоді задум лишиться нездійсненим.

Трохим Іванович ладний був задушити проклятушого пса, який завдав йому стільки хвилювання. В першу секунду він думав бігти назад. Але, швидко оволодівши собою, рушив далі, маючи намір пояснити конюхові свою незвичайну появу тим, що парадні двері зачинені, служниця, мабуть, спить, а в нього до Софочки є невідкладна справа, тому й вирішив пройти до неї чорним ходом. На щастя Трохима Івановича, з конюшні ніхто не вийшов. Хтось проїхав повз двір, і довго в морозяному повітрі було чути, як скрипів під полозками сніг.

Безсалий навпомацки розшукав потрібний ключ, відімкнув двері, увійшов, обережно причинив їх за собою і став підніматися по сходах на другий поверх. Серце,

здавалося, ось-ось вискочить з грудей від страху та хвилювання. Важко було дихати, наче в приміщенні, куди він зайшов, не вистачало повітря. А коли від його необережного кроку скрипнув східець, Трохим Іванович застиг. Якщо Софія почула його кроки, вона з'явиться зараз же. І він відчув, що не відважиться тут, на сходах, забити її. Але в будинку, як і раніше, було тихо. Бакалійник, трохи заспокоївшись, обережно рушив далі. Несподівано в темному коридорі блиснуло два фосфоричних вогні. Догадався — це улюблений Софоччин кіт. Іще кілька кроків — і Трохим Іванович зупинився біля напіввідчинених дверей її спальні.

"Необережна Софочка. Адже так і злодій може забратися, і грабіжник може увійти в дім", — подумав він, намагаючи рукою Пимонову стамеску. Трохим Іванович уявляв собі, як буде вражена сестра, побачивши його в такий пізній час, і, можливо, одразу догадається про все. Вона розумна. Вона часто розгадує його думки: Але як тільки вона скрикне, він миттю кине́ться до неї, затулить їй рота і вдарить стамескою в лівий бік, ближче до серця...

В цю хвилину з'явилася несподівана думка, яка не приходила йому в голову раніше. "А що, як Софочка, догадавшись про мій намір, першою нападе на мене, відніме стамеску, покличе на допомогу солдаток. Адже вона молода, спритна, сильна".

Трохим Іванович зупинився в нерішучості. "Добре б сонну її вдарити, у ліжку. Напевне, Софочка спить. Адже зараз північ".

Знову повернувся до нього холодний спокій. В останні секунди його думки звернулися до бога, і він ледве чутно прошепотів:

— Господи, благослови!

Розчинивши навстіж двері, високий і худий, Трохим Іванович швидко вскочив до кімнати. На столі горіла лампа з вкрученим ґнотом. Ліжко було порожнє. Ним оволодів неймовірний жах.

"Бігти. Негайно втікати. Софочка догадалась... Софочка почула скрипіння сходів і через інші двері вийшла до майстерні, щоб покликати солдаток, конюха, схопити гуртом злодія, грабіжника".

Він кинувся до потайних дверей, але вони були замкнені. Ліжко стояло незаймане, застелене коштовним покривалом. Значить, Софочка ще не лягала. Це його трохи заспокоїло. Погляд запалених очей упав на шафу, де зберігалась завітна скринька з червоного дерева. Тремтячими руками він довго не міг відчинити шафу і від того хвилювався ще дужче. Страх прийшов до нього разом з гарячковим ознобом.

Стукаючи зубами й відчуваючи, як лоб вкривається холодним потом, Трохим Іванович все ще намагався відімкнути замок. Але намагання його були даремними. Нарешті він збагнув, що помилково взяв не той ключ. Швидко обмінивши на інший, він легко відкрив шафу. Очі загорілися радісною надією, коли побачив знайому скриньку. "Її можна буде залишити для доказу, — міркував він, — і стамеску теж, а золото я заберу в свою сумочку".

Тремтячими руками підняв кришку і зойкнув від здивування: скринька була порожня.

— Софіє Іванівно! — почув він позаду жіночий голос. Різко обернувшись, випустив з рук скриньку, диким поглядом озирнув солдатку, що стояла біля дверей з незакінченим шитвом. Солдатка, скрикнувши, метнулась було назад, але Безсалий бистрим і несподіваним ударом звалив її з ніг, сам не розуміючи в ту хвилину, для чого він це зробив.

Почувся стогін. Широкою долонею зляканий бакалійник затулив їй рота. Удар стамески потрапив просто в серце.

Жінка лежала на підлозі з відкритими, але вже невидючими очима. У неї сіпалася в передсмертній агонії рука і чомусь тремтіли повіки. Жах на кілька секунд скував Трохима Івановича.

"Забив... Забив... Чия ж вона?"

Тьмяне світло лампи падало на зблідле обличчя солдатки,, яку, здавалося, він бачив уперше.

"Втікати... втікати..." — і раптом на своїй одежі помітив криваві плями. Його пройняв ще більший жах. Дико позираючи очима на забиту жінку, він позадкував до дверей. Через чорний хід вийшов на подвір'я і біля самих воріт спинився. Від дороги до будинку простувала якась жінка. Трохим Іванович пізнав дружину Пимона Базалія. Вона підійшла до парадних дверей, постукала в них кулаком. З майстерні хтось вийшов, відчинив двері, пропускаючи її в дім. А коли знову все стихло, Трохим Іванович шмигнув на вулицю. В ці хвилини він уже не думав про вчинений ним злочин, його тривожила кров, якою він забруднився, очевидно, тоді, коли затуляв жінці рота. Криваві плями можуть його виказати, а хто знає, як діятиме Софочка. Може, знову викличе собаку-шукача. При одній лише думці про це йому ставало моторошно.

Трохиму Івановичу чомусь здавалося, що єдиним порятунком для нього може бути річка. Він швидко пішов до мосту, звернув на стежку, якою ходять молодіці до ополонки прати білизну. Вперше в житті не пошкодував свого добра. Тремтячи всім тілом, зняв з себе піджак, забруднений кров'ю, сорочку і все це кинув в ополонку. Течія швидко понесла ту одягу під лід. В останню хвилину згадав про валянки. На них теж були червоні плями. Але валянок Трохим Іванович не кинув. Змивши з них крижаною водою кров, він пішов додому.

Олімпіада була вражена, побачивши чоловіка в такому вигляді.

— Ограбували? Та хто ж?.. Господи!..

Вона метушилась біля нього, кутала його в тепле одіяло, а він лежав на ліжку, цокотів від холоду зубами і нічого не міг пояснити переляканій дружині.

— Я тебе вкрию ще чим-небудь. Хочеш? А може, ти горілки вип'єш?

Налила чарку, піднесла до його посинілих губів, і він, випивши горілки, наче трохи заспокоївся. Після другої чарки взяв Олімпіаду за руки і, не одриваючи погляду від її обличчя, сказав:

— Нікому не говори, Олімпіадочко? Нікому. Я потім все тобі поясню. Не скажеш?

І вона, не розуміючи, що з ним трапилось, обіцяла мовчати. Він заснув. Олімпіада теж лягла, але не встигла задрімати, як хтось тривожно загрюкав у хвіртку.

Трохим Іванович, одразу прокинувшись, злякано метнувся до вікна, але густі візерунки на шибках заважали йому розглядіти пізнього гостя.

— Чому ти встав? Чому весь тремтиш? Злякався? Іди ляж, я сама зараз дізнаюся, хто там стукає.

Але Трохим Іванович швидко взув валянки і, накинувши на плечі теплий кожух, вийшов на подвір'я, відчинив хвіртку, побачив перед собою молодицю. Він догадався, що це одна з солдаток, які лишалися на нічну роботу в Софіїній майстерні. Хвилюючись і ридаючи, солдатка повідомляла:

— Софія Іванівна кличе до себе... Нещастя. В її кімнаті забили... Солдатку забили... Софія Іванівна хоче вас бачити. їй страшно.

— Прийду! — і він, причинивши хвіртку, зайшов до кімнати.

— Хто? — спитала Олімпіада, не зводячи з нього очей.

— Убивство... У Софоччиній кімнаті... солдатку...

— Господи! — прошепотіла Олімпіада, приголомшена страшною звісткою.— Забили... За що ж забили? Хто забив?

— Звідки я знаю? Ось піду подивлюся.

Трохим Іванович одягався, а руки в нього тремтіли. І це бачила дружина, весь час стежачи за кожним його рухом. Страх чоловіка мимоволі передавався їй, але вона ніяк не могла зрозуміти, хто підняв руку на солдатку? Навіщо її забито? Кому потрібно було вбивати бідну жінку, у якої, певне, залишилися малі діти?

Трохим Іванович пішов. У майстерні Софії Іванівни горіло світло, хоч там нікого й не було. Людські голоси чулися на другому поверсі. Хтось тихенько схлипував. Безсалий, нечутно ступаючи валянками по східцях, наблизився до розчинених дверей. Його не помітили. Стривожена Софія стояла біля стола, слухаючи розповідь солдатки.

— "На хвилиночку, каже, збігаю до Софії Іванівни". Пішла вона і довго не повертається. Ми думаємо: "Напевно, Софія Іванівна вирішила погостувати солдатку чайком". Сидимо, працюємо, а її все нема. Повернулася звідкись Поля, піднялася на другий поверх, і раптом чуємо крик: "Забили... забили!" Прибігла до нас, вся тремтить, а обличчя біле, очі злякані. Ми теж злякалися...

Трохим Іванович кашлянув, переступив через поріг. Побіжно глянувши на забиту, одвернувся, дістав з-під стола закривавлену стамеску, підніс її до лампи.

— А Пимон її вдома шукав,— сказала Поля, але, побачивши, що лезо й колодочка були забруднені кров'ю, з жахом відсахнулася.

Бакалійник, не зводячи з неї колючих очей, в яких світилося злорадне підозріння, сказав:

— Шукав? А стамеска в крові. Здається, Лимонова стамеска?

Поля випросталась. Очі блиснули гнівом і образою:

— Ви що це?.. Ви на мого Пимона...

— Доказ наявний. Його стамеска. Дивіться, люди добрі, тут навіть букви на колодочці. Ось бачите,— показав він солдаткам закривавлений інструмент.— Це вони, Софочко, напевно, до твоєї шафи добирались.

— Ви... Ви таке смієте говорити на нас? — і Поля заридала від пекучої образи, що захопила все її єство.— Скажіть... Ну, скажіть же йому,— звернулася вона за допомогою до своєї хазяйки, сподіваючись на її захист. Але Софія Іванівна чомусь мовчала, увесь час стежачи за братом.

•Він нагнувся до забитої, навіщось підняв трохи її руку й кинув. Змертвілі пальці, немов дерев'яні, стукнулись об підлогу. Трохим Іванович здригнувся, глухо сказав:

— Нещаслива кімната в тебе, Софочко. У ній Лук'яна було поранено, і ось зараз... убивство...

— Вийдіть,— сказала Софія, дивлячись на труп.— А ти, Трохиме, повідом пана пристава про все, що трапилось. Хай прибуде сюди негайно.

Трохим Іванович поклав стамеску біля забитої і, обережно ступаючи, наче йшов босоніж по вигону, зарослому будяками, попрямував до дверей.

А вранці Пимона Базалія разом з його дружиною заарештував урядник. Слідство і суд були короткими. На суді виступав столяр Македон. Даремно намагався він запевнити суддів, що з вечора й до ранку вони раз<?м з Пимоном працювали, виконуючи термінове замовлення. Пимон нікуди не відлучався. Не могла ця людина, яку він, Македон, добре знає, зважитися на вбивство.

Але на свідчення столяра суд не звернув ніякої уваги. Після Македона суддя надав слово Трохиму Івановичу.

— Панове судді! — почав він.— Я хочу вас повідомити ось про що. Мені добре відомо, що Македон Андрій Степанович, по професії столяр, дружить з обвинуваченим. Саме він, Андрій Степанович, навчив його столярного ремесла, і ясно, що перебування підсудних у Софоччиному домі штовхнуло подружжя на злочин. Кращим доказом є стамеска, якою він забив свою жертву. У мене особисто немає сумнівів у винності підсудного. Співучасницею ж у злочині була його законна дружина Пелагія.

Судді не схотіли слухати дальших свідчень Македона. Не зважив суд також і на ті пояснення, що їх давали Базалії, доводячи свою непричетність до злочину. Судові було все ясно. Стамеска, якою вчинено вбивство, належала столяру Пимону Базалію. Пустити його в дім Ізарової могла тільки дружина, яка працювала служницею і яка діяла з чоловіком спільно. Солдатка, можливо, була забита випадково. Убивці проникли в дім з метою грабіжництва, і коли б Софія Ізарова знаходилася в цей момент дома, дуже ймовірно, що вона зазнала б нападу з боку грабіжників і була б забита ними замість солдатки.

— Не винні ми... Не вбивали... Змилуйтеся! — і Поля заридала.

— Не проси їх,— сказав глухо Пимон.— Не допоможе. їхня сила, їхній закон.

Суд виніс рішення: Пимона Базалія і його дружину Пела-гію засудити до в'язниці строком на десять років. Поля, вислухавши вирок, знепритомніла.

Того ж дня обох їх під конвоем відправили до повітового міста. Мовчазна і строга поверталася з судового засідання Софія. Дорогою її наздогнав Трохим Іванович і, улесливо зазираючи їй в обличчя, говорив:

— Бога не бояться, своєї вини не визнають, убивці... Душі в них, мабуть, нема.

Добре, що це трапилося з солдаткою, але вони могли б забити й тебе, Софочко. Адже могли?

Софія пильно глянула братові в очі, спокійно відповіла:

— Не вони вбивці.

— А хто ж? Хто? Стамеска чия? Га? Речовий доказ. Та й сам же він не відмовився. Він визнав свій інструмент. І проникнути в дім... Хто ж міг пробратися до тебе в дім? Тільки вони! Поля прийшла першою, відчинила йому двері, вони хотіли пограбувати тебе, забрати гроші і золото, але в скриньці...

Трохим Іванович завмер, зрозумівши, що сказав зайве. В ту ж хвилину Софія схопила його за руку і, страшно дивлячись йому в очі, спитала:

— Ти? Ти забив її? Не відмовляйся... Я бачу... Я по твоїх очах бачу.

— Софочко, опам'ятайся! Ти збожеволіла.

Але Софія чітко тримала своїм поглядом його очі, і погляд той, здавалося, проникав у саму душу. Все побачила вона, все зрозуміла — і жахнулась думки, що вразила її, мов блискавиця.

— Ти йшов до мене? Ти хотів мене забити? Мене? Адже так? Говори правду!

Трохим Іванович розсміявся якимсь дивним, колючим, не властивим йому сміхом, але, швидко оволодівши собою, примружив очі, і вузенькі злі щілинки втупилися в сестру.

— Чорт знає що таке верзеш. Забити... Тебе забити? Подумай, які грішні слова у тебе на язиці!

Якщо до цієї хвилини в неї ще були сумніви, то зараз остаточно переконалася Софія в невинності Пимона і його дружини. Досі увесь час її непокоїло питання: "Хто ж справжній вбивця?" І ось у випадковій розмові з нею Трохим Іванович, прохопившись про скриньку, несподівано викрив себе. Сумнівів більше не було. Софія дивилася братові в очі, розуміла його переляк, розгубленість і ту звірячу лють, яка клекотіла в ньому і яку він так невдало приховував, намагаючись розвіяти страшну підозру.

— Прикро мені слухати таке від рідної сестри. Дуже образливо...

Не прощаючись, завернув у провулок, а Софія дивилася на його згорблену спину, і мимоволі її охоплював жах. "Він украв стамеску. Він хотів забити мене".

Пригадався той день, коли Пимон прийшов до неї для лагодження меблів, і Трохим, побачивши стамеску, нащось взяв її до рук, пробуючи пальцями гострий кінчик сталевого леза. Тоді Софія не надала цьому значення, а зараз, коли злочин уже стався, все було для неї ясним і зрозумілим.

"Він вирішив мене забити, щоб забрати скриньку з грошима, заволодіти моїм багатством. Я завжди його боялась".

В той же день Софія відправила в церкві молебень. Вибравши собі нову служницю, вона кілька ночей спала з нею в одній кімнаті. Щовечора сама ретельно перевіряла всі засуви й замки. Сон у неї був тривожний і чуткий. При найменшому шарудінні вона вставала з ліжка, будила служницю, разом з нею оглядала все приміщення. І тільки після такого обходу, трохи заспокоївшись, знову лягала в постіль, але довго не могла

заснути, їй пристрасно хотілося, щоб поруч неї був Яків. Мужній і сміливий, він міг би в будь-який момент захистити і вберегти її від небезпеки. Але, на жаль, Яків був далеко.

Софія тепер зовсім не каталася на тройці, вечорами нікуди не виходила з дому. їй здавалося, що скрізь підстерігає її Трохим і може, так само, як і солдатку, де-небудь у темному провулку штрикнути ножом чи придушити, як колись душив він Олімпіаду.

Софії не хотілося сваритися з братом. Це могло зіпсувати їй деякі справи, підірвати репутацію добропорядності, кинути й на неї темну тінь убивці, чого вона, звичайно, не хотіла. Довгими зимовими вечорами, гріючись біля каміна, часто згадувала Якова. От і зараз так і стоїть він у неї перед очима. Софія надіслала до старого Македона служницю, щоб та принесла останні листи Якова з фронту, але столяр не дав листів і категорично відмовився давати їх і надалі.

Софія, вислухавши відповідь столяра, стривожилась. Думка, що Андрій Степанович теж знає ім'я справжнього вбивці, не на жарт злякала її. Хотілось перевірити, упевнитися в своїй догадці, і вона вирішила зайти до столяра сама.

Македон обточував ніжку для стола. Дружина поралась біля печі. Допомогала їй дівчинка — дочка Пимона Базалія. Після арешту батьків її взяли до себе Македони. Софія, увійшовши до хати, витягла з сумочки срібні монети, хотіла дати дівчинці на цукерки, але, на диво, дівчинка грошей не взяла, а, суворо нахмуривши бровенята, спитала:

— Куди ви відправили мою маму і мого тата? Македониha взяла дівчинку за плечі і, голублячи її, сказала:

— Танюшо, бери картоплю. Ти хотіла їсти. Сідайте, Софіє Іванівно,— звернулася вона до гості, змітаючи фартушком з стільця пахучий пилок тирси.

Андрій Степанович припинив роботу і, не знімаючи окулярів, дивився на багачку.

— Я прийшла дізнатися про Якова,— сказала, трохи зніяковівши, Софія.— Є від нього листи?

— Є,— Македониha відкрила ящик стола, вийняла звідти кілька синеньких конвертиків.— Пише Яків, що на фронті солдати не хочуть більше воювати. Може, скоро додому повернуться.

Вперше її, стареньку, зупинив чоловік, мовчки взяв у неї з рук конверти, поклав їх собі до кишені.

— Софіє Іванівно, не можу я вам дати ці листи.

— Чому? — здивовано спитала Софія, і обличчя її зашарілося від образи.— Адже я раніше всі його листи перечитувала. Мені цікаво знати, які новини на передових позиціях.

— Не дам! — заявив рішуче й недружелюбно столяр.— Жодного листа тепер вам не дам!

Софія почервоніла ще дужче. Не сказавши більше ні слова, вона підвелася з стільця і, не прощаючись, вийшла з хати, затаївши в душі гнів на столяра.

Здивовано стежила Македониha за чоловіком, не розуміючи, чому так поставився він до гості.

— Буржуйка! — сказав з люттю в голосі столяр.— Хіба в неї совість чиста? Невинних людей посадила до в'язниці... Невинних! І сміє ще приходити... Листи їй дай. Нема більше для неї листів! — Він довго не міг заспокоїтися, дивуючись нахабству слобідської багачки.

Софія не могла розгадати причини, що спонукала столяра відмовити їй в такому проханні, і думала, що листи, очевидно, революційні і що в листах Якова відчувається вплив Артема Черкашина, тому, певне, столяр не відважився їх дати, боячись за сина. "А може, Яків одружився з Ніною?" Ця думка, як вогонь, обпалила їй серце.

За всяку ціну вона повинна мати листи Якова, щоб дізнатися істини. Не захотів дати з доброї волі,— Софія забере їх силою. Тільки треба подумати, як це зробити.

Вдома чекав на неї Трохим. Не слухаючи, чого він прийшов і що хоче сказати, Софія мовчки показала братові на двері.

— Софочко, я знаю, ти любиш жартувати, але зараз мені не до жартів. У мене до тебе справа.

— Геть! — закричала в божевільному гніві Софія.— Геть! Інакше покличу людей і вижену тебе, як паршиву собаку! Не смій до мене ходити... Не смій!

Трохим Іванович злякався, схопив свою шапку, швидко вибіг за двері, а Софія, покликавши до себе служницю, суворо наказала їй не пускати більше в дім Трохима.

Зоставшись сама, Софія почала думати над тим, як би дістати листи Якова.

Надвечір до столяра Македона прийшов урядник. Спитавши господарів про якісь революційні прокламації, він тут же приступив до обшуку. Все переривши у скрині і в шафі, відкрив потім у столі ящик, забрав листи, одержані від сина з передових позицій, а через півгодини вручив їх Софії Іванівні.

Сидячи біля каміна, вона перечитувала кожний лист по кілька разів, а потім кидала його у вогонь.

28

Морози стояли міцні, лютневі. По базару вешталися безпритульні діти, батьки яких загинули на війні. Діти випрошували у крамарів копійку або шматочок хліба. Милостину, давали рідко, і було вже кілька випадків, коли отаких ось бездомних дітей знаходили на ранок мертвими біля ларків.

На початку березня по слободі, як вихор, пронеслася незвичайна вість — скинуто з престолу царя, в Петрограді — революція.

Чув про це і Трохим Іванович, але не повірив... Як можна царя скинути?.. Він не висловлював свої думки, а тільки слухав інших і знав, що поліція вже заарештувала кілька чоловік за розповсюдження подібних чуток. Але з уст в уста ця вість передавалася з неймовірною швидкістю, і тільки тоді стражники перестали тягти людей до поліції, коли у слободу доставили газети.

Трохим Іванович сидів у бакалійній крамниці, роздумуючи над тим, яке ж то буде життя без царя. Хто правитиме Росією? Міністри? Цариця? А може, це тільки чутки і більше нічого? Кажуть, газети прибули, але цих газет не бачив Трохим Іванович, а коли своїми очима не бачив, як можна таким чуткам вірити?

Та сумніви його скоро розвіялись. До крамниці зайшла група селян, і один з них, витягнувши з кишені акуратно складений папір, почав обережно його розгортати.

— З станції ми. Возили цибулю... Ну, здали все як годиться. Вже додому зібралися їхати, коли ось він, Степан, побачив поїзд. "Стійте,— каже,— братці, подивимось". Стали ми на пероні. Все ближче, ближче поїзд, а в поїзді солдати з фронту їдуть на Петроград. Всього хвилиночку постояли на нашій станції та й поїхали собі далі. Так вони теж відносно царя... "Нема, мовляв, Миколашки... По шапці дали царю". Тицьнули в руки нам ось цю листівку. "Прочитайте, хлопці, там все як є описано і розписано". Ну, а ми, сам знаєш, у грамоті не сильні. Цього діла не навчались. Прийшли оце до тебе, може, прочитаєш, га?

Трохим Іванович нерішуче взяв до рук листівку, зиркнув на двері, замкнув їх на гачок, почав читати пошепки.

— "Тайны царского двора",— і затих, вдивляючись у напружені обличчя візників, в їхні очі, що світилися нетерплячою цікавістю й жадобою швидше про все дізнатися.

— Ви ж дивіться, коли щось трапиться, знати, мовляв, нічого не знаєм, чути нічого не чули. Ясно? — попередив їх Трохим Іванович.

— Ясно. А ти, Івановичу, не томи, ти читай.

— "Последние часы царствования Николая Второго. В ночь со второго на третье марта, в четыре часа двадцать минут утра, корреспондент "Утра России", добравшись на дежурном паровозе номер шестьсот сорок два из Вишеры на ст. Старая Русса, имел возможность встретить здесь царский поезд и был свидетелем событий, предшествовавших отречению Николая Второго".

— Значить, правда. Даремно людей садили під арешт.

— Та ще й били. А тут ось всі як є таємниці царського двору описуються.

* — Читай далі.

— "Поездов было два. Впереди шел свитский поезд литеры "Б" под командой командующего железнодорожной полосой генерал-майора Цабеля. Поезд шел в полном составе с полуротой железнодорожного полка и двадцатью человеками сводного полка, остальная охрана разбежалась".

— Ясно, царя нема, значить, і воювати не треба.

— Не про те йдеться. Охорона царська розбіглася.

— Та я ж чую.

— "На ст. Вишера государь был вызван государынею в Царское Село. Оказалось, что государю не была доложена ни одна телеграмма М. В. Родзянко".

— Ховали від нього, тому й таємниці.

— "Не были доложены и телеграммы главнокомандующих, за исключением первой, посланной генерал-адъютантом Алексеевым. Кругом еще не было никого. Только дряхлый старик гр. Фредерике..."

— Не нашої фамілії, мабуть, з німців.

— Хто його знає, якої він породи.

— "...знаменитый адмирал Нилон и бывший командир гвардейского экипажа, а

впоследствии дежурный генерал свиты его величества и комендант царского поезда, он же дворцовый комендант Воейков. Спутники государя много пили".

— І вина різні, й горілку, напевно, дудлили відрами.

— Для чого відрами? Пани — вони з пляшок прохлаждаю-ться!

— "Адмирал Нилов настойчиво уговаривал государя пить. Больше всего Воейков и Нилов боялись, как бы государь не узнал правды. О том, что происходит, царь ничего не знал".

— Приховували правду від царя. Ловкачі!

— "В ночь под первое марта генерал-майор Цабель, взволнованный, заявил Воейкову, что это недопустимо и что если они не пойдут к государю и не доложат ему немедленно обо всем, то он сам, устранив их силою, пойдет к нему и скажет все. Тогда Воейков сказал, что сделает это сам. Выяснилось, что государь спал. Он был утомлен".

— Ну, зрозуміло, з перепою завжди на сон хилить,— зауважив селянин у старенькому кожушку, злякано позираючи на всіх. "Говори, мовляв, та не заговорюйся. Може, правду в газетці надруковано, а може, й брехню".— Воно, звичайно, цар теж людина. У нього турбот, роботи всякої чимало. Втомився, приліг цар-батюшка відпочити.

— Чого боїшся? — докірливим поглядом зиркнув на нього сусіда.— Цар-батюшка... П'яниця він — он хто! Чув,— "спутники государеві багато пили". А він, цар, гадаєш, до чарки не прикладався? Спільно з ними жлуктав. Злий я на царя. Він мого Івана погнав на війну. Загинув син мій, Ванюша... Соколик мій...— І затих, одвернувся, щоб не бачили товариші його скупі сльози.

— Читати далі? — спитав Трохим Іванович, невдоволено глянувши в бік селянина, який так сміливо назвав царя п'яницею. Відгукнулося одразу кілька голосів:

— Давай, Івановичу, давай. Всю як є таємницю вивертай навиворіт. Хочемо знати, як жив цар.

— "Ему заявили, что в Петрограде революция. Студенты и хулиганы взбунтовали молодых солдат. Что эти молодые солдаты отправились к Государственной думе и терроризируют депутатов и что Родзянко под влиянием Чхеидзе и Керенского уступил, а город захвачен чернью и взбунтовавшимися солдатами. Однако достаточно каких-нибудь четырех хороших рот, чтобы разогнать их".

— Ой ні. Там, мабуть, чотирьом ротам не впоратись. Чув? Місто захоплене черню та солдатами. А хіба тепер солдат у солдата стрілятиме? Не ті часи.

— А як туди направлять полки, вірні цареві?

— Невже знову проллється кров?

— Не посміють... Кажу ж, солдат тепер уже не той, що був раніше. Солдат порозумнішав. Пам'ятаєш, що Пимон розповідав про Артема Черкащина? Хоч зроду цієї людини в очі не бачив, але чув, що й там, на фронті, не без добрих людей.

Трохим Іванович вислухав це мовчки і, коли всі знову затихли, продовжував:

— "В это время в вагон вошел Воейков и сказал, что здесь, на ст. Вишера, получена телеграмма, из которой видно, что из Могилева идет на ст. Дно поезд с 70

георгиевскими кавалерами (это георгиевские кавалеры направлялись из Ставки в Царское Село представляться государю). По слухам, они должны были преподнести ему георгиевский крест третьей степени".

— Такого я ще не чув: не він їм, а вони йому чіпляють нагороду.

— Та ти слухайї

— "Государь, этих доблестных георгиевских кавалеров вполне достаточно,— сказал Воейков,— для того, чтобы ваше величество, окруженный этой славной свитой, могли явиться в Царское Село. Там вы станете во главе верных вашему величеству войск Царскосельского гарнизона и двинетесь в Петроград к Государственной думе. Там взбунтовавшееся войско вспомнит царскую присягу, и вы сумеете справиться с молодыми солдатами и революционерами". В этот момент в поезд вошел генерал Цабель. "Все это ложь,— сказал он.— Вас обманывают. Вот телеграмма. Смотрите. Она подписана петроградским комендантом Николаевского вокзала поручиком Грековым. Вы видите, тут приказ задержать на ст. Впшера поезд литер "А", а затем направить его в Петроград, а не в Царское Село". Государь воскликнул: "Что это? Поручик Греков — комендант Петрограда?" А Цабель сказал: "Ваше величество, в Петрограде шестьдесят тысяч войска во главе с офицерами уже перешло на сторону Временного правительства. Ваше величество объявлены низложенным".

— Розвалився царський трон.

— Куди ж Гюго, царя, дінуть? На дачі буде жити, чи легшу роботу для нього знайдуть?

— "Родзянко объявил по всей России о вступлении в силу нового порядка. Ехать вперед нельзя. На всех дорогах распоряжается депутат Бубликов". С крайним изумлением, растерянностью и горечью государь воскликнул: "Но почему же мне ничего не сказали об этом раньше? Почему говорят только сейчас, когда все кончено?" Но через минуту сказал со спокойной безнадежностью: "Ну, и слава богу. Я поеду в Ливадию. Если потребует народ, я отрекусь и поеду к себе в Ливадию, в сад. Я так люблю цветы".

— Не слід йому їхати до Лівадії. Стільки крові народної пролив...

— А що ж ти хочеш? — обережно спитав Трохим Іванович, дивлячись на селянина, одягненого в старенький піджак.— Ну, відповідай!

— Те, що я хочу, лишиться в моїх думках. І ти мене, Трохиме Івановичу, не випитуй...

— Я так, для інтересу.— І він знову уткнувся в газету, читаючи поволі й неголосно: — "Многие из присутствующих лиц, составляющих свиту государя, утверждают, что в эту минуту генерал Воейков воскликнул, что "остается одно — открыть Минский фронт немцам, и пусть германские войска придут для усмирения этой клоаки". Адмирал Нилов, как он ни был пьян, взволнованно сказал: "Вряд ли это удобно, ведь они заберут Россию и потом обратно нам не возвратят". Воейков продолжал настаивать, уверяя, что, по словам княжны Васильчиковой, император Вильгельм воюет не с Николаем, а с Россией, преследующей противодинастические стремления. Государь ответил на это:

"Да, об этом много раз говорил мне Григорий Ефимович (Распутин)".

— Листівку нам солдата показували... Просто стид і сором... Распутін з царицею голісінькі... Тьху!..

— "Но мы его не слушали,— продовжував читати Безсалий, що, як губка воду, вбирав у себе кожне прочитане слово.— Это можно было сделать, еще когда германское войско стояло под Варшавой. Но я никогда не изменил бы русскому народу".

— Не "і змінив"... А у п'ятому році в Петрограді хто дав наказ розстрілювати робітників? Жінки там були, діти, старики німечні... А тепер, чуєш, до Лівадії він хоче їхати, квіточки нюхати... Забити його треба, як убивав він трудовий народ. Не шкодуючи — забити! — повторив уже сміливіше селянин, одягнений в старенький кожушок. На нього з острахом подивилися всі.

— Гляди, Мефодію, посадять тебе за такі розмови під арешт, тоді нікому буде стерегти ізаровський ліс.

Трохим Іванович удав, ніби він нічого не чув, про що розмовляли МІЖ собою селяни, і читав далі:

— "Последний раз я видел Николая в четыре часа тридцати минут вечера верстах в тридцати от ст. Русса. Он вышел на площадку землисто-бледный, в солдатской шинели с защитными полковничьими погонами. Его папаха была сдвинута на затылок. Он несколько раз провел рукой по лбу. Растерянным взглядом обвел станционные постройки".

— Знову, певно, нализався горілки.

— "С ним рядом, тяжело покачиваясь, стоял пьяный Нилов и что-то напевал. Постояв минуту, Николай вошел обратно в вагон. Поезд тронулся. Попасть на него я не мог".

Трохим Іванович закінчив читання і з хвилину, а може, й дві, мовчки розглядав листок, потім, повернувши його візникові, сказав:

— Ти знаєш, що тобі може бути, коли цю штуку знайдуть у тебе стражники? Не знаєш? Тебе за цей листочок можуть на каторгу вислати.

— Ну-ну, Трохиме Івановичу, ти не залякуй. Не сам же я... Он скільки нас на станцію їздило. Всі ми відповідачі. А Мефо-дій порадив до тебе зайти, бо ти грамотій, ти теж разом з нами цю бумагу читав, отже, й тобі доведеться відповідати.

— Я радив до Македона,— обізвався Мефодій,— а вам закортіло швидше прочитати. Але ви нічого не бійтеся. Царя нема, значить, все повинно тепер бути по-новому.

А другого дня вся слобода вже знала про здійснений переворот. Особливо раділи солдати. Адже коли нема царя, значить, кінець війні. Значить, фронтовики повинні скоро повернутися додому.

Але минали дні за днями, а солдати не повертались.

До Софіїної кімнати служниця внесла букет розквітлого бузку, поставила у квіткову вазу. Відламуючи зайві гілочки й листя, вона спитала:

— Чи можна мені, Софіє Іванівно, відлучитися на годинку? Приїхав на побивку Яків

Македон. Хочу в нього дізнатися, чи не зустрічався він з моїм чоловіком.

Служниця помітила, як на щоках Софії зайнявся рум'янець, як засвітилися радістю очі.

Скільки безсонних ночей минуло у спогадах про нього, Якова. І ось так несподівано він прибув до слободи, але не зайшов побачитися з нею, ні єдиним словечком не дав знати їй про себе. Про цю новину, на жаль, Софії доводиться дізнаватися від служниці. Яків у слободі. Яків повернувся з фронту, і вона вже не відпустить його від себе нізащо в світі. Зуміє свій давній план здійснити.

"Боже мій, що зі мною робиться?" — подумала Софія, глянувши мимохіть у дзеркало. їй стало незручно перед служницею— свідком її хвилювання й радості.

, Служниця стояла мовчки, чекаючи на відповідь.

. — Іди... Можна відлучитися... Але прошу... Скажи ти йому, мовляв, Софія Іванівна просить до себе в гості. Обов'язково щоб зайшов сьогодні надвечір... Ні, зажди... Краще передай йому записку.— Вона написала йому кілька слів, поклала листок паперу в конверт, старанно заклеїла його. Служниця вийшла. Софія нічого не могла робити. Всі думки її линули до нього. Всі поривання її були зв'язані в цю хвилину з ним, дорогим і коханим, що його вона ждатиме, як нікого ще так не ждала в житті. Приходили до неї в справах люди, але вона нікого не приймала, ні про які справи не хотіла зараз говорити.

— Завтра... Прийдете завтра... Сьогодні я нездужаю.

Спровадивши відвідувачів, вона підійшла до гардероба, почала приміряти найкоштовніше вбрання, але тут же, оглядаючи себе в дзеркалі, бракувала його, змінюючи іншим.

Згадавши про темно-вишневе плаття, те саме, в якому вона їздила до мамврійського дуба, Софія лишилася задоволена своїм вибором. Саме в цьому платті хотілося їй тепер зустріти Якова. Дивлячись у трюмо, вона розмовляла сама з собою, знаючи, що її ніхто не підслухує.

— Любиш? Любиш, Софіє, Якова? Ну скажи, любиш?

. Із дзеркала дивились на неї сповнені хвилюючого щастя очі. І раптом з'явилася думка: "А що, коли він не прийде? Батько розкаже йому про Пимона, і Яків не прийде".

Але цю тривожну думку відігнала геть. Він повинен прийти. Повинен, нарешті, дізнатися, який він потрібний їй, як знудьгувалася вона за ним, як страшно їй буває залишатися вечорами самій у цьому великому будинку, повному всякого добра. Бона буде прохати... Так, так, навіть прохатиме, щоб він лишився в слободі, щоб зустрічався з нею, як і раніше. А вона вже потім зуміє розбудити в ньому колишнє кохання, примусить витравити з свого серця й забути назавжди образ Ніни Черкашиної.

Софія нетерпляче чекала повернення служниці. Як ніколи, повільно, здавалося, минав час. Уже кілька разів підходила д<> вікна, дивилась в ту вулицю, де живуть Македони. Коли б тільки Яків лишився в слободі!

Софія пригадала невелику кімнату поблизу фронту, зустріч і розмову з Яковом, його образливе відмовлення... А їй досить було б тільки забажати — і вона могла б одразу вийти заміж. Не один уже ласий молодик з інтендантства пропонував їй свою

руку і серце. Не один з них, охмілівши, повзав перед нею навколішках, благаючи дозволу поцілувати ручку. Хоч вона й не вчена, зате багата, красива, розумна. Їй смішно було дивитися, як поважні підполковники і навіть полковники признавалися їй у коханні, шаленіючи від пристрасті. Софія в такі хвилини вміло підсовувала договори на вигідних для неї умовах, просила написати рекомендаційні листи до впливових осіб, уміла вдало обробити свої справи і за це платила їм, розпусним гульвісам, удаваною ніжністю, нещирим поцілунком... І тільки...

Свою пристрасть і свою ніжність зберігала вона для людини, яку любить давно. Цією людиною був Яків Македон — молодий, красивий, розумний столяр, з яким вона згодна в будь-який момент з'єднати свою долю. Але на шляху до її щастя стояла тепер Ніна Черкашина. І коли Яків одружився з нею, то даремно вона чекає на його прихід. Ця думка обпалювала її серце, викликала в ній почуття безумних ревнощів і люті до суперниці.

"Якщо навіть він одружився, я примушу покинути її. Він буде моїм... Я знаю його з дитинства... Іще тоді ми з ним дружили. Не віддам! Нікому Якова не віддам!"

Хотілося, щоб швидше повернулася служниця, але вона чомусь затримувалась, і це непокоїло Софію. Вона не могла всидіти на місці, ходила по кімнаті, стривожена болісною невідомістю. То, спинившись перед дзеркалом, милувалася собою, пригадувала, як сп'янілий полковник Бабенко цілував її руки і, дивлячись на неї пристрасними очима, говорив:

— Софіє Іванівно! Голубонько моя! Я не зустрічав іще жінки, у якої б так гармонійно поєднувались розум, грація, національна українська краса... Я ж пам'ятаю... Я жив біля Росі... У бабусі моєї там маєток... Бачив тамошніх красунь, але ви краща за всіх. Особливо у вас очі... Вони горять, як зірки. Дивитися в них — справжня насолода.

Софія й сама знає: очі в неї дійсно красиві. Оглядаючи себе в дзеркалі, пригадувала компліменти, сказані їй військовими, порівнювала себе з Ніною.

"А все-таки я красивіша за неї".

Тільки Яків ніколи не говорив про її очі. Але солодкими були завжди для неї його прості слова, його щире почуття, його незабутні ласки. Він буде сьогодні в неї. Цілий вечір і цілу ніч проведуть вони разом і про все домовляться. Приємно слухати їй рідний голос, дивитися на нього, ставного, красивого...

Вона поставить на стіл найдорожчі вина і найдобрішу закуску. І коли він сп'яніє, Софія вибере зручну хвилину і доб'ється потрібної згоди, а давши слово, він не відмовиться від нього потім. Тоді, нарешті, почнеться те життя і те щастя, про яке мріє вона давно, і можливо, що вона народить сина чи дочку. Це поєднає її з Яковом назавжди.

Боже, як любила б вона свою дитину! Ось так увечері, після роботи, вони сиділи б з Яковом на дивані, ситі, задоволені, милуючись дівчинкою чи хлопчиком. Ні, краще мати двох діток — хлопчика і дівчинку, щоб міцнішою була сім'я. Добре, коли б хлопчик був схожий на батька, а дівчинка на маму. Софія навіть зажмурила очі від задоволення, уявляючи собі майбутнє родинне щастя. Тоді б ніхто не посмів зазіхати на її багатство,

бо всі знали б, що ростуть спадкоємці. Не боялася б вона Трохима, який, мов Каїн, підстерігає її всюди, бажаючи їй смерті. Вона вигнала його з свого дому, як собаку. І зараз при випадкових зустрічах на вулиці проходить повз нього, не вітаючись. Але кожного разу відчуває на собі його пильний, злий і мстивий погляд. Що думає він — Софія не знає, але боїться його, як і раніше. Траплялися випадки, коли далеко за північ в її вікнах не згасало світло. Втоплена після роботи, Софія перед сном підходила до вікна подихати свіжим повітрям і з жахом помічала самотню високу постать Трохима, що маячила перед будинком.

У такі хвилини особливо хотілося їй, щоб у кімнаті знаходилась смілива, мужня людина. Думки її летіли до фронту, і, мов живий, тоді поставав перед очима Яків Македон.

Нарешті прийшла служниця, Софія, пильно глянувши на неї, спитала:

— Бачила?

— Передала йому вашу записку.

— Ну, і що ж він?

— Сказав: "Може, прийду".

Обличчя Софії так і зайнялося рум'янцем, а очі спалахнули холодним гострим блиском.

— Геть!

Служниця вийшла. Зоставшись сама, Софія металася по кімнаті, мов звір, посаджений у клітку. Думки її плутались, у грудях клекотіла злість і образа. "Може, прийду". Ці слова, як вогонь, обпікали їй серце, збуджували ще більше бажання, що б там не було,— побачити Якова, побачити сьогодні ж. Вона ждатиме його до вечора, а коли не прийде...

"Сама піду до нього і приведу його в свій дім".

Софія не могла заспокоїтись. Адже Яків знав про її почуття до нього. Він повинен був вірити в її щирість, а коли вірить, то навіщо ж так жорстоко мучить її? Чим холодніше й байдужіше ставився він до неї, тим дужче хотілося Софії розвіяти оту холодність, запалити в ньому колишні почуття.

"Хіба можна не любити мене?" — думала Софія, і з досади їй хотілося плакати. "Нерозумний! Ти сумніваєшся в моєму коханні? А я люблю тебе... Тебе одного... Нема для мене милішої людини в світі... Ти, Якове, один живеш у моєму серці, в моїй душі..."

Підійшла до вікна.

Дивилася на вулицю. Пройшли повз вікно дві жінки, потім коваль. Проїхав з порожньою діжкою волосний водовоз.

Чиясь коза з маленькими козенятами об'їдала в сусідньому палісаднику квіти. Непомітно підкравшись, хазяїн спіймав козу за роги і почав хворостиною безжалісно стьобати по морді. Бив жорстоко. В сильних руках його звивалася нещасна тварина, а козенята, відбігши трохи, зупинились, дурнуватو поглядаючи на матір. Софії хотілося розчинити вікно, припинити це жорстоке биття, але сусіда вже й сам випустив з рук козу, і вона, як ошаліла, помчала вздовж вулиці, а слідом за нею, грайливо

підстрибуючи, побігли козенята.

Софії шкода кози, і вона не забуде сказати сусідові, що так бити тварину гріх.

Софіїну увагу привернула до себе дівчинка-підліток, що, зігнувшись, несла на коромислі двоє великих відер з водою.

"Чия ж вона?"

Придивившись, пізнала. Це дочка Сукачихи. Мати лежала хвора, тому дівчинці довелося господарювати. Софія не цікавилась, яка хвороба в солдатки, а ось дівчинки їй шкода. Потім пройшов п'яний, наспівуючи веселу пісеньку, а через хвилину на вулиці з'явилася свиня і, рохкаючи, лягла в ковбаню.

Софія розчинила вікно навстіж. Повз її будинок проходили жінки, діти, проїжджали навантажені чимсь підводи, прикриті рогожею чи брезентом, і за кожною підводою стежила вона, поки та не зникала з очей.

Пройшла череда, здіймаючи по дорозі їдку пилу. Вечоріло, а Софія все ще сиділа біля розчиненого вікна, з надією дивлячись на міст, через який повинен був іти Яків. Але Яків усе не з'являвся.

Неспокій Софії зростав. "Може, прийду",— згадувала вона його непевну відповідь.

"Все одно я тебе побачу. Ось візьму й сама піду зараз до тебе. Піду!" Софія рішуче підвелася з стільця, але в цю хвилину її увагу прикував до себе якийсь солдат. Придивившись до нього, пізнала Якова. Ось він ступив на міст, зупинився, дивиться через поручні на річку. Ось знову йде. Не відриваючи очей, вона стежить за кожним його рухом, і в цю хвилину забуває про його недавню образливу відповідь, про свої сумніви й тривогу. Одне лише почуття хвилюючої радості сповнило всю її істоту. Софія тепер уже не відходила од вікна. Голублячи Якова своїм поглядом, вона, ошалівши від щастя, говорила до нього, наче він міг її чути:

— Нарешті ти йдеш... Ідеш до мене... Любий мій... Я так жду тебе...

Софії здалося, що він побачив її, і вона, сама не знаючи для чого, відсторонилася од вікна, підійшла до дзеркала, стала поправляти чорне волосся, красиво зачесане й заплетене у дві важкі коси.

Ось зараз він повинен підійти до її воріт. Ось він підіймається по сходах ґанку, стукає в двері. І стукає Софіїне серце, трепетно завмираючи в грудях.

Увійшла служниця.

— Яків прийшов. Хоче вас бачити. Можна зайти?

Не відповідаючи служниці, Софія побігла йому назустріч.

— Якове!..

— Здрастуйте, Софіє Іванівно! — козирнув він їй по-солдатському. Вона ледве стрималась, щоб не кинутись йому на шию. Очі її раптом наповнились сльозами, горло здавила спазма. Простягнула до нього руку.

— Ходімо, Якове... Якове Андрійовичу,— сказала вона, дивлячись на ставну постать бравого солдата. Пригадалась зустріч у прифронтовому селі.

— Ждала я тебе. Хіба можна старих друзів забувати? Я дізналася про твій приїзд тільки на другий день. Ну як же тобі не соромно?

Яків мовчав. Вона завела його до кімнати, прикрашеної картинами, килимами, ведмежими шкурами. Ніколи Яків не був у неї після її одруження, і така розкіш вразила його.

— Сідай, Якове. Ти в мене найдорожчий гість. Посадивши його у м'яке крісло, Софія вийшла на хвилину

з кімнати, і Яків почув, як за дверима вона наказувала служниці:

— Хто б не питав — мене немає вдома. Нікого не пускати.

Повернувшись знову до кімнати, сіла навпроти Якова, дивилася на нього, всміхалась, і він, звичайно, бачив ту непідкупну й щирі радість, яка світилася в її променистих очах. Ніколи не була вона такою схвильованою і красивою, як зараз.

— Якове, ось ти приїхав, а я з тобою ще не привіталася, як належить.— Вона хотіла обійняти його, але він холодно спинив її.

— Софіє Іванівно, це непотрібно,— сказав він, підвівшись з крісла.

Вона подумала, що Яків збирається вже йти додому.

— Куди ж ти? — і в очах її засвітилася тривога.— Ну, дивись сюди, дивись на мене. Хіба не бачиш, як я рада тобі?

— Я прийшов до вас, Софіє Іванівно...

— Ні, ні, і слухати нічого не хочу. Сідай. Я нікуди тебе не відпущу. Я так довго ждала цієї зустрічі. Сідай, мій гостю дорогий, сідай,— говорила Софія, обіймаючи Якова за плечі.— У нас з тобою буде серйозна розмова. Але добрим друзям при зустрічі можна випити хоч трошки вина. Адже правда?

Софія підійшла до буфета, вийняла все, приготовлене заздалегідь, а Яків, стежачи за нею, думав: "Плаття навмисне одягла вишневе... Знає, що воно мені подобалось... І коси заплела по-дівочому".

— Я на тебе, Якове, дуже зла, дуже. Ось вип'ємо вина, потім про все тобі розкажу.

На коштовну скатерть поставила пляшку мускату і графинчик з міцною, але приємною "Старкою", яку особливо любив брат Лук'ян.

— Вип'ємо за нашу зустріч і нашу... любов! — невпевнено сказала Софія, дивлячись Якову в очі. Вона сподівалася, що Яків відповість їй теплим, дружнім словом, але він навіть не взяв чарки.

— Якове, ти мені віриш? — тихо спитала вона. Рука її зрадливо здригнулась. Вона поставила чарку на стіл.

— Софіє Іванівно, мене дивує...

— Ах, Якове, нехай тебе ніщо зараз не дивує. Ти у мене в гостях. Ні про що стороннє не думай.

Вона подивилася йому просто в очі і тихо, але сміливо сказала:

— Якби ти знав, який ти мені дорогий.

Вона, знудьгувавшись за ласкою, поривалася зараз до нього, простого солдата, і, наче в забутті, губи її шепотіли слова, підказані серцем, шепотіли гаряче, переконливо, правдиво:

— Бачити тебе — для мене щастя. Я так боялась, що ти не прийдеш. Я б, здається,

померла від туги й образи. Повір, я люблю тебе, Якове... Люблю!.. І ти це знаєш...

Надворі вже були вечірні сутінки, але Софія не запалювала світла. Її очі впивалися в обличчя Якова, ловили його погляд, і ображене почуття затьмарювало радість зустрічі, породжувало в її душі тривогу.

— Якове! Яшо! Ну, поглянь же мені в очі.— Взявши його теплу, сильну руку, вона притиснула її до своїх пружних грудей.— Поцілуй мене.

— Софіє Іванівно, не треба... Ні до чого це все.

— Я знаю,— спалахнувши вся від сорому й образи, Софія різко відсахнулася від нього, і важкі коси, мов гадюки, впали їй на спину.— Знаю. Ти сердишся на мене за Черкащина. Вгадала? Але я ж тут ні при чому. Це справа політична, а я ні в яку політику не втручаюсь. Мені, скажу одверто, самій було його шкода. Якове, милий мій, не хочу я зараз згадувати про минуле. Я бачу тебе, і більше мені нічого не треба. Ти не поїдеш тепер нікуди. Ми відгуляємо весілля, і ти станеш моїм чоловіком. Всі мої гроші, все моє багатство буде тоді нашим. Я думала... Я весь час думала про тебе. І ще думала знаєш про що? — Вона, забувши про недавню образу, знову обняла Якова за плечі, пригорнулася до нього молодим жадібним тілом.— Хочу, щоб син був у нас... на тебе схожий, і дочка... Як би я любила наших діток. Адже час, Якове, час нам мати свою сім'ю. Ми будемо жити щасливо. Правда? Скажи. Хочеш сина? Він буде обіймати тебе маленькими рученятами, буде вимовляти тобі: "Тато". А сам він чорнявий, і очі твої... Ти вивчиш його грати на гармонії. Ну, що ж ти мовчиш?

Різко заgrimіло шибками розчинене навстіж вікно. Софія здригнулась. За вікном зашуміло листя старої тополі, і, наче далекі вибухи снарядів, долинуло гуркотіння грому. Наближалась весняна гроза. Софія підійшла до вікна, закріпила віконні рами гачками.

По небу швидко пливли сизі хмари.

Безперервно налітав вітер на сади, на стару тополю, десь гримів одірваним листом дахового заліза. Свіжі вітряні струмені вривалися до кімнати, і, як живі, ворушилися тюлеві занавіски.

— Маленькою я страшенно боялася грому і блискавок. А тепер, коли наступає отака ніч, я встаю з ліжка, підходжу до вікна, милуюся грозою.

Висока постать спинилася проти будинку. Софія схопила Якова за руку.

— Стоїть, бачиш? Це мій брат Трохим.

Софія розказала Якову про те, як Безсалий душив свою дружину і як він завжди, немов хижий яструб, стежить за нею, блукає під вікнами її дому.

— Ось так і з'являється завжди несподівано. Я догадуюсь, чому він тут бродить. Він жде моєї смерті... Він готовий навіть сам мене забити. Я знаю, рука в нього не здригнулася б, і мені страшно буває лишатися в кімнатах самій. Бачиш його, бачиш?

Трохим перейшов через дорогу, зупинився біля паркана, постояв там хвилин зо три, а потім несподівано зник.

— Удень він торгує в бакалійній крамниці, а як настає ніч, так і маячить перед вікнами, так і блукає тут, страшить мене.

— А що трапилося з Пимоном? — несподівано спитав Яків. І це запитання неприємно вразило вдову. Вона зрозуміла одразу, що йому, напевно, відома вже історія вбивства, про яку, очевидно, встиг розповісти синові старий Македон. Софія відчула ніяковість. Треба було відповідати, але сказати правду не наважувалась.

— Я чув, що Пимон не винний і його Поля теж не винна,— продовжував допитуватись Яків.— Навіщо ж їх посадили до тюрми?

Софія, глянувши на Якова, зрозуміла, що він догадується, хто справжній убивця, і, можливо, зараз назве ім'я її брата.

— Не треба, не розпитуй мене, таке нещастя трапилось... в оцій кімнаті.

— І доля Пимона залежала від вас, Софіє Іванівно?

Цей явно недоброзичливий допит починав сердити вдову. А за вікном міцнішав вітер, частіше спалахували блискавки, гуркотів грім. Софія, вдивляючись у темряву ночі, говорила:

— Я знаю всю правду, але скажу її тобі, може, колись, потім. А зараз не розпитуй мене, Якове, не треба. Хіба нам з тобою більше немає про що говорити?

— Я чув,— продовжував він уперто,— що солдатку забив ваш брат Трохим. Це правда?

Наче серце її оголили і боляче стьобнули по ньому нагайкою. Догадка підтвердилась. Яків назвав ім'я справжнього вбивці. Кілька секунд, нічого не відповідаючи, Софія стояла біля розчиненого вікна, дивлячись на Якова переляканими очима. Він бачив її хвилювання, що його не могла вона приховати, як не могла й припинити оцю неприємну для неї розмову.

— Ти, Якове, мов слідчий, допитуєшся, а я не хочу зараз про це говорити. Я ждала тебе... Я думала про інше... Обніми мене.

Не обняв. Наче зовсім чужий чоловік, а не Яків, стояв поруч, і радість, що виникла в її душі при зустрічі, померкла.

В душі Софії народжувалось почуття роздратування і досади на себе за те, що дозволила йому говорити про речі, для неї не тільки неприємні, але й такі, що загрожували недобрими наслідками.

Їй раптом захотілося в цю хвилину лишитися на самоті. Яків своїми розпитуваннями викликав до себе неприязнь, навіть лють.

"Я ж люблю його, люблю",— намагалася впевнити себе Софія, але пристрасть, що спалахнула в ній раптово, швидко почала згасати. Яків, якого вона з нетерпінням ждала і так невимовно була рада його появі, зараз уже не хвилював її серця. Почуття холодної байдужості насувалося на неї з такою нестримною силою, що вона не могла ні протидіяти йому, ні збороти його. Може, тому, роблячи останню спробу привернути Якова до себе, вона рвучко обняла солдатські плечі.

— Пропаду я без тебе... Голубчику мій... Яшенько! Від журби за тобою помру...

Але це вже були брехливі слова. Не просила вона його залишитися, не говорила про розкіш і багатство, про щасливе подружнє життя. Не нагадувала вже більше ані про сина, ані про дочку, що їх дуже хотілося б їй мати від нього.

— Навіщо ці слова? Адже я не маленький, все бачу, все розумію.

Короткі спалахи блискавиць освітлювали її строгий профіль, її спокійну холодність. Удари грому були часом такими дужими, що від них дрижали віконні рами й шибки.

— Ви мусите написати листа куди слід, написати правду, звільнити з тюрми Базалія і його дружину.

— Я? Щоб я написала? — вона засміялась, але в цьому сміхові вже відчувався ледве стримуваний гнів.

Яків узяв картуза, попрямував було до дверей, але Софія заступила йому дорогу.

— Куди ж ти? Ще розмова не закінчена. Побудь зі мною. Та й чого йти, адже надворі гроза. Зостанься, Якове.

Перші дощові краплі забарабанили по дахах сусідських будинків, застукали в шибки вікон. З шумом наближалася злива.

Гроза тривала недовго. Затих вітер, свіжим стало повітря, чорна смуга хмар, поступово відпливаючи на схід, відкривала широкий простір неба, усіяний зірками.

Яків мовчки стояв біля вікна, дивлячись на вулицю. Дзюркотіла каламутна вода, стікаючи до річки. Заспокоїлась тополя, але чути було, як з верхніх гілок на нижні падали останні дощові краплі, б'ючись об зелені глянсуваті пластинки листків.

Софія рвучко обняла Якова, наче назавжди прощалася з ним.

— Може, ти розлюбив мене за те, що я буржуйка? — спитала вона, і в голосі її забриніли нотки образи.— Якове, зрозумій же ти, що я нещасна жінка. Ні вдень ні вночі не маю спокою. За мною, як мисливець за звіром, полює рідний брат, щоб забити мене і потім заволодіти моїм багатством. Кожної ночі я відчуваю страх за своє життя.

— Якщо багатство завдає вам стільки клопоту і неприємностей, хто ж заважає вам його позбутися? Роздайте своє багатство бідним солдаткам, вдовам, сиротам...

— Роздати? — і вона засміялась.— Солдаткам, вдовам... Ой, який же ти смішний, Якове! — але сміх її швидко урвався.— Та хіба можна людині, що зазнала такого життя, як я, хіба можна так просто своє добро... Ні! Буду збільшувати його, стану ще багатшою. І тоді, можливо, ти сам до мене прийдеш.

— Ні, не прийду.

— Останешся з ними?

Він зрозумів її натяк і спокійно відповів:

— Зостанусь.

— Проти нас, багачів, підеш?

— Піду!

— Зламаємо... Все одно зламаєм! Де багатство — там сила. Запам'ятай. Більшовиків — жменька. Слабкі вони. Переловлять їх, запроторять: кого до Сибіру, кого в тюрму... Я б не хотіла бачити тебе за ґратами. Мені боляче, що ти злигався з ними. Для чого? Адже я пропоную тобі сите, розкішне життя. І коли б я могла,— Софія нахилилася до нього і, виблискуючи очима, майже пошепки докінчила фразу,— я б тисячі дала на будівництво нових в'язниць... Тоді б інші боялися, були б покірливими... Якове, рідний мій, загублять вони тебе, доведуть до тюрми або до Сибіру.

Він слухав її, а в пам'яті зринало минуле, таке привабливе, чисте, незабутнє...

Як він любив колись її — просту, роботящу дівчину. З яким хвилюванням чекав її у вечірній час біля річки, на горі чи в лісі. Коли не бачив день-другий, Яків не знаходив собі місця, сумував за нею, чекаючи повернення з Харкова, куди їздила вона іноді разом з братом Трохимом по товари для бакалійної крамниці.

І кожного разу, зустрічаючи її, він розкривав сильні руки, мов крила, а вона, бистра, спритна, любима, летіла до нього в обійми, і солодкими були їхні поцілунки, взаємні пестощі й ніжність.

Обоє щасливі, вони не помічали, як пролітала ніч, і новин день займався на сході рожевим світанком, а вони, закохані, бувало, не надивляться одне на одного, не намилуються одне одним.

Все те юнацьке, світле і чисте, що сповнювало його душу, лишилося тільки в спогадах, як прекрасний сон.

І ось зараз вона стояла перед ним, але вже інша — чужа, далека, ворожа йому. Її білі руки, що обіймали його, її шепіт, мов гадюче сичання, жалив Якова, викликаючи в ньому обурення, лють і гнів. Ось так би схопити її за білу шию й задушити...

А вона все ще по-котячому лащилася до нього, намагаючись викликати в ньому жалість до себе і співчуття.

— Я збожеволію. Мені страшно, Якове, подумати, що ти розлюбив мене. Невже у твоїй душі не лишилося нічого святого, ніяких почуттів до мене? А я ж знаю, як ти мене любив. Якове, рідний ти мій, ну, обніми, пожалій мене хоч трошки. Адже я так знудьгувалася за тобою. Ну, не муч же мене.

Грубо розняв її руки, одірвав їх від себе, рішуче надів свій вилинялий під сонцем та дощами солдатський картуз.

— Ідеш?

— Іду.

— Невесело тобі, значить, зі мною?

— Різні ми тепер люди. Адже я прийшов до вас просити за Пимона... Не винні люди в тюрмі сидять. Недобре... Ну що ж, коли ви відмовляєтесь листа писати, ми інші шляхи знайдемо. Прощайте!

— А я не пущу тебе. Я знаю... Я догадуюсь, хто твої порадики. Артем Черкашин? Ніна? Вона... твоїм серцем... заволоділа?.. Не віддам! Нікому тебе не віддам!

Нестримна, дика від пристрасті, що охопила її знову, вона обвила руками його шию.

— Пожалій мене, не йди!.. Прощу тебе... Адже ти, напевно, скоро виїдеш... Правда ж, виїдеш? І хто знає, коли ми знову побачимося з тобою. Можливо, повернешся з війни, а мене вже не буде на світі. І хто-небудь розкаже тобі, як злі, безжалісні люди розтягли моє добро. Ти не хочеш, щоб мене забили?

— Пустіть! Я хочу піти.

Але вона начебто й не чула його слів, не помічала його холодної неприязні. Віддавшись цілком буйній пристрасті, що затуманювала її р@зум, Софія сама не тямала того, що говорила, намагаючись затримати його.

— А може, де-небудь у старій хатині я, вдова, колишня багачка, доживатиму свій нещасливий вік... Але знай, Якове, навіть і тоді я тебе не забуду...

Різким і сильним рухом вирвавшись з її рук, він, уже не зупиняючись, вийшов з кімнати.

Від паркана на другий бік дороги перебігла висока худа постать, одягнена в чорне пальто.

Мимоволі глянувши на вікно, Яків побачив у ньому Софію. Стояла вона непорушно, прихилившись до холодної шибки. Якову здалося, що вона покликала його, але він, не обертаючись, пішов безлюдною вулицею до мосту.

Ковзалися по грязюці солдатські чоботи. Яскраво горіли в небі зірки, а перед очима поставав образ Софії, що, скам'янівши, стояла біля вікна, але вона вже не викликала в його душі ні жалощів, ні співчуття.

У слободській церкві сторож відбив дванадцять годин.

30

Софія більше не бачилася з Яковом. Чи виїхав він з слободи, чи ще гостює, того вона не знала.

З вікна її кімнати було видно невелику хату з трьома вікнами на вулицю, обгороджену парканчиком, за яким росли кущі акації та молодий берест.

Часом з хати на вулицю хтось виходив, сідав на лавочці біля паркана. Софія брала тоді бінокль, подарований їй покійним Ізаровим, і пізнавала одразу Македониху. Софія майже ніде не була. У неї зібралось багато всяких справ, вона писала листи до інтендантства, яке чомусь не переказувало їй грошей за договорами. Ця довга мовчанка офіцерів з інтендантства починала її серйозно турбувати.

Непокоїв і Яків Македон. Якась порожнеча лишилася в душі після зустрічі з ним. А сьогодні захотілося знову його побачити. Це бажання переслідувало її майже цілий день, і Софія, переборовши в собі гордість і образу, все ж відважилася написати Якову записку. Покликавши служницю, вона наказала:

— Піди до Македонів, віддай оцей конверт Якову, і тільки йому в руки.

— Якову? — перепитала здивовано солдатка. — Так його ж немає в слободі. Він уже три дні, як виїхав. Чула я, бідняків збирав, про щось з ними розмовляв перед від'їздом...

Ця новина вразила Софію.

— Як же так — виїхав...

Одразу стало душно, наче вся кров ударила їй в обличчя. Софія розірвала конверт на дрібні шматочки, грубо крикнула на солдатку:

— Чого стоїш?

Солдатка покійно вийшла з кімнати. Софія лягла на диван, її охопила раптом болюча журба. Саме тепер, коли не можна було повернути Якова, особливо гострим ставало бажання побачитися, поговорити з ним іще хоч раз. Але Яків уже, напевно, далеко. І затримати чи повернути його неможливо.

— Не любить він мене більше... Не любить... — гарячково шепотіла вдова, сама не розуміючи того почуття, яке нахлинуло на неї. У коридорі почувся голос служниці.

— Не можна. Софія Іванівна веліла не пускати вас в дім.

— З дороги, хамка! — закричав Трохим. — А то я тобі... Софія здригнулась, пізнавши голос брата.

Іще не знаючи, що трапилось, але передчуваючи якусь біду, вона прислухалася до його квапливих кроків. Ось він уже підійшов до дверей, ось, не постукавши, розчинив їх і зупинився біля порога. Очима, в яких світився страх і розгубленість, він дивився на неї.

— Застав тебе вдома... Добре... Ти не проганяй мене... Ти вислухай...

— Говори, чого прийшов? — спитала Софія, суворо нахмуривши брови, готова до всякої несподіванки. — Знову що-небудь трапилось з Олімпіадою?

— Га? З Олімпіадою? — перепитав він, дивуючись з того, як могла прийти їй в голову подібна думка. — З дружиною, слава богу, все гаразд. А ось на твоїй землі господарюють комі-тетчики.

Софія підвелася з стільця. Незвичайна вість ужалила її в саме серце. Обличчя зблідло, в очах спалахнула лють.

— Не розумію... Як це... господарюють...

— Яків Македон організував їх, навчив, що треба робити.

— їдьмо!

— їдьмо, Софочко. Бачу — непорядок. Твоє добро хочуть забрати. Як можна таке допустити? Коли б ти була чужою... А то ж рідна сестра. У тебе беруть — моя душа болить.

Софія звеліла негайно запрягти тройку, і через кілька хвилин разом з братом вони вже мчали до місця небувалої події.

Трохим Іванович сидів мовчки, тримаючись обома руками за сидіння, щоб не випасти під час цієї шаленої їзди. "І навіщо вона так жене коней?" — думав він, не наважуючись сказати про це вголос. Софія, зрозумівши небезпеку, була гнівною, як ніколи. Вона зуміє зараз розправитися з тими, хто наважився посягнути на її власність.

Але раптом їй сяйнула несподівана думка. Може, брат навмисне придумав оцю пастку, аби витягти її з дому і здійснити, нарешті, свій давній злочинний замір. Ця думка, з'явившись, уже не давала їй спокою. Спочатку Софія непомітно зиркала на сутулувату постать брата. Холодний вираз його обличчя не обіцяв нічого доброго. І вона все більше переконувала себе в тому, що вся оця поїздка є не що інше, як хитро задуманий, підступний хід, який загрожував їй неминучою смертю.

Вона різко зупинила тройку. Здивовано глянув на неї Трохим.

— Ми ще не доїхали, Софочко.

— Вставай! — суворо і владно наказала сестра. — Вставай!

— Що ти, Софочко, жартувати надумала? Не час. Поганяй коней, зараз кожна хвилина дорога.

— Вставай, тобі кажу! — закричала Софія, втрачаючи самовладання. Трохим зрозумів, що з ним не жартують, покірливо зліз з фаєтона, спитав:

— Але чому, Софочко, чому ти мене гониш? Що трапилось? Чим я тебе образив?

Не відповідаючи братові, вона знову пустила тройку в галоп, а Трохим Іванович стояв на дорозі, дивився вслід, не розуміючи її поведінки.

Софія скоро переконалаась: брат говорив правду. На сіножаті вона побачила великий натовп слободян. Чоловік у столярському фартусі дерев'яним сажнем відміряв ділянки. Час од часу він зупинявся, і тоді дід Михей старанно забивав у землю задалегідь приготовлений і добре обтесаний кілочок. До нової, небувалої справи завзято включилися жінки. Залишивши дітей і всі свої домашні клопоти, вони теж вийшли ділити Со-фіїну землю.

Деякі жінки починали сваритися за ділянки, але їх швидко мирив чоловік у столярському фартусі.

Софія здалеку стежила за всім, що діялось на її землі, і була так приголомшена, що не вірила своїм очам. Люта злість захльостувала серце, запалювала гнівом очі, туманила розум... Вона вже знала — у всьому цьому самочинстві винен Яків

Македон. Це він організував бідноту, він навчив, як треба діяти, і ось зараз слободяни порядкують на її землі.

Тройка помчала до сіножаті. Натовп завмер. Старий Михей кинув кілочки на землю і заступив їх собою, щоб не помітила багачка. Копі зупинились. Легко зіскочивши з фаетона й стискаючи в руці батіг, бліда, з палаючими від гніву очима, Софія наближалася до натовпу, пильно вдивляючись у насторожені обличчя слободян, сковані мовчанням.

— Це що ж ви тут робите?

Ніхто їй не відповів. Тоді Софія підійшла до столяра Македона, рішуча в своєму намірі.

— Давай сюди сажень!

Андрій Степанович спокійно їй відповів:

— А чи не поїхала б ти, Софіє, на своїх рисаках прокататися, поки ми наше діло закінчимо?

У натовпі засміялись, і цей сміх сильніше найогидливішої лайки вразив багачку. Підвелася рука з батоном, але столяр так глянув їй в очі, що Софія не наважилась його вдарити.

— Геть з моєї землі! Геть, хаами! Ділити сіножать? Кілочки забивати? Самоуправствувати надумали? Геть! Щоб і духу вашого тут не було! Я вам покажу, як моїм добром розпоряджатися.— Люта, нестримна, підійшла вона до першого кілочка, щоб витягти його з землі. Але несподівано виросла перед нею Сукачиха.

— Ти не займай! Чуєш? Не займай тут нічого! Це тепер моя земля. Народ мені її дав,— сказала Марина, сміливо дивлячись в обличчя багачці. Давно її не бачила Софія. За цей час солдатка дуже змарніла. Бліда, змучена, вона мала вигляд людини, набагато старішої за свої літа. Немало, мабуть, зазнала Марина за цей час нужди, горя і всіляких злигоднів, які передчасно її постарили. Незмінними лишилися тільки очі, і світилися вони зараз холодним гнівом людини, яка зважилася на все. Ніколи ще такою не бачила її Софія.

— Ти живеш, дай і нам жити! — сказала Марина, ледве стримуючи лютю.— А то — погано тобі буде. Злі ми стали за війну, і ти нас не займай.

Несподівано для багачки Марину підтримали всі жінки.

— Примчала на рисаках... Буржуйка!

— Землі шкода? Кілочки зібралася висмикувати, супроти народу хочеш іти? Та хіба земля твоя?

— А чия ж? Ізаров мені її відписав. У мене на неї документи складені.

— І нехай ці документи у тебе зберігаються, а землю ми розподілимо... Так вирішив народ. Він тепер над усім господар.

— Хапуги прокляті! З жиру казяться. На горі та на сльозах наших вони своє щастя будують. Ось Лук'ян! Скількох солдаток скривдив? Скільки землі він прирізав собі? Живе зараз, мов поміщик, а нам що: пропадати з голоду?

— Почекай! Ми ще й до нього доберемось.

— Не слухай її, Андрію Степановичу, знай своє діло, міряй далі!

Софія дивилася на жінок: кожна з них вона добре знала, кожна ще зовсім недавно при зустрічах кланялась їй, а тепер оцих вдів і солдаток не пізнати. Софія не сподівалася на таку дружну відсіч і, дивлячись в обличчя Марини, відчула — кілочок, яким відмічено її ділянку, стоятиме на тому місці, де забив його дід Михей.

— По-доброму прошу вас, ідіть звідси. Ідіть з моєї сіножаті. Не накликайте па себе лиха.

Перед Софією стояла Марина, пов'язана старою хусткою. Кофта на ній теж стара, в латках, а спідниця — і в будній день, і в празники її носить.

— Ти, Софіє, вигнала мене з майстерні, а в мене троє дітей, чоловік на війні...

— А в тебе грошей кури не клюють,— знову підтримали Марину солдатки.— Горя ти не знаєш. Посиділа б у холодній хаті з малими дітьми — не те б заспівала.

— Чого їй у холодній хаті сидіти? У неї камін. Там вона свого кота гріє. Дітей не здатна мати, так хоч кота на руках погойдає.

— Розкажи краще, як на фронті з полковниками плуталась.

— Це діло темне, баби. Про такі любовні зустрічі не розповідають. Та й винуватити її не можна. Адже у них весь рід такий розпусний.

— Кілочки їй очі мозолять. У сиріт останній шматок хліба відняти хоче. А ще багачка...

— Так багачі ж — вони всі безсовісні.

— Мій чоловік загинув на війні, залишилися діти. Ти спитала мене хоч раз, як я живу, і що я їм, і як діти мої одягнені? А чоловік за вас, буржуїв, голову свою поклав. Ти заробляєш тисячі, а нам навіть картоплі немає за що купити. Дорожнеча страшена, грошей нема, а злидні з кожним днем дошкуляють все дужче. Як нам жити?

— Чуєш, Софіє, що говорять солдатки? Краще вже справді тобі поїхати звідси, поки не пізно. Сідай у свій фаєтон і прогуляйся... Ніколи нам. У нас своїх справ багато.

Марина явно сміялася з слобідської багачки. Не почувалось і крихти колишнього страху чи покірливості. Навпаки, очі її дивилися гордо й сміливо. А якась незрозуміла

сила, що таїлася в ній, дратувала Софію, викликаючи ненависть і дивне для неї самої відчуття остраху. З яким би задоволенням стьобнула вона батогом по цьому виснаженому обличчю солдатки, яка так глибоко образила її самолюбство і гідність.

Але вдарити не можна. Люди зараз же зімнуть її. Це зрозуміла Софія одразу і свою злобу надовго затаїла в серці.

Не говорячи ні слова, вона швидко пішла до тройки. Слободяни бачили, як свою злість зганяла багачка на конях, і вони, нещадно биті батогом, як навіжені, мчалися до слободи, залишаючи позаду густу й довгу хмару дорожньої пилуки.

Страшно було дивитися в спотворене гнівом обличчя Софії. Немов божевільна, летіла вона на тройці, розмовляючи сама з собою:

— А що, боїшся їх, боїшся? Вони все відберуть... І землю твою, і ліс візьмуть... і все багатство... Кілочок не зважилась витягнути. Марини злякалася? Прокляття!..

Софія не помітила, як з придорожніх кущів горішини на дорогу вийшов Трохим Іванович і, піднявши руку, хотів було зупинити тройку, що летіла, мов вихор.

— Софочко, спинися! Спинись!—закричав він, відскакуючи вбік, бо інакше його могли розтоптати коні.

Софія навіть не глянула на брата. Деякий час він біг слідом, сподіваючись, що вона, може, отямиться і підвезе його до слободи. Але, помітивши, як швидко віддалялася тройка, він спинився, погрожуючи вслід їй кулаком.

Софія не оглядалась. Вдома чекали її неприємні телеграми з інтендантства. В них повідомлялося, що договори анулюються і нових замовлень не буде. Софія, прочитавши телеграми, опустила в крісло.

"Що ж це починається?"

У великому дзеркалі відбилосся її розгублене обличчя. Стало душно. Розчинила вікно. Вулицею повертався з поля Трохим Іванович. Час од часу витирав хусточкою спітніле обличчя, прямуючи, очевидно, до її будинку. Софія покликала служницю й суворо наказала:

— Хто б не питав мене,— нікого не впускати. Я щось нездужаю.

Софії на цей раз справді було погано.

31

Кілька днів Софія не могла заспокоїтись. Старий Македон, якого вона раніше поважала, очолив бідноту. Ніколи не забуде вона того дня, коли, байдужий до її лайки, він спокійно виконував доручену йому громадську справу.

Була земля в Софії — і нема її зараз. Одібрати нарізані Ма-кедоном ділянки їй несила — не стало стражників, а самого пана пристава на базарі піймали жінки, побили, обкидали грязюкою, і він ледве втік від них. Більше його в слободі не бачили.

Люту злість затаїла Софія в своїй душі на всіх, хто користується тепер її землею, але особливо сильною була ця злість на столяра Македона і Марину. Софія ждала слушного випадку для помсти.

День і ніч горить тепер у неї перед іконами лампада. Софія сидить у кріслі, розглядає анульовані договори або, зачинившись у спальні, перелічує гроші, що взяла з

банку. Саме ці гроші тримають її, не випускаючи нікуди з дому. А брат Трохим, як і раніше, блукає під вікнами, і його чорної тіні стала ще дужче боятися Софія.

Вдень повз її будинок проходили солдати, що поверталися з фронту. З кожним днем у слободі їх ставало все більше. Софія якось на базарі чула сама, як один з них, зібравши навколо себе слободян, розповідав їм про війну, про буржуїв, про Гришку Распутіна. Говорив солдат так само нешанобливо і про саму царицю Олександрю Федорівну, німкеню з походження, яка займалася шпигунством, передаючи німецькому командуванню секретні відомості про Росію та її війська.

Слухала Софія й інших солдатів. Особливо вразив її один, безрукий, з георгіївським хрестом, який сказав, що ця війна непотрібна народові і що він на фронті чув більшовицьких агітаторів, і ті агітатори говорили про нову війну — громадянську, коли солдати із зброєю в руках, об'єднавшись з робітниками та селянами, підуть громити капіталістів, поміщиків, буржуїв. Не буде тоді їм, мовляв, кровопивцям, ніякої пощади від народу.

Слободяни жадібно сприймали такі розмови, а в Софії вони викликали тривожне передчуття якоїсь біди в майбутньому.

На базарі щоденно можна було бачити групи чоловіків, які розмовляли між собою про війну, про землю, про повалений царат. Люди немовби переродились, і звичайні буденні теми витіснилися темами * світових масштабів: про долю Росії, про нові порядки, що їх принесла з собою буржуазна революція.

Софію дратували такі розмови. Вона йшла додому і, просиджуючи годинами в своїй кімнаті, ніяк не могла забути всього того, що чула з солдатських уст.

Кожна постать у шинелі привертала тепер її увагу, нагадуючи про Якова. Багато солдаток, звільнених з Софіїної майстерні, кожного дня чекали на своїх чоловіків. У слободі навіть поширилася чутка, що цими днями через станцію проїжджатимуть ешелони з солдатами, які направляються до Петрограда. Слободяни вірили цим чуткам і майже щодня ходили за сім кілометрів на станцію, сподіваючись зустріти рідних і близьких людей. Дійсно, багато проїздило солдатів. Часом поїзди зупинялися всього на дві-три хвилини. Іноді щастило якійсь солдатці зустріти свого чоловіка, і такої щасливиці заздрила потім не одна жінка. Оточивши земляка, вони жадібно розпитували в нього про своїх чоловіків, але нічого певного не міг сказати їм солдат, тому що він був на іншому фронті і тепер, кинувши зброю, повертався з осточортілої йому війни додому.

Таких беззбройних солдатів проходило немало через слободу й сусідні села, викликаючи у жителів особливу цікавість і заздрощі. Не в однієї молодиці при появі солдатів завмирало серце у радісному хвилюванні й надії:

"Чи не мій ото Іван з війни повертається?"

Лле ближче підходив солдат, вітався до людей і йшов далі своєю дорогою. А ті, що чекали чоловіка, батька чи сина, заздрили тим сім'ям, які зустріли, нарешті, в рідній хаті найдорожчу для них людину.

Не хвилювали солдати тільки Софіїного серця. Нема війни — нема прибутків.

Одібрано в неї сіножаті. Тепер часто можна було бачити, як юрби селян ходили по полях, де столяр Македон відміряв ділянки.

Кожний день приносив Софії нові несподіванки й тривоги. Замкнувшись у своєму будинку і цим, як їй здавалося, відгородивши себе цілком від зовнішнього світу, вона шукала забуття в самотності й молитвах. У такі хвилини погляд її звертався до ікон, освітлених лампадою, а гарячі, сповнені глибокої віри слова летіли до бога, благаючи в нього захисту і спасіння від злих грабіжників, що так нахабно зазіхали на її добро.

У ящиках сховано, крім золота, ще десятки тисяч паперових грошей. Боязнь втратити їх була така велика, що Софія часто, обірвавши молитву, рвучко підводилась на ноги, оглядала кімнату, де вчувалося їй підозріле шарудіння. Але все стояло па своїх місцях. Нікого стороннього не було, а вона чомусь довго не могла заспокоїтися, схвильовано й нечутно ходила по кімнаті, нагадуючи загнану до клітки вовчицю. Ніколи ще жадність і страх не оволодівали нею в такій мірі, як у ці дні. Увечері вона не тільки не виходила з дому, але навіть не наважувалась стояти біля вікна, пам'ятаючи, що з вулиці невідступно стежить за нею брат. Хто знає, може, він добув собі зброю і влучною кулею заб'є її.

Часом їй здавалось, що схованого золота вже нема, і тоді Софія, ретельно перевіривши, чи замкнені всі двері, підходила до своїх тайників, виймала скриньки, наповнені доверху золотими червінцями. Тремтячими від хвилювання руками починала їх навіщось рахувати.

За дверима чи під комодом зашарудить миша, і Софія, здригнувшись, завмирає, прислухаючись до шурхоту. "Може, слобідська голота прийшла забирати в мене золото? Землю одібрали, можуть одібрати й гроші..." Вона швидко ховала скриньки. Часто тепер спадала думка, що треба б золото тримати не в кімнаті, а вибрати для нього надійне місце де-небудь у лісі й там закопати. Адже все може трапитись. Можуть у дім забратися грабіжники. Може Трохим прийти. Ключі в нього, напевно, є. Та, нарешті, розлючена біднота може будинок підпалити.

"Сховаю в лісі... Поїду на трійці й сховаю. Так буде надійніше".

Але думка про те, що за нею можуть стежити і все її золото потрапить до чужих рук, стримувала Софію від цього ризикованого кроку. Золото зберігалось, як і раніше, в потайних ящиках під кількома замками, і його цілість перевірялася майже щодня.

От і сьогодні Софія сама. Горить лампада. Світить у небі байдужий місяць. Його відблиски виграють на Ворсклі, мов живі вогні. Добре видно над рікою білі від рясного цвіту фруктові сади. Співають солов'ї. Софія прислухається до їхніх співів, і вони трохи заспокоюють її, викликаючи приємні спогади з незабутньої юності.

Хтось постукав у двері. Софія здригнулась. Всякий різкий чи несподіваний стукіт тепер лякав її. Підійшла до дверей і, не відчиняючи їх, спитала:

— Хто?

— Я, Софочко, відчини.

Софію немовби хто облив з голови до ніг крижаною водою. Вся завмерла від страху та моторошного передчуття якоїсь біди.

— Не бійся, Софочко, це я, Трохим.— І замовк, чекаючи, поки сестра відчинить двері.

— Не можу тебе впустити. Я роздягнена. Я лягаю спати.

— Тоді я завтра прийду.

— І завтра не приходь. Ніколи не приходь.

За дверима кілька секунд було тихо. Потім він пішов, і чути було з коридора його кроки, що віддалялися. А коли вони затихли зовсім, Софія подумала: "Що він хотів мені сказати?"

В ній розгорілася цікавість, але страх був такий великий, що вона все ж не наважилася повернути брата, і зараз через вікно стежила за його сутулуватою постаттю, що виднілася в безлюдному провулку.

"Чого він приходив? Може, хотів сказати щось важливе для мене?"

Але думка про те, що це був один із злочинних задумів його, заглушила в ній цікавість, породивши в душі нові підозріння, тривогу і страх.

Ні, не пустить вона його до кімнати нізащо в світі. Для чого їй ризикувати? Адже їй відомі його наміри, його чорні думки. Він може накинутись на неї і забити — чи то ножем, чи пострілом з револьвера — або просто кістлявими пальцями задушить її.

"Як він проник? Невже впустила його служниця?" Але служниці чомусь дома не виявилось, і це здивувало Софію, викликавши в ній роздратування.

"Як,— думала вона, метаючись по кімнаті,— залишити дім, не спитавшись мене? Та що ж це таке? Хто дозволив? Куди й навіщо їй потрібно було йти?"

Служниці не було довго, і повернулася вона дуже пізно із зборів, які проводив старий Македон. Софія накинулася було на неї з лайкою, але вперше на образливі слова хазяйки солдатка сміливо відповіла:

— Не дуже кричіть! Не лайтеся, а то піду до Македона пожаліюсь. Вам же гірше буде. Тепер є кому за нас заступитись.

Софія принишкла. Розгублений погляд її спинився на іконах, де блимав синій вогник лампади. Ледве чутно вона прошепотіла:

— Що ж буде зі мною далі?

32

Довгий товарний поїзд прикрашено зеленню й квітами. На багатьох вагонах висять кумачеві полотнища, а там, де їх нема, на всю довжину вагонів розгонисто, великими літерами написано крейдою гасла: "Долой войну!", "Долой десять міністров-капіталістів!", "Вся власть Советам!"

Багато станцій, полустанків лишилося позаду, і майже скрізь на їхньому шляху солдатів зустрічало населення, жадібно розшукуючи серед них своїх синів, батьків, братів.

Якщо ешелон стояв чомусь довше, ніж звичайно, солдати виходили на перон. Іноді завзятий вояка, сміливо обійнявши яку-небудь солдатку, виводив її. в коло й починав під гармонію танцювати.

Мелькали тоді спідниці, кофточки, хустки. Чулося грайливе верещання дівчат,

веселі жарти та примовки молодичь.

І так до першого дзвінка. Та вже, буває, далеченько від'їдуть солдати від станції, а розмови все ще не припиняються.

— Ось пошабашимо з війною, приїду потім сюди женитися. Дівчата тут гарні.

— А молодичі? Бачив, яку я підчепив? Не бабочка — вогонь. Навіть у жар мене кинуло від неї. З такою б поніжитися, га?

— Я так скажу,— озвався хтось із дальнього кутка,— звичайно, хороші баби є на білому світі, але кращих за наших, слобідських, не знайдеш. Правду я кажу, земляче? — звернувся солдат до Метелика, який сидів на нарах задумавшись.

— Га? Чого тобі?

— Дівчат, кажу, кращих за наших, слобідських, в цілому світі не знайдеш. Правда?

— Так, так,— неуважно відповів Метелик, думаючи про щось своє, найпекучіше. За всю дорогу він ні разу не вийшов на перон і, лишаючись у вагоні, тільки стежив звідти, як танцювали й веселились інші, сам же був до всього зовсім байдужий. Чим ближче під'їздили до рідних місць, тим сильніше зростали у ньому внутрішній неспокій і тривога.

— Що ти, Метелику, засумував? Все одно дружини в тебе, можна сказати, нема. Кудись до Сибіру загнали на каторгу. Синок, напевно, у якого-небудь хутірського куркуля корів пасе. Чого тобі журитися? Сім'я влаштована, а на свою тугу та на горе — плюнь, дунь, кинь лихом об землю — на душі стане веселіше. Якщо нам за всім сумувати — засохнеш, мов той сухар,— говорив солдат, найкращий танцюрист, який найбільше боявся поранення в ногу, бо тоді життя для нього буде, "як сажа".

До Метелика підсів Яків, глянув у очі, зрозумів його тугу, вгадав його думки.

— Не сумуй, друже, повернемось до слободи, по-новому жити почнемо. Ти ж чув, Софіїну землю одібрала біднота. І в Лук'яна — теж. А пам'ятаю, коли збирав я їх, найбідніших селян, і говорив їм, як треба діяти, боялися,— все розпитували, що їм за це буде. А земля в Софії, сам знаєш,— чорнозем! На такій землі завжди хороші хліба родять.

Проїжджали солдати повз станції, полустанки, міста і села, розповідали один одному про своє довоєнне життя, але найбільше розмови точилися навколо землі, що її почали відбирати селяни в поміщиків та багатіїв, не чекаючи декрету.

З дальнього кутка почувся голос Кузьми Сукачова:

— Чи вийдуть нас зустрічати? — Вставши з нар, глянув у куток, звідки озвався Гліб Колмиков:

— Мені можна спати. Мене нікому зустрічати. Правда, черничка сподобалась. Біля труни прапорщика Безсалога псалтир читала. Молоденька така, красива, але вона не прийде. Черничкам їхній устав забороняє зустрічі з мужчинами.

Хтось, жартуючи, порадив:

— А ти, Глібе, без уставу дій. Вони, черниці, добрих хлопців дуже навіть поважають. А коли й трапиться якийсь гріх — замолять. Вони на це діло майстерниці — гріхи замолювати.

— Води б напитися. Фляга моя порожня,— сказав Метелик, ні до кого не звертаючись.

— Скоро станція. Кажуть, десять хвилин чи навіть довше стояти будемо. От і набереш. Вода тут добра. До війни я бував у цих краях. В економії працював на цукровому заводі. Завод тут знаменитий. Садів багато. Завжди, бувало, на базарах і на станціях яблук — гори.

Незабаром показався димар цукрового заводу, величезні бурякові плантації, а ген там за ними ледь виднілося село, завітчане фруктовими садами.

— Савелію, чуєш? Вставай яблука їсти,— термосив Кузьма свого друга, і той, прокинувшись, спокійно перепитав:

— Яблука? Та я, сказати тобі правду, не дуже їх поважаю. Ось коли б молочка парного,— молочка я б випив.

— Тут ми всього дістанемо.

Поїзд зупинився. З вагонів вискакували солдати, бігли за одноповерхову будівлю станції, де стояли селянки з яблуками, грушами, молоком, хлібом, пирогами...

— Ей, держи, держи його! — гукала жінка, і Метелик побачив хлопчика, за яким погналося кілька чоловік. Впіймавши, вони почали одразу його бити.

— Де воно взялося, прокляте! — кричала молодиця, тримаючи в руках одібраний у хлопця шматок добре засмаженої курки.— Яблука в садах обтрушують, тут тягнуть з корзин! Повбивати їх, падлюк!

— Такий не тільки з корзини, а, чого доброго, і гаманець з кишені поцупить.

— Провчити його!

— Щоб іншим не кортіло^

— Бий його, негідника!

— Глуши!

Хлопчика жорстоко били, доки не впав він, знесилений, людям під ноги.

— Хоч би здохло, прокляте! Життя від них немає. Б'ють їх, а вони живучі, мов кошенята. Дайте йому гарненько, іще, іще! — заохочувала молодиця, але помітивши перед собою Метелика, люб'язно запропонувала йому: — Може, солдатик курятини покуштує? Недорого. Жирненький шматочок.

— Не смійте бити хлопчика! — закричав Метелик.— Не смійте!

Люди розступились. На землі лежав босоногий підліток, затуляючись від ударів чорними, давно не митими руками.

Його вже ніхто не бив, а він, зіщулившись, все ще лежав у пилюці. Метелик взяв хлопчика за руку, і той застогнав:

— Не бийте, не бийте, дядечку! Я більше не буду. Не буду...

Метелик підвів його на ноги, і всі побачили, як в очах солдата засвітилися здивування й радість.

— Володю! Синоч!..

Обличчя хлопця було спотворене пилюкою й кров'ю. Розгубившись, він кілька секунд стояв мовчки, потім кинувся до солдата, чорними рученятами обхопив батькову

шию. Солдат, з очима, повними сліз, обіймав сина, дивився на людей, що перед цим били хлопчика, і вони одвертались, вражені несподіваною зустріччю батька з сином, відходили геть, соромлячись своєї недавньої розправи.

— Ходімо, синку, води дістанемо, обмию тебе, з собою візьму... Разом... Тепер ми вже будемо разом.— І він повів Володю до крана з водою. їх проводжали співчутливими поглядами, і навіть ті, що за хвилину перед цим бажали хлопчикові смерті, зараз говорили щирі, теплі слова.

— Бачиш, де його батько? А мати, певно, померла. Ось воно й виходить... Нема куди хлопчикові голову прихилити. Ні батька, значить, ні матері. Мимоволі красти почнеш, щоб з голоду не загинути. Даремно хлопчика так побили.

— Нічого, присохне, як на цуценяті... Радість для нього яка — батька зустрів! Рідного батька!

У вагоні з'явився ще один пасажир. Суворий і мовчазний Савелій подивився на Володьку, посміхнувся в бороду, ласкаво сказав:

— Нічого, синку, поїдеш з нами. Ми тепер кривдити тебе нікому не дозволимо.— І він, витягнувши з кишені велике рум'яне яблуко, дав його хлопцеві.

— їж, малий, та не падай духом. Я теж ось молоком підкріпився: смачне на цій станції молоко, дешева,— і він знову ліг, а Метелик, вийнявши з речового мішка шмат хліба, дав його синові, розшукав потім завалящу грудочку цукру — теж віддав Володі. Той з жадністю їв хліб, позираючи на батька підбитим, криваво-фіолетовим оком.

— Ви, тату, додому плітуєте? — спитав хлопчик, і Метелик здивовано глянув на сина.

— Як ти сказав? Плітуєте? Це ж хто тебе навчив таких слів?

— А шпапа,— відповів Володя і, трохи зніяковівши, пояснив: — Хлопці такі, безпритульні.

Син, наївшись хліба, ліг і швидко заснув. Зворушений сидів біля нього Метелик і, ні до кого не звертаючись, говорив:

— Сина ось зустрів, а дружина... Може, в Сибіру, може, в тюрмі померла — нічого невідомо. Адреси нема, і звісток від неї ніяких. Де її шукати? В кого питатися?

— Спитаєш у Софії Ізарової. Без її участі тут діло не обійшлося. Спитаєш у неї добре — скаже... Вони, буржуї, тепер стали полохливі і солдатів побоюються... Все тобі скаже.

Поїзд мчав степом. Вдалині кружляла галич. На обочинах дороги мелькали телеграфні стовпи, а на проводах де-не-де чорніли самотні яструбки.

Солдати товпилися біля розчинених дверей. Ще кілька перегонів — і вони під'їдуть до невеликої слобідської станції Но-воборисівка, де, очевидно, багатьом із них пощастить зустрітися з своїми рідними. Майбутня зустріч хвилювала солдатів.

— Чи знають у слободі про наш ешелон? Чи вийдуть нас зустрічати? — хвилювався Кузьма Сукачов, не відриваючи очей від тополь, що ховали в своїй зелені маленьку станцію.

Минули будку залізничного обхідника. Блиснула Ворскла, звиваючись у берегах,

що позаростали очеретом, вербами та лозою. На маленькій "душогубці" плавав рибалка, закидаючи сіть; на березі якась жінка полоскала білизну, а потім вибивала її дерев'яним праником.

— Риба в нашій річці водиться добра. Як закінчимо війну та зостанемося живі, приїжджай тоді до мене, Савелію, гостювати. Смачною юшкою тебе почастую.

— Приїду. Я люблю молоко, люблю юшку з окунів. А коли до юшки чарка горілки знайдеться...

— Знайдемо. Моя Марина дістане.

Через кілька хвилин поїзд підійшов до станції. Ще з вагона побачив Кузьма Сукачов багато знайомих облич, але серед них не було Марини. "Що ж це вона... Не знала, чи що? Майже всі солдатики прийшли, а її нема. Може, знову дома якесь нещастя трапилось?"

Яків Македон, не чекаючи, поки поїзд спиниться зовсім, зіскочив на ходу, і мати першою кинулась до нього в обійми. Стояв на пероні дід Михсії, приглядався до солдатів, сподіваючись зустріти Тереня.

— Дідусю, здрастуйте! — почув він знайомий голос і дуже здивувався, коли перед ним немов із землі виріс молодий, ставний солдат, зовсім не схожий на Тереня.

— Ви що, дідусю, не впізнали мене?

Дід Михайл заморгав очима, губи йому затремтіли, очі налились сльозами.

— Он який ти став. Ну, здоров! — і, перехрестившись, обійняв молодого друга. — А мені кажуть у слободі: "Діду, чуєте, наші солдати з війни повертаються, ходімо на станцію". Пішки б не дійшов. Підвезли мене сюди добрі люди. І я бачу — правду говорили. Ось і тебе зустрів. — Михайл витирав пальцем сльози, дивився на Тереня, дивувався, як швидко той виріс і змужнів на війні за ці роки. — А я все хворію... Сил нема. Ходити мені важко. Мабуть, скоро помру. — В словах його не було й крихти страху, коли він говорив про смерть, яку ждав спокійно, готовий зустріти її неминучий прихід. — Гостинець ось тобі приніс. — Терень тільки зараз помітив у дідусевих руках маленький вузлик з яблуками. — Ти їж, вони смачні.

Недалеко від них стояв Яків Македон з батьком і матір'ю. Підійшов до них і стривожений Кузьма Сукачов.

— Моеї Марини не бачили?

— Як же, їхала на підводі з дітьми, повинна десь тут бути. — і далекозора Македониха одразу розшукала свою сусідку. — Біля палісадника твоя Марина. Он, дивись, сидить на лавочці.

Кузьма побіг до неї.

Марина дуже хворіла і після хвороби ще не могла ходити. Боязко тулилися до неї менші діти. Та яка ж то була для них радість, коли старшенький синок вигукнув: "Тато!" — і вихором помчав назустріч. Слідом за ним побігли менші брат і сестричка, але спинились в нерішучості, очевидно, не впізнавши батька.

Кузьма перецілував дітей, підійшов потім до дружини. В очах її світилася радість. На блідому, дуже схудлому обличчі загорівся рум'янець.

— Повернувся...— І губи в неї затремтіли, потягнулися до нього гарячі руки, обняли... Але в цю радісну, здавалося б, хвилину зустрічі щось підкотилося раптом до її горла, і Марина заридала.

— Бачу... гірке життя в тебе.— Він обіймав її, ніжно гладив голову, цілував мокрі від сліз щоки.

— Слава богу, повернувся не калікою. Жити будемо... Дітей ростити будемо...— і, полегшено зітхнувши, вона додала: — Де ж твої пожитки? Збирайся... Багато солдатів повернулося з фронту до своїх родин, а я за тобою вже очі прогляділа — все нема й нема.

Підійшов до них Савелій, привітався з Мариною, поклав на лавочці речовий мішок Кузьми.

— Ти що ж це, своє добро па згадку мені залишити хочеш?

— Савелій...— сказав, звертаючись до дружини, Сукачов,— мій найкращий друг. Я з ним...

Паровозний гудок заглушив голос Кузьми.

— Попрощаємось...— і Савелій простягнув бойовому товаришеві сильну руку.— Дякую тобі, Кузьмо... За все дякую.

— І тобі, Савелію... Ось обживемося трохи, в гості приїжджай, зустрічатиму тебе, як рідного брата.

— Добре.

Обнялися фронтові друзі. Поцілувались тричі, потім Савелій сказав:

— Може, ще й побачимось коли-небудь. Прощай!

Він не міг уже догнати свій вагон і ледве встиг ускочити в останній. Стоячи біля розчинених дверей, Савелій довго дивився на маленьку станцію, що поволі зникала в густій зелені тополь.

Поїзд мчав далі, на північ.

33

Метушилися візники, одв'язуючи коней. На кожний віз сідало по кілька пасажирів.

На першій підводі їхав Яків Македон з батьками і Глібом Колмиківим. Ніхто не знав, які думи тривожили в цю хвилину душу колишнього наймита. Хто дасть йому притулок? Невже знову доведеться йти батрачити до Лук'яна Безсалога? Мовчазний і зажурений сидів Гліб на підводі.

— Як себе почуваєш? Не поранили тебе в боях? — звернулася до нього Македониха.

— Ні, обійшлося без поранень.

— А до кого ж ти зараз?..

Гліб подивився їй в очі, нічого не відповів, схилив голову. Добра Македониха зрозуміла все і тут же запропонувала йому:

— А ти у нас лишайся. Поки що будете жити з Яковом у світлиці, а там щось гуртом придумаємо. Чуєш, Андрію, візьмемо Гліба до себе в хату?

— Звичайно, візьмемо,— відповів старий Македон, а молодий спитав, обіймаючи фронтового друга:

— Чого зажурився, Глібе? Чув? Жити будемо разом. Навчимо тебе столярного ремесла.

— Навчимо. Мав я учня — Пимона Базалія. Сам він уже майстрував столи, стільці. Навіть самостійно замовлення приймав. І тебе навчимо. Потрібно тільки бажання та зірке око до роботи, тоді все як по маслу піде. Правду кажу.

— Я б хотів... столяром.

— Зробимо! — упевнено пообіцяв йому старий Македон, а Яків спитав у батька:

— Не повернувся Пимон з тюрми?

— Нема. Даремно страждає людина, за чужий гріх страждає.

Густа пилюка, що нависла хмарою, заважала солдатам розмовляти. Повеселішав Гліб Колмиков. Він вдячний Македонам. Давно хотілося йому навчитися столярного ремесла, і ця давня мрія тепер здійсниться. Настане такий час, коли він, зробившись добрим майстром, заробить собі грошей, збудує хату, одружиться з хорошою дівчиною, щасливо житиме.

— А це дуже важко — столи майструвати?

— Всяке ремесло здається важким, поки ним не оволодієш як слід. Навчимо. Будеш добрим майстром.

На другій підводі їхали Марина з дітьми, Кузьма і сусіда. Марина мовчки дивилася на чоловіка променистими очима, сповненими безмежного щастя. Кузьма ловив цей погляд, відповідав на нього посмішкою. Але серце його стискалося від жалю до дружини. Оцією ж дорогою проводжала вона його на війну. Була тоді Марина молода, сильна, здорова. І ось якою вона стала тепер. Від її колишнього здоров'я не лишилося й сліду. Мовчки сиділи на возі діти.

І кожного разу, як тільки погляд його падав на їхні безкровні, змарнілі обличчя, душу охоплював пекучий біль.

"Рідні мої... діточки мої", — намагався не дивитися зараз на них, почувавши, що може заплакати, а йому не хотілося, щоб діти бачили його сльози.

Одвернувшись, він розглядав рідні місця. Ось знайомі вітряки на краю слободи привітно махають крилами. Так само, як і до війни, блищать у промінні сонця своєю позолотою куполи церкви жіночого монастиря "Тіхвінська пустинь". Майже до самої річки тягнеться, вкриваючи гірські схили, ізаровський ліс. Ось уже з'явилися перші слобідські хати, ще обшарпаніші й бідніші, ніж до війни.

Неприємно вразили Кузьму розшиті покрівлі на хлівах, поламані тини, напівзруйновані паркани. Вбогість, безпросвітне горе були постійними супутниками більшості слободян. Та найдужче вражав вигляд дітей. Вони вибігали з дворів на дорогу, обірвані, голодні. Ось найменшенький серед них чомусь одразу ж причепився до підводи, на якій їхав Кузьма, і, простягаючи до нього немиту ручку, жалібно прохав:

— Дядечку солдатику, дайте мені хоч отакенький шматочок хлібця або сухарик. На раз укусити.

Кузьма вийняв з речового мішка сухар, дав його хлопчикові, і той, зупинившись, почав його жадібно гризти.

— Наші діти не просять, Марино?

— Пробували милостину збирати, та не дають. Багато зараз сиріт під вікнами ходить.

На останній підводі їхав Метелик з Володькою. Хлопчик дуже хотів побачити товаришів, яких залишив у слободі. їм він розповість про своє подорожування за ці роки, про те, які міста бачив і в яких селах промишляв з своєю братвою. Але не стане пригадувати Володька тих холодних ночей, коли, не маючи притулку, він спав на базарах, десь під рундуками або в ящиках для сміття, коли голодним викрадав у торговок чи хлібину, чи шмат м'яса, чи кільце ковбаси, і, якщо не встигав утекти в надійне місце, його ловили й нещадно били. Ніколи не забуде Володька тих днів, сповнених злиднів, лиха й постійного відчуття голоду.

Його увагу приваблювали зараз знайомі поля, всіяні рідкими копами небагатого врожаю, безмежний простір неба з білими купчастими хмарами, що нагадували величезні снігові гори.

Поруч сидів батько. Він позирав на передню підводу, стежив за Кузьмою, його дружиною й дітьми і заздри їм. Як приємно було б Метеликові, коли б на станцію разом з іншими солдатками вийшла його дружина, і вони б оце так само, як і Кузьма, обоє щасливі поверталися зараз додому. Та, на жаль, такого не трапилось, і що далі, то сильніше оволодівало ним почуття тяжкої, непоправної втрати.

Ось уже видно берези, де він прощався з нею востаннє, вирушаючи на війну. Але, під'їхавши ближче, побачив, що зеленіла тільки одна береза, а другу вже хтось зрубав, і від пенька встигла вирости густим кущем буйна порость.

Метелик, не відриваючи очей, дивився на березу. Згадки про минуле ятрили йому душу. Про все, що трапилось в Софі-їному домі, він дізнався від Якова Македона і був глибоко впевнений, що дружина інакше діяти не могла, захищаючи свою честь. Він, Метелик, зробить все можливе, щоб розшукати її, звільнити з тюрми, повернути додому.

Як важкі грозові хмари закривають голубизну неба, так невеселі думки затьмарювали в душі Метелика радість повернення до рідного дому, де він знайде тільки запустіння, де кожна річ щоденно нагадуватиме йому про любиму дружину.

Тяжко... І, щоб хоч трохи розвіяти свої думки, Метелик звернувся до Тереня:

— Не втомився? Може, сядеш до нас?

— Нічого, я пішки пройдуся, недалеко,— і він, ні на крок не відстаючи,— йшов собі далі. Його солдатські чоботи зробилися вже зовсім сірими від пилуки.

Підводи завертали у вулички і провулки. Солдатів зустрічали люди. Лунали радісні крики, але чути було й ридання вдів, чиї чоловіки не повернулися з війни, поклавши свої голови на полі бою.

Кілька підвід попрямувало до базарного майдану, щоб потім, переїхавши через міст, потрапити на Ковалівку, де жили Македонії, Сукачови, дід Михей. І коли підводи звернули в рідну вулицю, Македониха першою помітила Таню, що гралася біля двору з дітьми. Але досить було їй побачити воза, на якому їхала бабуса, як дівчинка,

покинувши гру, босонога, бистра і спритна, помчала назустріч.

— Дядечко Яків! Дядечко Яків приїхав! — кричала Таня, і оченята її блищали, мов зірочки. Скільки було в них нестримної хвилюючої радості, щирого захоплення!

Яків простягнув до неї руки, піймав її, посадив на воза, але дівчинці швидше хотілося розказати про незвичайну новину.

— Бабусю, от і не вгадаєте, хто до нас приїхав. Ага, не вгадаєте! — вона, хитрувато примруживши оченята, спитала: — Знаєте, хто? Тато і мама повернулися,— бачите, у палісаднику сидять, на вас чекають. І тато вже нікуди тепер не поїде. їх випустили з тюрми зовсім... А мама мені бубликів привезла і дала солодкий пряник, смачний-смачний пряник.

Скочив з воза Метелик. Він чув, що розповідала Таня, і, обганяючи підводу, побіг до Македонового двору.

Із палісадника назустріч вийшов Пимон. Його важко було пізнати. Він дуже постарів. Скроні й бороду вкрила густа сивина. Поруч нього стояла виснажена, змарніла Поля.

Привітавшись, Метелик спитав:

— Ти, Пимоне, не зустрічався... Де вона?.. В якій тюрмі... дружина моя?

Пимон глянув Метеликові в очі, нічого не сказав, схилив голову.

— Ти що? Ти говори... говори все. Хочу правду знати...— і, помітно бліднучи, він вимовив страшне для себе слово: — Померла?

— Померла...— тихо відповів Пимон.— На тюремному кладовищі поховали.

Метелик ні про що більше не розпитував друга. Все потемніло в нього перед очима. Не пам'ятав, як опинився на вулиці, як дійшов до своєї хати і, побачивши на дверях заіржавілий замок, спинився.

— А ключа я загубив... Ключа нема,— боязко сказав Во-лодька, тримаючи в руках батьківську шинель і речовий солдатський мішок.

Метелик зірвав замок, переступив через поріг нежилої, спустілої хати, важко сів біля стола, дивлячись в одну точку.

— Ну, ось і не повернеться вже... Ніколи не повернеться твоя мама...— сказав він якимсь чужим тремтячим голосом.

І, раптом одвернувшись, гірко, невтішно заридав. Володька дивився на батька широко розкритими очима, відчуваючи, що сталася якась страшна, непоправна біда. Дивився і мовчав.

Сонце схилялося до обрію. Десь бриніла, потрапивши в густе павутиння, муха.

34

У затінку жовтої акації стоїть Софія, дивлячись на міст, по якому йде високий, ставний чоловік. Чорні шаровари на ньому заправлено в хромові чоботи, голуба сорочка підперезана шовковим поясом з китицями. Тільки не в'ється, як у минулі роки, з-під околиша новенького картуза буйний чуб, звисаючи над карим оком.

Повертає Яків з мосту на дорогу, і невідомо, чи зупиниться він, побачивши її, Софію, чи, холодно привітавшись, пройде повз неї, мов чужий.

Софія не зводить з нього очей. Серце її б'ється дужче, ладне вирватися з грудей, вся вона поривається назустріч йому, любимому, жаданому...

— Господи,— шепоче вона,— що ти робиш зі мною. Він завдає мені стільки горя, неприємностей, а я все ще люблю його.

І мимоволі пригадалося їй в цю хвилину, як три роки тому повертався Яків з лісової гулянки ось цією ж дорогою. Ніколи не забути Софії того безумного вечора, коли вона каталася разом з ним на тройці, ризкуючи кожної секунди розбитися на смерть.

І не забуде вона маленької лісової поляни, де він голубив її, жадібно цілував. Сп'яніла від пристрасті, вона обіймала Якова, найлюбимішого, і була щаслива, вдоволена, як ніколи в житті.

Та це все лишилося у минулому, мов сон.

Яків знову повернувся додому і, здається, надовго.

Софія цілу ніч провела у млосному чеканні, не стуливши ні на хвилину очей. Ждала Якова ввечері, ждала опівночі,— він не прийшов. І коли вже на сході почала займатися яскрава зоря, тільки тоді втомлена й ображена Софія лягла спати.

Яків не провідав її ні на другий, ні на третій день. Даремно писала вона йому записки, запрошуючи до себе в гості. Він залишався байдужим до її запрошень. Це дратувало Софію.

"Невже він розлюбив мене, розлюбив назавжди, і в його душі лишилася до мене тільки ненависть... Ненависть до буржуйки..."

Але вона одганяла геть такі думки. Їй здавалося, що Яків любить її, як і раніше, і досить залишитися з ним на самоті, як він знову буде її обіймати, голубити, цілувати... Адже вона зараз не така багата. Одібрали в неї землю, одібрали ліс.

Одна лише згадка про це викликала в Софії шалену лютю до людей, які так жорстоко її скривдили. Але вона розуміла: люди ці самі не відважилися б займатися самоуправством на її землях. Яків у всьому винний. Він збирав бідноту, він учив, як треба діяти і що робити.

Почуття любові боролось в пій зараз з почуттям ненависті до нього, фронтовика, який завдав їй стільки горя, посягнув на її матеріальне благополуччя.

Вона не може ані забути, ані простити такої кривди й образи, і це нове почуття раптом перемогло в ній любов.

Ні, не хоче вона не тільки вітатися з ним, а навіть бачити його. Софія одійшла геть від різьбленого парканчика, а Яків, минувши Софіїне подвір'я, пішов собі далі, до базарного майдану, на якому височіла церква.

За церквою синіло озеро. Плавали на ньому виводки домашніх гусей і качок, невтомно кумкали жаби, літали, черкаючи тонкими крилами по воді, бистрі невловимі ластівки.

35

На просторому майдані людно, мов у ярмарковий день. Біля невисокої трибуни, прикрашеної гіллям сосни та червоним прапором, рясніли солдатські гімнастюрки.

Яків трошки запізнився на мітинг і, вибравши для себе зручне місце, сів.

На трибуні стояв високий лисий чоловік з лакованим ціпком у руках. Він часто поправляв пенсне й вигукував тонким, жіночим голосом:

— Я аптекар. Я, чи бачите, знаю свою роботу і знаю, що буває погано, коли нетямущі люди беруться за справу, яка, чи бачите, їм не під силу. Да-с! Який результат може вийти? Курйозний. Вчора привозять до аптеки жінку. У неї порізана рука, на лобі лисніє сиза гуля. "Що трапилось?!" — запитую я в потерпілої. А вона слова не може вимовити. Жінка, як тільки надходить вечір, нічого не бачить. У неї куряча сліпота, і, щоб її вилікувати, сусідки, чи бачите, вели її під руки, а потім взяли та й штовхнули у глибокий рів, куди скидають сміття. Що, спитаю я вас, громадяни, коли б курячу сліпоту лікувати таким способом? Ми б, чи бачите, скалічили немало людей! Да-с! Загомоніли слободяни, запитуючи один в одного:

— Чия ж то жінка?

— Хто ж його знає. Не сказав... Може, ще скаже.

— А наша Маруся теж хворіла на курячу сліпоту, так їй давали їсти печінку, і зараз все в порядку.

— Тихше... Нічого не чути.

— Я зробив перев'язку,— продовжував аптекар.— Я, чи бачите, допоміг людині. Але для чого я розповів вам про цей випадок? А для того я розповів, щоб застерегти вас. Народ наш, чи бачите, темний. Куряча сліпота лежить на ньому, як каїнова печать. Вся країна зараз нездужає на цю хворобу. І хіба можемо ми доручити темним, неосвіченим людям лікувати нашу нещасну Росію? Ні, не можемо. Її можуть вилікувати тільки такі впливові й досвідчені політичні діячі, як Гучков, Родзянко. Тільки вони, чи бачите, покликані керувати країною і мають право засідати в Установчих зборах. Да-с!

Востаннє поправив на носі пенсне в золотій оправі і, спираючись на ціпок із срібним набалдашником, зійшов з трибуни.

— А ловко приплів курячу сліпоту.

— Теж, видно, хлюст,— озвався непоказний на вигляд солдат, одягнений в захисного кольору вицвілу під сонцем гім-настьорку і такі ж шаровари, засунені в юхтові чоботи. Маленькі зіркі очі його стежили за аптекарем, і в них виблискували недружелюбні вогники.— Чи бачите... Тільки вони, тільки вчені... Чули ми отаких типів на фронті. Говорить, як меншовик. Ми-то вже знаємо, куди вони гнуть, куди завертають.

— Слово має священик Успенської церкви отець Віталій,— оголосив головуєчий на мітингу Кузьма Сукачов.

На трибуну випхався піп у чорній довгій шовковій рясі. Вона вся так і лисніла під сонцем, особливо ж горів під промінням позолочений хрест на срібному ланцюжку. Священик, глянувши на церковні куполи, перехрестився й почав:

— Православні християни! Я хочу нагадати вам євангельські заповіді: "Не вбий, не украдь". Християни, три роки ллється кров, три роки наш народ зазнає всіляких злигоднів і мук. І коли б зібрати всю кров, пролиту на полях брані, коли б зібрати воедино всі сльози солдаток, матерів та дітей, були б моря крові і ріки сліз. І горе

спіткає той народ, який захоче проливати знову братню кров. Ми всі, люди,— брати. Але в нашій країні є нехристи, євреї. Це вони придумали таке... Вони розшукали якогось там Леніна і в заплomboваному вагоні привезли його до нас з Германії, щоб сіяти в народі смуту, неслухняність, розбій...

— Брехня! Ленін — вождь робітничого класу і всього трудового народу,— вигукнув з натовпу Яків, але піп тільки позирнув у його бік, нічого не відповів і так само гаряче продовжував:

— І оцеї Ленін хоче посварити християн, багатих з бідними. Він підбурює бідних іти війною проти багатих. Насувається небачена гроза, страшна гроза. Темний народ умовляють братися за зброю. Хай буде проклятий той, хто підведе руку на свого брата во Христі! Хай блискавиця спалить його дім. І, якщо він має дружину й дітей, хай страшна хвороба забере їх всіх у кромішній ад, і хай сам він, як прокажений, у струпах валяється на дорозі. Ніхто йому, знеможеному спрагою, не подасть води, і ніхто не прийде на допомогу, бо він буде проклятий богом і людьми. Возлюби свого ближнього, а не підіймайся на битву з ним тільки тому, що він багатий, а ти бідний. Треба поважати чуже добро і воздавати богові — боже, а кесарю — кесарева.

— А бідний, батюшко, хай, значить, суху скоринку гризе? — кинув уїдливу репліку якийсь солдат біля трибуни. Але піп продовжував своє:

— Ми знаємо, на які діла підбивають вас, солдатів, німецькі шпигуни. Вони хочуть посварити руських людей між собою, посіяти недовір'я, смуту, внести в нашу сім'ю розбрат, заморити нас голодом. Тому ми всі, увесь народ, повинні добре подумати, яким же шляхом іти нам далі? І я кажу: є такий шлях, єдино вірний, правдивий, як слово боже,— це Установчі збори. Туди ввійдуть багаті, ввійдуть і бідні на рівних правах. Вони разом вершитимуть долю народу. Тільки в цьому єднанні наш порятунок, наш добробут, наш спокій. Але поки скличуть Установчі збори, ми тут у себе повинні вибрати таку раду, куди б увійшли багаті й бідні, щоб разом вони, як брати во Христі, вирішували мирські діла. І хай допомагає їм бог! Амінь!

Піп знову перехрестився, потім вийняв з глибокої кишені рясни носову хусточку, витер нею вкрите потом розчервоніле обличчя. Хтось подав йому руку, і попівська ряса зникла в натовпі.

На трибуну вийшла жінка в сірій кофточці, чорній спідничині, пов'язана дешевою хусткою. Загомонів народ.

— Дивіться, баба... Невже до мужиків говоритиме?

— Чудеса на світі.

— Бабу випускають. Адже у них, у бабів, відомо: волосся довге, а розум...

— Що вона може путнього сказати?

— Державні питання вирішує. Збожеволіла молодиця.

— А ви хотіли, щоб ми тільки біля печей порались та пелюшки прали? Ні, жінки тепер рівні права мають з чоловіками — зрівняли нас, слава тобі господи.

— Чия ж вона, така смілива молодиця?

— Не пізнав хіба Марини Сукачової?

Вона була першою у слободі жінкою, яка відважилася виступити на трибуні. Тому так притихли люди, і багато молодих і чоловіків, що сиділи на траві біля озера, звелися на ноги, підійшли ближче, щоб можна було краще чути кожне її слово.

— Що ж я вам скажу, солдати і солдатки? Я темна, неписьменна жінка. Важко мені з ученими людьми сперечатися. Але хочу я розповісти всім, як жили ми, солдатки, без своїх чоловіків і як допомагав нам батюшка Віталій,— передихнула Марина, підвела голову, і очі її засвітилися рішучістю.— Довго мовчала я, а тепер скажу! Хай усі солдати знають. Ось біля трибуни стоїть молодиця,— повела Марина рукою в бік красивої, але бідно одягненої жінки.— Чоловіка її забито на війні. До кого піти за порадою? Пішла до попа — отця Віталія. Він головою значився тієї комісії, що повинна була б допомагати сім'ям воїнів. Прийшла, плаче, просить панахиду відслужити, а піп що їй запропонував? Ну, вийди на трибуну, молодице, не соромся, скажи сама. Хай тебе всі люди послухають...

Але солдатка, згоряючи від сорому, не знала, куди подітися.

— Не піду на трибуну... Що ти, Марино, я боязка...

— Тоді я за тебе скажу, а ви послухайте. Замість того, щоб утішити молодицю, допомогти їй чим-небудь, батюшка почав запрошувати її до себе на ніч... "А панахидку,— каже,— навіщо служити? Грошей у тебе нема, платити нічим, а убієнного із землі все одно не підіймеш".

— Бреши вона! — вигукнув піп, багровіючи від сорому і злості.— Не запрошував її до себе... Вигадала... Все сама вигадала.

Сколихнувся, загудів майдан голосами:

— Хіба можна так батюшку ганьбити?

— Грішнице, побійся бога, твоїми устами говорить диявол.

— Випустили бабу... На все життя себе осоромить...

— Нічого, хай розповідає... Хай знає народ, які вони, оці пастирі божі, розпусники...

— Вони можуть... Вони такі... Що ченці, що попи, з жиру казяться. На бабів вони дуже ласі.

Марина не розгубилась і не зійшла з трибуни.

— Не брешу я. Все було так, як оце вам розповідаю. Не пішла молодиця до нього на ніч і панахидки не відслужила по убієнному чоловікові. А натерпілася вже потім лиха з малими дітьми — не доведи господь! Та хіба вона одна? Всі ми, солдатки, знаємо, які багаті добрі до нас, бідняків. І ми, батюшко, не хочемо так більше жити. Перед богом ми всі рівні — і багаті, й бідні. Так нехай же і на землі буде така ж рівноправність. Якщо діти багатів їдять білі пироги, то нехай і наші діти покуштують булочки. А то Софія Ізарова собаку котлетами годує, а ми дітям нашим по шнурочку хліб одміряємо. А скільки їх померло за цю війну? З голоду пропадали діти, а хто нам допоміг? Ніхто. І не допоможуть нам багаті, а допоможуть Ради. Хай там будуть і не вчені люди,— вони навчатися потім,— але всім заправляти повинні наші люди, бідні люди, ті, хто трудиться. Вони добре знають, що таке горе і злидні. Всі гуртом ми будемо боротися за те, щоб нам краще жилося, щоб перестали так часто носити маленькі гробики на

кладовище.

І далі Марина не змогла говорити. Голос її затремтів. Кінчиком хустки вона витерла сльози, що несподівано набігли їй на очі.

— Що ти, Марино? Кріпися... Хіба можна? — шепнув їй Кузьма.

Він був гордий за свою дружину. Он скільки їх, солдаток, зібралося на майдані, а жодна з них не відважилася виступити перед народом. А Марина виступила і так складно говорила.

Він провів дружину з трибуни ласкавим, люблячим поглядом і вже потім заглянув до списку. На черзі був Лук'ян Безсалий. Не чекаючи, поки Кузьма надасть йому слово, він вийшов на трибуну, зняв картуза, широкою долонею витер спітніле обличчя.

— Коли послухаєш ось таких солдаток, як Марина, так просто бери мішки, іди в свої засіки і насипай їм крупчатки, бо вони теж хочуть їсти білі пироги. Тепер, мовляв, воля і рівноправність. Народ, можна сказати, в основі захитав монарший трон, скинув царя, забрав поміщицькі та монастирські землі. Все це так. Але хто дав право у будь-кого відбирати його труд? Хіба ми, багаті, заважаємо вам теж стати багатими? Ми зуміли розбагатіти, і ви багатійте, якщо, звичайно, зможете. Правильно я кажу, граждани? — звернувся Лук'ян до своїх прихильників і однодумців, але несподівано натрапив на розлючену відсіч слобідської бідноти.

— Ти грабіжник. Скільки солдатських наділів захопив? Скільки солдаток скривдив?

— Повний двір коней.

— Та хіба в нього тільки коні? А корови, а свині, а вівці? Поміщиком став.

— На сльозах наших та на горі нашому своє багатство нажив.

— А хто ж вам заважає наживати? — огризнувся Лук'ян, злобно оглядаючи бідноту.— Зумійте й ви... Спробуйте, а ми подивимось, що у вас із того вийде. Тільки я скажу — не піл силу вам такий розмах... Надірветесь... Еге ж! Для великого діла кмітливість потрібна, капітал... Правильно я кажу, граждани? — знову метнув Лук'ян очима до своїх, сподіваючись на їхню підтримку.

— Вірно, Лук'яне4 Івановичу, вірно! — почулися звідти дружні голоси, які надали Лук'янові ще більшої сміливості й нахабства.

— А так що ж виходить? Ви хочете на шармака чужим добром пожитися. Ні, ти зароби. Ти своїм горбом зароби собі капітал, тоді я тебе поважатиму. Тоді я перед тобою навіть шапку скину. Ось тут кричать різні... "грабував, мовляв, наділи солдатські". А спитайте їх, солдаток, хіба не давав я їм хліба чи пшона, картоплі? Давав... Завжди давав... Не відмовляв нікому.

— Як павук, облутував їх своїми сітями. Адже ти шахрай! Ти землю в мене забрав? Кажи, забрав?

— Я не шахраював. І ти мене такими словами не ображай. Я все робив законно. Маю бумаги.

— То був царський закон, а тепер ми свої закони встановимо.

— Ні, громадяни, помиляєтесь, такого права вам ніхто не давав.

— А ми у тебе й питати не будемо. Хіба ти людина? Хіба в тебе є совість?

— Вовк ти, а не чоловік.

— Розкажи краще народові, як розпутничав у Софіїному домі.

— І про сторожку... Адже там теж гульбища влаштовував.

— Це до справи не стосується. Баба є баба, що з неї питаєш? А нам тут треба вирішувати державні справи. Правильно я кажу, громадяни?

— Знаємо тебе. Досить. Злазь з трибуни!

— Не заважайте йому. Тепер свобода слова. Говори, Лук'я-не Івановичу.

— А ми не хочемо його слухати. Ми, жінки, не хочемо бачити його поганої морди.

— Чуєте, яким він тут добрим прикидається. "Завжди давав... Не відмовляв нікому..." А потім за той нещасний пуд картоплі працюєш так, що сіль на тобі виступає.

— Глитай!

— Куркуль!

— Кровопивця!

Лук'ян ще трохи постояв на трибуні, слухаючи скривджених ним жінок, а потім не витримав, плюнув з досади:

— Сороки безхвості, слова не дадуть сказати.

— Молодиці, гляньте, та він ще й плюється!

— Злазь з трибуни, злазь, а то ми тебе стягнемо звідти самі.

— Розпусник!

— Глитай!

— Хапайте його, жінки!

На трибуні з'явився Метелик. Ріго поява була такою несподіваною для Лук'яна, що він розгубився, похапливо одягнув свого картуза і, кліпаючи рудими віями, занімів одразу. В Лук'янових очах спалахнув такий страх, наче він чекав, що ось зараз Метелик розмахнеться і з усієї сили вдарить його кулаком просто в обличчя. Але всі чули, як Метелик, дивлячись Лук'янові просто у вічі, спитав:

— Бумаги, кажеш, у тебе маються? А яку ти мені бумагу покажеш? Яку даси відповідь?.. Навіщо дружину мою занапастив?

— Вона стріляла в мене... Я два місяці пролежав у лікарні... Я міг померти... Я...— і Лук'ян лякливо позадкував до сходів, що вели з трибуни.

Хтось з натовпу погрозливо вигукнув:

— Бий його у потилицю, бий!

Але Метелик стримався, не вдарив. Давня драма, про яку майже забули в слободі, раптом постала в пам'яті слободян. Бачили люди, як Метеличиху одразу ж після суду відправили стражники до повітового міста. Багато було тоді різних чуток, розмов, щирого співчуття солдатці, навіть сліз. Але минали дні, і нові події заступили в пам'яті людей Метеличиху та її сипа, що пропав без вісті. А сьогоднішня несподівана зустріч Метелика з Лук'яном воскресила минуле, нагадала людям про велику кривду й несправедливість, що їх вчинили слобідські верховоди солдатці. Люди з жадібною цікавістю чекали, що ось зараз Метелик почне розповідати їм про свою дружину і вони дізнаються, чи жива вона, де відбуває покарання, чи скоро повернеться додому. Але

Метелик кілька секунд стояв на трибуні з пониклою головою. Тисячі очей стежили за ним, розуміючи його хвилювання, яке не в силі він був одразу перебороти. Це хвилювання мимоволі передалося багатьом людям, що добре знали його, і воно викликало в їхніх серцях жалість до солдата і співчуття.

Але ось Метелик хитнув головою, наче скинув з плечей важкий тягар. Зволоженими очима глянув на майдан, де було стільки знайомих, добрих облич.

— Є правда на світі, але є і кривда,— почав він.— Я цілував хрест і євангеліє, приймаючи як воїн присягу. Три роки сидів в окопах, був поранений. Чому, спитаю я вас, товариші солдати, ми кров'ю своєю поливали далекі галицькі поля? Та тому, мабуть, що куряча сліпота заважала нам бачити правду, темнота наша, відсталість. І тут аптекар Лякін правий. Але вилікували нас не таким способом, як лікували від курячої сліпоти жінку її сусідки. Революція розкрила нам очі, і ми побачили, зрозуміли, де наші справжні друзі, а де закляті, смертельні вороги. Ану, підніміть руки, у кого Лук'ян Безсалий відібрав землю за борги.

Десятки рук підвелися в ту ж хвилину над головами. Загомонів народ:

— Усіх грабував. Нікому не давав пощади. Навіть сиріт не жалів.

— Аби по закону брав. У нього на землю бумага є,— поспробував було заступитися за брата Трохим Іванович, але цим заступництвом тільки викликав ще більше обурення солдаток.

— Ти теж не кращий за свого брата,— кричали вони, розмахуючи перед ним руками.— Скільки маєш прибутків з бакалійної крамниці? Ну, вийди на трибуну, скажи усім людям, як обмірюєш та обдурюєш нас.

— Тихше ви, баби... оратора не чути.

— Он скільки людей ним пограбовано! — продовжував Метелик.— Так що ж нам дивитися на таких павуків? Чого ждати? Кого боятися? Я так думаю: не витрачаючи часу, треба організувати Ради і одібрати все, що отакими людьми пограбовано у народу.

Наче рій, загудів майдан. Виступ Метелика страшенно обурив слобідських куркулів та крамарів.

— Жени його з трибуни!

— Не хочемо слухати! Геть!

— Самоуправничати задумав?

— Мабуть, на фронті таким розумним став!

— Розхрабрився... Відбирати... Як це так відбирати? Що ж це таке, панове, починається?

— Панів тепер нема... Панами по шапці дали, і вам дамо.

— Чули? Та що ж це, справді, робиться? Закликати народ до розбою?

Метелик почекав, поки затихли трохи вигуки багачів, і так само різко й сміливо продовжував:

— Так, ми будемо відбирати награване, забране у народу, і хочете ви того чи не хочете, а ми, солдати, тепер почнемо господарювати по-своєму. Землею буде володіти трудовий народ. А коли здумаєте чинити опір постановам Рад — силою візьмемо! І,

може, трапиться таке, що проллється кров. Ми цієї крові проливати не * хочемо, але, якщо треба буде,— знайте, громадяни буржуї, ми ні перед чим не зупинимось... Ми і зброю знайдемо...

Метелику більше не дали говорити. Здійнявся неймовірний галас, крик, лайка. З багачами сперечалася біднота. Виблискували ненавистю очі, наливалися кров'ю обличчя, стискалися кулаки. Метелик не залишив трибуни. Він іще не все сказав, що хотілося йому сказати, і, зачекавши з хвилину, продовжував:

— Мав я невелике господарство, землю,— де вона, моя земля? Забрав її Лук'ян. Мав я дружину... Хороша була в мене дружина... Хто її занапастив? Хто віддав її, добру, чесну труже-ницю, до тюрми? Лук'ян і Софія Ізарова віддали. Вони за це мусять відповідати. На їхній чорній совісті цей гріх. Недавно я дізнався... Дружина моя... в тюрмі... померла...— Затремтів у Метелика голос, але не схилив солдат голови, не замовк. Гарячі слова його линули над майданом, хвилювали своєю правдивістю серця таких же, як і він сам, трударів.— Я повернувся додому з фронту до спорожнілої хати. І що ж мені тепер робити? Може, в найми найнятися до Лук'яна? Чи, може, одягнути на плечі торбу та піти з сином по дворах милостину збирати? Ні, не піду я з торбою, а хочу одібрати все, що забрано в мене, і почати нове життя, вільне... Сила в нас є, господарювати ми вміємо. Хай живуть Ради солдатських, робітничих і селянських депутатів! Геть буржуазний уряд! Хай живе вождь робітничого класу і всіх трудящих — Ленін!

Метелик зійшов з трибуни, але багачі довго не могли заспокоїтись після його виступу. Вони стояли окремою групою і дружно аплодували, коли виступали аптекар Лякін та чорносотенець піп Віталій. Виступ же Метелика особливо їм дошкулив.

— Дивовижно! Неймовірно! — обурювався в колі своїх однодумців аптекар Лякін.— Вони, чи бачите, погрожують нам... Да-с, погрожують застосуванням зброї. І хто? Хто, запитую? Метелик,.. Простий, чи бачите, солдат мені, освіченій людині, сміє погрожувати. Що ж це діється, панове? Я відмовляюся розуміти.

— Сьогодні вони підуть до вас у дім, а завтра до мене, все добро заберуть... І я повинен мовчати.

— Це, чи бачите, варварство, справжнє варварство, Лук'яне Івановичу,— не вгамовувався аптекар,— збунтована чернь... Для них потрібні, чи бачите, добрі нагайки або ще краще — кулі. Козачі кулі... Да-с! Як у п'ятому році...

— Ти, аптекарю, помовч... Кулі ми бачили на фронті. Кулею нас не злякаєш, а за такі розмови, дивися, хлопців гукну, ми швидко з тобою впораємось.

Лякін зніяковів і, поправляючи на носі пенсне, почав викручуватись:

— А я нічого... Чи бачите, зараз свобода слова... Я можу свої думки висловлювати, як мені хочеться.

— Висловлювати можеш,— сказав похмуро солдат,— а страхати нас не смій. Зрозумів?

Лякін, здригнувши плечима, замовк. Але не міг замовкнути Лук'ян.

— Як він на мене визвірився, Метелик оцей. Землю його забрав!.. А що ж мені було

робити, коли його дружина заборгувала, а віддати нічим, взяти в неї нічого, крім земельного наділу. Я по закону... судом одібрав... І ти не погрожуй мені. Я не з полохливих... За себе постояти завжди зумію,— широкою долонею витер спітніле обличчя. Наче ми заважаємо їм багатіти. Багатійте й ви, хоч подавіться.

— А ти ж не подавився? Он як розжирів на добрих харчах,— сказав худенький, виснажений солдат, сміливо дивлячись Лук'янові в примружені очі.— Злобна ти людина... Ну, нічого... дай строк. Зламаємо й тебе... Цар більшу силу мав, а з царем упорались... Упораємося й з вами!

Лук'ян, стиснувши кулаки, ладний був кинутися на солдата, та за руку його своєчасно схопив більш обережний Трохим Іванович.

— Лук'яне, ти що?.. Біду хочеш накликати? Дивися, скільки їх... Одного зачепи — всі за нього горою стануть, зімнуть тебе одразу... Злі вони стали проти нас, дружні між собою.

— Так! — погодився Лук'ян.— Дружні, сволочі,— і одвернувся від солдата.

— Я ось думаю,— озираючись навколо, говорив бакалійник,— крамниця в мене... Я буду торгувати, а вони прийдуть за горло мене брати. Це ж розбій. Це ж справжній розбій! Але коли вони тільки посміють...

Трохим Іванович раптом замовк. На трибуну вийшов бородатий чоловік. Бакалійник помітно зблід. А що, коли він почне зараз говорити про нього так само, як говорив Метелик про Лук'яна? Трохим Іванович не зводив з нього очей. На солдатів старенька гімнастюрка, шаровари, картуз з потрісканим козирком. Замість ноги — дерев'янка.

Це був Пимон Базалій. Його важко було пізнати, так він схуд і постарів у тюрмі. Всі знали, що в кімнаті Софії Ізарової знайшли забиту солдатку, а біля неї Пимонову стамеску. Дехто вірив, що Базалії позаздрились на Софіїне добро. Люди, мовляв, вони бідні, їм потрібні гроші. Але більшість присутніх тут добре знала Пимона та його дружину. Особливо добре знали їх солдатки. Ніколи не могли піти Базалії на злочинство. Хтось інший забив солдатку. А хто саме — судом не встановлено, хоч і ходили свого часу вперті чутки, що солдатку випадково забив Трохим Безсалий. Але то були тільки чутки, ніким не перевірені і ніким не підтверджені. Мабуть, несолодким було для Пимона тюремне життя, коли такою сивиною вкрилась його борода. Стояв він на трибуні, оглядав майдан, заповнений народом.

Йому хотілося розповісти про фронт, і про своє господарство, і про тюрму, де просидів він кілька місяців, будучи зовсім не винним.

"З чого ж починати? Люди ждуть, а я мовчу. Якось незручно... Зроду не виступав, але сьогодні скажу... Про фронт скажу, а потім до родинних справ перейду. Метелик письменніший за мене, а теж з фронтового життя свій виступ починав".

— Товариші і громадяни! — почав було Пимон, але в цю хвилину хтось з багатів досить голосно вигукнув:

— Арештант!

І це образливе слово, як удар ножа, різнуло серце. Очі зайнялися гнівом. Пимон не міг уже сказати того, що хотів. Великим жилавим кулаком він посварився в бік

багачів.

— Смерть буржуазії, а наші рідні Ради хай живуть! І зійшов з трибуни.

— Ось це коротко і ясно. Молодець, Пимон!

— Шкода, що мало сказав. Треба було б більше.

— Він скаже іншим разом.

Кузьма Сукачов оголосив, що список ораторів вичерпано, і хотів уже було приступити до виборів солдатських і селянських депутатів, як підвівся на ноги Яків Македон.

— Прошу слова,— і пішов до трибуни, супроводжуваний дружніми порадами солдатів.

— Ти, Якове, трясони їх, буржуїв, гарненько.

— Покажи їм, що таке фронтовики.

— Не дай бідноту скривдити... Громи їх, а ми тебе підтримаєм.

Яків, легко піднявшись по східцях, зупинився біля самого краю трибуни. Сильний голос його було чути всім.

— Товариші! Правильно говорив тут піп Віталій про моря крові і ріки сліз. Але я хотів би його спитати: чия то лилася кров на полях битв? Наша кров. Чиї сльози текли ріками? Сльози наших матерів, жінок і дітей. Ось я і хочу спитати: заради чого пролито моря крові і ріки сліз? Заради чого гинули на полі брані найкращі сини вітчизни? А гинули вона заради наживи кривавого ката — царя Миколи Романова, що разом з такими ж, як і сам він, капіталістами шукав для себе нових ринків, нових земель, щоб іще більше багатіти та наживатися. Ось воно яка справа! А ми, солдати, не знали їхніх планів і намірів... За довгу кишеню капіталістів клали голови солдати, проливали свою кров. Часом дощі, завірюхи, морози, а ти в окопі у драній шинельці захищаєш православну Русь... А насправді захищали ми царя, та багачів, та всяких паразитів, які сидять на шії в трудового народу. А в тилу наживалася буржуазія. Лук'ян Безсалий грабував солдаток — відбирав у них землю, а його сестра Софія багатіла на поставках для фронту. Солдатки, що працювали в її майстернях, одержували за свою роботу копійки, а вона загірбала прибутки тисячами.

— Правду говорить Яків. Наживалась Софія. Це правда.

— Он як він її перчить. Молодець! Не приворожила, значить, вона його ні зіллям наговірним, ні іншими чарами.

— А замолоду він же до неї залицявся...

— Чого замолоду не трапляється. Та й не була вона тоді багачкою...

— Тихше, жіночки. Хай уже потім будете гомоніти, а зараз помовчіть, бо мені Якова не чути.

А Яків продовжував:

— Знайшлася така людина, що знала про горе народу і про сльози матерів, вдів і сиріт. Ім'я цієї людини Володимир Ілліч Ленін. Це він став на захист всіх знедолених. Ленін створив партію більшовиків, яка повела за собою робітничий клас і селянство на битву з капіталістами та поміщиками.

Ленін здружив робітничий клас з селянством, і в цій дружбі народилася ота сила, що розтрошить всіх наших ворогів. Трудовий народ любить Леніна, любить більшовицьку партію, бо тільки вона єдина дбає за краще життя для трудової людини.

Але за це ненавидять Леніна багаті. Зводять на нього всілякі наклепи. А Ленін — наш вождь і вчитель.

— А ти його бачив, учителя свого? — почувся насмішкуватий голос.

Яків подивився в бік слобідських багатів, відповів:

— Чи бачив я Леніна? Ні, не бачив, але мені багато про нього розповідав на фронті Артем Черкашин. А солдати нашого полку добре знають Артема! Розстріляти його хотів син Безсалога, та не пощастило йому вбити брянського робітника, втік Артем з-під розстрілу. Не знаю, де він зараз і чи живий він. Ми, солдати, пам'ятаємо все, що розказував він нам про Леніна. Цар Микола вислав Володимира Ілліча Леніна до Сибіру, а партія більшовиків, створена ним, жила, живе і житиме! Хай не думають слобідські багатії, що ми прийдемо до них з поклоном: "Допоможіть, мовляв, керувати народом. Ви — люди вчені, а ми — голота неосвічена, темна". Так. Але ми хоч і темні, а дещо знаємо. Ми, солдати, знаємо, що від Гучкова, Родзянка та інших отаких тузів буржуазії добра нам не ждати. Чому? Та тому, що пан Гучков — крупний московський промисловець, домовласник, і, звичайно, він захищатиме не трудовий народ, а таких же капіталістів, буржуїв, як і він сам. А хто такий Родзянко? — запитав Яків, озирючи майдан, переповнений людьми, що жадібно слухали кожне його слово. — Родзянко — власник величезних маєтків у Катеринославській губернії, поміщик, оборонець і завзятий прибічник політики самодержавства. То як ви гадаєте, куди він буде горнутися: до бідних чи багатих? Ясно, що до багатіїв душа його лежатиме. Отак ми розуміємо цю справу. І хоч ми поки що не вчені, це правда, але будемо вчитися. Радянська влада нам у цьому ділі допоможе. А до вас кланятися не підемо. Не діждетесь! Ми самі вас зігнемо* в дугу. А почнете заважати нам будувати нове, вільне життя — ми знищимо вас, як знищують скажених собак!

— Правильно, Якове! Так їх, чортів, глуши! — різко вигукнув безрукий солдат, дивлячись на оратора, але Яків його не чув. Очі в нього горіли такою люттю, що притихли навіть багаті, прислухаючись до його слів, у яких звучала тверда упевненість, непохитна воля.

— Кого треба обирати депутатом? Може, Лук'яна, чи його брата Трохима, чи ученого аптекаря Лякіна, щоб він нам свого розуму трошки позичив?

— Так його, глуши! — вигукнув знову той же солдат, і над майданом прокотився веселий сміх тисяч людей.

— Навіщо кривдити людину? Позич у нього трошки розуму, а він, дивись, почне в ліках помилятися.

— У саму точку вдарив. '

— Нашому Андрійовичу пальця в рот не клади — відкусить. Бувалий солдат.

— Наловчився наш Яків. В суперечках його не зіб'єш.

— Багачам спуску не дасть. Вірний товариш.

— Це неподобство! — обурено кричав у своєму колі ображений аптекар.— Чи бачите, я не торкаюся осіб. Навіщо ж він... Це обурливо! Грубіян! Простий солдат сміє, чи бачите, ображати особу ..

— Я думаю,— продовжував Яків,— обійдемося ми як-небудь без аптекарського розуму. Не можна обирати в депутати багатих. Багач буде тягти руку за багатого. А обирати треба бідних, тямущих людей. І тут я цілком приєднаюсь до виступу Марини Сукачової. Тільки бідних! І хай не страшить нас піп Віталій. Ми вже бачили на війні такі жахи, яких йому й уві сні не доведеться побачити. Слухать ми його не будемо.

— Стий! — крикнув отець Віталій, багровіючи від задушливої злоби. При загальному мовчанні вій зняв із себе позолоченого хреста і, високо піднявши його над головою, попрямував до трибуни. Люди, розступаючись, давали йому дорогу.

Біля самої трибуни піп зупинився. Маленькі рухливі очиці його, сповнені гніву, зустрілися з спокійним поглядом Якова.

— Ти... ти повстаєш проти бога? Відповідай! Завмер майдан в чеканні відповіді.

— Я, отче Віталію, сумніваюся відносно бога, але попам тепер я зовсім не довіряю. Та ще таким розпусним перелюбцям, як ви.

— А що, дістав? — вигукнув безрукий солдат. Піп опустив руку з хрестом, пішов назад червоний, мов варений рак. А Яків, дивлячись йому вслід, говорив:

— Ви священик, пастир божий, служитель церкви; чому ж, виступаючи отут з трибуни, ви не запропонували багачам поділитися своїм багатством з бідними людьми? А то що ж вийшло, наприклад, у селі Покрівці? Поміщик вигнав на поле своє стадо і почав травити достиглий хліб. Міліціонер запропонував припинити потраву, а поміщик йому відповідає: "Поки не скликані Установчі збори, я хазяїн на своїй землі, що захочу, те й робитиму з своїм урожаєм".

— Наволоч! — почувся з натовпу чийсь обурений голос.

— У шию його гнати, а хліб — народові.

— А хіба він один такий? В інших повітах теж поміщики не кращі. Забороняють селянам косити траву, підпалюють скирти необмолоченого хліба, вирізують худобу, намагаючись голодом задушити революцію. Дурні! Не розуміють того, що задушити революцію неможливо, бо дуже багато народної крові за неї пролито. А ви тут, батюшко Віталію, почали розповідати заповіді, і так у вас виходить, що не смій чіпати багатого, бо блискавиця спалить твій дім і страшна хвороба візьме твою сім'ю. І все ж, як не старався застрахати нас піп Віталій, а ми будемо діяти так, як підказує нам революційна совість. Софіїну землю ми одібрали, заберемо монастирські й церковні землі, віднімемо награвовані Лук'яном солдатські наділи, будемо боротися за краще життя для всього трудового народу. Розправив могутні плечі робітничий клас, простягнув свою руку нам, трудящому селянству. З'єдналися ми з ним навіки. В цьому єднанні — наша спільна сила! Ми змемо з свого шляху всі перепони, бо той, хто пізнав свободу, ніколи в житті не захоче втратити її. Народ, який розбив вікові пута рабства, знищив монархію, народ, що скинув з своїх плечей капіталістів, глитаїв, буржуїв, хіба можна такий народ залякати? Ніколи в світі! Він сам буде страшний для

всіх ворогів, які ще й досі мріють про повернення до старого життя. Насувається гроза, небувала гроза! Вона розметає на своєму шляху все панство, і ви, багаті, бійтеся цієї грози! Ми нові заповіді встановимо, такі заповіді, яких вам не знайти ні в біблії, ні в евангеліях. Їх висуває саме життя: вся влада Радам! Хай живе соціалістична революція! Хай живе вождь трудового народу — Володимир Ленін! Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Яків зійшов з трибуни. Ораторів більше не було. Але останній виступ викликав найжвавіші суперечки. Весь майдан гудів, мов потривожений вулик. Мелькали кулаки, злобно світилися очі. Біднота, почувавши за собою силу й підтримку революційно настроєних солдатів, сміливо наступала на слобідських багатіїв, висловлюючи все, що накопало на серці, що лежало давньою образою на душі.

Особливо ж розгорілися суперечки, коли почали висувати кандидатів у депутати. Але й тут біднота одержала перемогу. В слободі було обрано Раду солдатських і селянських депутатів, куди увійшли: Яків Македон, Кузьма Сукачов, Костянтин Метелик і ще кілька чоловік з слобідської бідноти.

Наближалась північ, коли з мітингу розходилися по домівках слободяни. Ішли групами. Жваві суперечки й бесіди чулися по всіх вулицях і провулках. А в будинку колишньої волості майже до ранку світилися вікна — там відбувалося перше засідання обраної трудовим народом Ради.

36

— Дзвони, як на Великдень, у всі дзвони,— наказав батюшка Віталій дзвонареві, що виконував ще й обов'язки церковного сторожа.

— Будній день, батюшко... Навіщо ж?— здивовано спитав дзвонар, який добре знав усі церковні порядки. Але це запитання тільки розсердило отця Віталія. Суворо нахиливши брови, він грубо крикнув:

— Не твоє собаче діло. Виконуй!

Ображений дзвонар піднявся вузькими східцями на дзвіницю, і через хвилину над слободою попливли великодні передзвони.

Люди, сплячучись на вулицях, позирали на церкву, хрестились, запитували одне в одного:

— Що таке? Будній день, а так дзвонять?

— Може, архієрей приїжджає?

— Коли архієрей приїздить, тоді дзвонять у всіх слобідських церквах. А це ось тільки в одній.

Закривалися крамниці. Торговці, одягнені по-святковому, йшли до церкви. Знаючи якусь таємницю, вони ретельно приховували її від слобідської бідноти.

З кожною хвилиною людей збиралося все більше. В новій чумарці, у наваксованих чоботях прийшов сюди Лук'ян із сином. На підносі, застеленому вишиваним рушником з яскравим написом "Ласкаво просимо", лежав рум'яний коровай і стояла сільниця, доверху наповнена білосніжною сіллю. Весь сяючий і, вдоволений, Лук'ян люб'язно вітався з багачами, висловлював їм свої думки, не боячись, що його може почути

біднота.

— Діждалися нарешті. Кажуть, учора німецьке військо захопило Богодухів. Далекувато доведеться нам іти, та нічого. Це легше, аніж терпіти більшовицьких комісарів.

— Усі повтікали. Жодного не лишилося в слободі.

— Це ще невідомо, чи всі. Може, хто й zostався...

— Знайдемо! — сказав упевнено й погрозово Лук'ян. — Все одно знайдемо. Від нас нікуди не сховаються.

— Німців збираємося зустрічати, а хто знає, може, при них буде ще гірше, — обізвався дрібний крамар-лоточник. Лук'ян, оглянувши його презирливим поглядом, розсміявся.

— Гірше? Та німці ж — господа! А Яків Македон хто? Мужик. А Кузьма? А Метелик?.. Та всі вони, всі — пройдисвіти й шахраї. Всі хотіли б горло нам перегризти. Ну, слава богу, не вийшло. Тепер є кому нас захищати. Гірше не буде. Ні, не буде.

З'явився піп, і Лук'ян спитав:

— Батюшко, наші всі вже зібрались, значить, можна йти?

— Можна. Благословляю!

Багачі посунули до церкви і за кілька хвилин винесли звідти корогви, ікони, хрести.

— А ти, Трохиме Івановичу, чому ж не взяв ні корогви, ні ікони? — спитав у Безсалога якийсь крамар. Трохим Іванович, взявшись за груди, охаючи й присідаючи, відповів:

— Слабий я став насерце. І ноги в мене теж слабі. Брат Лук'ян іде, а я вже побуду вдома.

— Боїшся? Гадаєш, вони повернуться, більшовики?

— Чого ж мені боятися? Я поганого нічого їм не зробив. А ждати мені їх... Навіщо ж? Від них тільки клопіт один. Живеш, як на вулкані...

Трохим Іванович замовк, боязко озираючись на каліку-солда-та, що підійшов до них. З цікавістю оглядаючи корогви та ікони, солдат спитав:

— Куди це вони збираються?

— Німців зустрічати.

— Німців? — здивувався солдат і, пробурмотівши лайку, пішов собі далі, спираючись на милиці.

Трохим Іванович якийсь час стежив за ним. "Угадай, що в нього на думці? Ходить ось так, до всього приглядається, прислухається, а потім, коли повернуться Совети, він тут як тут — все їм і викладе. Ні, треба помовчати. Час ненадійний. Ще невідомо, чия візьме. Життя тепер, мов картярська гра. Або виграв, або програв. Ні, вже краще я буду собі осторонь стояти, так воно буде спокійніше. До всього треба придивитися гарненько".

Трохим Іванович дійсно став зараз дуже обережним. Німців стрічати він не піде, як не пішов би зустрічати й комісарів. Що йому, хіба життя не миле?

Трохи осторонь стояла Олімпіада з лісником Мефодієм.

— Кажуть, немовби надвечір до слободи ввійдуть німці. Правда це чи брешуть? Живу в лісі, мов той відлюдок, нічого не бачу, нічого не знаю.

— Може, і будуть! — відповіла Олімпіада.— Тільки відчуваю я — добра від них нічого ждати.

— Це ж вони зустрічати їх ідуть?..

— Ідуть.

— Та-ак. Ну що ж, хай зустрічають. Тільки коли б не довелося їм розплачуватися потім за цю зустріч,— сказав Мефодій, дивлячись на урочисто радісні обличчя багатів. *

Чекали на отця Віталія. Ось він з'явився, нарешті, з вітваря, облачившись у великодню ризу.

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа! — перехрестився піп, і замелькали руки багатів, розмашисто описуючи хрести.

Молебства не було. Дорогий час не можна витратити даремно. Вирушили в далеку путь. Лук'ян, несучи на блюді коровай, віддавав останні розпорядження синові Терешкові.

— Доглядай за господарством. Не покладайся ні на кого з наймитів, сам давай усьому порядок.

— Добре! — і Терешко, перехрестившись, поцілував ікону, став осторонь.

Дзвони не замовкали ні на хвилину, і це надавало процесії ще більшої урочистості.

Дивлячись на ікони й корогви, побожно хрестилися жінки. Дехто з чоловіків приєднувався до процесії, але, дізнавшись, куди йдуть багаті, спочатку відставав, а потім спинявся біля якогось двору і довго стояв з непокритою головою, дивлячись, як розмірено погойдувалися над натовпом корогви, як вигравало на них у промінні сонця майстерне шитво з золота й срібла.

Трохим кудись зник. Олімпіада поверталася додому сама. Догнав її лісник Мефодій, пішов поруч. Вона чекала, що він заговорить з нею про німців, а лісник завів раптом розмову про молоді літа.

— Пам'ятаю тебе дівчиною, Олімпіадо. Красива ти була, здорова. Та не в добрі руки потрапила. Суворий у тебе чоловік.

Сумно посміхнулася Безсалиха.

— Чоловік... Ти повіриш, Мефодію, скільки років з ним прожила, а щастя й остілечки не зазнала. Все життя як наймичка у нього живу. Коли молодість проминула — не помітила. А скільки разів він дорікав мені батьками. "Жебраки,— каже,— вони в тебе. Ти повинна мені ноги цілувати за те, що я з тобою, такою біднячкою, одружився". І ти гадаєш, не примушував він мене? Бувало, нап'ється десь, прийде додому п'яний, роздягну його, покладу в ліжку, а він мені ногу тиче: "Цілуй!" Ой настраждалась я з ним. А як він мене бив... Худобу так не б'ють. І на подвір'я виганяв босу на сніг. І душив мене... Тільки я все мовчала. Кому скажу? Хто допоможе? Трохи легше стало жити, як ото ми, пам'ятаєш, депутатів обрали. Голосувала я тоді за солдатів. Прийшла додому, накинувся на мене Трохим: "Ти мені дружина чи наймичка?" А я на нього дивлюсь, не

розумію, що він хоче. "Уб'ю!" — кричить. Та як упіймав за коси, як почав гатити кулаками в спину, в груди... Пролежала я ніч, уся побита, змучена... Живого місця на мені нема... Куди не доторкнуся — скрізь болить. Але все-таки пішла вранці до Якова Македона, розказала йому всю правду. Допомогли мені Ради. Викликав його Яків до себе у волость. Був іще там Кузьма Сука-чов, і Пимон Базалій теж був... Про що вже вони говорили з Трохимом — не знаю, а тільки після того вже він мене більше не займав. Лаялись лається, а вдарити не сміє. А тепер знаю: німці прийдуть — і знову мене битиме.

— А дивися, Олімпіадо, що то воно за вершники?

З глухої вулиці з'явилася група червоноармійців. Один з них, відокремившись від товаришів, крикнув їм услід:

— їдьте, я вас дожену,— і він завернув коня до Олімпіади. Це був боєць років вісімнадцяти. Голубі очі його тьмяніли. Відчувалося, що в нього паморочиться голова, але він, переборюючи біль і втому, міцно тримався рукою за луку сідла, щоб не впасти. З-під околиша старенького картуза виднівся селянський рушник, наскрізь просочений кров'ю.

— Скажіть, у слободі... аптека... є?

— А ось, через два будинки, третій — аптечний. На ньому й вивіска є.

Затуманеними очима глянув боєць уздовж вулиці і, не побачивши, очевидно, ніякої вивіски, смикнув за повід коня, поїхав собі далі.

— Провести б його. Поранений...— сказав Мефодій, жаліючи хлопця, мов рідного сина.

— Молоденький... Зовсім ще підліток. Давай допоможемо. Сам він, мабуть, не злізе з коня. Ослаб... Бачиш, яке обличчя в нього — ні кровиночки.

Раптом боєць, не доїжджаючи до аптеки, хитнувся в сідлі і, не втримавшись, звалився на землю. Одна нога його застряла в стремені. Розумний кінь одразу спинивсь. Мефодій з Олімпіадою підбігли до вершника. Він був непритомний. Лісник швидко звільнив із стремена його ногу, розстебнув комір гім-настюрки.

— Я ж дивлюся — блідий він, блідий як смерть,— говорила перелякана Олімпіада, не знаючи, що їй робити.— Мабуть, крові багато втратив... Боже мій, невже він помре?

— Допомагай мені,— сказав діловито Мефодій.— Ми його піднімемо.— Червоноармієць застогнав, розплющив очі.

— Чого ж ти, хлопче... Сказав би... "Допоможіть, мовляв, погано себе почуваю"... Хіба ми чужі... Не розуміємо... Ну, клади руку на моє плече, тримайся... Зараз аптекар зробить тобі перев'язку.

Олімпіада квапливо розчинила двері. Боєць з тривогою оглянувся на коня.

— Прив'яжу... Не турбуйся. Нікуди твій кінь не дінеться. Себе рятуй.

Пахло ліками. Мефодій посадив бійця на дивані, але той, здавалося, погано розумів, де він знаходиться і що з ним тут збираються робити. Очі його тьмяніли, а обличчя ставало все блідішим.

— Погано йому... Допоможіть...

— Я, чи бачите, не лікар. Я аптекар. Моє діло — виготовлення ліків. Але я постараюся надати можливу допомогу.

Не поспішаючи, Лякін дістав із' шафки йод, марлю, вату.

— Тільки ви обережніше. Адже боляче...

Олімпіада не могла дивитись на тонкі й довгі, мов у піаніста, пальці, що поралися біля рани.

Лякін швидко і грубо зірвав з голови пораненого скривавлений рушник, і боєць, застогнавши, знову знепритомнів і повалився Мефодієві на плече. Аптекар змазав свіжу рану йодом, забинтував голову, дав понюхати нашатирного спирту. Поранений прийшов до пам'яті.

— От і добре. Тепер йому буде легше. Правда, тобі вже краще? — спитала Олімпіада, дивлячись на юнака ласкавим поглядом.

— Спасибі вам...— прошепотів боєць, жадібно хапаючи спраглими губами повітря.— Води...

Мефодій взяв з підвіконня картуз, обережно надів його на забинтовану голову. Лякін тільки тепер помітив п'ятикутну зірочку, на якій уже потріскалась і повідпадала червона емаль. Кілька секунд стояв, немовби заціпенілий.

— Червоноармієць...— і очі аптекаря раптом звузились у дві гарячі й злі щілчки, але цього не помітили ні Мефодій, ні Олімпіада, ні тим більше поранений.

— Як же ти потрапив у слободу? — допитувався Лякін.— Звідки ти? Хто такий?

— Розвідник я... Води..*

— Одну хвилиночку.

І аптекар вийшов до другої кімнати, але швидко повернувся з склянкою води, яку і передав тут же бійцеві. Хоч і тремтіла рука в розвідника, та він не розхлюпав, а випив воду з жадністю всю до краплі.

Лякін, поправляючи на носі пенсне, стежив за пораненим і загадково посміхався.

— Піду...— сказав розвідник і підвівся на попі.— Дякую вам за перев'язку.

Мефодій хотів був підтримати пораненого, але юнак одвів його руку.

— Нічого, батьку, я сам...— і, посміхаючись, подякував ще раз аптекареві, вийшов на вулицю, сів на коня, махнув рукою.

— Прощайте, матусю! Прощай, батьку! Якщо знову дрве-деться побувати в слободі, то, може, зустрінемося. Ви, як рідні... Ніколи не забуду...

Тепле почуття прокинулося в душі Олімпіади до цього невідомого їй розвідника, у якого, певно, десь лишилася мати. Вона жде його повернення і, мабуть, гаряче молиться богу за його здоров'я, як молиться вона, Олімпіада, за здоров'я свого Сашеньки.

— Прощай, хлопче,— сказав Мефодій.— Може, таки й справді знову доведеться побувати в нашій слободі, заходь тоді до лісової сторожки, дорогим гостем будеш.

Кінь, відчувши на собі вправного вершника, рвонувся з місця одразу в галоп і швидко зник за рогом вулиці.

— Допоміг... Спасибі йому. Зробив пер'ев'язку, і, ти глянь,— зразу ожив хлопець.

Не бачила Олімпіада, та бачив Мефодій, повертаючись до лісової сторожки, як, виїхавши за слободу, вершник розривав на собі одержу. Отрута, що її дав випити аптекар, почала діяти. Боець кликав па допомогу товаришів, але їх поблизу не було. Упав юнак на землю.

А біля нього стояв вірний кінь і спокійно вискубував придорожню траву. Навкруги лежало поле, місцями ще вкрите снігом, а далеко на шляху маячила процесія багачів, що йшли зустрічати з хлібом і сіллю німецьких окупантів. Безпам'ятного бійця лісник одвіз до слобідської лікарні.

Другого дня Мефодій Дробот вирішив провідати свого друга Македона.

Андрій Степанович майстрував комусь стола і не чув, як скрипнула хвіртка і на подвір'я зайшов лісник. Біля верстата валялися свіжі стружки й пахуча тирса.

— Працюєш?

— Тю! Та звідки ти взявся тут? — Столяр, відклавши рубанок, вийняв кисет, заходився частувати друга міцним самосадам.

— Бачив, яка церемонія до Богодухова потьопала?

— Сам я не бачив, але дружина мені розповідала. Нічого, хай зустрічають. Ненадовго у них цієї радості вистачить.

Підійшла Македониха із згортком, подала той згорток Мефодію.

— Оце я приготувала тут білизну і пирогів поклала, даси Якову. Ну, що він там, не скучає? Передай йому, хай сьогодні навідається додому, бо одна хороша людина хоче з ним побалакати.

Мефодій дивився то на Македониху, то на Македона, не знаючи, що їм відповісти.

— Ти що ж, Мефодію, мовчиш?.. Може, щось недобре трапилось?.. Говори...

— Нічого такого не трапилось... Я тільки хотів спитати... Хіба Якова немає дома?

— Ні,— відповіла Македониха бліднувши.

— Як же так? Він сам мені сказав... Позавчора це було. Авжеж, позавчора... Я з обходу повернувся до сторожки, дивлюсь— Яків уже одягнений. "Куди зібрався?" — питаю. "Додому,— каже,— навідаюсь". І пішов. Я, правда, помітив, що він був блідий і наче млявий. Я спитав у нього: "Що тобі, Яшо, болить? Може, ти занедужав?" А він мені й відповідає: "Нічого не болить, тільки щось голова трохи паморочиться". Так і пішов...

— Де ж він може бути? — розгублено спитала Македониха, дивлячись на чоловіка.

— Та чи в нього мало справ? Може, до сусіднього хутора вирушив провідати друзів. Там майже всі слобідські депутати переховуються. Візьми згорток, Мефодію, передади Якову, коли повернеться. Ти вже пробач за клопіт, але хай-таки наш син у тебе перебуває цей час. Адже Якова, сам знаєш, залишили для зв'язку.

— Знаю. Ви не турбуйтеся. Все буде гаразд. Чув я, німці далі нашої слободи не підуть. Там уже російська земля, а вони поневолюють тільки Україну. Та я так скажу: нічого в них не вийде. Подумай сам, хіба можна отакий великий народ, як наш, поневолити? Землю селянин одержав,— відберуть її в нього.

А повернути землю поміщиків — це все одно, що живе серце вийняти з грудей у хлібороба. Може, доведеться і нам, старикам, за зброю взятися. Як гадаєш?

— Треба буде, то візьмемось. Усьому свій час. Тільки мені здається, не залишать нас у біді російські брати...— сказав упевнено Македон, насипаючи на газетний папір самосаду.

Мефодій незабаром пішов.

Хоч з півночі дув вітер і невеликі калюжі по дорогах вкривалися крижаною коркою, але з ярів, з лісу безупинно дзюркотіли талі води, збігаючи до Ворскли. Річка вийшла з берегів, залила низини, сіножаті, прибережні сади. У заводях плавали гуси й качки. Біля кузень невеликий гурт зівак жадібно стежив за битвою двох гусаків. Тут же ходив рибалка з сіттю-"паву-ком", яку він закидав з берега в каламутну воду, виловлюючи дрібних гірчаків. На мосту юрба дітей і дорослих стежила за тим, як підпливали до дерев'яних "сторожів" великі крижини, підіймалися па залізні, добре ковані хребти і, з хрустом розламуючись на них, пливли потім під міст.

Діти кидали з мосту паперові кораблики і спостерігали, як несла їх швидко течія. Мефодієві теж закортіло глянути на повінь,

— Бистрина. З такої води, напевно, не впливля б людина,— сказав він, озираючи широку в розлив річку.

Тут же хтось із слободян згадав про торішній випадок, що трапився з ковалевою донькою.

— У такий ось час, ранньою весною, пішла на гуляння дівчина. Уже й північ надворі, а її нема. Не спить мати, не спить батько, тривожаться, де забарилася дочка? Ідуть розшукувати до подруг. Подруги кажуть: "Бачили ввечері, разом з нею пісні співали, танцювали, а потім вона додому пішла".— "Як додому? Дома нема". Скрізь її шукали. До тітки в сусіднє село їздив батько, до брата їздив, але ніде дочки не знайшов. Минув тиждень, а потім один чоловік рибу ловив біля верб, як оце і зараз ловить, закинув сіть, дивиться, а з-під куща лози визирають черевики. Скликав людей, вийняли з води труп, дивляться, а то ковалева дочка. Чи покінчила самогубством, чи, може, хто силоміць штовхнув її в річку,— так і не дізналися. А гуляв з нею Лук'янів син — Терешко. Гуляв, гуляв, а потім покинув її та почав з іншою зустрічатись. Ну, вона, певне, з горя й наважилась на таку страшну смерть. Бачиш, як кружить між палями. Ото коли б потрапив туди, вважай одразу що з білим світом розпрощався.

Мефодій постояв ще трохи на мосту, а тоді пішов до себе в лісову сторожку. І коли відчинив хвіртку, одразу побачив на дверях замочок,— значить, Якова не було.

А Яків у цей час блукав у лісі.

Повертаючись із сусіднього села, куди ходив провідати товаришів, він відчув особливу втому. Кріпився з усіх сил, але хвороба брала своє. Його тусило. Іти було важко, бо відтала земля прилипала до чобіт, і їх раз по раз доводилось обчищати палкою. У лісі ще зустрічалися видолінки з нерозталим снігом, і тут же поряд, крізь побуріле торішнє листя, пронизуючи його наскрізь, тяглися до світла й тепла перші проліски. Дужче пригріє сонце — і гола земля вкриється ситою зеленню.

Але не весняні квіти привертали зараз його увагу. Хотілось швидше добратися до лісової сторожки, лягти й заснути.

"Заснути..."

Напружуючи сили, Яків ішов знайомою дорогою, відчуваючи, як з кожною хвилиною втома зростала, туман застилав очі, все дужче паморочилась обважніла голова.

"Відпочити... Треба відпочити трошки".

Над дорогою їюмітив зрубаного дуба. Валялися свіжі тріски, а від пенька ріс ще один дубок, на який зручно було обпертися спиною.

"Трошки, хвилин з десять, посиджу, а тоді знову піду далі",— думав він, простуючи до пенька. Сидіти дійсно було зручно. Яків заплющив очі. Над головою шуміли голими вітами дерева, і цей шум, знайомий з дитинства, був для нього звичним і приємним. Пахло перепрілим листям. Його збуджуючі й гострі пахощі нагадували про весну.

"У такий час занедужати. А що, коли в мене тиф? Де ж я лежатиму? У сторожці? А коли хто-небудь простежить, тоді і я загину, і Мефодія поставлю під удар. Ні, мабуть, пересплю ще одну ніч у сторожці, а вранці піду до товаришів. Вони переховують мене в надійному місці. Доглянуть за мною".

Яків відчув, як поступово в нього затихає головний біль. Десять поблизу співає синиця. Він чує її спів, але йому не хочеться розплющити очі. Ось так він відпочине хвилин з п'ять чи десять, а потім рушить далі.

"Може, краще не до сторожки, а додому? — з'являється раптом думка.— Стемніє — і піду додому",— вирішує він.

Перед очима постає образ ласкавої, доброї, безмежно люблячої матері.

"Вона доглядатиме за мною, жнш я одужаю. А батько зуміє таємно викликати до мене лікаря. Ніхто про це не дізнається. Звичайно, краще дома лежати.— Але тут же Яків згадує про німців.— Знайдуться злі люди, викажуть ворогам, і тоді мені не буде пощади. Ні, ховатися вдома не можна".

Та думка про матір приваблива, а домашній затишок такий приємний, що Яків, уже в маренні, говорить:

— Вона сховає. Вона розумна... Нікого стороннього до мене не пустить. Я знаю... Вдома краще... Додому піду.

Якась пташина шмигнула повз Якова. Він почув легке хурчання її крил. Але так само не розплющив очей. Потім нежда-но-негадано перед його зором постав пагорок, усіяний лісовими квітами. А на тому пагорку з'явилася дівчина в простенькому платті, з довгими косами, перев'язаними багряною стрічкою. Вона йде до нього, Якова, з великим букетом лісових квітів. Яків вдивляється, пізнає, біжить до неї назустріч з радісним криком:

— Ніна! Ніна Черкащина... Як ти сюди потрапила? Це вже було сновидіння.

Надвечір знялась хуртовина. Могутні пориви північного вітру, налітаючи на голі крони дерев, гойдали їх, і над лісом стояв безперервний шум.

Прокинувшись опівночі, Яків дуже здивувався, коли побачив знову зиму. Все побіліло навкруги. Снігові хмари вітер гнав нз південь. Незабаром небо прояснилось, і в ньому засяяли далекі холодні зірки.

"Як же це я... заснув... Ще вдень заснув, а зараз ось ніч".

Яків вийшов па дорогу. Під чобітьми рипів сніг. Соп не дав йому необхідної бадьорості. Навпаки, Яків відчув іще більшу втому.

Єдине бажання оволоділо ним — якнайшвидше дійти до людського житла. Але не про Мефодієву сторожку думав він у ці хвилини, йому жагуче захотілося бути у себе вдома.

Жар палив Якову щоки, і, мабуть, від того жару так хворобливо виблискували в нього очі, шуміло в голові. Раптом майже біля дороги він побачив людину й зупинився.

"Хто б це міг бути, і кого він чекає? Невже мене?"

Підійшов ближче, вийняв з кобури наган.

— Хто стоїть? Хто, питаю? — закричав Яків. — Стрілятиму! Але людина навіть не поворухнулася. Її шапка і пальто були густо вкриті снігом.

— Застрелю! — знову пригрозив Яків і почав цілитись. — З дороги, кажу тобі, з дороги!

Прогримів постріл, віддавшись луною в лісових хащах. Людина продовжувала стояти так само непорушно на місці.

"Невже промахнувся?" — подумав Яків, пильно вдивляючись перед собою. Зрозумівши, нарешті, що то звичайнісінький терновий кущ, де окрема гілка, вкрита снігом, нагадувала собою людину, він жахнувся.

"Що зі мною діється?" Він прискорив ходу, а потім побіг, гнаний якимсь внутрішнім незрозумілим страхом, не випускаючи з рук револьвера. І знову спереду з'явилася людина. Це примусило Якова спинитися. Можна перепочити трохи, можна навіть поговорити з цим невідомим подорожнім, що блукає у таку пору в лісі. Яків, • зігнувши горішину, сів на неї, а за кілька кроків від нього влаштувався подорожній. Він попросив закурити, і Яків по голосу пізнав Гліба Колмикова.

— Це добре, що я тебе зустрів. Ти мене проведеш додому. А то, знаєш, я погано себе почуваю. Голова болить, мабуть, у мене жар... Що це може бути? Як гадаєш, невже тиф? А ти, Глібе, куди йдеш? До товаришів? Я вже провідав їх... Нічого, хлопці не журяться. А як німці? Ще нема їх в слободі? Ну, будуть... Я так думаю, що будуть, і нам доведеться з ними воювати. Був у моєї матері? Кажеш, турбується? Прийду... Я вирішив... Ось покуримо і підемо разом. Добре? А що ж Терень? Як він? Вдома з дідом Михеєм? Нема? Пішов... Куди пішов?.. Хоче бити німецьких окупантів? Молодчина! А я в підпіллі збираюся працювати. Залишив мене волосний комітет.

Гліб потягнувся до нього за газетним папірцем. Яків спитав:

— А чому ти віючі пішов до лісу? Мене шукати? Що ж я, маленький?.. Кажеш, німці в слободі, і ти йшов мене попередити. Я так і знав, що вони будуть... Але все-таки я піду додому. Ти, Глібе, не соромся, ти бери... Тютюнець у мене добрий... Був оце у Стригунах, почастували товариші.

Яків простягнув руку й відчув біль. Гострі глодові колючки вп'ялися в його пальці, і цей біль вивів з маячного стану. Гліба не стало, а замість нього Яків побачив укритий снігом кущ. Поблизу нікого не було... Тиша...

Яків швидко підвівся на ноги, сховав зброю, побіг далі і зупинився перепочити тільки тоді, коли узлісся вже залишилося далеко позаду. Перед очима розляглося пустинне біле поле, за яким маячили рідкі вогники,— там слобода. Пішов тепер поволі, не думаючи про те, що його можуть затримати на якійсь вулиці німецькі патрулі. Єдине бажання, єдина думка не виходила з голови: швидше б дістатися до рідної хати, лягти в чисте тепле ліжко й заснути.

У засніженій шинелі й шапці Яків увійшов до слободи.

Вулиці були безлюдними. Тільки на одній із них через дорогу пробігла собака і, навіть не гавкнувши, зникла в підворотті. Ось Софіїн будинок. Шмигнула біля нього висока постать і, мов привид, непомітно зчезла за хвірткою. Пригадавши Софії-ну розповідь, Яків зрозумів, що то блукає тут пізньою порою Трохим Іванович. У вікнах її будинку темно. Очевидно, Софія вже спить. Яків поспішав, і чим ближче підходив до мосту, тим чіткішим ставав шум вируючої води. Час од часу тишу ночі прорізував хрускіт крижин, що ламалися на, залізних хребтах передмостових "сторожів".

Ось уже Яків ступив на міст. Звідси добре видно рідну хату. Тьмяно світилося в ній крайнє вікно, освітлене лампадою.

Ще мине кілька хвилин, і він постукає в шибку. Чуйна мати одразу ж підведеться з ліжка, відчинить йому двері.

Але що то попереду? Якись люди стоять біля поручнів, ждуть, очевидно, поки підійде він ближче. Недобре передчуття примусило Якова спинитися в нерішучості.

"Повернути назад чи йти далі?" Вагався недовго. Сміливо пішов уперед, готовий до всякої несподіванки. Невідомі теж рушили йому назустріч. Під чобітьми у них плюскотів мокрий сніг.

Вирувала, пінилась весняна вода, нестримно несучи на своїй поверхні крижини, і коли вони вдарилися об палі, весь міст тоді відчутно здригався. Мимоволі пригадався випадок з ковалевою дочкою. Але всю увагу Якова зараз прикували до себе оці невідомі йому люди. Вони трохи уповільнили ходу.

Яків помітив у них за плечима гвинтівки, зрозумів, що це гайдамаки або ж німці. Вихопивши з кобури револьвер, він крикнув:

— Стій! Хто йде?

Але раптом електричний ліхтарик яскравим пучком світла вдарив Якову в очі, засліпив його одразу. Він хотів було вистрілити, але несподівано трапилась осічка. В ту ж секунду щось важке торохнуло його по голові...

Яків звалився на поміст, одразу втративши свідомість.

38

Прийшов до пам'яті Яків у порожній хаті з заґратованим віконцем.

Довго вдивлявся в те віконце і ніяк не міг розгадати, де він знаходиться. Чи це сон, чи це таки дійсність? По кутках рясніли густі плетива павутиння. На соломі валялося брудне лахміття. Яків пригадав, нарешті, що це холодна при волосному дворі, де він колись бачив божевільну. До цього часу не забув, як, будучи ще першокласником, разом з іншими хлопчиками дивився ось у це заґратоване віконце. На все життя

запам'ятався образ молодії жінки з безумним обличчям і оголеним тілом. Намагаючись відчинити двері, нещасна дряпала нігтями стіни, підбігала до вікна і, дико виричавши очі, погрожувала хлопчикам скривавленими кулаками.

З того часу Яків не міг дивитися на божевільних,— вони викликали в ньому почуття неймовірного страху. Навіть ставши дорослим, кожного разу проходячи повз цей будиночок з увігнутим, заіржавленим дахом і запиленими шибками, він мимоволі пригадував навісну жінку, і йому ставало якось моторошно.

А ось зараз сам потрапив в оце жахливе приміщення. Холод пронизував його. Пригадалась учорашня ніч, невідомі йому люди, їх раптовий напад на нього.

Хто вони, Яків не знав. Може, німці? Коли це так, тоді вони його, члена Ради робітничо-селянських і солдатських депутатів, обов'язково розстріляють. "Що ж, буду захищатися до останніх сил!"

Минав час, а до Якова ніхто не приходив. Підвівшись на ноги, він почав стукати в двері. Через кілька хвилин почулися кроки. До холодної увійшов озброєний гайдамака в жупані й шапці з жовто-блакитним верхом.

— Ну, іди! — наказав він суворо, штурхнувши Якова в спину стволом гвинтівки.

— Куди йти?

— На допит, у волость.

Вхід до залу охороняли двоє вартових. У цьому залі свого часу відбувалося засідання першої в слободі Ради солдатських і селянських депутатів. Тут намічалися плани робіт волвикон-ксм.

— Прямо! — командував гайдамака.

Яків розчинив двері. За непокритим столом сидів німецький офіцер, а поруч стояв Олександр Безсалий. Він тримався так, наче бачив Якова вперше. А вони ж у дитинстві товаришували, разом купалися в Ворсклі, разом ходили до сільської школи. Яків закінчив школу з похвальним листом, але той лист викрав Олександр, коли в Македоновій хаті нікого не було, забруднив чорнилом і через кілька днів підкинув у палісадник.

І чомусь саме ця історія пригадалась зараз Якову.

— Ваше благородіє,— звернувся Яків до німецького офіцера.— Вважаю свій арешт незаконним. Прошу звільнити мене негайно, інакше я буду скаржитися вищому начальству.

— Ваше фаміліє Македон? — спитав офіцер, втупившись холодними очима в обличчя заарештованого.

— Так.

— Скажіте, ві работаль большевітскі Совет?

— Працював.

— Кем ві работаль? Кто есть?

— Депутат волосного комітету. Мене обрав народ.

— У вас нашлі револьвер. Для чего вам нужен оружіе? Бороться с немецкі армій?

— З обов'язку служби мені доводилося виїжджати в глибинні села, де часом діяли

бандитські ватаги. Зброя мені була необхідна для самозахисту.

— Ві езділ для большевітскі пропаганда? Ві большевік?

— Я безпартійний.

— Говорят, ві імєль пулемьот, вінтовка, бомби... ето єсть правда?

— Брехня! Ніякої зброї, крім нагана, у мене нема і не було.

— Я вас могу освободіть домой, но єсть одно условіє,— німецький офіцер, посміхаючись, дивився на Олександра Безсалога.— Одно єсть условіє, еслі за вас будет поручітьсє свящєпїк

Вїталїй, аптекарь Лякін...— офіцер запнувся, забувши третього поручителя. Допоміг йому Олександр.

— Лук'ян Іванович Безсалий.

— О! Лук'ян Іван Безсала.

— Розповідай про своїх друзів, з якими ти працював у Раді,— наказав Олександр, закурюючи папіробу.

Яків нічого йому не відповів.

— Ві не хотіте рассказаль нам о свої союзнікі і друзья? Мі імєєм полни снісок, но мі хотель, чтобы ві рассказаль нам, где-; єсть січас...— Німець вийняв записну книжечку і, глянувши в неї, продовжував: — Где єсть Кузьма Сукачоф, Костатін Ме-телїк...

— У мене нема таких відомостей.

— Ві знаєте, конечно, где єсть ваші друзья, ио ві їх жалель, ві ие хотіте нам сказаль, правда?

— Ми примусимо тебе дати нам необхідні відомості,— озвався знову Олександр, ображений тим, що Яків навіть не хоче з ним розмовляти.— Все ти про них знаєш і все нам доповіси!

Яків, дивлячись у його примружені й гострі, мов жала, очі, тихо, але рішуче сказав:

— Сволота!

Олександр побагровів. Він ладний був цієї ж секунди кинутися на Якова, але, помітивши незадоволений погляд німця, стримався, закупив нову папіросу.

— Ваше благородіє, я три роки був на війні, у мене простуджені ноги, мені важко стояти.

Німець подивився на Якова, сказав:

— Садітєсь.

Яків не сів, а продовжував:

— Я почуваю себе хворим. Я хочу, щоб до мене викликали лікаря, оглянули і відпустили додому.

— Ві чувствоваль себя больноі! Гут! Мі позовьом ік вам врача, а ві подумаль хорошо. Гут подумаль. Мі должны знать, где єсть ваші союзник, ваш друзья, і тогда я гарантірую вам свобода.

Якова знову одвели до холодної. Там він пролежав до вечора голодний. Навіть не дали води. Мучила нестерпна спрага. Лікаря не було, та його і не збиралися

запрошувати до хворого Якова.

Невідомо, хто сказав Македонисі про арешт сина. Не чуючи під собою ніг, вона прибігла до волості, благала Олександра дозволити їй побачитися з сином, але той категорично відмовив. Хотіла звернутися до німецького офіцера, так її не допустили до нього озброєні вартіві.

"Куди йти? З ким говорити? У кого прохати допомоги й захисту?" І тільки надвечір Македониха, згадавши про Олімпіаду, помчала до неї. Вона застала її вдома, розповіла про своє горе.

— Сидить мій Яків під арештом. Просилася хоч одним оком глянути на нього, хоч одним словечком перемовитися з ним — не дозволили, не пустили...

— Ти не хвилюйся, не журися, Варваро. Я зараз попрошу сина, і він швидко все це влаштує, звільнить Якова з-під арешту. Сашенька мій нещодавно повернувся додому. Я зараз до нього зайду. Адже вони з Яковом товариші. Попрошу... Обов'язково звільнить. Ходім зі мною, ти сама йому скажеш.

— Я вже говорила. Він не дозволив мені побачення.

— Спробую... Як же так... Хорошу людину під арештом тримати. Тоді ти посидь, я сама з ним поговорю. Тільки не хвилюйся, не горюй, все буде добре.

Олімпіада несміливо зайшла до синовій кімнати. Хто знає з якого часу, але вона стала ніяковіти, навіть трохи боятися свого Сашеньки. І коли він учора ввечері розповідав, як разом з німцями вішав комуністів, розстрілював їхні родини, Олімпіада з жахом дивилася на сина, і їй ставало страшно.

"Невже це мій Сашенька? — думала вона.— Вішати людей... Розстрілювати беззахисних жінок, дітей, стариків. Ні, ні... Мій син не міг такого робити, не міг..." Вона відчувала, як її душу сковував холод, як народжувалося в ній не зрозуміле ще для неї самої почуття відчуженості до рідного сина, що став таким жорстоким і нещадним. Вона боялася цього нового почуття, всіляко намагалась заглушити його, витіснити іншими, світлими спогадами з його дитинства, що їх зберігала в пам'яті, як найдорожчий і наймиліший її материнському серцю скорб. Але це їй не вдалося. Олександр, очевидно, не розумів переживань своєї матері, бо задоволено розповідав про численні випадки, коли він особисто арештовував комуністів, передавав їх потім для допиту й катування німцям.

Олімпіада слухала те все, але дивилася на сина так, наче бачила його вперше. Її Сашенька, за здоров'я якого вона гаряче молилася вранці й увечері, заради якого зважилася навіть на крадіжку грошей з чоловікової скриньки, якого з таким нетерпінням ждала додому, він, її улюбленець Сашенька, гарних людей віддає ворогам на катування, муку й вірну смерть.

Бували хвилини, коли їй хотілося підійти до сина, обняти його, сказати: "Сашенько, послухай матір, іди геть від них, поки не пізно. Кому служиш? З ким ідеш? Проти кого йдеш? Опам'ятайся!"

Але Олімпіада відчувала, що ці слова будуть марними. Не послухає він її. Якесь стіна лягла тепер між ними. І не могла мати ніяк зрозуміти, звідки взялася в її сина

отака ненависть до більшовиків. Що поганого зробили вони йому?

Ніколи не забуде також Олімпіада недавнього випадку, коли, риючись у скрині, він знайшов червону стрічку, подаровану на мітингу Македопихоїо. Ця стрічка викликала в ньому скажену лють. Він порвав її на шматочки, глибоко образивши матір, але вона тоді промовчала, стрималась, щоб не сваритися з ним, і покірно сприйняла його грубі, дошкульні зауваження.

— Не можна, розумієте, мамашо? Не можна тримати в домі червоне шмаття. До мене можуть завітати німецькі офіцери... Я через вас не хочу мати по службі неприємності. Ясно? Прошу виконувати мої накази, мамашо, а інакше буде погано!

Він погрожував їй, і слова його обпалювали материнське серце.

Олександр, розлючений, пішов з дому, а вона, підібравши з підлоги шматочки шовкової стрічки, старанно заховала їх.

Але куди сховати біль і образу? Олімпіада відчула, як гасне в її душі світлий образ сина. Колись ласкавий і ніжний, він особливо жалів матір і завжди ставав на захист, коли п'яний батько починав її бити. Не раз бачив хлопчик її сльози і, обіймаючи матір теплими рученятами, говорив:

— Ось виросту я, тоді нікому не дам вас, мамо, кривдити. Нікому!

Виріс він, пішов на війну, став офіцером — і ось якою людиною повернувся до рідної сім'ї.

Мати не раз намагалася з ним поговорити, але він відповідав їй скупко, неохоче, часто грубіянив, незаслужено ображав, але зате цілими годинами просиджував з батьком. Про що вони розмовляли між собою, Олімпіада не знала. І лише одного разу, і то зовсім випадково, вона почула, як чоловік збуджено розповідав про Пимона Базалія:

— Як більмо в оці, так для мене отой Пимон. Хто знає, що буде, але він живий свідок...

І голос його несподівано затих. Щільніше причинилися двері. Не розібрала Олімпіада, про які справи домовлялися батько з сином, але вона розуміла — щось лихе затівав Трохим Іванович проти Пимона, а що саме — дізнатися не пощастило. Олімпіада стежила зараз однаково за сином і батьком, намагаючись розгадати їхні задуми.

Чужою, непотрібною ставала вона в своїй родині. Її зневажав чоловік, зневажав і син. А як ждала вона його повернення! З якою радістю кинулась йому на груди, коли він, переступивши поріг батьківського дому, спинився перед нею, живий, здоровий.

Та хіба є в світі більше щастя для матері, ніж зустріч з рідним сином, що повернувся з фронту? Вона не пам'ятає тієї першої хвилини, що затьмарила безмежною радістю її розум. Вона тільки бачила перед собою його обличчя, жадібно цілувала щоки, обіймала сина, а він зніяковіло відсторонював її від себе, наче зовсім не радий був цій довгожданій зустрічі.

— Ну, матусю, досить, досить... — і, рознявши її трепетні руки на своїй шиї, скинув шинель. Засліплена радістю, вона тоді не звернула уваги на його стриману холодність. І вже згодом, придивляючись до Сашеньки, слухаючи його страшні розповіді, почала

розуміти, що син став зовсім іншим. Кожний день приносив їй все більше розчарувань, гіркоти, образ.

Мовчазна, тиха, Олімпіада, вставши рано-вранці, звично виконувала свої господарські обов'язки: готувала їжу, прала білизну, прибирала кімнати, але ніхто в домі, здавалося, її не помічав. Гнітюча туга краяла їй серце. І коли Олімпіада лишалася на самоті, все своє горе, увесь невисловлений біль, розпач, журбу вона виливала в сльозах.

Олімпіада рада допомогти Македоиісі, але те, що почула вона зараз про Сашеньку, засмутило матір, викликало в ній непевність і зневіру. Олімпіаді шкода Якова. Не розуміла тільки одного: як це він, такий розумний, досвідчений солдат, міг потрапити до їхніх рук. Адже вони будуть його мучити... А може, ще й розстріляють.

"Невже його справді розстріляють?" І Олімпіада жахнулася навіть такої думки. Ні, цього не трапиться. Вона попросить Сашеньку, він повинен вислухати її, рідну матір, повинен все зробити, щоб таку хорошу, /юбру людину, як Македон, випустили з-під арешту.

Олімпіада добре пам'ятала той день, коли Яків з товаришами захистив її від чоловіка, який нещадно бив її, глумився

8 Неї.

.Як же не виручити Якова, не відплатити йому за добро добром саме зараз, коли потрапив він у таку біду?

У світлиці сиділи батько з сином. Олександр, зірвавши пожовклий листок фікуса, м'яв його тонкими нервовими пальцями, слухав розповідь про те, як Олімпіада разом з лісником Мефодієм допомагала червоному розвідникові, як дізналися згодом про таку подію слобідські багачі, і йому, Трохиму Івановичу, було соромно за свою дружину. Син вислухав усе це мовчки, а потім, дивлячись батькові в обличчя, спитав:

— Чому ви не вигнали її з дому?

— Вигнати? — здивувався навіть Трохим Іванович такій жорстокості, наче мова йшла не про рідну матір, а про якусь зовсім сторонню жінку.— Куди ж її виженеш?

— Хай іде... куди хоче... Не пускати в дім! Хай пропаде десь під парканом, як жебрачка, як остання собака!

— Що ти? Хіба можна таке говорити про матір? — перелякався навіть Трохим Іванович його слів.

Молоде обличчя зробилося лютим, очі примружились, стали холодні, колючі.

— Мені соромно, що в мене така мати,— заявив Олександр, розриваючи листок фікуса на дрібні шматочки. В цю хвилину увійшла до них Олімпіада. Обоє — чоловік і син — замовкли.

— Сашенько, я до тебе, рідний... Хочу попросити...

— Ну, що там іще? — роздратовано спитав Олександр, ігевдоволений появою матері і уже зовсім зірвав зелений листок фікуса.

— Ти, Олександр, спокійніше... Фікус... Навіщо ж його псувати. Він гроші коштує,— зауважив батько, і Олександр скипів, обрушивши всю свою лютість на матір:

— Що вам від мене потрібно? Ну що? Дайте мені спокій! Чуєте?!

— Синку, чому ж ти кричиш на мене?

— Я не кричу. Я дуже втомився,— сказав уже лагіднішим тоном Олександр. Йому стало трохи соромно. Він помітив, як мати зблідла і її простягнута до нього рука опустилася, мов нежива. Страх і розгубленість світилися в її очах. Щось давнє, ніжнє раптом прокинулося в його душі. Треба було сказати матері ласкаве слово, але хвилинна слабкість минула, і знову став він суворий і недоступний для неї.

Олімпіада повинна була з ним поговорити. Вона навіть не уявляє собі, щоб Якова, єдиного сина Македонів, розстріляли німці. Адже це був би найтяжчий удар для батьків. Та хіба тільки батькам він дорогий? Яків багато хорошего зробив для слобідської бідноти, і люди ніколи б не простили цієї смерті не тільки німцям, але й тим, хто допомагав у цьому вбивстві.

Олімпіада дивилася на Сашеньку, не знаючи, якими словами переконати його, аби він допоміг звільнити Якова з-під арешту.

— Сашо,— почала вона, явно торопуючи перед сином,— Сашенько, ти був колись добрим до мене, і, я сподіваюся, матері ти не відмовиш.

— Хіба ви мені мати?

І знову побачила Олімпіада злі примружені очі, з яких вїя-ло на неї холодом і відчуженістю, очі ті лякали її більше, ніж крик.

— А хто ж я? Мати. Я тебе виняньчила, виростила. Я за твоє здоров'я богу молюсь.

— Що ти хочеш, Олімпіадо? — встряв у розмову Трохим Іванович, який досі мовчки спостерігав цю незручну і неприємну для нього сцену.— Скажи йому одразу, що ти хочеш, і йди собі. У нас секретні розмови.

Чоловік і син — чужі для неї люди. Це відчула вона особливо гостро зараз. Наче змовники, вони бояться сторонніх свідків, про щось радяться між собою, а вона — дружина й мати — не знає і, очевидно, ніколи не дізнається про їхні таємні плани. Ну що ж, вона зараз скаже, що їй потрібно, і вийде, не стане їм перешкоджати.

— Заарештовано Якова Македона. Я прошу тебе, Сашенько, допоможи його звільнити. Ти цим зробиш добру справу.

Син, що не чекав такого прохання, кілька секунд дивився на матір, кліпаючи повіками, потім голосно розсміявся. І цей непристойний, злобний сміх образив матір.

— Ви, матусю, наївна жінчина... Простота! Та чи ви розумієте, що значить випустити таку рибину? Матусю!.. Хто вас навчив? Хто послав вас до мене з таким проханням?

— Сама я... І ти не смійся... Недобре сміятися, синку, з чужого горя. У нього є мати. Вона Тут... за дверима... Чекає на відповідь.

— Невелика птиця, почекає та й піде туди, звідки прийшла. Передайте, їй, матусю, нехай забирається звідси, поки не пізно. Звільнити Якова не можна.

— Сашенько, для мене зроби, для матері твоєї... Я прошу... благаю тебе.

— Відчепіться!.. Чого ви до мене пристали? Хочете, щоб я зараз же пішов з дому? Не можу я і... не бажаю. Розумієте? Не ба-жа-ю!

Олімпіада більше його не просила. Мовчки вийшла за двері, де чекала на неї Македониха. Та, певно, чула всю цю розмову, бо з явною безнадійністю сказала:

— Не знаю, куди мені тепер іти, у кого шукати допомоги. Нічим не могла її заспокоїти Олімпіада.

Другого дня Якова посадили на віз. Обабіч стали вершники. Двоє солдатів сіли поруч арештованого. Рушили в путь. Був базарний день. Люди з острахом розступалися, даючи дорогу підводі, на якій везли кудись Якова Македона під посиленою охороною.

— Що то за людина? — запитували хуторяни.

— Добра людина, наша, слобідська... Депутатом був... Мабуть, не повернутися вже Македону до слободи. За бідноту він горою стояв. За бідноту і голову свою покладе.

— Куди ж його везуть?

— Відомо куди... до яру... Там ото й порішать.

— Врятувати б його,— сказав хтось непевно і боязко.

— Коли б зброя була... а з голими руками рятувати...

— Така людина пропаде. Ой Якове, Якове... Чому ж ти не вберігся?

За кілька кроків від охорони, слідом за возом ішла Македониха, тримаючи кошика, в якому приносила вона синові передачу, але вартові тієї передачі не прийняли від неї і навіть не дозволили матері попрощатися з сином. В очах Македонихи не було сліз, в них світилася холодна лють і зневага до озброєних охоронців. Але кожного разу, як тільки погляд її зупинявся на синові, очі Македонихи одразу світлішали, випромінюючи теплоту, ласку, безмежну материнську любов.

Люди давали їй дорогу, співчували її горю, щиро шкодували за тим, що сталося. А коли підвода минула базар, їздовий стьобнув сірих коней батогом, і вони помчали швидкою риссю.

Гнатися за підводою Македониха не могла. Вона зупинилась, важко дихаючи, і бачили люди її гордо підняту голову, її палаючі гнівом і відчаєм очі, чули її голос, що звучав у цю хвилину твердо й непохитно.

— Якове, сину мій, не здавайся їм!..

Він, мабуть, почув її наказ, бо махнув привітно рукою, прощаючись з матір'ю.

Підвода скоро зникла за рогом вулиці, а посеред дороги все ще стояла Македониха з кошиком у руках. Оточили її слободяни і люди з сусідніх сіл та хуторів, які з'їхалися сюди базарувати. Хтось необережно сказав:

— А повезли його на вірну смерть.

І одразу ж почувся інший, докірливий голос:

— Мовчи... Хіба не бачиш — мати стоїть.

Її намагалися заспокоїти, але вона, здавалося, нічого не бачила перед собою і нічого не розуміла з того, про що говорили навколо неї люди. В цю хвилину їй захотілося бути дома. Разом з чоловіком вони, може, придумають що-небудь, зроблять все, аби тільки врятувати сина. Македониха відчувала неймовірну втому. У неї підкошувались ноги. Хтось обережно взяв її під руку. Це великодушне й співчутливе

ставлення до неї простих людей, їхні щирі слова зворушили серце Македонихи, розжалобили їй до сліз.

— Наш Яків за бідних... Багаті його не любили. Багаті його з світу зведуть...

40

їх приводили до кам'яного муру, ставили в шеренгу. Ніхто не знав, навіщо зігнано стільки людей, навіщо їх оточили вартовими. Тут були чоловіки, жінки, діти. Тут було зібрано бідноту, яка допомагала в роботі більшовицьким Радам.

У цій же шерензі стояли й Македони, а поруч з ними — Пимон Базалій з своєю Тетянкою. Дівчинка горнулася до батька і боязко стежила за всім тривожним поглядом.

— Тату, а що ми тут будемо робити?

— Мовчать! — заgrimів хрипкий голос гайдамаки, і дівчинка завмерла від страху.

Трохи далі стояли дід Михай з Теренем. Дід почував себе погано — ноги в нього підкошувались. Він у себе вдома лежав на тапчані, коли до хати увірвалися гайдамаки.

— Підіймайся, діду, підеш з нами, — наказав старший, грубо схопивши Михея за шорстку гарячу руку.

— Куди ж я піду? Не можу... Старий я... Ноги хворі... Залиште мене, ради Христа... Я і так скоро помру.

Але гайдамаки, не звертаючи уваги на його благання, підняли діда з постелі, повели з собою. Разом з дідом забрали й Тереня. Дідові зараз важко було стояти. Почуваючи, що він ось-ось упаде, дід Михай сів на землю. Одразу ж підскочив до нього гайдамака і, вдаривши ремінним батогом по спині, дико закричав:

— Наказано стояти... Чому сів?

— Ноги в мене... Ноги слабі, і сам я хворий, а ти б'єш... За що? Совісті в тебе немає... Людина ти чи...

— Вставай! — і гайдамака замахнувся знову. Терень допоміг дідові підвестися на ноги, поклав дідову руку собі на плече, підтримував його ослабле тіло. До муру більше не приводили слободян. Але на когось чекали.

Слобода в стані облоги. Вулиці зовсім безлюдні. Тільки на перехрестях доріг стояли німецькі патрулі в сіро-зелених касках, озброєні гвинтівками з гострими кинджальними багнетами, що виблискували під сонцем, мов дзеркала. Ніхто не знав, що збираються тут робити з людьми.

Минула година, друга, а людей не відпускали. їм заборонили сидати, їм не можна було навіть розмовляти між собою. Дорослі п діти мовчки, але пильно стежили за кожним рухом озброєних гайдамаків та німців.

Раптом здалеку долетів тупіт копит, а через хвилину на пустинній вулиці з'явився вершник. Не доїжджаючи до муру, він осадив розпаленого коня, подав німецькому солдатowi якогось папірця і швидко помчав назад.

Хвилин через десять сюди прийшли німецькі офіцери, гайдамацькі хорунжі, солдати. Поміж військових чорніла рясa отця Віталія, виблискували скельця пенсне аптекаря Лякіна. Були тут також кілька багатих слободян, що гостинно приймали в

себе "визволителів".

Вся оця згряя ворогів, зрадників, найманих убивць підходила зараз до муру, викликаючи страх у дітей і тривожне занепокоєння серед дорослих. Інстинктивно відчуючи небезпеку, діти ховалися за своїх батьків. Піп Віталій підняв над головою позолоченого хреста з розп'яттям Ісуса.

— Моліться, православні!

Кілька чоловік в шерензі перехрестилися.

— Струнко! — подав команду Олександр, і куркульські синки в чумарках та сивих шапках вишикувались проти муру. Якесь жінка різко, злякано скрикнула:

— Вони збираються нас убивати... Рятуйте!

Зчинився лемент. Люди, відступаючи до муру, тісніше притискалися одне до одного. Матері закривали собою дітей, які плакали, з жахом позираючи на стволи гвинтівок, що таїли в собі смерть.

Минула хвилина, друга, третя. Слободяни завмерли в чеканні кривавої розправи. Несподівано з приреченого натовпу вирвався наперед чоловік, розірвав комір солдатської гім-настюрки, оголив груди, несамовито закричав:

— На, стріляй! Стріляй, сволото. Тільки не муч!..

Здавалося, він зараз, розлючений і гнівний, кине́ться на високого гайдамаку, що цілиться в нього з гвинтівки, і вчепиться йому в горло... Пострілів не було, зате вибухнув голосний сміх. Над Глібом Колмиковим потішалися слобідські багачі, і це було до того образливо і прикро, що він навіть розгубився. Мовчки намагався застібнути комір гімнастюрки, не помічаючи того, що там не лишилося жодного гудзика.

Знепритомніла чиясь молодиця, почувся жалібний плач:

— Мамо! Мамочко!

І всі побачили, як ясноволоса дівчинка, лишивши матір, схопила в ручку грязюки і кинула в ненависних їй озброєних людей.

— Хай убивають... Не можу більше... Сил нема,— сказав дід Михей, сідаючи знову на землю.

Але не підбіг до нього гайдамака, не підвів з землі ударом батога.

Біля самого муру стояв Андрій Степанович. Тривожне почуття не залишало його ні па хвилину. Досить тільки німецькому офіцерові подати знак, а Олександр Безсалому скомандувати коротке: "Вогонь!",— як оці чорні стволи гвинтівок принесуть усім людям, що стоять біля кам'яного муру, смерть.

Старий Македон не страшився смерті, але боляче йому було вмирати беззбройним. Ніколи б він не здався до рук ворога живим, бився б, як лев, а останню кулю лишив би для себе.

"Невже справді вбиватимуть? І вже пі я, ні моя Варвара не побачимо, як завтра вранці сходитиме сонце? Нас не буде в живих, а вони житимуть? Оця наволоч, оці ситі морди житимуть, а нам лежати в землі?"

Гнівом палали очі старого Македона, і той гнів, придушуючи страх, викликав у

ньому ще більшу лють до слобідських багатіїв, які прийшли дивитися на розстріл слободян.

"Мало вам крові нашої? Стару владу забажалося відновити? Гадаєте втриматися на німецьких та на гайдамацьких багнетах? Не втримаєтесь! Зметуть і їх, і вас... Змете Червона Армія.

Тільки б вирватися звідси живим. Ще ми розквітаємося з вами, згадаємо все... Почекайте, настане час, ви ще заплачете, гірко заплачете, падлюки!"

Знову хтось упав, і його не підвели сусіди, і ніхто не заплавав. Махнув рукавичкою німецький офіцер.

— Ну, все... Прощай, Варваро,— сказав Македон, обіймаючи дружину, з якою прожив він довгі роки спільного подружнього життя, з якою виростив сина.

"Що ж, столяре,— немовби звертався до нього хтось дружній і вірний.— Коли настане твій смертний час, мужньо зустрінь його. Не дай тішитися ворогам з твоєї смерті.

Всіх не переб'ють. Ми загинемо,— житимуть діти наші, онуки наші. Житимуть Ради. Червона Армія прийде, брати росіяни прийдуть, не дадуть поневолити Україну, не дозволять топтати нас, глумитися з нас. І наш Яків з ними прийде". Столяр відчув, як дружина взяла його за руку.

— Боїшся, Варваро?

— Кого, їх?

Почувши, яким тоном вона вимовила ці слова, він з гордістю подумав: "Молодець! Стійка. Таку не зігнеш. Шкода тільки, що беззбройним доводиться вмирати. А хотілося б хоч парочку їх, гадів, знищити..."

Тиша. Десятки очей стежили за чорними стволами гвинтівок, чекаючи кожної секунди на команду Олександра Безсало-го. А він все ще зволікав чомусь, і ці напружені хвилини були найстрашнішими.

— Прокляті! Прийде коли-небудь і на вас загибель! — скрикнув хтось, не витримавши болісних мук.

Спорожнілим провулком ішла жінка. І по тому, як похитувалась у неї голова, всі пізнали Олімпіаду. У багатьох приречених до страти виникла нестримна лють і презирство до цієї жінки й матері, що породила на світ отакого сина-ката. Краще б маленьким задушила його в колисці. Але ніхто не знав, що саме до них, до арештованих слободян, поспішала Олімпіада на виручку. Їй переказали люди, ніби її Сашенька разом з німцями збирається розстрілювати бідноту і що серед заарештованих — жінки, старики, діти. Олімпіада, дізнавшись про це, бігла сюди, обходячи патрулі, рішуча й нестримна, щоб зупинити сина від безумного злочину, попросити його не проливати невинної крові, не глумитися з беззбройних людей.

Але цих її намірів не знали слободяни, які стояли біля муру. Ось уже кілька хвилин їх тримають на волосинці від смерті. Тому така ненависть і злоба світиться в багатьох очах до цієї жінки, одягненої у все чорне. Ось вона, спинившись, поклала руку на груди. Здавалося, ступить іще крок, упаде і вже ніколи більш не підведеться.

При інших обставинах її, можливо, пожаліли б і допомогли, але зараз вона не викликала ні жалощів, ні співчуття.

Син подав команду:

— Відставити!

Гайдамаки взяли гвинтівки до ніг. Полегшено зітхнули люди біля муру. Підвели жінку, що знепритомніла. Хотіли також підвести й чоловіка, що лежав на спині з розкритими очима, але він був уже мертвий.

Олімпіада спинилася під ясенем, що ріс проти муру, не маючи сил іти далі. Поглядом шукала сина. Стояв він перед німецьким офіцером виструнчившись. Що саме наказував йому німець — ніхто не знав.

Потім Олександр підійшов до гайдамацької шеренги, передав наказ — і одразу ж двоє петлюрівців наблизились до діда Михея.

— Не займайте його,— став на захист діда Терень.— Він хворий, старий. Куди ви його тягнете?

Гайдамака, розмахнувшись, ударив Тсрсия в обличчя важким кулаком. Терень, який не чекай удару, впав, але швидко скочив на ноги і, блискаючи очима, ладний буй уже кинутись на свого нападника, та передбачливий сусіда вчасно стримав його.

Діда Михея поклали на землю і на очах у всіх почали стьобати батогами. Він не кричав від болю, нікого не кликав па допомогу, лежав, мов неживий, а його уперта мовчанка викликала в гайдамаків ще більшу лютю.

Олімпіада забула про страх. Зібравши останні сили, вона кинулась до катів, схопила одного з них за руку, закричала:

— Не смійте! Не дам! — і метнулася до сина.— Сашенько... Сину мій... Скажи...

Поява матері була для Олександра несподіваною. Він розгубився, не знаючи, як йому діяти.

— Одійдіть, мамо! — Очі його налилися вовчим блиском.

— Не відійду! — Мати впала перед ним на коліна.— Сашенько, зглянься!.. Що робиш? Не бери гріха на душу. Це ж наші люди.

— Одійдіть, кажу!..

Гайдамаки зупинилися, дурнувато позираючи на Олександра. Дід Михей лежав непритомний, а крізь полотняну сорочку на спині в нього виступила кров.

— Хіба ж можна? Сашо, сипу, скажи... Вони тебе послухають... Хочеш, я сама підійду до офіцера... Попроіпу його...— і вона попрямувала до групи багачів, де стояв худий високий німець, мовчазно спостерігаючи цю незрозумілу для нього сцену. Немов шуліка, налетів на неї син, схопив за плече з такою силою, що мати, хитнувшись, мало не впала.

— Заарештувати цю жінку! — наказав він, злобно блискаючи очима.— До холодної її!

Олімпіада скам'яніла від здивування, щось хотіла сказати синові, але він пішов геть, навіть не глянувши в її бік. І всі ті, хто ще недавно бажав Олімпіаді смерті, тепер співчутливо стежили за нею.

— Яка наволоч! Матір, рідну матір садить під арешт! Олімпіаду повели, а гайдамаки брали з шеренги кожного

другого і, незважаючи на те, хто був перед ними,— чоловік, жінка чи дитина,— били батогами. Така ж доля спіткала й Македона. Ні єдиного стогону, ні крику не почули від нього вороги. Стиснувши зуби, він витримав двадцять п'ять ударів.

Підійшла до нього Македониха, підставила своє плече, і він, обнявши її, пішов до муру.

— Ніколи я їм цього не прощу,— сказав тихо Македон. Там же, біля муру, на розісланому піджаку лежав дід Михей. З очей його текли сльози, але він їх не витирив. Поруч стояв

Терень. Серце його стискалося від болю й пекучої образи. Ніхто не знає, які думи визрівали в голові колишнього добровольця. Коли почали шмагати діда батогами, Терень рвонувся було до катів, але Македон вчасно схопив його за руку, стримав і, можливо, цим врятував хлопця від смерті.

Тереню дуже шкода діда. Він не міг дивитися на його сльози. Вони обпалювали йому серце, породжували в душі ще більший гнів.

Закричала раптом дівчинка. Македониха сполошилась, пізнавши одразу голос Тані. Гайдамака схопив дівчатко за руку, але батько, який стояв поруч, став на захист своєї доньки.

Наче зграя хижаків, гайдамаки налетіли на нього, беззахисного інваліда, звалили, почали жорстоко, нещадно бити.

Перелякану дівчинку теж взяли на розправу, поклали на землю, тримаючи її за ніжки. Маленьке тільки звивалося в гайдамацьких руках, а плач її був до того жалібний, що навіть ката примусив спинитися в нерішучості.

— Що, може, стомився? — підскочив до нього розлючений Безсалий і, вихопивши з рук батіг, з усього розмаху стьобнув ним по оголеному тількию.

Від страшного болю й неймовірного переляку дівчинка завмерла на секунду. Зате другий удар примусив її так скрикнути, наче в спину їй всунули гострий ніж. Оченята її дико блукали, шукаючи батька, але його не видно було біля муру. І раптом погляд Тані, сповнений відчаю й благання, зупинився на Македонисі.

— Бабусю! Бабусю...

Не встигла навіть опам'ятатися Македониха, як Андрій Степанович рішуче вийшов наперед. Ні стримати, ні спинити його вона вже не могла. Старий Македон любив Таню, як рідну дочку, і зараз бачити її катування, чути її одчайдушний крик було понад його сили. Він не думав про наслідки й небезпеку, які загрожували йому. Бажання відняти дівчинку, припинити жорстоке катування, захистити її оволоділо ним у цю хвилину з такою силою, що він готовий був піти на все.

— Не смій! — закричав Македон, схопивши занесену для удару руку з батоном.— Не смій бити дитя!

Олександра це так вразило, що в перші секунди він не зміг навіть вимовити слова. Його обличчя спотворилось від скаженої люті, яка, мабуть, затьмарила йому розум, очі

звужилися в щілинки, гарячі, мов вогонь, сповнені нестримної ненависті й злоби. Хто знає, що могло б трапитись далі, коли б у цю хвилину не підійшов до них Пимон Базалій.

Забруднений грязюкою, з підбитим, грізно блискаючим оком, він став поруч Македона. Всі гадали, що Пимон візьме зараз врятовану дочку, одведе її до муру, але несподівано Пимон підняв милицю і, розмахнувшись вдарив нею Олександра по плечі. Зойкнувши, той метнувся бігти.

Пимон погнався за ним, намагаючись ударити його ще, але Олександр, оволодівши собою, швидко вихопив з кобури на-ган, вистрілив.

Куля пробила Пимону груди, трохи нижче від георгіївського хреста та медалі, що їх він одержав за геройські подвиги па війні. Захитався Пимон, упав. У куточку губів з'явився, стікаючи на пишну бороду, червоний струмок теплої крові.

Нікого більше не били батогами. Пішов звідси німецький офіцер, пішли слідом за ким слобідські багаті. Ніхто нічого не сказав людям, що стояли досі біля муру, і вони, боязко озираючись, почали розходитися по домівках"

Нікуди не хотіла йти тільки Таня. Стоячи на колінах біля батька, вона дивилася в його розкриті очі, тормошила, кликала додому. Але він був глухий до її слів, до сліз, до її невтішного горя.

Підійшов дідусь Македон, взяв дівчинку за руку.

— Ходімо, Таю. Ходімо, дитинко, я одведу тебе до мами.

— Мами нема... Мама пішла на хутір до тітки.— І дівчинка знову заходилася тормошити батька.

На вулицях стояли німецькі патрулі... Вони знали, звідки повертаються слободяни, і посміхались, спостерігаючи, як катованих, ослаблених людей вели під руки родичі та сусіди.

41

Олімпіада ждала, що зараз прийде гайдамака, звільнить її з-під арешту. Не буде ж Саша тримати її тут до ночі.

Але минали години, а ніхто не з'являвся. За ці кілька годин багато чого передумала Олімпіада. Ніколи не забуде вона сьогоднішньої розправи над слобідською біднотою, ніколи не забуде образи, завданої їй сином. Матір, рідну матір заарештував, наказав під конвоем одвести до холодної, при всіх людях насміявся з її старості! Ніколи не простить вона цього Олександрові, заради якого прийняла стільки мук.

В душі зростало недобре почуття до сина. Все більше й більше переконувалась нещасна мати, що Олександр став їй чужим, зовсім чужим. Та коли б хтось інший вчинив таке лиходійство, вона перша прокляла б ту людину!

"А це ж мій син..."

З далекого минулого поставав образ ясноволосого жвавого хлопчика. Тоді він був для неї єдиною втіхою в її безраднісному житті. Але цей образ тепер затуманювався, і вона бачила перед собою тільки зле обличчя, міцно зціплені зуби, гадючий погляд очей.

"Хіба це мій син? Хіба міг мій син підвести руку на дівчинку?"

І коли через ґратчасте вікно долинув одчайдушний дитячий крик, Олімпіада, закривши обличчя руками, впала на брудну солому, гірко ридаючи. Вона не знала, що було далі, але постріл примусив її звестися на ноги, знову підійти до вікна, і те, що вона побачила, приголомшило її остаточно. На землі, розкинувши руки, лежав Пимон Базалій. Вона все зрозуміла і з жахом промовила:

— Убивця!

Порожньо раптом стало в материнській душі: вона втратила Олександра назавжди. Немає в неї більше сина. Не хотіла Олімпіада цю люту, жорстоку тварину називати своїм сином. Хай прокляття лежить на ньому за всі його чорні діла і вчинки! Як вона гляне тепер в очі людям? Скрізь вони проводжатимуть її недружелюбними поглядами, вказуватимуть на неї пальцем, ненавидітимуть за те, що породила на світ, виростила на горі бідним людям такого ката!

Опівночі почулися кроки, заgrimів зовнішній засув, розчинилися двері холодної, і гайдамака випустив її на волю.

Хоч облогу знято, але слобідські вулиці зовсім безлюдні й тихі.

Голодна, змучена, Олімпіада ледве дійшла до свого двору. Хвіртка була защепнута. У крайніх вікнах світилося, значить, чоловік дома, а може, дома й син.

Олімпіада постукала. У вікні піднялася занавіска. Мати побачила Олександра.

— Дома,— промовила вона ослабленим, безрадісним голосом, і їй чомусь стало страшно зустрітися з сином. Невідомо, чи усвідомив він свою провину, чи розкався в своєму вчинкові? Що він скаже їй? Як гляне на неї, ображену матір, коли вона, повертаючись з холодної, переступить через хатній поріг?

— Відчиніть!

Син різко опустив занавіску.

Олімпіада стояла біля хвіртки, але з будинку ніхто не виходив.

"Що це значить? Не почули хіба, що хтось стукає, чи, може, Саша не хоче пустити мене в дім?" Від однієї лише такої думки матері стало недобре. Стислося в грудях серце. Знову постукала — ще сильніше, але з будинку так само ніхто не вийшов. До сусідів проситися на ночівлю — соромно. Та, можливо, й не пустять тепер вони її. Ночувати під відкритим небом холодно.

"Що ж робити? Де знайти притулок?"

Олімпіада стояла біля воріт, поки не погасло у вікнах світло. Коли б була молодшою і вистачило сил, вона перелізла б через паркан, переночувала б у хлівці. Там є солома, є деяке дрантя — можна б укритися і заснути.

Але зараз про це нічого було й думати.

Почав накрапати дощ, посилюючись з кожною хвилиною.

Олімпіада стала під навісом крамниці, чекаючи, поки злива вщухне.

Ніч ставала темнішою. Якась жінка швидко йшла вулицею. Придивившись, Олімпіада пізнала Македониху.

Де вона була? Чому поверталася додому так пізно? Запитувати про це було зараз

незручно. Можливо, що Македониха не захоче з нею навіть розмовляти, зневажаючи її за сина-гайда-маку. Але як же Олімпіада здивувалася, коли Варвара, зупинившись, першою підійшла до неї, співчутливо запитала:

— Олімпіадо, це ти?

— Я.

— А чого ж тут стоїш у таку негоду? Чому не йдеш спати? Адже пізно.

— Защепнута... Хвіртка защепнута...

— Не пускають, значить?—догадалася Македониха. Олімпіада нічого їй не відповіла.

— Ля за примочкою ходила... до фельдшера. Спасибі, дав ліки. Каже, повинно допомогти. Спина у мого Андрія вся в кривавих смугах. Дивитися — і то страшно. Правда, Андрій у мене терплячий, але я бачу, як він мучиться...— І замовкла, збагнувши невчасність такої розмови. Безсалиха може подумати, що вона завела цю розмову навмисно, аби зайвий раз нагадати їй про сина і цим завдати болю. Тому Македониха почала заспокоювати Олімпіаду.

— Ти не горюй... Не пускають тебе в дім? Ну що ж, ходімо зі мною. У нас переночуєш. Ось дощ трохи вщухне, і підемо. Ти не думай, Олімпіадо, що ми сердимосся на тебе. Все ми чули, все бачили. Син у тебе, правду треба сказати, жорстокий, але ти за нього не повинна відповідати.

— Син? — перепитала Олімпіада, і голос у неї затремтів.— Немає в мене більше сина,— сказала вона ледве чути.— Прокляла я його...

А коли дощ ущух, Македониха взяла під руку Олімпіаду, повела її до себе ночувати.

42

Важкі часи настали для слобідської бідноти. По дворах вешталися німці, грабуючи населення. Там кричала молодиця, у якої забирали останнє добро. Тут ридала мати і плакали діти, дивлячись, як з двору виводили єдину корову.

Тих, хто чинив опір грабіжникам, німці нещадно били. Діти й дорослі, як тільки з'являлися на вулиці зеленувато-сірі мундири чи гайдамацькі шапки, замикали на запори ворота, хвіртки, а самі ховалися.

Німці тинялися по слободі, і горе було тій дівчині або молодиці, яка випадково зустрічалася їм. Іноді такі зустрічі кінчалися досить трагічно. Вчора, наприклад, за молодую чорнобровою дівчиною погналося їх четверо, п'яних, ситих, готових на все. Дівчина, не маючи іншого виходу, помчала до річки. Німці — за нею. Далі бігти нікуди. Або віддатися їм до рук і стати жертвою насильства, або стрибнути з крутого берега в холодний вир глибокої під час розливу, повноводної Ворскли. Дівчина вибрала саме цей шлях. Знявши з себе жакет і теплу хустку, вона змахнула руками й кинулася вниз. Полетіли бризки. Сильна течія підхопила її, понесла від берега. Але догнали дівчину німецькі кулі, обірвали молоде життя.

Звістка про цю подію швидко облетіла слободу. Молоді жінки, дівчата вирушали з дому, ховалися в лісах, ярах, у річкових плавнях.

А через місяць слободян вразила ще одна вість, страшна вість про Якова Македона.

Немовби гайдамаки не схотіли везти його до повітової тюрми, а спинили коней на околиці слободи, наказали Якову встати з підводи, одвели його до кладовищенської каплиці і там розстріляли, суворо наказавши сторожеві мовчати про це лиходійське вбивство.

Македони того ж дня пішли на кладовище. Могили, хрести потопали в густій зелені листяних та хвойних дерев, між якими рясніли то вишневі, то яблуневі деревця, кущі бузку й калини. Тут розшукали дряхлого старика сторожа, і той підтвердив їм чутку про розстріл молодого хлопця, але не Якова, що його дід бачив колись на мітингу і добре запам'ятав в обличчя. Ні, не Якова забили біля каплиці, а когось іншого.

Македон розпитував у сторожа, хто ж був той хлопець розстріляний, звідки він, про що говорив перед смертю. Але дід нічого не міг пояснити, тому що гайдамаки прогнали старого, а коли він повернувся до місця розстрілу, хлопець уже був мертвий. Жодного документа при ньому не виявилось, отже, встановити, хто він, звідки родом,— не пощастило. Дід знайшов у каплиці старі рогожі, викопав могилу, поховав того юнака — хай йому пером буде земля!

Македони відвідали ту могилу, і Варвара, дивлячись на свіжий горбок землі, заплакала: — Може, отак десь і Яків наш...

Македон невдоволено кашлянув і, щоб припинити неприємну розмову, сказав:

— Квіти б посадити. Півники, барвінок... конвалій трохи. Певне, нашою була ця людина, якщо гайдамаки її забили.

Другого дня у слободі була розклеєна об'ява про те, що з грайворонської тюрми втік Яків Македон, житель слободи Бори-сівки, і кожний, хто піймає втікача або повідомить про місце його перебування, одержить від німецької влади велику нагороду.

Цю об'яву читав старий Македон і очам своїм не вірив. Яків утік з тюрми. Яків іще боротиметься з ворогами. Старий Македон не знав, де зараз перебував син, але свідомість того, що вій па волі, що він вирвався з катівських рук, сповнювала його неймовірною радістю, і вій поспішав додому, щоб повідомити дружину про цю несподівану й радісну новину.

Підходячи до двору, Андрій Степанович побачив біля паркана цілу юрбу хлопчаків, що з жадібною цікавістю зазирали на подвір'я.

Почуття тривоги охопило Македона.

"Що трапилось? — думав він, прискорюючи ходу.— З Варварою не гаразд? Так вона ж була зовсім здоровою, коли я годину тому виходив з дому. А може, шукають Якова?" — спало йому на думку, хоч Македон був певний — не такий ЛІС син у нього простакуватий, щоб, визволившись з тюрми, одразу ж повернутися додому. Він зуміє батькам передати про себе вісточку. В цьому старий Македон не мав сумніву. Бажання швидше дізнатися, що робиться зараз у нього в хаті, підганяло його.

— У вас, дідусю Андрій, гайдамаки й німці когось шукають,— повідомили діти,— шастають, як собаки.

— П'ять штук, сам підрахував,— заявив сусідський хлопчик, зручно вмостившись на паркані.

Андрій Степанович зрозумів, що йому небезпечно саме зараз з'являтися додому, і повернув назад. Гайдамаки шукали Якова, допитуючись у Македонихи про сина. Але Македониха нічого не могла їм сказати, крім того, що Якова забрали і повезли з слободи, а куди повезли, вона і по сьогоднішній день не знає.

— Вам слід краще знати, де він. Ви його арештували... ви відправляли до повітового міста.

— Втік він з тюрми,— сказав гайдамака і тут же пригрозив: — Але ми його, гада, все одно спіймаємо!

Вони побували в хліві, оглянули погріб, оглянули всі закутки на садибі, але Якова так і не знайшли. Потім юрбою ввалилися знову до хати.

— Відмикай бабо, скриню!

— А що ж вам у скрині дивитися?

— Відмикай! — грізно підступив до неї гайдамака, той самий, що бив батогом людей біля муру. Македониха, пізнавши його, зрозуміла, якщо не дасть їм ключа, вони зламають замок і візьмуть усе, що їм сподобається.

Довелось одімкнути скриню. Македониху грубо відштовхнули геть.

— Сідай, бабо, біля стола і сиди спокійно, а то погано тобі буде.

Але хіба могла Македониха всидіти спокійно, дивлячись, як забирають вони хромові чоботи, гармонь, голубу сорочку, що її любив одягати Яків на свята. Взяли навіть його пояс з китицями. Так само швидко розхапали з скрині рушники, хустки, полотно. Ув'язали це все в скатерть, куплену років з двадцять тому на ярмарку.

Даремно Македониха намагалася забрати у них своє добро. Німецький посіпака підніс до її обличчя великий волосатий кулак:

— Стукну раз тебе, бабо,— кров'ю вмиєшся.

Не пішла слідом за ними, не стала більше просити. Як хижак, налетіли вони на здобич і, вириваючи її один в одного, тут же встигли пересваритися між собою.

Німці гримнули на них, одібрали для себе кращі речі, пішли з двору, лишивши гайдамаків сваритися й далі.

Коли Македон увійшов до хати, Варвара сиділа в глибокій задумі біля вікна, схиливши на руки сиву голову. Під стіною стояла розкрита скриня, а біля неї валялося на долівці різне ганчір'я і замочок.

Македониха не помітила чоловіка. Скорботний вигляд її глибоко вразив і налякав її.

— Ти що, Варваро... Що з тобою?

— Прийшов... Ну ось, подивись, як нас обчистили...— і вона мовчки показала рукою на скриню.— Все забрали: і скатерті, і рушники, і хромові чоботи... Гармонь теж взяли...

— Не били тебе? — Він підійшов до дружини, обійняв її.— Не горюй, стара. Не ятри свого серця. Наживемо знову. Було б здоров'я...

— Довго наживати доведеться. Все, ну все ж забрали, окаянні...

— Не шкодуй, Варваро! Радість у нас більша, аніж оця втрата. Чула? Яків з тюрми

втік.

— Правда? — і очі її засяяли щастям.— Мені гайдамака сказав, а я думала — бреше. Навмисне таке говорить, щоб зручніше було грабувати. Як же ти дізнався про Якова?

— По всій слободі оголошення розклеєні. Обіцяють нагороду тому, хто повідомить німецьку владу, де він переховується. Не молена Якову зараз з'являтися в слободі.

— На волі!.. Господи!..— І схвильована мати, дивлячись у куток на ікони, перехрестилася.

Ця звістка обрадувала слобідську бідноту і розсердила багачів.

— Як? — обурювались вони.— Втекти з тюрми? Де ж вартові були? Куди дивились? Треба було його одразу прикінчити, а вони слідство затіяли, до в'язниці посадили... От вам і в'язниця... Такий розбійник ще себе покаже. Треба його будь-що вистежити, піймати і обов'язково повісити.

Були люди, які запевняли, що цієї ночі вже Якова Македона піймали, одвели до німецького коменданта, а перед світанком розстріляли біля вітряків.

Слободяни натовпами рушили до вітряків, і там дійсно побачили розстріляну людину. Але це був не Яків, про якого в слободі склалися вже легенди. Немовби вій без товаришів, але добре озброєний з'являється вночі до багачів, відбирає у них гроші, продуктові запаси, хліб, одягу і все це вивозить на підводах у невідомому напрямку.

Багачі примушені мовчати, бо Яків коленого з них попередив: "Розкажеш про мене кому-небудь — заб'ю!"

Вранці тільки й розмов, що про Якова Македона та Софію Ізарову. Хто придумав цю нісенітницю — невідомо. Але їй вірили, особливо жінки, і охоче передавали одна одній з усіма подробицями, наче кожна з них була свідком цієї незвичайної зустрічі.

— А прийшов він до неї опівночі. Маленький камінчик у віконце кинув, розбудив та так ласкаво її викликає: "Софієч-ко, любов моя сердечна, відчини". Як побачила вона Якова, затремтіла вся, не від страху, звичайно,— від радості. Впустила його до себе в дім, сподіваючись, що прийшов він до неї по любовному інтересу. А у Якова в голові зовсім інші думки. І почав він з нею таку розмову:

"У швейній,— каже,— майстерні в тебе солдатки працювали?"

"Працювали".

"А бариші,— каже,— ти з того мала?"

"Мала. А тобі це для чого знати?"

"Віддай,— каже,— їм усе, бо це їхній труд".

Забрав золото, мішок паперових грошей і все роздав потім вдовам, солдаткам та сиротам. Он як він її, буржуйку, обробив!

Дехто запевняв, що Яків дійсно живе в слободі, але тільки переодягнений. Сьогодні він тобі дід, завтра — циган, післязавтра— справжній пан і ночує не вдома, а в бідняків. Бідняки його охороняють, провадять розвідку. Цілим загоном шукають Якова німці і гайдамаки, але знайти ніяк не можуть.

А один дідок бив себе в груди, поважно хрестився, запевняючи слободян, що його онука на власні очі бачила Якова, коли він виходив з німецької комендатури, одягнений

в гайдамацьку форму. Продався Яків німцям. Вони його помилували, прийняли до себе на службу. Дідові не повірили, і навіть дехто з слухачів пригрозив:

— Ти, діду, знай... Брехать — брешти, але думай, куди брехню повернути. А то, може, прийде до тебе сам Яків уночі та спитає: "Це ти, діду, на мене непристойні наклепи зводиш?" Що йому відповіси?

Дід, розгубившись, закліпав червоними повіками, став виправдуватись:

— їй-богу, бачила ж моя онука. Вона підлоги мила в комендатурі. Тільки, може, дурне дівчисько помилилося.

Чутки про Якова ширилися з кожним днем, і налякані цими чутками багаті виставляли біля своїх будинків не тільки вночі, але навіть удень озброєну варту.

Загальне співчуття бідноти викликала Олімпіада, яка стала тепер жебрачкою. Всі знали, що з рідного дому її вигнав син. За ці кілька тижнів вона схудла, змарніла, згорбилась. Збираючи милостиню, Олімпіада обминала багаті двори. Бідні люди з щирим співчуттям ставились до неї, жаліли її, запрошували до себе ночувати. Жалісливі господині садовили жебрачку за стіл, частували борщем, пшоняною кашею чи картоплею.

Серед бідняків були в неї справжні друзі. Не роз'ятрюючи душевної раки, вони намагалися заспокоїти її, вселяючи надію, що скоро прийде з Росії на допомогу Червона гвардія, прожене окупантів, і тоді все зміниться на краще.

Але бували вечори, коли пекуча туга огортала серце Олімпіаді. Хотілося повернутись додому, поговорити з сином. Може, він багато чого передумав за цей час і послухає її, стару матір, залишить службу, житиме вдома, допомагатиме батькові, як це було до війни. Адже народ усе бачить, від нього нікуди не сховаєшся. Перед народом доведеться відповідати за свої вчинки.

У такі хвилини тимчасової душевної слабості вона ладна була все простити синові, аби тільки послухав він її материнських порад. Це бажання часом ставало для неї таким непереборним, що Олімпіада, попрощавшись з добрими людьми, йшла додому.

Але ворота рідного дому завжди були на запорі.

Олімпіада тоді годинами блукала попід вікнами, і почуття всепрощення змінювалося в ній образою, що переходила в ненависть.

Олімпіада йшла геть і решту ночі перебувала па базарі, влаштувавшись де-небудь під рундуком.

Іноді вона випадково зустрічалася на вулиці з Сашенькою, але кожного разу він з холодною неприступністю проходив повз неї, не вітаючись, наче це була не мати, а зовсім стороння, невідома йому жінка.

У такі хвилини Олімпіада дивилася синові вслід, і недобрі думки туманили їй голову. Цілий день вона не могла потім забути зустрічі, яка завдавала їй нових страждань і болю.

Дні минали за днями. На слобідських городах так само вешталися німці, зриваючи зелену цибулю, редиску, молоді огірки. А коли достигали в садах вишні, яблука, вони й там були повновладними хазяями.

Бачили слободяни, як під осінь великі обози з награбованим майном і продуктами прямували до станції. Слідом за підводами йшли озброєні німці. Скоро їх зовсім не стало в слободі. Залишилися тільки гайдамаки. Вони, як і раніше, бешкетували, влаштовували гульбища, пиятики, грабежі. Кололи свиней, різали баранів, телят, корів і навіть єдиного в слободі племінного бугая відправили на забій. П'яні розбишаки вешталися по слобідських вулицях, чіпляючись до дівчат та молодиць або, посварившись між собою, зчиняли раптом стрілянину.

Випадковою кулею під час одного з таких бешкетів було забито дівчинку років восьми.

У народі зростали невдоволення, гнів, люта ненависть до гайдамаків.

— ЧихМ вони кращі за німців? Так само грабують. Так само насильничають, убивають людей. Коли вже прийде на них, клятих, загибель?

Слободяни все частіше говорили між собою про численні полки червоних воїнів, що вже вирушили на допомогу багатостраждальній Україні, і про те, що ці полки не сьогодні-завтра проходитимуть через слободу. На підступах до Харкова вони завдадуть рішучих ударів німецьким полчищам і, розгромивши їх, поженуть з України заклятих ворогів з їхніми найманими вбивцями — гайдамаками та іншою наволоччю, яка зраджує вітчизну, знущається з народу.

Тільки б швидше приходили оті червоні полки. Багато нових воїнів, озброївшись гвинтівками, увіллються в їхні ряди, підуть захищати молоду республіку Рад.

І тоді гайдамакам, нарівні з німецькими окупантами, народ відплатить за всі їхні злочини, за сльози матерів, дівчат, молодиць, за пролиту кров і насильства. Але дні минали за днями, а Червона Армія не з'являлась. Народ заговорив про партизанів.

Знаходилися люди, які запевняли, що вони не тільки зустрічали в лісі партизанів, а навіть бували поблизу їхнього табору. Правда, партизанів ще малувато. їм не вистачає гармат, боеприпасів, але, як тільки дістануть іще хоч трохи гвинтівок та два-три кулемети,— гайдамакам прийде кінець!

— А як лее вони, партизани, живуть? У куренях чи в землянках? Хто їм варить обід? Де беруть продукти? Як їх розшукати? Молее, дорогу покажеш?

Зніяковілий "очевидець" не знав, що відповідати.

— Дорогу, значить, показати? Поблизу був, це точно, а ось поручитися: чи там їхній табір, чи в якомусь іншому місці... Але є така людина — лісник Мефодій. От йому все відомо. Він у них зв'язковий.

І до Мефодія почалося справжнє паломництво. Приходили юнаки, чоловіки. Прибігали жваві дівчата. І всі допитувалися в нього про партизанів.

Провідували лісника й колишні солдати. Вони не одразу починали розмову про партизанів, але Мефодій розгадував їхні думки, їхні бажання і починав потрібну бесіду першим, глибоко розчаровуючи відвідувачів тим, що йому, Мефодію, нічого не відомо про партизанський загін.

— Як же так? — дивувався тоді солдат, збентежений відповіддю лісника.— Кажуть, що ти зв'язковим у них. Не бійся... не видам... Я тобі теж признаюсь... Адже я фронтову

гвинтівку заховав... Може, пригодиться тепер. Пішов би я до них... Допоможи. Іще з собою надійних солдатів приведу. Є такі. Ти зваж на це, Мефодію, спитай командира, розкажи йому: так, мовляв, і так, є підходящі люди, до загону просяться. Обстріляні... в боях бували. Кулею їх не злякаєш. За Радянську владу хочуть воювати.

— Не знаю... Не відаю... Охоче б тобі допоміг...

— Не віриш, значить, мені? Ну що ж, подумаємо самі... Може, що-небудь придумаємо...— і ображений солдат ішов собі додому.

Про ці відвідування Мефодій розповів другові Маке-дону, радячись з ним, як йому ставитися до таких пропозицій.

— Багато народу в сторожці моїй перебувало, і все народ підходящий, надійний... Шукають партизанський загін, а загону нема. Може, створити треба, як гадаєш?

— Якщо народ цього хоче,— загін буде. От тільки хто візьметься за цю справу?

— А хоч би й ти, Андрію Степановичу. Ти візьмеш на себе командування, ну а я вже піду до тебе в помічники.

— Жартуєш... Який же з мене командир? Столярне майстерство я знаю досконало, а військових справ не навчений. Ти, Мефодію, поки що запам'ятовуй цих людей. Воюватимуть вони ще за Радянську владу. Сьогодні загону нема, а можливо, завтра він з'явиться. Народ не дрімає. Ось тоді твоя допомога пригодиться. І люди ці вірні пригодяться. Так я гадаю.

Затягну дощову осінь змінила люта зима. Гайдамаки все ще були при владі. Біднота їх ненавиділа й боялась. Перед різдвяними святами Македона несподівано викликали до отця Віталія. Піп ласкаво привітався з Андрієм Степановичем, запросив до столу випити чашку чаю з вишневим варенням.

— Ми вирішили доручити тобі одну справу,— почав він, п'ючи невеликими ковтками з фарфорового блюдечка гарячий чай.— Хочемо, щоб ти збудував нам до водохреща Йордань.

— Не зможу я, батюшко, здоров'я...

— Не думай відмовлятися,— попередив його піп,— а то матимеш великі неприємності. Ми знаємо — ти кращий у слободі майстер і, крім тебе, ніхто не може справитися з таким завданням. Ми навіть вирішили заплатити тобі за твій труд скільки потрібно. Ти повинен бути вдячний за те, що тебе не утискує влада. Адже всі знають, хто такий Яків, і не займають тебе.

Думав над цим? А не займають тому, що я так захотів. Ти потрібний для церкви. Ти майстер. Сподіваюсь, зрозумів тепер, чому відмовлятися тобі не можна?

— Зрозумів.

— Син може бути більшовиком, а батько справжній християнин. Ось ти і приступай до роботи негайно, щоб вчасно впоратися. Гайдамаки збираються святкувати хрещення разом з нами.

Андрій Степанович примушений був погодитись. Повертаючись додому, він зайшов на базар, купив дешевих конфет, пряників, медового, майстерно розмальованого червоною фарбою і золотом коня. Всі ці гостинці вручив дружині. Сховавши їх до

скрині, вона принесла з хлівця оберемок пахучого сіна, намостила перед іконами своєрідне гніздо і в нього поставила два чавунчики, помітивши їх крейдяними хрестиками. Один чавунчик був з узваром, другий — з пшеничною кутею.

Зимовий день короткий. Не встигло ще як слід звечоріти, а вже на слобідських вулицях почали з'являтися діти з вузликами, що в них акуратно була ув'язана вечерея.

Старші вели за собою молодших братиків і сестричок. Зовсім маленьких несли на руках або везли на санчатах, укутавши малят в теплий одяг так старанно й дбайливо, що виднілися тільки оченята, сповнені цікавості й захоплення.

Хрещені матері та батьки куштували солодку кутю, а потім наділяли своїх хрещениць і хрещеників цукерками, пряниками, грошиками.

Македони у хаті самі. Варвара засвітила лампаду, перехрестилась, дивлячись на ікони, освітлені мерехтливим вогником. Згадавши, що святкової скатерті нема, вона вийняла з сундука стареньку, але чисту плахту, накрила нею стіл, поставила паперові квіти, куплені у черниць "Тіхвінської пустині". Підійшла до вікна.

— Скільки діток! І піші йдуть, і в саночках. Поглянь, Андрію, яка крихітка сидить. Чиє ж то воно дитятко?

— Якщо ніхто не принесе, я вийду на дорогу, зустріну отаку крихітку й одніму в неї вечерю,— жартував Македон. Він дуже любив дітей... Ніколи ні в чому їм не відмовляв. Влітку багатьом із них він майстрував паперові змії, різні коліщата для візочків, обручі. А одного разу провозився мало не два дні, виготовляючи для хлоп'ят мініатюрного вітряка. З дітьми в нього була зворушлива й міцна дружба.

— Поглянь, Андрію, чи не до нас вони йдуть?

На вулиці з'явилася юрба хлопчаків із зіркою. Зірка була п'ятикутна, з червоного паперу, освітлена зсередини свічкою. Спереду на зірці яскраво виділявся серп і молот.

Це був сміливий задум, і хлопчакам могла загрожувати небезпека.

— Здається, до нас...

— Нехай заходять. Зустрінемо сміливців. Молодці, хлоп'ята!— хвалив їх столяр, спостерігаючи, як наближалася до його хати червона, мов кров, зірка.

Зореносцем був Володя Метелик. Він тепер жив дома сам, без батька. Вборами до його хати збиралися такі ж підлітки, як і він сам, розучували з книжечки, де купленої татом, революційні пісні. Сьогодні вперше вони ходять по хатах співати не молитви чи псалми, а нові пісні. Хлоп'ята добре знали, до якого двору їм можна заходити, а чиї двори треба ретельно обминати, щоб не накликати на себе лиха.

Та лихо прийшло раніше, ніж вони передбачали. Несподівано на дорозі їх зустрів Лук'ян Безсалий і зупинився, здивований. Можливо б, він і не звернув уваги на зірку, п'ятикутна вона чи шестикутна, коли б на червоному тлі освітленого паперу не виділялися серп і молот. Саме це і вразило Лук'яна.

— А йди-но сюди, хлопче, дай мені глянуть на зірку, що на ній намальовано.

Володька, відчувши небезпеку, одійшов далі, і цією неслухняністю розсердив куркуля.

— Ти що ж це, баламутити задумав, не слухатися старших? Та я тебе, сучого

сина...— і він, піднявши палицю, рушив до зореносця.

Але в цю хвилину з усіх боків на Лук'яна полетіли сніжки. Кілька їх, влучно кинутих, потрапили йому в обличчя. Даремно Лук'ян закривався рукою, погрожував палкою, злісно лаявся — кінець кінцем він примушений був відступити.

Хлопчики, задоволені з своєї перемоги, жваво й голосно розмовляючи між собою, рушили далі.

— Звертай до Македона.

— Хто знає, чи дома він.

— А де ж йому бути? Пішли.

— Хлопці, тільки пам'ятайте, тут співати будемо все, що розучили. Співати на повний голос,— попереджав своїх товаришів зореносець, одягнений у батьківський піджак, солдатські чоботи й шапку, з-під якої світилися веселістю зухвалі очі.— Почнемо з "Варшавянки", потім "Ви жертвою пали", а потім "Байкал" і "Дубиинушку".

— А "Смело, товарищи, в ногу"? — озвався найменший з них, але бідний хлопчик.

— Цю теж проспівасмо. Всі розучені пісні... Ясно?

Весела юрба вже завершила було на розчищену від снігу доріжку, що вела до Македонового двору, як раптом почувся суворий окрик;

— Стійте!

Хлопчики, обернувшись, побачили Олександра Безсалога і від страху заціпеніли. Звідки він тут узявся? Як же вони не помітили його раніше? Олександр — не Лук'ян. Це розуміли хлоп'ята і, мабуть, тому так дружно зібралися до зореносця, затулили його собою.

— Це хто змайстрував? Чому ходите по вулиці з такою зіркою? Ану підійди до мене. Володя стояв на місці.

— Я кому сказав? — і в голосі Олександра зазвучала нотка роздратування.— Підійди сюди.

— Дядечку Олександре, що ви хочете? Ми Христа славимо. От, їй же богу, Христа славимо,— спробував обдурити Безсалога один з хлопчиків. Але Олександр, не звертаючи на нього уваги, рішуче попрямував до Володі Метелика.

— Розійдись! — скомандував він, наче перед ним стояли не діти, а слухняні гайдамаки.

Хлопчики і не думали розходитись.

Така поведінка обурила Олександра. Розлючений, схопив він першого підлітка, який потрапив до рук, легко підняв у повітря і кинув, як дров'яну плашку, у пухкий замет.

— Давай зірку! Давай, чортеня!

— Не дам! — сміливо заявив Володя.— Не дам! Хай краще згорить, аніж потрапить до ваших рук! — і зірка, яку майстрував він з такою старанністю й любов'ю, спалахнула від воскової свічки яскравим полум'ям. Хлопці, немовби по команді, метнулися до заметів, і рясні сніжки полетіли в обличчя офіцерів.

А потерпілий хлопчик, видержись, нарешті, з глибокого снігу, підбіг до зореносця,

вихопив з його рук Древко і з лютістю дикого звіряти кинувся па свого нападника.

— Ось тобі! — і з усього розмаху вдарив офіцера по сивій шапці.

Олександр сторопів від подиву й несподіванки. Але потім, оволодівши собою, вихопив з кобури наган і, напевно б, застрелив сміливця, коли б той не зник, як мишеня.

На снігу темнів попіл від спаленого паперу з п'ятикутної зірки.

Через кілька хвилин хлопчики зібралися знову, збуджені, але горді, що вони вступили в бій навіть з гайдамацьким хорунжим, і жваво зараз сперечалися між собою, чи стріляв би в них Олександр, чи ні.

— Ясно, що стріляв би,— сказав упевнено Володя Метелик.— Ось йому б, Васі, першому кулю всадив... І як це ти наважився його торохнути по головешці?

— Не знаю... Розсердивсь дуже...

— Дивіться, що я знайшов! — вигукнув спритний малюк, піднявши з снігу обгорілий клапоть серпа.

Про Олександра Безсалога скоро забули. Усіх хлоп'ят непокоїло питання: "Як же бути тепер? Чи завітати до Македона без зірки, чи розійтися по домівках?"

їх сумніви розвіяв сам столяр.

— Ви що ж, хлопці, спинилися? Чому не заходите до мене?

— Нема з чим заходити... Така зірка була... Гуртом її майстрували.

— Я вас бачив,— сказав Македон.— Ну, нічого, хлоп'ята, не журіться, щось придумаємо.

— Гайдамацька морда! Я йому ще згадаю...— і Володя Метелик погрозив кулачком.— Все-таки я не віддав йому зірки. Він наказує: "Давай!" А я думаю: "Ні, не віддам! Самі змайстрували, не дозволимо, щоб його погані руки до нашої зірки торкалися". Спалив я її, а йому — ось! — І Володя показав дулю.

— Як же ми тепер... без зірки?

Ніхто на це питання не відповів. Тоді Македон ступив крок до хлопчика, що тримав у руках обгорілий клапоть, спитав:

— Тобі дуже шкода зірки?

— Аякже! Це б ми сьогодні і завтра ввечері ходили по хатах, а зараз ось і немає з чим ходити.

— Не горюйте, хлопці, я вам допоможу.

Зраділі діти, оточивши Македона, стали допитуватись:

— А як же ви нам допоможете, дідусю?

— Невже нову...

— Зроблю... На ранок буде готова. Діти не знали, як і дякувати столярові.

— А червоний папір у вас знайдеться? Може, принести? В мене є два аркушки. Я швидко збігаю.

— Двох аркушів мало. Більше потрібно.

— А в мене дома хороше тісто. Мама вчора хліб пекли, так лишилося трохи. Тістом добре буде папір наклеювати.

— А я вистружу нове кленове древко.

— А я гвіздочків принесу. Є у мене маленькі гвіздочки.

— От бачите,— посміхнувся Македон, слухаючи хлоп'ят.— Гуртом і змайструємо зірку. Тільки не паперову, а з справжнього кумачу. У моєї старої знайдеться клопоть, попрошу її. Вона для такого важливого діла віддасть його нам.

Дитячій радості не було меж. Умовились, що завтра надвечір зірка стоятиме в Македоновій хаті. Вони зберуться всі, як один, ось у таку ж пору, і надалі будуть обережнішими. Не підуть цілою юрбою, як ходили сьогодні, а виставлять на вулиці дозори, озброяться палицями, щоб в разі нападу було чим відбивати атаку.

— Ну як, хлопці, зайдете до мене?

— Завтра... Ми завтра до вас прийдемо, дідусю.

— Всі пісні проспівали. Ми багато пісень розучили.

— Не звичайні, а революційні.

— Добре, ми вас послухаємо з старою.

Діти розбіглися. Македон хотів зайти до хати, але помітив на вулиці чиюсь дівчинку з білим вузликом. В ньому ув'язана, мабуть, кутя. Македон вийшов запросити дівчинку до себе. Придивившись до неї, він пізнав Тапю.

Тепле, хвилююче почуття оволоділо столяром, наче зустрів рідну онуку. Взявши її за руку, Андрій Степанович став розпитувати, чи не змерзла вона, чи не потрапила по дорозі в кучугуру, чи не вилилась кутя?

— Ні... Я добре її тримаю.

— Ну, то ходім. Бабуся буде рада.

Македон відчинив сінешні й кімнатні двері, пропускаючи поперед себе дівчинку.

— Глянь, Варваро, який гість до нас...

Македониха відразу не пізнала Тані, бо велика хустка, якою вона була пов'язана, затуляла майже все її обличчя, видно було тільки оченята. А Таня, спинившись біля порога, промовила:

— Моя мама вам, бабусю, і вам, дідусю, надіслали вечерю,— дівчинка підійшла до стола, поставила свій вузлик на чистій плахті.

— От любенька! От розумниця! — обіймала дівчинку Македониха, цілючи в холодні з морозу щічки.— Давай же я хустку з тебе скину. Ось так. Посидь, а ми з дідусем твоєї вечері поспробуєм.

Македониха розв'язала вузлик, взяла з тарілочки житній пиріжок, а туди поклала свій, пшеничний. Потім покуштувала куті з медом, поспробував кутю і Македон.

— Ах, яка смачна! — розхвалювали обоє, а дівчинка дивилася на них і радісно посміхалась.

— Мама аж повну ложку меду туди поклали.

— А ти, Танюшо, чому до нас не приходиш? — спитав Македон, сідаючи поруч дівчинки.— Забуваєш діда з бабунею. Недобре!

— Я приходила б, так у мене ж нема в чому ходити. Мама ось свої чоботи дали.

Тільки тепер помітили Македони, що Таня взута у великі чоботи, які сповзли з її

ніг, як тільки вона вместилася на дивані.

— Черевички їй треба купити,— сказала Македониха.

— Завтра обіцяли заплатити мені за роботу. Одержу гроші, куплю тобі, Танюшо, черевички або чобітки. Що ти хочеш?

— Чобітки.

— Гаразд. Тоді будеш до нас приходити?

— Буду.

Македон обняв її, ніжно погладив русяву голівку.

— Давай же, Варваро, гостинці.

— Зараз.

Македониха вийняла з скрині кілька конфет, пряників, розфарбованого золотом коня, дала мідяків. Бачили Македони, якою радістю засвітилися дитячі оченята. Особливо ж сподобався Тані кінь.

— Скажеш мамі, хай вона завтра разом з тобою в гості до нас прийде. Будемо вас ждати.

Македониха поклала в миску своєї куті, налила туди ж солодкого узвару, накрила тарілочкою і знову акуратно ув'язала це все в сіреньку чисту хустку.

— Ходімо, Таню, я проведу тебе додому,— сказав Македон, і вони пішли.

Македониха сіла біля грубки, в якій дотлівали останні жаринки, вкриваючись сірим попелом.

Тиша. Як і раніше, перед образами мерехтів вогник лампади. Склавши руки на колінах, Македониха думала про Якова, і сум огортав її змучену душу. "Де він зараз? Хто дав йому притулок? Чи в нього є що їсти? Чи здоровий він? Коли вже подасть додому хоч вісточку про себе?"

Стукіт клямки примусив її здригнутися. "Як швидко повернувся Андрій. Хіба він не провів Таню додому? А може, ще хтось вечерю несе?"

Підвелася з стільчика, чекає. До хати увійшов бородатий чоловік у кошушку, в солдатській шапці, пов'язаній зверху башликом.

— Ви, певно, до Андрія Степановича? — запитала Македониха, придивляючись до людини, яку, здавалося, вона бачила вперше.— Сідайте, він скоро прийде.

— Мамо! Не пізнали... От і добре! Драстуйте!

— Якове... Сину мій!..— скрикнула Македониха, кинувшись до нього. Вона цілувала його, дивилася на нього неначе уві сні. А він стояв, теж схвильований, обіймав матір, гладив її посивілу голову, плечі.

— Ну ось... провідати вирішив, як ви тут...

— Дивлюсь на тебе і очам своїм не вірю. Зустрілася б з тобою на вулиці — ніколи б не пізнала. Та що це я балачками голову тобі морочу. Роздягайся... Батько зараз повернеться. Він пішов Таню провести... Вечерю нам Таня приносила...

Яків розв'язав башлик, зняв кожушок, а мати стежила за кожним його рухом, і в очах її світилося таке щастя, що Яків мимоволі подумав: "Добре, що прийшов. Бач, яка рада мати".

А вона, посміхаючись, м.ацала рукою його бороду.

— Твій батько ні замолоду, ні потім не мав такої.

— Борода мене виручає. Зустрічав на вулиці знайомих — не пізнають. Та що там знайомі, адже ви теж...

— Якби не озвався — так і не признала б... А вже по голосу... Сідай, Якове, сідай ближче до грубки. Я зараз води нагрію, помиєшся, чисту білизну одягнеш.— І мати вийшла до сусідньої кімнатки, де стояв столярний верстат, внесла стружок, кілька сухих обрізків із соснових дощок, і в грубці загуло полум'я.

— Як же ви живете? Чув я, вас тут били батогами...

— Били... А Пимону Базалію на очах у всіх... кулю... там і помер.— Пригадувати той страшний день їй не хотілося, щоб не затьмарювати світлого, радісного почуття, яким була сповнена в ці хвилини її душа.

Яків зрозумів настрій матері, її невисловлене бажання і припинив почату розмову.

Скрипнула хвіртка. Мати, боязко глянувши на вікна, сказала:

— Іди до світлиці. Я двері зачиню. Може, хтось чужий. Увійшов Македон.

Помітивши на обличчі дружини якусь

особливу радість, він запитав:

— Ти що, Варваро? Що трапилось?

— Повернувся...

— Ну повернувся... Провів Таню і повернувся... Чого ж тут радіти?

В цей момент розчинилися двері світлиці і звідти вийшов бородатий чоловік.

— Яків,— тихо промовив батько і чомусь зблід.— Ти?.. Дома...

Розвівши руки, вони кинулись назустріч один одному.

— А я не зрозумів... Не зрозумів спочатку, хто повернувся. Що, стара, га? Не казав я тобі: "Наш Яків і в воді не потоне, і в вогні не згорить, а вісточку про себе подасть". А він, бачиш, навіть сам прибув... Молодець! Горджуся тобою... Так, горджусь!— і він змахнув з очей сльози.— Що ж ти, стара, баришся? Подавай на стіл холодець, став самогон, все давай, все тягни... Гуляти будемо на radoщах...

— Зажди... Гуляти встигнемо, а ти піди та заціпни хвіртку, щоб не забрела до нас якась лиха людина.

Син, влаштувавшись біля грубки, розповідав про свою втечу з тюрми. Втечу організувала підпільна група більшовиків, звільнивши одразу кількох політичних в'язнів. За ці місяці Яків побував у Москві і Петрограді.

Він дуже докладно розповідав про великі міста. Батько більше цікавився робітниками: як живуть, скільки годин працюють щоденно, чи є в них заводські комітети і як ці комітети захищають інтереси робітничого класу. А мати розпитувала про крамниці, про базарні ціни на пшоно, сало, соняшникову та конопляну олію. Допитувалася, чи багато в крамницях мануфактури, скільки коштує аршин ситцю у Москві і чому такий же ситець у Петрограді.

Відповіді Якова здивували й розчарували матір.

— Півфунта хліба на день видають робітникам. Голодують діти, голодують матері,

але, незважаючи на страшні злидні й нужду, люди ці сильні духом. Бачив їх, розмовляв з ними. Вірять вони в краще майбутнє, коли робочій людині скрізь буде дорога відкрита. Якщо ти бідний, а хочеш стати інженером чи лікарем,— будь ласка. Радянська влада допоможе тобі навчитись. Країні потрібні письменні, знаючі люди.

— Ну, а нам допоможуть вони, руські брати, німців та гайдамаків громити, звільняти Україну? — спитав батько, прислухаючись до всього, що розповідав син.

— Допоможуть, батьку. Ми почнемо, а вони нам допоможуть.

— Іще скажи мені, синку, ось про що: Леніна ти бачив?

— Бачив. У Смольному на прийомі в нього був з товаришами. Україна, батьку, буде вільною! І цей час уже близький...

Непомітно надійшла північ, але ще багато чого не розпитано, багато про що не розказано.

— Пора спати,— нагадала мати.— Яків з дороги втомився, йому треба відпочити.

Не розповів Македон синові всіх чуток і легенд, які створювали про нього, Якова, слободяни. Не розповів йому також і про те, як до лісової сторожки приходили юнаки, чоловіки, колишні солдати, допитувались у Мефодія про партизанів. Тепер ось повернувся Яків. Він зуміє організувати людей. Зброя є. Тільки треба підійняти народ. Але про це все вони поговорять завтра.

Яків ліг у світлиці, а батько вийшов до кімнати, де був столярний верстат, взяв до рук рубанок.

— Ти що, Андрію, працювати збираєшся? Адже завтра великий празник.

— Нічого, бог простить,— сказав жартівливо чоловік.— Треба зірку хлоп'ятам змайструвати. Деся у тебе я бачив клопоть кумачу. Знайди його і дай мені.

Македониха, зрозумівши, що її умовляння не допоможуть, мовчки вийняла з скрині кумач, поклала його на верстаті.

— І навіщо тобі займатися таким ділом?

— Треба, старенька моя, треба. Обіцяв їм. Завтра вони цілою юрбою з'являться до нас пісні співати. Та не абиякісь там, а революційні. Розумієш? Революційні! Он що придумали хлопці. Як же їм, таким соколятам, відмовити? Не можу я... Зірка повинна бути. Я для них постараюся.

З-під рубанка на долівку впала перша стружка.

43

На перший день різдва до Македоніє прийшла Олімпіада. Одягнена в блаженське пальто й діряві валянки, закутана в чорну шаль, з ціпком у руках, вона мала досить нужденний вигляд.

— З празником вас,— сказала гостя, обмітаючи віничком сніг з валянків.— Такі морози настали, що дух захоплює. Пташини падають з дерев замертво.

— Олімпіадо, сідай обідати з нами.

Олімпіада скинула пальто і, тремтячи всім тілом, підійшла до столу.

— Бачу, зігрітися тобі треба,— сказав Македон, наливаючи три чарки настояної ароматної горілки.

— Це багато для мене, сп'янію, а в мене ж хворе серце...

— Випий, скільки зможеш, та закуси добре,— порадила Македониха, ставлячи перед гостею повну тарілку гарячої, дуже смачної лапші.

— За що ж ми вип'ємо? — спитав Македон, і йому відповіла Олімпіада:

— Вип'ємо за те, Андрію Степановичу, щоб швидше на гайдамаків прийшла загибель! — У потьмянілих очах її спалахнули злі вогники.

Закушували горілку холодцем, ковбасою, помідорами. Олімпіада, швидко сп'янівши, стала плакати, скаржитися на чоловіка й сина, які вигнали її з дому. Вчора, скориставшись з того, що хвіртка була незашепнута, Олімпіада увійшла до себе в дім. Ніхто цього не помітив. Менших дітей у кімнаті не було, а Трохим з Олександром у світлиці про щось радилися між собою, і Олімпіада добре чула, що в їхній розмові часто згадувалось ім'я молодого Македона.

— Зайшла попередити. Якщо ваш Яків, можливо, прийде додому, скажіть йому, хай остерігається. Хтось бачив його в слободі, пізнав... Тепер розшукуватимуть гайдамаки. А потрапить знову їм до рук — не випустять, заб'ють... Не можна, щоб потрапив... Таким сином можна гордитися, це не те, що в мене... Всі чесні люди ненавидять Олександра, всі бажають йому смерті... А колись-то і я мріяла: виросте Сашенька, опорою на старість мені буде, поважатиме мене... Ет, що там говорити! Якова попередьте, хай остерігається, бо ворогів у нього багато.

— Ну, а чоловік же бачив тебе? — поцікавилась Македониха.

— Бачив. Із світлиці двері відчинив, а я стою в осінньому пальтечку, дивлюсь на нього, слова не можу вимовити... Трохим мені шматок хліба дав, дозволив переночувати, тільки не в хаті, а в хліві, щоб син не бачив. Син... Коли б у мене було здоров'я, вірите, я б, здається, його власними руками... Втомилась так жити. І думки різні тривожать... Може, й краще було б покінчити самогубством, щоб не мучитись... Сил уже нема...

— Що ти, Олімпіадо? Бог з тобою... таке говориш.

— А потім думаю: прийдуть... колись же повернеться Радянська влада, повернуться більшовики. Діждуся їх, рідних, діждусь...

Олімпіада скоро пішла. Македони були вдячні їй за те, що вона попередила про небезпеку, яка загрожувала їхньому синові, хоч ця вість водночас вселила в них і тривогу. А що, коли Якова вже впіймали гайдамаки?

Македон з нетерпінням чекав вечора, щоб навідатися до сторожки, але опівдні прийшов до нього Мефодій.

— Який випадок,— почав він свою розповідь, хитрувато примружуючи очі.— Виходжу з куреня, дивлюсь, а передо мною — лисиця. Та яка лисиця? Хвіст пухнастий, сама гладка. Я до неї, вона — від мене. Дивлюсь на слід, і, розумієте, лежить той слід прямисінько до ваших воріт. Лисицю шукав, а до свого друга потрапив. Здрастуйте, дорогі господарі, з празни-ком будьте здорові!

Веселий Мефодій одразу розвіяв тривогу Македонів.

— Не вмію я про лисицю брехати. От свати — ті можуть. Все у них виходить

складно, ладно, з жартиками та приповідками.

— Добре, що прийшов, і здається, ніякий мороз тобі сьогодні не страшний.

— Мила ти душа моя, Андрію Степановичу, друже мій вірний, та як же можна на різдво чарку горілки не випити? Випив я, знаєш з ким? От і не вгадаєш! Ніколи не відгадаєш.

— Скажи...

— От і не скажу... З Яковом випивав! З твоїм сином, Яковом Андрійовичем. Передавав вій вам обом низенький уклін і ще просив сказати, щоб Йордань воздвигалася за всіма правилами! Щоб народу до неї зійшлося видимо-невидимо. А вже про все інше він потурбується сам.

— Слава тобі, господи, значить, Яків у тебе гостював,— сказала Македониха, дивлячись на чоловіка, який чомусь задумався.

— Рискована це справа. Можна виграти, а можна й програти.

— Що ти, Андрію Степановичу? Як то можна програти? Обов'язково виграти. Якщо діло таке зірветься,— знаєш, скільки народу загине? Вони навіть дітей тоді не помилують. А у нас хлопці надійні. Правда, малувато їх, але вони битимуться, як леви. Ручуся... Не на життя, а на смерть... Ми, старики, теж їм допоможемо... Допоможемо!

— Тебе послухаєш — так і справді можна голими руками жар загрібати. У гайдамаків зброя, у них кулемети, а у нас що? Руки? Одних рук малувато для такої справи. До рук треба теж дещо мати.

— Так оте "дещо" вже є. Мисливські рушниці, кілька гвинтівок, шаблі, дві бомби, п'ятнадцятеро коней. Для початку вистачить. Та коли хочеш знати, ми їх криком візьмемо. Побачиш! Основне — захопити їхній штаб. Там багато гвинтівок, гранат, два станкових кулемети. Одіб'ємо штаб — зброєю заволодіємо. Але я тобі повинен, Андрію, поскаржитись на Якова.

— Скривдив чим-небудь?

— Не дозволяє, розумієш, мені, мисливцеві... Та я стріляю влучно... Від мене ні заєць, ні вовк, ні лисиця не втече. А він не дозволяє. "Підготовчу роботу, каже, організовуй, а виступати проти гайдамаків не дозволяю". Га? Як це тобі подобається?

— Може, в нього які-небудь свої плани є?

— У тому-то й справа, що плани. Сторожка їм, бач, потрібна буде, якщо зірветься напад. Ось у чому справа: "Розкривати, каже, не можна, що ти з нами зв'язок маєш". А в мене, Андрію Степановичу, в самого руки сверблять... Я б з своєї берданки промаху не дав! Ні, не дав би.

— Сідай до столу, та по чарці вип'ємо.

— Що ти? Не можу. У мене ще справ багатд, Іншим разом зайду, а зараз ніяк не можна навіть пригубити. Адже я зв'язковий, розумієш? Маю завдання. Он як... Піду виконувати бойовий наказ.

— Та давай заради празника хильнемо ;хоч по одній.

— Ні-ні, і краплини не візьму в рот. А йордапь воздвигай. Ми, може, її по-своєму освяtimo.

Хоч і умовляли його Македоии, Мефодій таки не сів до столу.

— До побачення! Може, ввечері заскочу.

— Ну, як кажуть: ні пуху ні пера. А Якова попередь, хай буде обережний. Синові Безсалога відомо, що Яків був у слободі. Вони його шукають, але не догадуються, певно, де він переховується.

— І не дізнаються! Я щодня буваю в Софії. Хитра, бісова душа, розумна. Поки що вичікує, не втручається ні в яку політику. Про Якова мене розпитувала, чи йб знаю, мовляв, його адреси. Але я так їй відповів: "Напевне,— кажу,— й кісточки вже його зотліли в землі".

— Що ти, Мефодію, таке говориш,— сполошилася Македониха.

— Так це ж я навмисно Софії брешу, щоб сліди замести. Ну, вона не вірить. "Яків,— каже,— живий. Він десь переховується. І коли б ти розшукав його, я б дала тобі грошей, багато грошей, більше, аніж обіцяли за нього німці. Я,— каже,— хочу з ним зустрітись". Догадуюсь, для чого вона хоче з ним зустрітись. Прощайте... Піду я.

Македон вийшов провести друга за ворота і там побачив цілу юрбу підлітків, що прямували до його двору.

— Що це ви, хлоп'ята, колядувати зібрались? Адже рано,— зауважив Мефодій, позираючи на веселу ватагу.

— Ми не колядувати йдемо. Ми ось до дідуса Македона...

— Зірку я їм обіцяв...

— І, мабуть, не зробили? — спитав розчарованим голосом Володька Метелик.

— Як це так не зробив? Коли я обіцяю...

Діти з радісними вигуками ввірвалися до хати...

— Скоріше зачиняйте двері. Холоду напустите,— посміхаючись, говорила Македониха.

— Нічого, бабусю. Ми надихаємо, і стане тепло.

— Ми вам пісні проспівали.

— Ви не сердьтеся на нас.

— Та я не серджусь. Як же на таких голуб'ят сердитись? Останнім увійшов Македон. Зірка стояла у світлиці, і коли

Андрій Степанович виніс її звідти, діти ахнули. Такої красивої ще ніколи вони не бачили. Почалися суперечки, кому бути зореносцем.

— Ти носив? Кажи, носив учора? А я ще ні!

— І я ні.

— Я хоч подержу її трошки в кімнаті.

Дитячі руки тяглися до древка, обмацуючи кумач. Захопленню і радості не було меж, але суперечка між хлоп'ятами тривала, і Македону довелося в цю справу втрутитись самому.

— Зачекайте, хлоп'ята, не сваріться. Зірка моя, правда? Ось я і хочу, щоб ви всі носили її по черзі.

— Як же всі? Хіба можна всім?

— Можна. Зараз візьме Ваня, він хлопець хороший і буде нести першим, потім Вася, потім ти, Володю.

— Ні, Коля спочатку, а потім Володя, а за ним уже Сергій... Діти самі розподілили між собою чергу. Знайшовся у них

і недогарок вчорашньої свічки. Засвітили його, поставили всередину зірки.

— А який серп! Навіть зазублинки видно, мов справжнісінький.

— І молоток теж.

— Це бабуся Варвара... Це вона допомагала мені.

— От спасибі.

— Ми вам проспівали за це,— сказав Володя, набираючи діловито-серйозного вигляду.— Почнемо з "Варшавянки".

Македониха сиділа біля грубки. Ніколи не сподівалась вона, щоб діти могли так добре співати. І крилаті слова' пісні в устах малят ставали особливо зворушливими. Серед дітей стояв Андрій Степанович, підспівував теж, і коли він фальшивив, Володька Метелик докірливо позирав у його бік, але не наважувався зробити зауваження, продовжуючи диригувати рукою, в якій була затиснута батьківська шапка.

Проспівали всі пісні, розучені ними. Варвара дістала із скрині цукерки, пряники, обділила всіх хлоп'ят, і вони вирушили з хати.

— Які у нас діти бідові. А життя в них нема,— сказала Македониха, коли чоловік, провівши хлоп'ят, повернувся до хати.— Як співають! Немов справжній хор. Молодці!

— Бачиш, скільки радості ми дали дітям. Нехай ідуть тепер із зіркою. Хай слухають їх люди.

На долівці ще не висохла вода з розталого снігу, занесеного до хати дітьми на чоботях та валянках. Вечоріло швидко, і, хоч Мефодій заспокоїв Македона, що ніяка, мовляв, небезпека

Якову не загрожує, все ж батько вирішив сам навідатися до сторожки й повідомити сина про таємні задуми і погрози ворогів.

44

Наступного дня вранці церковний староста разом з попом Віталієм вибрали на річці місце для майбутньої Йордані.

Того ж дня столяр Македон приступив до роботи.

Кілька чоловік розчищали сніг, рубали лід. Біля льодорубів зібралося багато дітей. Всі вони знали, що Андрій Степанович майструватиме крижану церкву, і їхня цікавість була такою непереборною, що вони не звертали уваги на лютий мороз, який дошкуляв їм, аби тільки бачити все своїми очима.

І вони бачили, як з-під гострих лез сокир бризкали па сніг крижані шматочки, яскраво виблискуючи під сонцем. Канавки ставали все глибшими. А коли до води лишився тонкий шар криги, льодоруби, скинувши з себе кожущки, запрацювали сокирами так спритно, що вода не встигла навіть виповнити прорубані канавки, як уже все було закінчено.

Тоді ж оці двоє льодорубів одягли знову кожущки, стрибнули на крижину і

важкими ломами почали розколювати її на частини. Після того кожен таку частину, зачепивши гаком, ви-тягли з води парюю коней. Голубуватий, блискучий під сонцем лід був такий красивий, що його мимоволі хотілося помацати рукою.

Допомагали Македонові ще двоє слобідських теслярів. Працювали вони втрих з ранку до вечора. Спочатку поставили крижані підмостки, потім спорудили колони, з'єднали їх красивими арками, увінчаними зверху невеликими хрестами. Всередині вівтаря Македон змайстрував "престол".

Вдень, коли світило сонце, лід вигравав у його промінні міріадами сліпучих іскор. Люди, проходячи повз споруду, зупинялися, здивовано оглядали витвір майстра.

— Золоті руки. Розумна голова. Яку церкву спорудив!

— Надійде час — вій палаци будуватиме,— відповів співбесідник.— Тільки б народові ще міцніше згуртуватись та захопити владу до своїх рук, хазяйнувати по-справжньому. Ось тоді пригодяться такі майстри, як наш Македон,— і, помовчавши з хвилину, запитав: — Ніяких новин не чув?

— А що?

— Кажуть, немовби в лісі об'явилися партизани.

— Та ну-у?

— І кажуть, ніби Яків, Македонов син, командує ними.

— Спитати б у батька Він напевно знає.

— Не скаже. Про таке не говорять. Поживемо — побачимо самі.

За кілька днів Йордань було закінчено. Перед Йорданню поставили крижану на зріст людини глибу, наклеїли на неї кольорову, друковану картину, що зображувала Іоанна Хрестителя.

Перед крижаною глибою вирубали хрест з широкими просвітами, щоб завтра, проломивши в ньому тонкий шар льоду, можна було набрати освяченої води.

Навколо Йордані й біля хреста укріпили зелені пахучі сосни.

Перед водосвяттям ринув сюди народ, але поставлений охоронник близько нікого не підпускав. Крижані східці і місце біля "престолу" було посилено червоно-жовтим піском, щоб, не дай боже, не посковзнувся піп.

Ніч перед водохрещем була найтривожнішою в житті Македона. Вчора його запросив до себе отець Віталій, подякував за роботу, заплатив навіть гроші, а потім став випитувати про сусідів, що ось уже кілька днів як зникли невідомо куди з слободи. Столяра вразила ця обізнаність попа, але нічого втішного не міг сказати йому Македон.

— Батюшко, скажіть, звідки ж мені знати, хто є вдома, а кого нема? Я людина зайнята. Ніколи мені до сусідів ходити та цікавитися, куди вони йдуть, чого йдуть.

Македон був певний, що піп Віталій і гайдамаки знають про майбутню атаку партизанів. Інакше не допитувався б, куди зникають слобідські хлопці та колишні солдати. Хотів було Македон піти до лісової сторожки, але його не пустила Варвара.

— Якщо розпитував піп про сусідів, значить, є в нього шпигуни. Гляди, вистежать тебе, і сам загинеш, і Якова погубиш. Сиди краще вдома.

Послухався дружини, але непокоїла думка про завтрашній день. Не сиділося в хаті

Македону, і він, одягнувши кожух, вийшов за ворота.

Вулиця ще була пустинна. На річці блищала своїми арками й хрестами Йордань, наче була вона зроблена з чистого кришталю. Сизий іній встиг укрити кожен соснову гілочку, а на снігу виднілися різко окреслені, непорушні тіні. Навколо Йордані ходив у теплому одягу вартовий, озброєний гвинтівкою з тригранним багнетом, який густо вкрила паморозь.

Македону не хотілося спати. Може, завтра, ось тут, на цьому снігу біля Йордані, проллється кров партизанів? І, хто знає, може, першим у цій битві впаде за смерть Яків? Та хіба один Яків? В разі провалу вороги не помилують ні жінок, ні дітей, ні стариків.

— Добрий вечір, Андрію!

Македон обернувся, пізнав діда Михея. Ішов він з порожнім відром до криниці.

— Що, діду, сам по воду ходиш? Ти б Тереня послав.

— Тереня? — перепитав дід і, озираючись, тихенько сказав: — Так його ж немає вдома, у ліс пішов, до Якова. Може, завтра виб'ють гайдамаків із слободи. Я молився вчора за всіх повстанців. Хай іде з ними. А води я й сам можу принести, дровець нарубаю, зварю що-небудь — і ситий. Л його діло молоде. Йому треба за Радянську владу воювати.

Дід Михей глянув на річку.

— Що значить умілі руки! Яку церкву спорудив!

— Не споруджував би я цієї церкви, діду, коли б вона не потрібна була нашим синам. Якийсь план у них є, та хто знає, чи пощастить його здійснити. Ось ходжу, думаю про них... Не спиться.

— Я теж не сплю. За Тереня турбуюсь. Молодий він ще, гарячий.

Македон пішов з дідом до криниці, витягнув відро води, приніс майже до Михевого двору.

— Спасибі тобі, Андрію. Вода в хаті буде. Адже без неї ані чаю зігріти, пі кулешу зварити... Спасибі... Тут уже я і сам донесу.— Його згорблена постать зникла за хвірткою. Пішов додому і Македон. Не вечеряючи, ліг на дивані. Пробила година ночі, друга і третя, а він все ще ніяк не міг заснути. Тільки заплющував очі, як одразу ж починали ввижатися йому кошмари. Один з них особливо вразив Македона. Він побачив вершників, що мчали з лісу, і зрозумів — це партизани. Його увагу привернув до себе вороний, дуже швидкий і сильний кінь, нещадно гнаний досвідченим вершником. Македон, придивившись, пізнав Якова. Він чомусь був без шапки. Чорний чуб його метався на вітрі. Немов буря, мчав син, хоч ніде нікого не було видно, тільки спереду на білій рівнині маячила Йордань, прикрашена соснами. Але хто це з'явився там? Хто ховається за молодою сосонкою?

Столяр, придивившись пильніше, пізнає Олександра Безса-лого.

— Стій, сину, стій! — кричить Македон, розгадавши злий намір гайдамацького хорунжого. З усіх сил намагається бігти, але відчуває, як у нього підкошуються ноги. Не встигне попередити, не встигне, бо Яків уже наближається до ясної сосонки, не помічаючи спрямованого на нього револьвера.

— Спинися, сину!.. Спинись!..

Та в цю мить лунає постріл, і Яків падає на сніг, обагряючи його кров'ю.

— Якове! Сину мій! — розпачливо вигукує Македон і прокидається.

В кімнаті було тихо. Перед іконами тьмяно блимав вогник лампади. Македон встав, закурив.

— І тобі не спиться? — почув він голос Варвари.

Добре розуміючи її настрій і тривогу, він не став розповідати про страшний сон. Навіщо зайвий раз хвилювати дружину?

Кури́в мовчки. До світанку було далеко.

— Що буде? Ой, що ж воно буде з ними, рідними соколятами?

— Ти, старенька, ось що... Ти спи... Не думай про це.

— Я — мати... чи можу ж я не думати про Якова? Думаю, з самого вечора думаю, і думки все нехороші... Боюсь...

У кімнаті знову стало тихо. Блищало під місяцем вікно, розмальоване візерунками, муркотів кіт, розлігшись на теплій лежанці.

— Допитувавсь у мене отець Віталій, куди пішли з слободи солдати та молодь.

— А навіщо це йому?

— Як навіщо? Не богові, звичайно, такі відомості потрібні. У багачів він та у влади немов той розвідник. Скільки народу вже ним загублено! Буває, на сповідь прийде до нього молодиця чи якась бабуся,— випитає у них навіть те, що й бога не стосується, а потім, дивись — забрали людину, б'ють, терзають, садять до в'язниці... Багато ця наволоч у попівській рясі погубила хороших людей.

— Може, й брешуть таке на батюшку.

— Не брешуть. Точно знаю... Сам я з потерпілими людьми мав розмову. Вони брехати не стануть. Та й нема чого брехати.

У Македонових руках дотлівав вогник цигарки. Кинувши недокурок на долівку, він старанно розтер його п'ятою, ліг знову. Але Македониха чула — Андрій Степанович не спав.

— Або завтра, або вже потім довго доведеться ждати,— промовив він, відповідаючи на якісь свої думки.

Македониха спитала з явною тривогою в голосі:

— Це ж ти про що, Андрію?

Але чоловік нічого їй не відповів, лежав із заплющеними очима.

"Мабуть, уві сні що-небудь примарилось",— подумала вона і, одвернувшись до стіни, заснула.

Пробило п'ять годин. Місяць світив так само яскраво, як і раніше. Звідкись з'явилася на долівці миша, схопила скоринку, але не встигла шмигнути під скриню, як її догнав спритний кіт.

До церкви ні Македон, ні Македониха не пішли. Варвара, за старовинним звичаєм, дістала крейду, позначила хрестиками всю домашню обстановку, вікна, двері і навіть

ікони. Такі ж крейдяні хрестики з'явилися згодом на воротах і на хвіртці.

Македон сидів біля грубки, підкладав дрова, грів руки.

Встав він сьогодні рано і кутив так багато, що від тютюнового диму кімнатне повітря стало сизим.

Дзвонили до обідні. Сьогодні з усіх п'яти церков люди "хресним ходом" підуть до Йордані.

Македон уже кілька разів виходив за ворота. Народу ставало дедалі більше. Крім слобідських, прибували селяни з сусідніх сіл та хуторів часом цілими родинами.

Мороз був водохресний, і, щоб хоч трохи зігрітися, люди розкладали просто на снігу багаття.

Малих дітей вели чи несли на руках до найближчих хат, де гостинні хазяї охоче надавали їм притулок. Македониха теж взяла до своєї хати двійко хлоп'ят, одягнених у старенькі пальтечка, взутих у приношені валянки. Мороз боляче щипав кінчики пальців, і хлоп'ята ледве стримували сльози.

Македониха посадила їх біля грубки, стежила за ними, намагалась позбутися чорних думок, що не давали спокою. Але тривога її зростала з кожною годиною. То здавалося, що дуже довго не повертається Македон, і вона, залишивши малят, виходила його розшукувати.

— І чого ти так боїшся за мене? Нікуди я не дінусь. Все буде гаразд. А ти б ось іще дівчинку взяла до хати погрітися. Бачиш, як вона змерзла. Звідки ти, дівчинко?

— Стригунівська.

— А де ж твій тато?

— У мене тата немає. На війні забили германці, а ми тільки з мамою сюди приїхали... Он туди мама пішла,— повела дівчинка рукою в напрямі річки.

Задзвонили у всіх п'ятьох церквах. Хоч не видно ще процесії "хресного ходу", але в морозяному повітрі виразно чути зведений хор.

— Ідуть... ідуть...

Гриміли чайники, відра, пляшки. Всі дивилися на той бік річки. Звідти повинна була з'явитися процесія. Батьки підіймали на руках своїх дітей.

— Ідуть! Дивіться, ідуть...

На березі стояв Македон, стежив за тим, як тисячі людей звернули в невеличку вулицю, обсажену вербами, і, заповнивши її, вийшли незабаром на річковий простір. Над головами парафіян погойдувались святкові корогви, хрести, оповиті вишиваними рушниками. Багато віруючих несли ікони, простуючи слідом за священиками і патлатими дияконами.

Живий потік, все більше розливаючись в ширину, кільцем охоплював Йордань. Співав зведений хор. Серед крижаних колон вівтаря мелькали ризи. З кадил струменів пахучий димок ладану. Щільною стіною навколо сононок стояв народ, а до Йордані все ще з'їжджалися селяни з ближніх хуторів та селищ. Кожні сани Македон уважно оглядав, і кожного разу чомусь у нього завмирало серце, коли він бачив людину в солдатській формі.

"Іще один прибув... Це не слобідський... Але по всьому видно — воїн".

Так минула година, а може, і більше. Не чути було слів богослуження. Але по тому, як кинувся людський натовп до льодового хреста, Македон зрозумів, що вода освячена.

Над Йорданню з'явилися голуби з кольоровими стрічками. Прогримів перший постріл з мисливської рушниці, і одразу відповіли на той постріл десятки гайдамацьких гвинтівок.

Біля хреста зчинилася несусвітна давка. Гриміли відра й чайники, роздавлювались пляшки. Люди мимоволі розхлюпували воду, і вона одразу ж замерзала на їхній одежі. Хтось із хуторян став чоботом в освячене місце, і густий дьоготь розійшовся на поверхні райдужними колами, але на це не зважали. Кожний намагався швидше зачерпнути хоч би такої води. Забувши про святість, люди кричали одне на одного, лаялись між собою, обламували сосонки, і на деревцях лишалося цілим тільки те гілля, якого вже не можна було дістати руками.

У морозяному повітрі над Йорданню кружляв голуб з червоними стрічками. Може, навмисно хтось прицілився— в нього, а може, сліпа куля ударила в крило, тільки перед очима тисяч людей упав голуб на сніг, обагряючи його кров'ю.

На річковий простір вирвався раптом сполоханий кінь з порожніми саньми. Його намагалися спинити, а він, невгамовний, стрімкий, дико виблискуючи очима, мчався засніженою рікою. Але не цей кінь привернув увагу Македона. Його вразила злобна лайка. Озирнувшись, він побачив у провулку вершника, що тягнув за собою діда Михея. На Михеєві полотняна сорочка, чорні латані штани. Один валянок на нозі, а другий він, очевидно, загубив. Руки зв'язані вірьовкою, кінець якої прикріплено до луки сидла. Не встигаючи за вершником, дід благав:

— Та не поспішай же ти, ради Христа... Сил нема... Зглянься на мою старість. Не жени... Не жени так...

Гайдамака, червоний від випитого самогону та морозу, байдужий до дідових благань, навмисне пришпорив коня, і дід Михей, спіткнувшись, упав. Гайдамака притримав повід, закричав:

— Вставай, діду, а то я тебе нагайкою підйму!

Михей лежав посеред дороги. Обличчя його і одежа були в снігу і в крові.

Македон, ледве стримуючи гнів, підійшов до вершника, але той, сп'янілий, навіть не глянув на нього, спитав тільки:

— Скажи, де живе столяр Македон?

— А навіщо він тобі?

— Велено теж його забрати. Показуй, де його хата!

Михей застогнав. Македон підбіг до старого, підвів на ноги, але у діда вже не вистачало сил триматися, так він ослаб.

— Забий!.. Не муч... Забий одразу! — кричав старий, погано розуміючи, хто стоїть перед ним.

Гайдамака зліз з коня, підійшов до Михея і, пі слова не кажучи, з усього розмаху вдарив його нагайкою по обличчю. В ту ж секунду сильним ударом столяр Македон

збив нападника з ніг, відняв шаблю, гвинтівку, патронташ. Все трапилося так швидко й несподівано, що люди, які бачили все це, зацікавилися. Хтось сказав:

— Ну, пропав тепер Македон. — Не пропаду!..

Гайдамака з спотвореним від люті обличчям кинувся до столяра, але точним і різким ударом шаблі Македон звалив його замертво на сніг. Підбігла сюди Македониха. Глянувши на скривавлену шаблю, вона так злякалася, що не могла вимовити й слова.

— Михея до хати візьми! — крикнув їй на прощання Андрій Степанович, а сам скочив на гайдамацького коня і помчав назустріч партизанам, що вже з'явилися в провулку.

Першим на гнідому коні летів Яків, розмахуючи шаблею. Мимоволі пригадався сон, і від цієї згадки немовби щось обірвалося в грудях у старого Македона. Але він швидко відігнав страшні думки геть, міцніше стиснув рукоятку шаблі, готовий зараз же вступити в бій. Яків, не зупиняючись, крикнув:

— За мною, батьку, в атаку!

Старий Македон бачив, як чоловік з тридцятьма партизанськими вершниками з криками "ура" кинулись слідом за Яковом. Позад кавалерії бігли піші бійці з мисливськими рушницями, гвинтівками. У багатьох були на озброєнні тільки вила або просто добрі кілки.

— Партизани! Партизани! — вигукнув хтось різко й голосно.

Біля Йордані зчинилася неймовірна паніка. Як це сталося, Македон і сам не знав, але він разом з партизанами теж вривався в саму гущу гайдамаків і, не тямлячи себе, рубав шаблею направо й наліво. Чувся хруст, крик, стогін... Напад був таким навальним і несподіваним, що перелякані гайдамаки не вчинили навіть опору. Вони бігли, охоплені жахом, а їх доганяли партизани, і там, де з свистом опускалася шабля, замертво падав гайдамака. Одразу до забитих підбігали незброєні вояки, відбирали зброю, ловили гайдамацьких коней і поспішали на допомогу своїм товаришам.

За кілька хвилин Йордань спорожніла. На снігу були кинуті корогви, ікони, кадила. Посеред річки лежав забитий кінь, валялись гайдамацькі трупи. А в церквах все ще дзвонили по-святковому у всі дзвони, чекаючи повернення процесії. Та ось, немовби хто одірвав дзвонаря Успенської церкви від вірвовок і вірвовочок, востаннє попливли над слободою святкові передзвони й завмерли.

Люди в хатах насторожено прислухалися до пострілів.

Застрочив кулемет. Варвара, припавши до шибки, почала одігрівати її своїм диханням, намагаючись хоч що-небудь побачити. Але шибка була так густо розмальована візерунками, що крізь неї нічого ніяк не було видно, а вийти з хати на подвір'я Македониха не наважувалась.

На тапчані, вкритий одіялом і кожухом, лежав дід Михей, прислухався до пострілів, стежив за людьми, що переховувались у Македоновій хаті.

Хтось із них розшукав на шибці непомережену цяточку. Крізь неї виднілася частина вулиці і міст.

— Біжать... по мосту біжать.

— Хто біжить? — допитувався дід Михей, намагаючись підвестися.

— Люди біжать. А хто вони — не розберу. Може, партизани, а може, слобідські хлопці.

— Упав... Бачите, на мосту упав якийсь чоловік, упав і не підводиться. Невже забито?

— Мій Терень теж там... Гайдамаків громить... Він хлопчина бойовий. Ти, Варваро, його не помітила? Шапка на ньому солдатська і шинель солдатська.

Люди, які були в хаті, зовсім не знали Тереня, а Македониха хоч і бачила партизанських вершників, але вони так швидко промчали повз неї, що Тереня вона не помітила; напружено стежила за Яковом, і, коли він завернув до Йордані, серце її немовби обірвалося в грудях. Ця хвилина була найстрашнішою в її житті. Незабаром поруч Якова опинилися батько і ще кілька вершників. Зірким поглядом вона ловила навіть короткий блиск їхніх шабель. Гайдамаки побігли.

Але ось один із них, несподівано зупинившись, став цілитися в Андрія Степановича.

"Заб'є!" — блискавкою майнула в голові тривожна думка. 1, мабуть, загинув би чоловік, коли б в оті короткі секунди не підоспів Яків. Немов сокіл, налетів він збоку на ворога, змахнув гострою шаблею, і злетіла з плечей дурна голова разом з гайдамацькою шапкою...

Бачила Македониха, як чоловік і син помчали далі. Забравши діда Михея до хати і влаштувавши його на тапчані, вона заходилася відтирати йому снігом приморожену ногу. Потім старанно вкрила Михея одіялом, а сама підійшла до вікна.

Тривожні почуття ні на хвилину не залишали її. Їй здавалося, що Андрія і Якова вже забито, а невеликий партизанський загін розгромлено вщент і, можливо, через хвилину до її хати увірвуться гайдамаки...

Перед очима постав отець Віталій. Македониха та й інші люди бачили, як хтось із партизанів стримав біля крижаної

Йордані гарячого коня. Священик, захищаючи гайдамаку, підняв хреста. Зупинилась занесена над сивою гайдамацькою шапкою рука з шаблею. Зупинилась тільки на секунду, але ця секунда стала смертельною для партизана, бо гайдамака, опам'ятавшись, вистрілив в упор. Цього не помітили в сутичці ні Яків, ні Андрій Степанович, ні інші вершники, але це бачила Варвара і про це вона розповість обом — чоловікові й сину, якщо вони залишаться після бою живими.

Македониха дивилась на ікони, але молитися не могла. Перед очима так і стояв піп Віталій з хрестом у руці. "Хто він, отой партизан, забитий гайдамацькою кулею? Піти б глянути на нього". Але за вікнами посилювалась стрілянина.

— Це "максим" у бій вступив, — сказав упевнено дід Михей.

— А хто він, той Максим? — спитали в нього жінки. — Звідки прибув? Що за людина?

— Не людина... Кулемет так зветься. Мені про нього Терень багато розповідав. Якщо цей "максим" у гайдамацьких руках, — нашим хлопцям буде суужно.

Пролунав сильний вибух, і всі подивилися на діда: "А це, мовляв, що таке?"

— Бомбу кинули або гранату. Кулемет затих.

І хоч було чути ще окремі гвинтівкові постріли, але вони вже не викликали такого страху, як раніше, і хутірські люди, що під час бою переховувались у Македоновій хаті, стали збиратися в дорогу.

— Пора додому виїжджати. У нашому селі спокійніше. Дякуємо вам, хазяєчко, за притулок.

Хата спорожня. Македониха теж вийшла з двору. Незборима сила вабила її до Йордані, щоб дізнатися, хто лежить на снігу, кого забив піп Віталій. Боязко озираючись, наче її підстерігали злі, недобрі люди, Македониха попрямувала до річки. Обминаючи забитих гайдамаків, наблизилась до партизана. Лахмата шапка, що сповзла у нього на лоб, закривала майже половину обличчя. Обережно підняла ту шапку і жажнулася. То був Гліб Колмиков.

Оволодівши столярним ремеслом, він виїхав свого часу до сусіднього села і там жив. Яків встановив з ним зв'язок, і Гліб не тільки сам прийшов, але ще й привів з собою до партизанського загону кілька чоловік, озброєних гвинтівками.

І ось зараз лежить він на снігу, відкинувши вбік праву руку з шаблею. Шабля встигла покритися густим інеєм, а задубілі пальці так побіліли, що здавалося, досить лише доторкнутися до них, як одразу ж вони захрустять і зламаються, мов крижані бурульки.

Македониха, перехрестившись, тихо пішла собі геть. В ополонці, де люди набирали воду, блищав уже лід, скувавши загублені спохвату відро, дві пляшки і кришку від бляшаного чайника.

Македониха повернулася додому.

— Ну, як? Де партизани? — спитав Михей, дивлячись на хазяйку. — Тепер уже не будуть глумитися з нас гайдамаки. — Крекчучи, він встав з тапчана. — Відпочив я трохи, нагрівся, пора й додому збиратися.

Але Македониха і слухати не хотіла про це. Їй чомусь страшно було залишатися самій у кімнаті.

— Чого вам іти? Погано у нас, чи що? Ось обідом почастую, чарочку горілки дам для підкріплення сил. Та й ногу полікувати треба. Дома хто ж догляне за вами? Залишайтеся, поживіть у нас, — говорила вона, зиркаючи через цяточку в шибці на міст, чи не повертаються партизани.

Дід Михей нагадав:

— А чарочку б не завадило...

— Зараз... Я зараз. — Македониха піднесла йому чарку горілки, добре нагодувала. Дід одразу повеселішав.

— Золота ти душа, Варваро! їй-богу. Притулок дала мені, старому... А що я для тебе? Сват? Кум? Родич?

— Сусіда хороший... Людина хороша... Ми з Андрієм вас поважаємо.

— Я ось окріпну... Я при Радянській владі, Варваро, ще помолодію. Правду кажу.

Коли землю ділили, пам'ятаєш, хто тоді кілочки забивав?.. Я їх забивав. Он як! Ще ми себе покажемо... Іще попрацюємо для народу. Аякже! — говорив він, все більше хмеліючи, і, коли Македониха знову підходила до вікна, він жадібно розпитував:

— Що бачиш на вулиці?

— Кудись люди йдуть... Через міст... Невже до волості?

— Якщо народ іде, піди й ти, Варваро, про всі новини дізнаєшся, потім мені розкажеш. А я вже побуду вдома. Може, там зустрінеш Тереня, скажи йому, хай навідається... Жду я його... Іди... Спокійно йди.

На вулиці вийшла переважно біднота. Багаті сиділи в своїх будинках. Ворота в них були наглухо зачинені, двері тяж, і кожного, хто проходив повз їхні вікна, вони проводжали злісним поглядом.

Не боялася партизанів тільки Софія, добре знаючи, хто командує ними. Ось і зараз стоїть вона біля воріт, жде, поки наблизиться до неї Македониха. Софія перша зупинила її, ласкаво привіталась.

— Я бачила сьогодні вашого Якова... На коні промчав... Дуже б хотіла зустрітися з ним. Прошу вас, коли повернеться додому, скажіть йому, хай зайде до мене. Ждатиму... Дуже його ждатиму.

Пильно глянула її Македониха в очі. Не витримала того погляду Софія.

— Якщо живим Яків лишиться — скажу. Тільки небезпечно зараз йому ходити до багатців.

— Чому? — здивувалася Софія, і Македониха зрозуміла, що її слова вразили багачку.— Чому ж небезпечно? Адже ми з Яковом давні друзі. Обов'язково хай навідається.

Попрощавшись з Варварою, вона зникла за ворітьми. Македониха подумала: "А що, як Софія замишляє що-небудь погане проти Якова? Слова-то в неї ласкаві, та хто знає, коли б при таких ласкавих словах не вжалила вона його по-гадючому".

Біля волості вже хтось вивісив червоного прапора. Чоловіки стояли групами. Сміливіші з них зазирали в розчинені двері волості, але заходити всередину ніхто не наважувався, боячись гайдамацької засади.

Народу ставало все більше.

Партизанські дружини і матері, блукаючи по вулицях, тривожно і боязко оглядали забитих; переконавшись, що серед них немає близьких їм людей, вони йшли до волості, сподіваючись там зустріти рідних воїнів.

Але не обійшлося без втрат. Ось одна з жінок схилилася над чорнобровим юнаком і раптом, дико скрикнувши, упала на труп. Минула хвилина, друга, третя... Жінка нарешті підвелася й пішла... В очах її не було сліз, але очі ті, сповнені відчаю, невтішного горя й страждання, здавалось, нічого не бачили перед собою. На плечі сповзла хустка, жінка не поправила її. Мов безумна, підходила вона до волості, де зібралися слободяни, сама не розуміючи, чого йде сюди і що їй тут потрібно.

Хтось із жінок співчутливо запитав у неї:

— Чоловік?

— Син,— ледве ворухнула сухими губами.— Сина... вбили... Молодиці пов'язали їй голову хусткою, а вона, покірنا

й байдужа в цю хвилину до всього на світі, говорила, немов у маячному сні:

— Сина я візьму... Ховатиму... А мені треба побачити їх... партизанів... Хай за його смерть... За мою самотню старість. Хай вони...— і більше не могла вимовити й слова. Непереборна сила вела її назад, і, підвладна цій силі, вона знову підійшла до забитого сина. Одчайдушний крик пронісся над майданом, наче тільки зараз збагнула вона страшну дійсність, непоправну втрату, що краяла на частки її материнське серце. Ноги в неї підкосилися, впала нещасна мати на холодний труп, безутішно ридуючи. Кілька жінок попрямували до неї, аби хоч трохи її втішити.

Люди, що зійшлися до волості, напружено чекали партизанів, а вони чомусь не повертались. Уже вечірні сутінки спадали над слободою, здіймалась завірюха, але ні сніг, ні вітер, ні лютий мороз — ніщо не могло примусити слободян розійтися по домівках. Тут були молодиці, що виглядали своїх чоловіків, тут терпляче і вперто стояли матері, а осторонь від них гуртувалися чоловіки. І говорили вони не про війну, не про партизанів, заради яких прийшли сюди і ось уже кілька годин ждуть їх на морозі,— бесіда велася про сніжну зиму, про наступаючі весняні дні. По-хазяйському люди радилися між собою, як би швидше в лісі зробити прочистку і забезпечити бідноту дровами.

— їдуть... Чуєте кінський тупіт? Наші їдуть.

— А може, підмогу дали гайдакам? Перевірити треба. Ну, баби, розходьтсся, а то, чого доброго, ще кулями та шаблями нас привітають.

Але ніхто й не рушив з місця. Бажання якомога швидше зустріти близьких, рідних людей було сильнішим за страх. Десятки очей вдивлялися в темну нешироку вулицю.

Тупіт нарастив з кожною секундою, і ось нарешті з'явився вершник. Люди, забувши про небезпеку, побігли назустріч.

Це був Андрій Степанович Македон. Навхрест оперізували його дві патронні стрічки, а біля пояса звисали револьвер і кілька гранат. Груді прикрашав невідомо ким подарований яскраво-червопий байт. їхав старий Македон першим, а за ним уже Яків та його бойові друзі.

Багато з них ще вранці були піхотинцями, а зараз поверталися добре озброєними кавалеристами. А деякі, найхоробріші, були увішані гвинтівками різних калібрів і систем, патронташами, гранатами, бомбами, що надавало їм дуже войовничого, навіть грізного вигляду.

Привезли також відбитий у гайдаків кулемет. Правив кіньми Терень.

Андрій Степанович, як тільки побачив людей, що бігли до нього, спинив коия, зняв шапку.

— Здрастуйте, товариші!

І це дружнє, вільно сказане ним слово "товариші" зіграло серця, дало зрозуміти землякам, що у слободі знову відновлена рідна Радянська влада.

Молодиці кидалися в обійми до чоловіків. Матері цілували синів, проливаючи

сльози радості. Якась бабуся, вийнявши кумачевий клопоть, сама чіпляла його онукові на багнет. Тільки Македониха стояла на місці, мов укопана, й не зводила з Якова тривожних очей.

— Що це? Тебе поранено?

— Ні, мамо.

— А чому ж лоб перев'язаний і на пов'язці кров...

— Це дрібниця. Трошки шаблею зачепив гайдамака. Бачили, мамо, які трофеї ми у них відбили: і зброю, і патрони, і коней,— та ми тепер добру сотню добірних хлопців озброїмо! А батько наш сьогодні, мов справжній кавалерист, бився. Коня собі дістав у бою, зброю. Одним словом — рубака!

— А що ж, щадити їх будемо? — сказав посміхаючись столяр.— Гайдамацька наволоч! Рубав їх, як той чортополох. Поганенький кінь був у мене спочатку, а коли він пропав у бою, я собі іншого дістав. Не кінь, а змій. Ну, сипку, давай команду своїм орлам, та будемо рушати далі.

Але не встиг Яків скомандувати, як із сусідньої вулиці з'явилася юрба дітей. З піснею "Смело, товарищи, в ногу" вони прямували, очевидно, до волості. Спереду йшов Володька Метелик, тримаючи в руках п'ятикутну зірку, освітлену зсередини недогарком воскової свічки.

Ні мороз, ні хуртовина не спинили їх. Одягнені в блаженську одержину, хлоп'ята теж прийшли зустрічати партизанів. На обличчях дорослих розцвіли посмішки.

Володька, спинившись перед озброєними вершниками, голосно вигукнув:

— Слава відважним партизанам! Слава червоним воїнам! Хай живе Радянська влада! Ура! — І десятки безладних дитячих голосів, перекриваючи один одного, полинули в темряву вулиць, завмираючи там.

— Діточки ви наші, голуб'ята рідненькі,— обняла чиясь молодиця хлопчика, що першим потрапив до її рук, цілуючи його, мов сина.— Молодці! Хто ж це з вас придумав таке?

— Володька придумав, а ми всі за ним пішли.

— Чий же він хлопчик?

— Як чий? — здивувався підліток.— Метеликів. Зараз он він з дідусем розмовляє.

— А де ж батько? — сказав зореносець, дивлячись допитливо й тривожно в обличчя столярові.

— Він особливе завдання одержав. Не турбуйся, все буде гаразд... Скоро повернеться.

— Повернеться? — і Володька одразу повеселішав.

А діти, оточивши тісним кільцем Андрія Степановича, наперебій розповідали йому про враження такого незвичайного дня:

— Я два патрони маю і гранату.

— А у мене гвинтівка із справжнім затвором.

— А я шаблю знайшов гайдамацьку.

— Ми всю зброю здамо партизанам.

Старий Македон слухав дітей, хвалив їх за те, що допомагають партизанам.

Помітивши тут же одного з крамарів, що теж прийшов подивитися на партизанів, він наказав йому відкрити свою крамницю і продати ласощів. Старий Македон роздавав потім дітям пряники, цукерки, маківники. Старші відтісняли найменших, викликаючи в них невдоволення, навіть сльози.

— До мене, малята! — І Яків дав кожному по кілька цукерок і по прянику в маленькі ручки. Андрій Степанович розшукував серед дітей Таню. А її тут чомусь не було.

— Дідусю, ми будемо йти першими,— сказав Володька.

— Чому першими?

— Адже у нас зірка? Отже, і місце наше мусить бути спереду.

— Ага... Ну, якщо у вас зірка, тоді, звичайно, ви йдіть наперед, а ми вже слідом за вами рушимо,— погодився Македон, приховуючи у вусах теплу посмішку.— Тільки щоб з піснями йшли.

— Аякже,— навіть образився Володька, не зрозумівши Македонового жарту,— обов'язково з піснями.

В дитячі голоси одразу ж вплелися дзвінки тенори і густі басы партизанів. Далеко по слобідських вулицях летіла вона, крилата похідна, радуючи бідноту, жахаючи багатів:

...Смело, товарищи, в ногу, Духом окрепнем в борьбе, В царство свободы дорогу Грудью проложим себе.

Цю пісню почув дід Михей і, підійшовши до вікна, вдивлявся в темряву ночі, де серед розбурханої завірюхи багряною калиною горіла п'ятикутна рухлива зірка:

Вышли мы все из народа, Дети семьи трудовой. Братский союз и свобода-Вот наш девиз боевой.

Повз вікна проїхав якийсь вершник, тримаючи в руці за повіддя двох осідланих коней. Це був Костянтин Метелик. Він повертався з особливого завдання, але дід Михей його не пізнав. Всю дідову увагу прикували до себе зірка і пісня, що звучала особливо призивно й натхненно в цю незабутню морозяну ніч. А коли звуки завмерли зовсім і зірка зникла з очей, дід Михей, ставши перед іконами, гаряче перехрестився і сказав уголос:

— Значить, перемогли... Ну і слава богу!

46

Ніч.

Бушувала хуртовина. Було чути, як шуміли дерева, як завивав вітер, намітаючи на віконних рамах снігові косяки. Македониха спалила в грубці чувал дубового листа, заготовленого ще восени, щільно причинила заслінку і, сівши біля гарячої лежанки, продовжувала в'язати рукавички.

На білому фоні шибок, розмальованих візерунками, металося холодне гілля акації. Часом воно хльоскало по рамах, і тоді Македониха підводила голову, прислухалась.

"Здається, хтось стукає".

Вона виходила з хати до воріт і, відчинивши хвіртку, дивилася вздовж вулиці, де була густа темрява. Чувся в ній тільки свист та завивання хуртовини.

Македониха поспішала назад до хати, знову бралася до роботи, зиркаючи на стінний годинник.

В душі зростала тривога. Уже друга година ночі, а ні син, ні чоловік не поверталися.

Македониха двічі вже підігрівала для них вечерю, а їх все нема й нема.

"Справ багато, тому, певно, й сидять так пізно",— заспокоювала себе, відганяючи тривожні думки.

Одноманітно цокав маятник. Десь під скринею шаруділа миша, а за вікнами, здавалося, ще сильніше лютувала метелиця.

Македониха не знала, що саме в цю завірюху у всіх кінцях слободи стояли партизанські пости. Зіркі очі стежили за полем, звідки налітав вітер, зриваючи поземку; він гнав її по безмежно відкритій рівнині, кружляв у повітрі, бив у очі дозорним. Тим напруженіше й уважніше вдивлялися вони в темряву, готові кожної хвилини відбити напад, коли б ворог під покровом ночі задумав ударити на слободу, захоплену партизанами.

Але ніхто не проїде і не пройде повз дозорних непоміченим. Хай виє вітер і шаленіє заметіль — не покинуть бійці своїх постів. Не зімкне їхніх втомлених повік жаданий сон. Адже кожному з них відомо, чий спокій оберігають вони в цю ніч.

У слободі горіли каганці тільки в тих хатах, де партизанські магері чи дружини ждали повернення додому рідних воїнів.

Та ще світилося троє вікон у волосному будинку. Біля гарячої грубки сиділи партизани. Серед них був і столяр Македон. Він уже кілька разів підходив до вікна, відчиняв кватирку, дививсь на вулицю.

— Затримався Яків. Воно й зрозуміло: треба перевірити пости.

— А надворі мете. Скільки живу на світі, такої хуртовини не пам'ятаю. Віриш, гвинтівку тримаю в руках і не бачу її,— розповідав дозорний, явно перебільшуючи.

Худющий і такий високий, що шинеля була йому до колін, він грів біля розчинених дверцят свої жилаві руки, просушував валянки, з яких помітно здіймалася тепла пара.

— Прийшов до мене на зміну товариш, а я оце сюди. Благодать яка,— говорив він, примружуючи від задоволення очі.— Закурити б махорочки.

Махорка знайшлася.

— Отож приходимо ми до Лякіна,— продовжує розповідь партизан, одягнений в латану свитку, підперезану ремнем, на якому висять бойові трофеї — три гранати, кинджал і старовинний пістолет невідомої системи. Лахмата шапка в бійця зсунута на лоб. Очей не видно. Тьмяне світло гасової лампи падає тільки на його бороду, злегка посріблену сивиною.—

Приходимо, значить, ми до аптеки, стукаємо. Ніхто нам не відчиняє дверей. Ми давай міцніше натискати. Чуємо голос служниці: "Хто тут? Чого треба? Аптекарь уже ліг спати. Якщо за ліками, то прийдете завтра".— "Які там ліки? В іншій справі до нього

прийшли. Відчиняй!" — "Не можу,— каже,— наказано нікого не впускати". Ми пригрозили їй. Двері вона все-таки нам відчинила, а сама, як осиковий лист, тремтить. Взяв я її за плече, питаю: "Хороша ти моя, та чи знаєш, хто ми такі? Ми,— кажу їй,— партизани з Македонового загону, і ти нас не бійся. Наказ у нас є такий, щоб твого хазяїна розбудити, підняти з теплої постелі, забрати з собою". А вона стоїть, мов зачумлена, тільки дивиться на нас... Розгубилася зовсім дівка. Ну, ми її обминули та йдемо до спальні. Вірно: аптекар у постелі. Як побачив нас — одразу руку під подушку. Ну, ми теж не ликом шиті. Пригрозив я йому: "Уб'ю! Тільки ворухнешся — уб'ю!" Злякався він. Зброю я в нього одібрав — ось вона,— показав на старовинний пістолет,— при собі ношу. А дурна дівчина служниця в сльози... Упала передо мною на коліна, плаче, проситься: "Я не винна, мені він так наказав, щоб нікого не пускати до аптеки... Змилуйтесь!" Така недотепа, партизанів злякалася, наче ми бандити які... Дурна! — закінчив вій розповідь і поклав до грубки ще одне дубове полінце.

— А ось я отця Віталія застукав на гарячому,— почувся з дальнього кутка сиплуватий, простуджений бас. Всі глянули на чоловіка в солдатському картузі, пов'язаному зверху жіночою хусткою. На ньому був старий кожушок, підперезаний мотузком, стоптані чоботи, обгорнуті мішковиною, старанно перев'язані вірьовочкою. Бистрі очі його збуджено виблискували. Ніщо не сховається від тих очей ні вдень ні вночі. Зірко стежать вони за всім, що відбувається навколо. В бою він був хитрим, сміливим і навальним.— Отож батюшка, мабуть, думав сховати цінності — срібні чаші, золоті ложечки, гроші, а я його у вітварі й накрив. Він мені хреста тиче: "Побійся бога, нечестивий, цілуй розп'яття",— а сам, бачу, під рясу руку засовує.

— У них зброя є. Буржуям та попам не довіряйся ніколи. Чув, як він Гліба Колмикова обдурих? Теж спочатку хрест підняв, захистив гайдамаку, а той Глібові кулю всадив.

— Ну, я з попом упорався швидко. Зброю відняв і, вірите, душа моя не витримала, дав кілька разів по шиї. Хоч і не положено йому по сану, та вже він дуже мене розлютив. Подумати тільки: якби я зазівався хоч на секунду, він би мене забив. Вірно кажу — забив би. Це точно... А махорочка нічого, міцна.

— Всіх їх, гадів, переловити треба. Сашку Безсалога теж спіймали.

— Хто його взяв?

— Та мені довелось,— обізвався боєць, одягнений у форму солдата. В голосі його звучав такий спокій, наче збирався він розповідати про звичайнісінький випадок з свого життя. Сидів він перед чавунними дверцятами грубки, докурював чийсь бичок, що вже обпікав йому губи, проте не викидав його, а, смакуючи димок, мружив очі, в яких світилися загартована в боях воля, спокій, солдатська безстрашність. У нього гайдамаки вивели з двору останню корівчину... залишили п'ятьох дітей без молока. Одним з перших він прибув до партизанського загону і рубав у бою ворога так же вправно, як виконував будь-яку роботу в своєму господарстві.— Пішли ми до нього втрьох. Зброю перевірили на всякий випадок. Адже знаємо: це стріляний птах — фронтовик. Його брати треба вміючи. Зайшли в дім. "Єсть,— питаємо,— такий-то?" —

"Нема".— "Як нема? А де ж він?" — "Не знаємо". Обшукали ми всі кімнати — дійсно, нема. Вийшли на вулицю, зустріли сусіда. Те та се, розговорились. Дізнався він, у чому справа, допоміг нам. Воно й не дивно. Багач чи інший який поганий чоловік, він завжди буде в бідних на прикметі і нікуди від них не сховається. Відомо, очі бідняків завжди зіркіше бачать. Одним словом, рушили ми в дім до Софії.

— Чи бач, допомогла родичеві. І як же ви там його знайшли?

— Знайти-то ми його знайшли. А взяти одразу не можемо. Відстрілюватися задумав. Двох товаришів моїх поранив, до лікарні їх потім одвезли, а я вже його піймав. Вибрав таку хвилину, коли він патрони вистрілив, а зарядити знову наган не встиг. Думав я його там же порішити, та згадав наказ Якова: "Піймати й доставити живцем". Наказ командира виконав.

Він замовк. Тріщали в грубі дрова. На торцях полін виступала гаряча пінка. Шуміли за вікном дерева.

Увійшла людина в солдатській шинелі, так закутана башликом, що виднілися тільки очі. Але всі присутні пізнали одразу Якова Македона. Нікому не доручав він перевірку дозорів і в отаку завірюху сам їздив по безлюдних вулицях з одного кінця слободи в другий, і скрізь його зупиняли попереджувальні окрики вартових. Проїжджаючи повз двір Софії Ізарової, ЯКІР помітив високу постать, що швидко зникла за ворітьми. Безпомилково впізнав Трохима Івановича, але не зупинив його. Блукання під вікнами Софіїно́го дому стало для того звичкою, і, чи надворі хуртовина, чи дощ, чи тиха, ясна погода,— завжди у вечірній час блукав він тут, мов лунатик.

— Ну, як ви? Ніхто вас не тривожив? — спитав Яків, скидаючи засніжений башлик.

— У таку непогідь приблудної собаки піде не зустрінеш. Сідай, Якове, до грубки, погрійся трохи.

— Хіба що трохи,— простягнув до дверцят червоні з морозу руки.

А через кілька хвилин за столом, покритим кумачевим полотнищем, засідав перший у слободі ревтрибунал. Люди в солдатських шинелях, кожушках, свитах, у драних валянках і стоптаних чоботях, змучені безпросвітними злиднями, виснажені голодом, зараз були суддями. Вони винесуть заслужений вирок тим, хто намагався повалити першу в світі владу робітників та селян. Сьогодні партизанське слово буде вирішальним і справедливим.

— Ведуть,— сказав Метелик, прислухаючись до тупоту ніг на дерев'яних східцях. Всі погляди були звернені на двері. Першим ввели отця Віталія. Боязко озираючись, він розмашисто перехрестився. Слідом за ним також боязко увійшов аптекар Лякін, тремтячою рукою іоправляючи на носі пенсне. Третім переступив поріг Олександр Безсалий. Примруживши очі, він мовчки вдивлявся в людей, що сиділи за столом.

Двоє заарештованих вместилися на дубовому, почорнілому від часу ослоні, але не хотів сідати поруч з ними аптекар Лякін. Короткозорими очима він з цікавістю, здивуванням і неприхованим страхом оглядав партизанів. Зовні спокійні, вони лякали його. Він інстинктивно відчував під цим удаваним спокоєм їхню сувору й грізну силу, боявся цієї сили, тремтів, намагаючись за всяку ціну уникнути суду.

— Чи бачите, я не розумію, що це все значить? Ви збираєтесь мене судити? За що, питаю вас? Хто має право мене судити? Я, чи бачите, аптекар. Я далекий від політики. Моє діло приготувати ліки, турбуватися про здоров'я населення. А до мене серед ночі вриваються в дім якісь невідомі люди, забирають, садять мене, як розбійника, як бандита, під арешт. Я запитую: хто дав вам право тримати мене кілька годин у такій конурі, де голі стіни і собачий холод? Я, чи бачите, буду скаржитись. Це хамство, неподобство, розбій... Я протестую!..

— Заспокойтесь, обвинувачений,— обірвав його Яків Македон, і по тому, яким було сказане це слово "обвинувачений", аптекар зрозумів, що тут справа далеко серйозніша, ніж він передбачав, і подібні протести ні до чого не приведуть.

— Нам добре відомо,— продовжував Яків,— чим займалися ви в своїй аптеці. Якою отрутою ви знищили розвідника? Відповідайте!

Лякін не сподівався такого запитання, яке, наче грім серед зими, приголомшило його.

— Хто може ствердити, що саме я отруїв? Де, чи бачите, докази? Де свідки? Так, я пам'ятаю. Перед тим, як вступили до слободи німці, зайшов... Тобто не сам зайшов, його привели Мефодій і ваша мати, Олександр Трохимовичу. Я, чи бачите, пригадую, дійсно перев'язав рану. Червоний розвідник поїхав у доброму настрої, зовсім здоровий.

— А нам відомо: червоноармійцеві зробили розтин тіла і встановили, що його було отруєно стрихніном.

— Хай відповість, навіщо він ховав під подушкою зброю.

— Я, чи бачите, спав, а час зараз, самі знаєте, який. Мені здалося, що до мене в дім увірвалися бандити. Я для самозахисту мав пістолет. У мене, чи бачите, аптека. Мене можуть пограбувати. Да-с!

— Нам відомо також, що німцям та гайдамакам ви разом з попом Віталієм виказували родини перших депутатів Ради.

— Я цього не робив. Це, чи бачите, брехня... Явна брехня... Ось він, отець Віталій, дійсно бував на гайдамацьких радах, і я знаю, було намічено на водохрещі зібрати партизанські родини і влаштувати їм, чи бачите, жахливе катування.

— Так, так, розповідайте.

— Я, чи бачите, як на сповіді... всю правду... щоб знали... Софія Ізарова скликала до себе...

— Кого?

— Ну всіх, кому Радянська влада кісткою в горлі... Щоб зустрітися... з посланцем.

— Яким посланцем?

— Отамана Балбачана.

— Цікаво. І що ж той посланець говорив?

— Ну... що в нашій слободі чимало людей пішло в партизани... Страцанням тепер обмежуватися не можна...

— Он як?

— Що не слід шкодувати, чи бачите, партизанські родини, а слід розстрілювати їх

прилюдно і цим залякувати інших... Да-с! І про це знає Симой Петлюра, тому наказ отамана Балбачана не підлягає обговоренню...

— Все кажіть... Чому ви замовкли?

— І що перший розстріл мусить статися... на Йордані.

— А звідки ви про це все знаєте?

— Звідки? — розгубився аптекар.— Звідки я знаю? Та мені отець Віталій розповів, бо він, чи бачите, був на тій нараді.

— Що ви, Лякін, збожеволіли? Я нічого не знаю. Ось святий хрест! — і піп, побожно перехрестившись, продовжував: — Я служитель церкви, пастир. Моє діло божеське, і те, що я, будучи не винний, просидів оцих кілька страшних годин під арештом у холодній, я сприймаю як кару господню. Але не скаржуся і не ремствую ні на кого. Син бога-вседержителя Ісус Христос повчав нас...

— Це, батюшко, не церква, а ми не черниці-мироносиці. Проповідей читати нам не треба. Відповідайте: вам платили за шпигунство гроші?

— Ні... Вперше чую таку напасть... Нічого не брав, ніколи... Ось хрест святий!

— Брали, отче Віталію, навіщо відмовлятися? Я ж сам бачив,— сказав Лякін. Зрозумівши, що справа набирає для нього дуже серйозного обороту, він всіма силами намагався вигородити себе, прислужитися людям, які сиділи за столом: адже вони зараз — володарі. Хоч він ненавидів і боявся їх, але готовий був піти на все, аби тільки врятувати своє життя.

— Дозвольте,— намагався зупинити піп аптекаря, але той, поправляючи пенсне, азартно жестикулював, тикаючи довгим пальцем по па в груди.

— Ні, отче Віталію, я, чи бачите, людина така, що на темні махінації не піду. Ніякої політики. Ніякої іншої влади, крім Радянської, мені не потрібно. Вона мене влаштовує. Да-с. Я знаю свої штангласи, рецепти, тинктури, таблетки, порошки— ось моя, чи бачите, робота — на очах у всіх людей. І мені байдуже, для кого готувати ліки. Для мене всі хворі однакові. Да-с! А ви, отче Віталію, самі мені говорили, що більшовики несуть безвір'я, атеїзм. Так, так — атеїзм! Ви боїтеся, що основи релігії хитаються, що ряди безвірників швидко ростуть, а ви не зацікавлені в цьому. Ваші доходи катастрофічно падають. Ви не хотіли цього, і ви йшли до них, до наших смертельних ворогів, да-с, ішли, брали гроші, брали грошки чистоганом. А тепер задумали мене вплутувати у ваші, чи бачите, темні й брудні справи? Я не шахрай! Я інтелігент! Я своїм трудом нажив аптеку, і я прошу вас, товариші партизани, звільни ги мене негайно. Да-с! На мене чекає хвора дружина. У неї, чи бачите, мігрень, і я повинен бути зараз...

— Підсудний Лякін, підійдіть до стола.

Яків Македон показав папірець, де була чітко визначена грошова сума, а поруч неї красувався розмашистий підпис в одержанні цієї суми.— А ось іще один такий же підпис і ось третій.— Пенсне аптекаря упало на підлогу, розбившись на дрібні скалки. На лобі й лисині виступив рясний піт.

— Пізнаєте свій підпис?

Лякін не відповів. Він нахилився, розшукав на підлозі тільки оправу, але, не помітивши цього, почепив її собі на перенісся.

Олександр Безсалий мовчки стежив за своїми спільниками, кусаючи від злості нігті. Яків Македон називав прізвища людей, закатованих або розстріляних німцями та гайдамаками, показував навіть випадково захоплений партизанами журнал, в якому значилося число, прізвище, ім'я та по батькові смертника, а також ім'я того, хто допоміг німецькій владі виявити неблагонадійність розстріляного.

На кожного з підсудних припадало до десятка отаких смертників. Далі вже відпиратися і протестувати було безглуздо. Але, як потопуючий хапається за соломинку, так і Лякін все ще намагався вигородити себе, щоб уникнути суворой розплати за всі злодіяння, здійснені ним.

— Я почуваю себе нездоровим,— заявив він і, схопившись за груди, почав несамовито кашляти, вимагаючи до себе лікаря. А піп Віталій, витираючи хусточкою спітніле обличчя, глянув на суддів, посміхнувся і раптом запропонував:

— У мене є добра наливка і мед. Закуска теж знайдеться. Адже ми люди свої. Якова я навчав у школі Ветхого завіту. А тобі, Андрію Степановичу, сам знаєш, давав роботу. Недавно ось ти Йордань споруджував з моєї пропозиції. Я виплатив тобі гроші до копійки. Я нікого з вас не скривдив. А хіба не я приходив на сповідь і маслособорування до твоєї хворої матері? — звернувся він до партизана у свитці.— Приходив. Сповідав і причащав задарма.

— Так вона ж вам, батюшко, все життя підлоги мила, і ви їй не платили за це ні копійки.

— А твого хлопця хіба не я влаштовував до школи? — звернувся піп до іншого партизана.— Вчиться тепер. Розумний синок. Виросте — буде вдячний мені. Я знаю, кому і як допомогти. Я всіх людей своєї парафії поважаю. Скільки добра зробив парафіянам, і все забуто. Тепер ось ви посадили мене па лаву підсудних, наче грабіжника якогось. Але я і за це не ображаюсь. Такий смутний час настав. Давайте ж забудемо про обопільні образи та кривди і почнемо жити, як личить братам християнам. Помиримось. Договоримось про все. Ходімо до мене. Всіх вас запрошую. Ви намерзлися, мабуть, я теж, а вдома у мене затишно й тепло. А головне — добра наливка є і всякі настойки.

— Одвести їх обох, а ви, підсудний Безсалий, залишіться,— наказав Яків.

— Куди ви нас збираєтесь одводити? Я не хочу... Я, чи бачите, нікуди не хочу йти. На мене вдома чекає дружина. Да-с!

Почав заперечувати і піп Віталій:

— Як же це, православні християни, товариші партизани, я ж до вас з добрими словами і чистим серцем... Я запрошую. А ви... Невже знову в оту холодну конуру?..

— Ідіть, батюшко, ідіть, куди наказано, а то ще доведеться брати вас за рясу.

Як тільки вони вийшли, Олександр рвучко підвівся на ноги і, ледве стримуючи лють, заявив:

— Я мав можливість переконатися, що тут відбувається щось подібне до суду. А

якщо це так, я відмовляюся відповідати на будь-які запитання, доки не буде додержано всіх необхідних для судового процесу формальностей. Я хочу мати захисника. Я не бачу суддів, не бачу прокурора, адвокатів... Я взагалі вважаю, що ви не маєте права...

— Маємо! — суворо сказав Яків Македон.— Ці права нам дала диктатура пролетаріату, Радянська влада. Коли ти стріляв в інваліда Пимона Базалія, ти діяв без суду? А який суд дозволив тобі бити батоном беззахисну дівчинку біля муру? Ти діяв, як бандит, як запеклий ворог революції.

— Я добре пам'ятаю ті батogi,— сказав хтось за столом.

— А мене він дома бив. Люто бив і мене, і всю мою сім'ю! Навіть стару матір не пожалів, надвечір вона й померла.

— А в моєї дружини все добро забрали гайдамаки. Він бачив це грабіжництво, але не сказав своїм молодчикам ні слова.

Олександр дивився на всіх спідлоба. Він ненавидів оцих людей, які зібралися сюди, щоб його судити. Виправдуватись не хотів, знаючи, що вся його діяльність добре їм відома. Але він намагався затягнути суд, сподіваючись, що йому, можливо, пощастить втекти з-під арешту, і тоді він страшно, жорстоко помститься партизанам.

— Чи відомо вам, підсудний, де міститься склад гайдамацької зброї?

Олександр нервово засміявся.

— Коли б навіть і знав, то ніколи б я про це вам не сказав.

— Тим гірше. Зброя лежала в підвалі бакалійної крамниці... Ваш батько знав про це чи ні?

Олександр зблід. Він мовчки вийняв з портсигара папіросу, підніс до рота не тим кінцем і, виплюнувши тютюн, витер губи носовою хусточкою. Всі помітили, як тремтіла ця хусточка в його руці.

— А може, ви нам скажете...

— Нічого більше не скажу. Хочу знати, якій інстанції маю честь давати пояснення. Я хочу, нарешті, знати, хто мене судить.

Яків, не поспішаючи, підвівся. Всі партизани теж підвелись. Настала тиша. В grubці дотлівали останні жарини, а за вікнами шуміли голими вітами тополі і, здавалося, ще сильніше бушувала хуртовина. Яків Македон дивився у вічі, і того погляду не витримав Олександр Безсалий. Кожне слово, що його вимовляв Яків, било, наче молот.

— Колишнього офіцера царської армії, запеклого контрреволюціонера, що продався ворогам батьківщини, бандита, який підняв свою руку проти Радянської влади і трудового народу, судить революційний трибунал.

Куди поділася одразу офіцерська гордість! Олександр, опустившись на ослін, навісось почав терти лоба. Яків сів, і сіли на свої місця всі партизани. Через хвилину Олександр зірвався з ослона. Очі його гарячково виблискували, мов у божевільного, а весь він тремтів чи то від страху, чи то від люті, що душили його.

— Я знаю, ти мстишся мені за Артема Черкашина... Але я офіцер... Честь офіцера не дозволяла мені... Я хочу... жити...— і він упав перед столом на коліна, просячи помилування.— Адже я не сам... не з своєї волі... мене мобілізували.., Я вирішив... Я

залишу армію і торгуватиму з батьком у бакалійній крамниці... обіцяю... в політику не втручатися, тільки не вбивайте.

В цю хвилину на східцях почувся жіночий голос, і Олександр зіщулювся, немовби над ним для удару звелася рука.

— Не пущу! Не дозволяється зараз стороннім. Прийдеш вранці або вдень,— пояснював вартовий.

— Пустити мене! — наполягав той же голос. Олександр зблід ще дужче.— Пустити... До Якова Македона... Повинна його бачити. Пустити!

До залу увійшла Олімпіада. Вона була пов'язана чорною шаллю. Запорошена снігом, сухенька, змарніла, вона виглядала набагато старішою за свої роки. Пасмо сивого волосся, вибившись з-під шалі, лягло їй на щоку. Олімпіада дивилась на сина, а він, не витримуючи її суворого погляду, розгублено, з диким страхом, що світився в його очах, позадкував до ослона, сів, і всі помітили, як у нього затремтіли коліна.

Партизани мимоволі підвелись. Для всіх прихід Олімпіади був несподіваним. Вартовий біля розчинених дверей стояв, не знаючи, як йому діяти.

— До тебе, Якове... Захисти... Не дай глумитися...

Олімпіада підійшла до стола, кволюю рукою стягнула з голови чорну шаль в росинках талого снігу, і партизани при світлі газової лампи побачили сизо-криваві плями під оком, на лобі й шиї.

— Хто це вас так побив? — запитав Яків Македон, і в ту ж мить почувся нестямний, сповнений тваринного жаху та благання крик Олександра:

— Мамо!.. Не буду більше... Не буду... Прости!..

Він кинувся було до неї, але її витягнута вперед рука зупинила його, мов висока скеля.

— Геть! Проклина...— і, хитнувшись, впала на підлогу, втративши свідомість

47

Глибокий, звивистий яр. Літом він густо заростав бур'янами, і в них шаруділи десятки зелених та бурих ящірок. На дні яру ніколи не висихала вода. Кущі колючого терну, розростаючись з кожним роком, все густіше вкривали яр непроглядним зеленим покривом. Там звивали свої гнізда дрібні пташини. Там восени слобідські діти зривали спілий смачний терен.

Біля цього яру були розстріляні вороги, зрадники, шпигуни: піп Віталій, аптекар Лякін і Олександр Безсалий. Біднота схвалювала вирок трибуналу, а багаті обережно і боязко висловлювали своє невдоволення. Але там, де вони збиралися самі, їхньому обуренню не було меж. Якова називали вбивцею, бандитом. Його ненавиділи вони і боялись.

За всю ніч Яків ні на годину не стулив очей, а вранці наказав усім слобідським багатіям з'явитися до волосного комітету. Ця обставина дуже здивувала і збентежила їх. "Хто саме викликає? Навіщо викликає?" Вони збиралися групами, про щось радилися між собою. На обличчях у багатьох застиг неприхований страх, надзвичайне занепокоєння, розгубленість.

Деякі багаті навмисно одягли старе вбрання, щоб здаватися біднішими, а дехто з них навіть почепив собі на груди червоного банта. Збиралися вони в тому залі, де вчора вночі засідав ревтрибунал. Говорили пошепки, весь час позираючи на двері. У залі стояло кілька ослонів, але на них не могли розміститися всі присутні. Місця займали в першу чергу найбагатші. Та серед них не видно було Софії Ізарової. Невже її не викликали? Хтось із торговців, ехидно посміхаючись, сказав:

— То чорт, а не жінка. Німці з'явилися — вона з ними подружилася. Гайдамацьке начальство у себе вдома приймала. Прийшли партизани — і тут у неї своя рука. Яків же Македон у полюбовниках її значиться.

— Вона думала заміж за нього виходити, та чомусь роздумала.

— Ой, чи роздумала?

— Бачиш, як воно клеїться! Нас затискує, а сам на Софію заздрить оком. Ласий шматок. Що й казати. Багачка.

— З добрим приданим. Вигідна наречена. І гроші у неї, і ліс, і земля.

— Все відберуть знову. Ці відберуть.

— Уже й так забрали немало,— обізвався Трохим Іванович з гіркотою в голосі.

— А тобі що, шкода сестриноного багатства? Ти вже тепер за своїм добром наглядай.

— Та я наглядаю,— і він замовк, але розмова на цю тему не припинялась.

— Якщо він стане її чоловіком — хто ж візьме її добро? Такий молодець все до своїх рук прибере.

— Не піде він до буржуйки. Я знаю старого Македона, а син ще міцніший за батька буде. Горді вони обоє і багатів не люблять.

— Дивак ти! Хто ж від неї одмовиться? Софія, вона не тільки багата, вона й собою...

— Тихше! Ідуть...

Увійшли Яків Македон, його батько, Кузьма Сукачов, Метелик і ще якийсь нетутешній партизан у шинелі. Яків сів за стіл. Поруч розмістилися і його товариші. Стало тихо. Яків вийняв з кишені списаний аркушик паперу, поклав перед собою, розгладив зім'яті кінці долонею, глянув у зал. Не витримуючи його погляду, багаті ховалися один за одного, а ті, що почепили червоні банти, навпаки, намагалися бути на видноті.

— Всі з'явилися?

Кілька чоловік догідливо відповіло:

— Всі, Якове Андрійовичу!

— Не бачу Софії Ізарової,— сказав Яків і, звернувшись до розсильного, спитав: — Хіба її не повідомили?

— Як це так не повідомили? Сам до неї заходив. Передавав наказ особисто.

Багаті насторожились. Усі чекали, що скаже Яків. Може, накладе стягнення або надішле до неї озброєних партизанів? "А що, як правда, ніби націляється він на її багатство, і Софія, знаючи про це, може його послухатися, а може й не послухатись. Адже вона жінка теж з характером. Коли б не натрапила тут коса на камінь". "Приголубила б його,— думали інші,— прибрала б до своїх рук. А стане багатим — не

буде тоді нас утискувати. Господи, коли б Софія сама здогадалась, як би вона всім нам допомогла. Поговорити з нею треба, підказати їй цю думку".

"Ось не прийшла ж,— злісно втішалися інші, чекаючи, що з цього вийде.— Не боїться, певно, Якова. Та й чого їй боятися, коли вона знає, що і так він прийде до неї, а вже наодинці вони домовляться про все... Бач, у Якова очі втомлені, напевно, провів нічку непогано. Чортова молодиця, мабуть, не дала йому й подрімати".

— Надіслати партизанів! — наказав спокійним голосом Яків.— Привести її сюди під конвоєм!

— Єсть! — козирнув розсильний.— Ми її зараз доставимо. Але в цю хвилину розчинилися двері і до залу ввійшла

Софія. На ній каракулева шуба, фетрові боти, тепла, біла, мов сніг, пухова хустка. Цю хустку він пам'ятає з тих днів, коли Софія, будучи ще дівчиною, виходила до нього на побачення. Хустка дуже йому подобалась, і, знаючи це, Софія навмисно пов'язалася нею сьогодні, щоб нагадати про минулі дні незабутньої, щасливої юності, про незгасне кохання.

Яків Македон, як тільки глянув на неї, одразу зрозумів цей холодний, підступний намір буржуйки відродити в його серці минуле. А до минулого вороття нема й не буде ніколи. Суворо звівши брови, він сказав:

— Якщо вас викликають представники влади, ви мусите з'являтися точно, без запізнь, громадянко Ізарова.

Вона нічого не відповіла. Хтось із багатців запропонував їй своє місце.

Софія, вмостившись на ослоні, з неприхованою цікавістю і нахабством почала розглядати партизанів, але особливо уважно й зірко стежила вона за Яковом. Зараз їй нестерпно хотілося, щоб він швидше провів оці неприємні для неї збори, тоді можна було б підійти й запросити його до себе в гості. Вона ладна все простити йому: і оцю недружелюбну зустріч, і образливу холодність його зауваження, аби тільки він погодився прийти до неї хоч на годину.

"Ти не пошкодуєш,— здавалося, говорив її погляд.— Адже я знаю, ти мене любиш, любиш до цього часу. І, хоч ти викликав мене сюди, я розумію, інакше тобі діяти не можна. Це все ти робиш, щоб відвести очі, але ти мій... Рано чи пізно, а ти станеш моїм чоловіком. Нікому тебе не віддам, ні перед ким не поступлюся. Якове, милий мій, хоч глянь на мене!"

Суворим залишалося обличчя Якова Македона. Він ні разу більше не спинив свого погляду на ній, наче її тут і не було. Це ображало Софію, викликало в ній ще більше бажання саме сьогодні зустрітися з ним. Яків Македон підвівся за столом, і те, про що він почав говорити, примусило всіх багатців насторожитись.

— Ми не приховуємо. Ми скажемо вам правду. Нам потрібні гроші, щоб обмундирувати партизанів. У багатьох із них немає чобіт, нема теплої одежі, нема білизни. Нам потрібні також гроші для бідних родин інвалідів, удів, сиріт, чиї батьки загинули на війні. Нам багато потрібно грошей, а їх у нас нема, отож ми й вирішили слобідську буржуазію, до якої ви маєте честь належати, обкласти контрибуцією. Для

цього ми й викликали вас сюди.

Яків сів. Мертва тиша. Багачі тільки знизували плечима, і чомусь більшість із них дивилася на Софію. Адже вона серед них найбагатша. Вона перша повинна щось сказати. Але Софія мовчала. Незручну мовчанку порушив Яків Македон, викликавши першим по списку торговця.

Наперед боязко вийшов низенький чоловічок з таким великим і круглим животом, наче під жилеткою в нього було сховано великого гарбуза. Він посилено й догідливо кланявся, блискаючи лисиною, а його маленькі, немов сочевиця, зіниці, які ледь виднілися в заплилих жиром очах, розгублено бігали по суворих обличчях партизанів, даремно сподіваючись викликати у них жалість і співчуття до себе. Біла випещена рука, спираючись на срібний набалдашник цівка, помітно тремтіла від хвилювання і страху.

— Сьогодні ви повинні внести три тисячі карбованців,— сказав Яків. Торговець навіть крякнув від несподіванки.

— Три тисячі...— здивовано підвів він тонкі безбарвні брови.— Де ж я візьму? Та в мене зроду ще таких грошей не було. Я маю нещасну крамничку... Ну, так уже і бути, якусь там сотню чи дві можу, на благо трудящих і революції, але три тисячі'... Це така сума... Ви, мабуть, жартуєте? — Обличчя торговця раптом розпливлося в найдобрішу посмішку, але загальна мовчанка партизанів, їх суворі погляди одразу ж переконали його, що з ним ніхто не збирається жартувати. Тоді він, прибравши страдницького вигляду, звернувся до Якова Македона:

— Ви ж мене знаєте, дорогий Якове Андрійовичу, хіба я буржуй? Та спитайте хоча б свого батька...

— Напиши йому три з половиною тисячі,— сказав старий Македон, недружелюбно дивлячись на торговця.— Він з бідних людей втридорога бере за ситець, сукно і всяку іншу мануфактуру. Заплатить. Став йому три тисячі з половиною.

Торговець, який не чекав такого повороту справи, закашлявся, витер пухлою рукою спітнілу лисину, висякався з присвистом і, блимаючи повіками, звернувся за співчуттям до багачів:

— Що це виходить, панове? Ви чули?—Але "панове", чекаючи такої самої долі, тільки крєтали, сопіли, схиляли голови.— Якщо ми будемо виплачувати таку контрибуцію, я перший завтра ж закриваю крамницю.

— Він міг би і всі чотири заплатити,— додав партизан, одягнений в шинель.

Торговець поспішив дати свою згоду на три тисячі і одійшов убік.

З натовпу почувся чийсь насмішкуватий голос:

— Просять покорно...

А Трохим Безсалий стиха додав:

— Наступивши на горло.

Другим викликали чоловіка років сорока п'яти. Високий, чорнобородий, з яструбиним носом і бистрими очима, що сиділи глибоко в орбітах, він сміливо вийшов наперед. Густі брови і гарячковий блиск зіниць надавали йому розбійницького вигляду.

Він був у слободі власником рибних крамниць. Не чекаючи, поки Яків оголосить суму контрибуції, він з готовністю заявив:

— Три тисячі даю через дві години.

— Не поспішайте,— зупинив його Яків,— подивимося, скільки належить. А належить з вас... десять тисяч.

— Скільки ти сказав? — блиснув очима риботорговець, удаючи з себе глухуватого. Він навіть приклав долоню до вуха. Яків повторив уже голосніше належну суму контрибуції. Торговець бив себе в груди, клявся, що в нього не знайдеться таких грошей, що коли б навіть продав він свої крамниці, то і тоді не виручити йому такої суми. Він згодний дати три тисячі — не більше.

— Значить, ви відмовляєтесь? — спитав Яків.

— Голубе мій, Якове Андрійовичу, Христом-богом клянусь, святою євангелією... Я б з дорогою душею для своїх людей постарався, але ж немає в мене стільки грошей. Своїм здоров'ям, здоров'ям моїх дітей клянусь — нема.

— Станьте сюди,— повів Яків рукою ліворуч, і риботорговець боязко спитав:

— А навіщо ж мені туди ставати? Я не хочу туди. Я лишуся тут, де всі.

— Вносите десять тисяч? — різко спитав його Яків. Риботорговець, про щось здогадавшись, одразу погодився.

— Вношу... Вношу... Але це ж грабіжництво! Справжнє грабіжництво. Хіба ви люди? Ви розбійники!

— За образу присутніх партизанів, представників Радянської влади, посадити його на три доби під арешт!

Яків назвав прізвище Безсалога, але в залі ніхто не обізвався.

— Що, хіба його тут нема? Послати за ним!

І тоді з дальнього кутка підвівся Трохим Іванович:

— Мене, чи що, викликають? — і, взявши добре приношену шапку в руку, пішов до столу президії.— Навіщо ж за мною посилати? Я всі накази Радянської влади виконую акуратно, а тільки бачу — тут трапилась явна помилка. Ви обкладаєте контрибуцією багатців?

— А ти бідний? — спитав у нього Кузьма Сукачов.— Чули ми про твою скриньку із золотом.

— Брехня! Наклепи! Ніякого золота в мене нема і ніколи в житті не було. Надворі он які морози, а на мені путнього пальта нема. Серце у мене хворе, страждаю від задишки. Бачите, в чому я ходжу, товариші партизани? — і він, розстебнувши засмальцьований сюртук, показав брудний піджак.— Навіть пристойної сорочки не маю. У мене сім'я... Дружина потомст-вена біднячка, а ви з мене контрибуцію надумали брати... З хворої людини... контрибуцію...

— Це ти разом із своїм сином дружину з хати виганяв на лютий мороз, ти бив і глумився з потомственої біднячки? — спитав старий Македон і цими запитаннями вразив Трохима Івановича.

— Не я... Ось хрест святий... Не займав... Бив її покійний Олександр. За що бив, не

знаю. Моя дружина, як вам відомо, з найбільшої родини. Вона біднячка, і я бідняк. Так що дозвольте мені, товариші партизани, піти звідси. Не бажаю з буржуазними багачами сопикасатись. Навіть поруч з ними сидіти не бажаю.

— Скільки з нього по списку значиться? — поцікавився Кузьма Сукачов.

— Дві з половиною тисячі.

— З мене? — розкрив рота від здивування Трохим Іванович.— Дві з половиною... Це... Це помилка... Дай-но, Якове, сюди бумажку, сам хочу глянути.

Але папірця йому не дали, тоді Трохим Іванович звернувся до багачів:

— Ви чули? З мене... дві з половиною... Дві з половиною тисячі! Я прошу вас, громадяни буржуазія, вкладчину... Сам я не витягну... На потреби народні, для революції... З кожного всього по сотні рублів... Для вас це дрібниці, а мені підтримка.

Багачі похмуро мовчали. Трохим Іванович зрозумів, що ніхто йому не допоможе, і жалісним голосом звернувся до Якова:

— Як тобі, Якове, не соромно такі гроші з мене правити?

Викресли моє прізвище з списку, я піду додому. Моя Олімпіада нездорова, я її доглядаю, тому що вона не якась там буржуйка, а з найбільшого роду. Весь рід у неї з діда-прадіда — бідняки! Так-то. Викресли... Ось я тобі олівець дам.

— Ну, досить дурня вдавати! — сказав Яків суворо.— Коли вносите гроші?

— Нема в мене грошей... Зовсім нема. Що бачите на мені — ото й моє. З дорогою душею, з чистим серцем і совістю радий допомогти партизанам, підтримати революцію, послужити правому ділу — Радянській владі, але нічим... Дружину лікувати треба, себе лікувати, а де ж узяти грошей?

— Заарештувати! Зробити в його домі ретельний обшук. Контрибуцію взяти.

Трохим Іванович закліпав очима, хотів щось сказати, але його вже взяв за лікоть озброєний папаша.

— Ходім!

— Куди? — боязко спитав Безсалий.

— Під арешт! Не чув хіба? Ходім!

— Господи милосердний! — почав благати бакалійник.— Не хочу я під арешт. Продам своє добро, внесу контрибуцію, але ви зменшіть, скиньте хоч тисячу.

— Нічого не зменшимо. Гроші в тебе є — заплатиш.

Яків викликав власника крамниць залізних товарів, миршавого на вигляд, рухливого, сухорлявого дідка з очима, що весь час сльозилися. Замість дорогого пальта, в якому він ходив завжди, зараз був на ньому стареп'який селянський кошушок,— на голові — солдатська шапка. Тремтячи всім тілом, вий, заїкаючись, спитав:

— Аз ме-ме-мене скільки?

Йому назвали суму. І він, як і попередні багачі, прибіднуючись, просив зменшити суму контрибуції.

Всі вони торгувалися, закликали бога в свідки своєї свідомої брехні, клялися хрестом і євангелієм, що в них ніколи не було і немає таких грошей. Але всі вони потім давали згоду повністю внести контрибуцію, добре розуміючи, що люди, які сидять за

столом у шинелях, піджаках і козушках, не збираються з ними жартувати. їм добре відомі достатки кожного багача, і вони поки що визначили невеликі суми.

Але слобідській буржуазії прикро було усвідомлювати, що їхні гроші підуть на посилення партизанського, ненависного для них загону. Ось що особливо дошкуляло, викликаючи в них жагучу, але безсилу лютість і злобу.

— Лук'ян Безсалий,— оголосив Яків Македон і почув у відповідь:

— П'ять тисяч дам.

— Не поспішайте. Глянемо, скільки належить.— Зазирнувши в аркушик паперу, додав: — А належить з вас... двадцять п'ять тисяч карбованців.

— Що-о?!

Лук'ян підвівся й, мов гора, посунув до стола президії, озирючи комітетчиків ненависним поглядом.

— Хапуги!..

— Сам ти хапуга!—озвався з-за стола старий Македон.— Бач, розперезався... Заплатиш!

— Треба ж голову мати на плечах, а не гарбуз... Нічого не дам!

— Подумайте!

— Що мені думать? Буде так, як сказав.

— Арештувати!

Двоє партизанів кинулись до Лук'яна, але вій, кремезний, розлючений, відкинув їх від себе і з налитими кров'ю очима грізно підступив до Якова:

— Хто ти такий, що тут верховодиш? Не смієш!..

— Смію! — сказав Яків, стискаючи кулак, і так подивився в розлючені очі Лук'янові, що той мимоволі відступив назад.

Біля Лук'яна стали двоє могутніх партизанів. Один із них насмішкувато запитав:

— Сам підеш чи допомогти?

Лук'ян глянув на одного, глянув на другого, відчув грізну силу, яку йому не здолати, хоч скоритися відразу не зміг.

— А грошей все одно не дам!.. Ось,— і, показавши дулю, пішов до дверей, супроводжуваний вартою.

Багачі принишкли. Всі ждали, поки Яків викличе за списком Софію Ізарову. Яку суму визначено з неї? Що вона говоритиме? Погодиться на сплату чи діятиме так, як брат Лук'ян?

Її прізвище було назване останнім. Проте вона продовжувала сидіти. Холодно й сухо Яків Македон наказав їй:

— Встаньте!

Неохоче підвелась, але яким гнівом блиснули в неї очі! Це слово, мов удар батога, стьобнуло Софію, образивши її самолюбство і гордість. "Так ось ти як зі мною поводишся! Мало того, що ти викликав мене сюди, а тепер іще хочеш принизити, насміятися... І це ти... Ти, Якове?"

Але Яків дивився на неї, як чужий, не звертаючи уваги ні на її переживання, ні на

те, що могла вона думати про нього в цю хвилину. Софію брала злість, але вона мовчки чекала, коли Яків оголосить суму контрибуції. Вона ладна заплатити десять, п'ятнадцять тисяч, тільки б швидше відпустили її звідси, тільки б не бачити їй оцих перелякано-розгублених облич слобідських багачів, не почувати на собі допитливих партизанських очей, не чути холодних слів Якова.

Софія його боїться. Так, так, боїться. Ось наказав він їй встати, і вона покірливо підвелася, розуміючи, що це він навмисне так повівся з нею, аби її принизити перед усіма, дошкульно образити. Тільки так розцінювала вона його наказ.

— Громадянку Ізарова, на протязі доби ви мусите внести контрибуцію...— Яків на цьому слові зробив паузу і, глянувши їй в обличчя, докінчив: — Сто тисяч карбованців. У залі наступила особлива тиша.

Ніхто з буржуїв не сподівався почути таку суму, і зараз усі з напруженою увагою ждали, що відповість Софія. Треба було б поторгуватися, але вони з власного досвіду вже знали безрезультатність цих намагань. Партизани діяли так, як підказувала їм революційна совість. Тим більший інтерес викликали поведінка Софії Ізарової і її відповідь. Невже вона дасть згоду на сто тисяч?

Софія підійшла ближче до стола і, дивлячись Якову в обличчя блискучими від люті очима, заявила: — Гаразд... внесу сто тисяч!

...Софія виплатила всю суму контрибуції того ж дня. Покривши плечі дорогою шаллю, вона металася з кутка в кутку, і, хоч у кімнаті було жарко, її трясла пропасниця. Стільки грошей довелося віддати! А тут іще нова неприємність. Надвечір прийшла Марина Сукачова разом з іншими солдатками і озброєним партизаном просити дозволу використати Софіїну майстерню. Довелося дати дозвіл. І ніколи ще не бачила Софія, щоб колишні солдатки так швидко, так невтомно працювали цілісні дні і ночі. Для своїх чоловіків і сусідів-партизанів шили вони шинелі, кожушки, теплі ватянки, гімнастюрки, білизну. Шили на гроші від контрибуції, виплачені Софією та іншими багачами. Стукіт швейних машин долітав на другий поверх, де металася в самотності й безсилій злові вдова.

Софія чула від людей, що Яків наказав із зібраних грошей виділити і роздати бідності десять тисяч карбованців. А для вдови Базаліїхи він сам купив борошна, пшона, дров. Сам же він одібрав пару валянок і заніс їх дідові Михею.

Востаннє бачила Софія Якова, коли він з своїм загonom вирушив із слободи. Наче приріс до сидла. У сірій шапці, кожушку, підперезаному ремнем, на якому з одного боку висіла шабля, а з другого кобура з наганом, він мав вигляд відважного, не знаючого страху в бою бравого воїна. Танцював під ним жвавий кінь, але Яків уміло його стримував. Не видно було серед вершників тільки столяра Македона. Його залишили партизани в слободі, щоб у надійних руках трималася Радянська влада, а самі вони вирушали звідси, прощаючись із сім'ями і близькими людьми, вирушали невідомо на який час.

Важкий, небезпечний і в той же час світлий шлях до волі лежав перед ними. Сміливо, самовіддано ступили вони па нього, знаючи, що попереду ждуть їх криваві

битви і, може, не один з них загине смертю хоробрих в бою за праве діло, за дорогу Радянську Вітчизну. Поки що їх небагато. Але як струмки, зливаючись, утворюють весною могутні повноводні ріки, так і вони, з'єднавшись з партизанами інших сіл і повітів, увіллються в загальний потік армій, породжених народом, і разом з російськими воїнами, що прибули на допомогу, підуть пліч-о-пліч по землі рідної України, звільняючи братів і сестер, які томляться ще досі під гнітом німецьких окупантів та гайдамаків.

Свідомість цієї великої визвольної місії надавала партизанам ще більшої впевненості в успіхові, породжувала в них небувалу хоробрість, безстрашність, презирство до смерті.

В ім'я кращого, вільного життя і щастя для трудового народу йшли вони на битву з ворогами батьківщини, з ворогами Радянської влади.

Проводжало партизанів мало не все населення слободи. Дома залишилися тільки дряхлі старики, хворі та діти. Були тут і багаті. Злобно дивилися вони на добре обмундированих і озброєних бійців, знаючи, на чий загибель вони ж самі одягли і взули їх. З піснями рушили в путь партизани, а слідом за ними розтягнувся мало не на кілометр живий потік рідних, знайомих та співчуваючих партизанам людей.

— Щасливої дороги вам, рідні! — сказала Македониха, стежачи за сипом, доки не зник він з очей разом із своїми бойовими товаришами.

48

Широко розкинув кучеряву крону мамврійський дуб. Шумить під вітром молоде листя. Барвистий килим з трави, пролісків, рясту й фіалок вкрив землю. На траві сидить Яків Македон у голубій сорочці, підперезаний матер'яним поясом з китицями. Чорні шаровари заправлені в чоботи. З-під блискучого козирка в'ється чорний чуб. Яків грає на гармонії, жде її, Софію, але вона не може прийти до нього. Її не пускає старий, німечний, дряхлий чоловік. Але ось вій заснув і, очевидно, скоро не прокинеться. Софія тихенько виходить з кімнати, сідає на тройку, поспішає на побачення з Яковом Македоном.

Коні, вигнувши шиї, летять птицями. Радісно Софії від цієї бистрої, захоплюючої їзди. Так радісно їй ще не було ніколи в житті. Вітер приємно обвіває обличчя, а серце б'ється поривчасто й солодко, чекаючи зустрічі.

— Якове... Коли б ти тільки знав, як я знуцьгувалася за тобою,— говорить Софія, певна, що ніхто не чує цих снів її щиросердого признання. Свистить у повітрі батіг, опускаючись па крупі коней. Мчать вони ще бистріше. Наближається хвилина, коли вона обійме Якова, жадібно припаде до його губів гарячими устами, відчує його широку, теплу й сильну долоню па своїх плечах...

Ось уже вона помітила його... Яків виходить на дорогу, кидається до тройки, різко спиняє коней. Софія бачить на зеленій траві розтягнуту, мов гусінь, гармонь. Нехай лежить.

Яків прив'язує до стовбура молодого ясена коней, широко розводить руки, і вона, не тямлячи себе, кидається в обійми, припадає до могутніх грудей, чує, як стукає його

схвицьоване зустрiччю серце.

— Софiя, зiронько ти моя... радiсть моя...— Софiя заплющує очi, а вiн цiлує її в губи, гладить волосся... i приємною, солодкою знемогою розливається по її тiлу хвилююче почуття...

— Хочеш, заграю тобі на гармонії?

Вiн сiдає на траву, а вона лягає бiля нього, дивиться на старi, потворно вигнутi вiти мамврiйського дуба, прислухається до слiв i не може розгадати, що саме грає Якiв. Але ця мелодiя звучить, як пiсня про свiтлу, але безповоротно минулу юнiсть, i Софiї хочеться плакати вiд незрозумiлої туги, що раптом охоплює її душу.

"Навiщо таку пiсню вибрав Якiв? Навiщо?" Але Софiя не наважується спинити його. Хай грає. Так давно не слухала вона його пiсень.

— Якове, ти нiкуди не пiдеш бiльше вiд мене? Не пiдеш? Скажи, нi?

Вiн мовчить, наче не чує її запитання, продовжує грати, i тодi Софiя кладе свою руку на перламутровi лади гармонії.

— Якове, ти мене любиш?

— Люблю.— I вiн знов називає її зiронькою вечiрньою, жадiбно цiлує i голубить. Софiя щаслива. Нiкому й нiзащо в свiтi не вiддасть вона тепер Якова i не вiдпустить бiльше його па вiйну.

— Ходiмо, Якове.

Якiв почепив ремiнь гармонії на плече, i вони пiшли. Густа пахуча трава суцiльно вкрила землю. Спiвали солов'ї, стукали в кору дерев барвистi дятли. Софiя помітила на самому вершечку дуба двох диких голубiв, показала на них Якову. Птахи, сидючи одне бiля одного, туркотiли, а потiм, чимсь сполоханi, знялися й швидко зникли у дрімучому лiсi.

Якiв знайшов суницю, червону, ароматну, i, вiддаючи Софiї, назвав її теж ягiдкою, поцiлував. Потiм, зiрвавши кiлька ромашок, вiддав їй. Ось так удвох i йдуть вони все далi й далi. Темнiє лiс. Замiсть квітiв буйно стоять високi заростi кропиви, тiльки чомусь та кропива не жалить рук. Це дивує Софiю. їй хочеться повернутися назад, але поруч iде Якiв, i з ним не страшно.

Попереду з'являються бiлi просвiти, що нагадують голубi озера.

Насправдi ж нiяких озер там нема, а замiсть них Софiя, вийшовши з лiсу, побачила перед собою глибокий яр.

На днi його виднiється снiг. Туди, очевидно, нiколи не потрапляє сонячне промiння. Софiя нi разу тут не була i не знала досi про iснування цього жахливого яру. По краях його ростуть дерева. їхнє оголене, покручене корiння звисає над проваллям.

— Ходiмо, Якове, звiдси, страшно менi тут,— говорить Софiя, тремтячи всiм тiлом, але Якiв мовнить. Ось вiн бере її за руку, i Софiя помічає, як мiниться в нього обличчя, як очi його починають виблискувати нестримною люттю, викликаючи в нiй дикий страх.

Софiя догадується — вiн навмисно заманив її в оце глухе урочище, щоб розправитися з нею — буржуйкою. Це тепер ясно, але навiщо ж вiн продовжує

говорити їй ніжні слова?

— Софіє, ягідко моя, квітонько, сонечко моє ясне, люблю тебе...

Потім, нагадавши їй про Ізарова, починає вимагати:

— Віддай бідноті землю, ліс, роздай гроші, які ти приховуєш. Адже в тебе ще багато лишилося. Я добре знаю, де саме сховано твоє золото.

Софії стає страшно все це слухати. Вона хоче втекти звідси, але ноги її обважніли раптом так, що ними не можна навіть поворухнути.

Не дасть Софія свого золота нікому. Одягнули партизанів, взули їх на своє горе багачі. Від партизанів прийде їм загибель. Вона це знає і більше нікому з них не дасть жодної копійки.

— Пустити мене. Я піду до мамврійського дуба, візьму коней, поїду додому. Мені страшно тут.

— Нікуди ти не поїдеш звідси. Я не пущу тебе.

Софія здивована. Як це може він її не пустити? Хіба вона служниця чи рабиня його? Софію розбирає нестримний сміх. Але сміх цей обривається відразу, як тільки Яків підходить до неї і бере її за руку.

— Пустити! — кричить Софія, намагаючись втекти від нього, але зусилля її даремні. Ось він нахилиється до неї й тихо шепоче:

— Трибунал доручив мені взяти твоє серце.

Софія стоїть над безоднею. Їй хочеться закричати, але голосу в неї нема. Вона поривається бігти, але Яків затримує її. Над лісом проноситься ураган. Починають шуміти дерева, передвіщаючи грозу.

— Зжалься наді мною... Не губи... Якове!

Під ногами в неї обвалюється раптом шар землі, і Софія летить у провалля, але хапається за оголений корінь схилоного дерева. Вона звертається за допомогою до Якова, а він немовби й не чує її одчайдушного благання, а буря стає все лютішою. Над головою Софії тріщить дерево. Ось-ось воно впаде, зламане вітром, і тоді вже ніщо не врятує її від загибелі... Неминуча смерть жде її на дні глибокого й темного яру.

— Якове, врятуй мене, врятуй...

Він з'явився на краю безодні, суворо дивиться на неї, і Софія раптом бачить: в його руках б'ється її живе, облите кров'ю серце.

— Віддай... віддай... — кричить вона, з жахом помічаючи, що дерево починає хилитися все більше, більше. Осі? уже зверху падають на неї грудки землі. Ось зараз обвалиться важкий пласт, і тоді вона разом з деревом полетить униз. Але Софія не хоче думати про небезпеку, що їй загрожує. Вся її увага прикована зараз до живого серця.

— Віддай мені, віддай!..

І він кинув його, як кидають зголоднілим собакам обгризену кістку, але Софія не піймала. Вона почула тільки, як на дні яру, глухо вдарившись об землю, воно жалібно застогнало. Так, так, Софія чула той останній стогін і зрозуміла — вирване з її грудей серце більше не житиме па світі. Обвалився ґрунт, полетіло в безодню звалене бурею дерево, і Софія, дико скрикнувши, прокинулась.

"Боже мій, який сон, який страшний сон привидівся мені!"

Вона не могла вже заснути, хоч надворі було ще темно. У кімнаті Софія сама. Перед образами жевріє лампада, освітлюючи божу матір з немовлям на руках. Чути одноманітні удари маятника.

Крізь шибки вікон добре видно ущерблений місяць. Софія, не відриваючись, дивиться на нього, а в пам'яті до найдрібні-ших деталей постає кошмарний сон.

Софія прислухається. Може, в Троїцькій, а може, і в Ми-кольській церкві дзвонять до ранньої. Одноманітне гудіння дзвонів заспокоює, нагадує дитинство.

Вставши, бувало, ось у такий час, вона вмивалася і потім разом із старшим братом ішла до церкви.

Трохим Іванович намагався уникати попа, що ходив у суботній день до багатів освячувати паски. Для Трохима це зайві витрати, та й задоволення ніякого, тому він сам брав велику емальовану миску, ставив паску, щедро намащену зверху розчином цукру та яєчного білка, посипану пофарбованим у різні кольори пшоном; клав туди ж окорок, ковбаси, крашанки, все це ув'язував у чистий рушник і, перехрестившись до ікон, вирушав до ранньої. Трохим Іванович купував у церкві дешеву свічку, ставив її перед кіотом Миколая-угодника і, дивлячись на засвітлені люстри, побожно слухав співи церковного хору, які не тільки любив усією душею, але й розумів, як справжній знавець мистецтва.

Софія ж цей час перебувала в церковній огорожі, оберігаючи великодню їжу.

Там не раз зустрічалася вона з Яковом. Він приходив до ранньої разом з своїм батьком і так само залишався в огорожі, чекаючи, поки батько вийде йому на зміну. На Якові у дванадесяті празники Софія завжди помічала яку-небудь обнову: сорочку, черевики або новий картузик.

Згадка про Якова знову воскресила в її пам'яті страшний сон — вирване з грудей живе серце. "Ну до чого б цей сон? — думала вона. — Адже Якова в слободі нема, і невідомо, де він зараз перебуває. Та, мабуть, і забув він уже про мене, як забула про нього я".

Але Софія тут же піймала себе на неправдивій думці. Ні, не забула вона Якова Македона. І коли б мала можливість, вона сама б тепер вирвала в нього серце, безжалісно розтоптала б його ногами.

Але злість її швидко вгасала. До пайдрібпіших моментів пригадувалися дні і вечори, проведені з Яковом. Скільки щастя й радості світилося тоді в його очах. Якими задушевними були його слова, коли говорив він їй про свою любов. Як гаряче він цілував і голубив її, кохану, найдорожчу для нього в світі дівчину... Ні, не можна забути юність і все те прекрасне, що лишилося в її душі на все життя.

— Господи,— шепоче Софія,— я сама себе не розумію.— І вона, намагаючись позбутися цих думок і спогадів, знову прислухалась до передзвонів, далеких і сумовитих, що проникали в її кімнату.

"Де він тепер? Чи хоч зрідка згадує про мене? Адже він любив мене, любив..."

Софія дивиться на ікону, що відсвічує позолотою багета, на синенький вогник

лампади, потім знову її погляд привертає до себе ущерблений місяць.

Туга...

Вона підступає до неї завжди непомітно, здавлюючи груди. Хочеться плакати від жалю за втраченою молодістю, що її ніколи вже не повернеш. І Софія плаче. Обнявши теплими руками подушку, вона лежить, немовби скам'яніла. У вікно світить місяць, блищить під його промінням краєчок дзеркала, байдуже дивиться з ікони божо матір, освітлена синім мерехтливим вогником лампади. А до кімнати вриваються дзвони, тривожать душу багатії вдови чимсь нерозгаданим, далеким і безповоротним, як юність.

Ніхто не бачить її сліз. Ніхто не знає, як тяжко в неї на серці.

"А може, я і сама себе не знаю... Чому ж мені так боляче зараз і тоскно, чому?"

Тремтить оголене плече. Софії невимовно шкода себе. Минають кращі роки, минає безрадісна молодість день за днем. Не повернути її, не догнати її потім навіть на бистрій тройці. І знову перед очима постає образ Якова, і знову давня мрія — мати від нього дитину — німою, солодкою хвилиною підкочується до серця. З якою любов'ю й ніжністю вона ростила б дорогого їй синочка або донечку, карооку смугляночку, схожу на батька.

Життя для Софії сповнилось би тоді змісту, справжньої людської радості, тихого, спокійного щастя.

Але вона знала: давнім її мріям не судилося здійснитись. І від цього люта журба стискає їй серце. А дзвони стають все виразнішими, владно нагадують про Великдень, тривожать Со-фіїну душу, будять спогади з минулого, що його вже не повернути ніколи.

Застогнала Софія. В цьому стогоні були відчай, жагуча туга, біль. Так плаче дівчина, втрачаючи назавжди свого судженого. Так побивається мати, проводжаючи на кладовище єдиного сина. Так ридає вигнана з дому покритка, якій немає куди прихилити голову. Це не стогін, а крик зраненої душі. Нічим його не заспокоїти, не зупинити.

Раптом Софія різко підводиться з ліжка, щоки її мокрі від сліз. Густе чорне волосся спадає з плечей, хвилясто розсипаючись по білій сорочці. Очі гарячково блищать, в них світиться якась одчайдушна рішучість. Софія підходить до буфета, дістає пляшку вина, наливає бокал і випиває. "Що зі мною робиться, господи!" — благально дивиться на ікони, потім, перехрестившись, знову наповнює бокал.

Хтось стукає у хвіртку. Софія підходить до вікна, пізнає Трохима. "Що йому потрібно?" — думає вона, але проганяти брата їй не хочеться. Випите вино приємним теплом розливається по тілу.

"Нехай зайде... заради свята вже пущу його в дім".

Служниця відчиняє Трохиму Івановичу двері. Софія, одягнена в китайський халат, сідає на дивані, суворо дивиться на раннього гостя.

— Я, Софочко, до тебе на хвилинку. Ти, певно, паски святила?

— Святила вчора. Приходив піп.

— Все зайві витрати. Все летять грошики. Хіба я сам не міг би понести до церкви?

Рука б у мене не відсохла, вага невелика, а гроші можна було зберегти.

— Ти кажи прямо: чого прийшов? — спитала Софія.

— Як чого? Провідати. Думаю, може, захочеш піти до ранньої. Колись ми ходили з тобою разом. Пам'ятаєш, Софочко? — і він, пильно глянувши в її обличчя, спитав: — Це що ж у тебе очі заплакані? Недобре. У такий день не годиться плакати. Ми сьогодні з тобою подивимося схід сонця. Ти бачила, Софочко, як воно красується?

— Ти хочеш грошей, ти за цим до мене прийшов, адже так? — обірвала Софія, дивлячись братові в очі.— Дам. Іншим разом вигнала б тебе, як собаку, а зараз я добра.

— Софочко, хіба можна такі слова?.. Гріх... Я звик уже: як тільки настає Великдень, ти мені завжди присилаєш якийсь подарунок. А цього разу ждав, ждав — подарунка нема, то я вирішив...

Задзвеніло кілька золотих монет, навмисно кинутих Софією на підлогу. З швидкістю кота він метнувся за ними, повзав на колінах, вишукуючи гроші, а Софія стежила за ним і тихенько, злісно сміялась.

— Жадний ти... Ой і жадний же!

— Я, Софочко, не ображаюсь. Ти любиш пожартувати. Ось іще одна закотилась — п'ятірка. У тебе, Софочко, багато їх є?

— Повна скриня.

— Та ну-у? — здивовано вигукнув Трохим Іванович, хоч і зрозумів, що Софочка сміється, принижує його. Але він не сердився на неї. Трохим Іванович ладен ніжки їй цілувати, аби тільки гроші кидала вона йому ось так, як зараз.

— Встань!

— Зараз, Софочко. Може, ще куди-небудь монета закотилась.

— Встань! — і Трохим Іванович підвівся на ноги, відчувши в її голосі роздратування й досаду.— Пий!

— Що ти, Софочко, господь з тобою. Хіба можна? Зараз люди до церкви йдуть, а ти...

— Пий, кажу тобі, пий зі мною.

— Не можна, в мене серце хворе...

— А ти не зважай на нього. Добрим вином тебе почастую. Повинен цінувати, що сестра сьогодні така привітна до тебе.

— Ну, хіба що чарочку, не більше.

Софія випила, і разом з нею випив Трохим Іванович.

— Іще одну,— налила йому й собі. Потім показала на двері: — Тепер іди! — І він покірно вийшов, а Софія, скинувши халат, почала приміряти коштовне вбрання, оглядаючи себе в дзеркало.

— Тепер можна й до церкви...

Вона одягла демісезонне пальто, пов'язалася хусткою і, злегка хитнувшись, переступила через поріг.

За вікнами все ще чулися пасхальні передзвони.

Софії після обідні не хотілося йти додому. Нею оволоділо непереборне бажання подивитися на схід сонця, як буде воно підійматись над обрієм, поблукати по Усових горах, прогулятися по лісу і вже згодом, повернувшись додому, розговоритися паскою.

Софія вийшла на гору. У лощовині лежала слобода. Зеленіли верби, цвіли сади.

Уважно спостерігала, як з-за обрію з'явився червоний обідок; все наростаючи, він впливав у чисту блакить. Яскравим багрянцем спалахнула вода тихої річки. Ніжний одсвіт променів загравав на високих куполах церков, на білих стінах будинків, на монастирських корпусах.

Софія дивилася на схід, і перед очима зринали великі, мов сонце, кола. Чіпляючись одне за одне, вони, мов мильні пузирі, злітали вгору і пропадали там, а на їх місці з'являлися все нові: червоні, оранжеві, зелені, сині, блакитні. І всі вони, здавалося, впливали з багряного диску. Софія пригадала, як одного разу брат Трохим за якусь-то провину вигнав її з дому, і вона пішла на гору, спала там під відкритим небом. І коли сходило сонце, спостерігала точнісінько таке ж явище, як і сьогодні. Але то було давно.

Софія не помітила, як із яру вийшла дівчинка з лялькою і, повертаючи її личком до сходу, говорила:

— Дивися на сонечко. Бач, яке воно червоне. Софія, пізнавши Таню, гукнула її до себе.

— Христос воскрес! — мило задзвенів голосок.

— Воістину воскрес! — відповіла вдова пасхальним привітанням і, обнявши, поцілувала Таню.

Хвилююче почуття охопило Софію, коли, христосуючись, вона відчула, як маленька тепла ручка лягла їй на плече. Софії соромно дивитися в оці ясні, по-дитячому довірливі, променисті очі, немовби вона сама була винна у всьому, що трапилося з батьком цієї дівчинки. Хотілося обняти її, сказати щось хороше й ніжне. Софія, голублячи світлу голівку з двома косичками, перев'язаними голубою стрічкою, спитала:

— Танюшо, прийдеш до мене в гості? Я тобі подаруночок дам. Прийдеш?

— А мені дядя Яша ляльку привіз і нові черевички. А мамі кофту і матерії на плаття привіз. А лялька навіть очі заплющує. Як тільки її покладеш, вона одразу й заплющує оченята. Бачите?

Але Софія не дивилася на ляльку. Несподівана вість такого хвилею ударила в серце, що вона, не пам'ятаючи себе від радості, схопила Таню на руки і, мов навіжена, заходилася її цілувати.

— Я тобі багато, багато дам подарунків: і цукерок дам, і пряників, і ще одну ляльку тобі куплю. Хочеш? Голуб'ятко ти моє, квітонька моя! Коли ж дядя Яша приїхав?

І раптом Софія спинилась, наче вкопана. З сусіднього неглибокого яру, густо зарослого терновими кущами, вийшов у військовій формі Яків Македон і, сміючись, комусь простягав руку. До Софії долетів дзвінкий жіночий голос і сміх. Десь вона вже чула цей голос. Але де? Коли?

На гору в голубому платті вибігла Ніна Черкащина. Софія мало не випустила Таню

з рук.

— Іди собі грайся! — сказала приголомшена багачка, відштовхнувши від себе дівчинку.

У вдовиному серці прокинулись раптом несамовиті ревності. В цю хвилину вона ладна була кинутися на свою суперницю, схопити за горло, видряпати очі, знівечити красиве обличчя, на шматочки розірвати її голубе плаття. А Ніна, не помічаючи Софії, стояла поруч Якова, щаслива, весела.

Мимоволі пригадався жахливий сон — безодня і вирване з грудей серце, облите кров'ю.

"Приїхала розлучниця! Не Яків — вона розтоптала мою надію, відняла моє щастя, розбила мою любов..."

Софія бачила, як він, взявши Ніну під руку, повів її стежкою, що, звиваючись вужем, зникла в далечині... "Що ж це таке? Невже кінець усьому, що було між нами?"

Софія закрила обличчя руками і так стояла з хвилину чи дві, потім руки її обвисли, мов неживі. Тупо глянула вона собі під ноги, на кущик густої соковитої трави, і, сівши біля нього, почала навіщось вискубувати по одній стеблинці. Вискубне, розірве на дрібні шматочки, кине на землю і тягнеться за новою стеблинкою, щоб і її так само розірвати. Нарешті вона рвучко підвелась. Якова вже не видно було. Можливо, завернули на кладовище — там багато зелені, а може, увійшли в лощовину і зараз з'являться по той бік горба на узліссі, де серед чорних дубів яскраво зеленіли ніжним листям кучеряві вершини кленів та беріз.

Софія попрямувала додому. З нею віталися люди — не помічала, не відповідала їм. Біля дворів, одягнені у святкове вбрання, сиділи жінки, чоловіки, гралися діти, йшла юрба молоді до лісу на гуляння.

Дома служниця повідомила Софію:

— Заходив Трохим Іванович з паскою. Дуже шкодував, що не застав вас. Обіцяв навідатись.

— Гнати в шию! Всіх гнати. Нікого до мене не пускати!.. Лишившись сама, Софія ходила по кімнаті, мов неприкаяна.

Ревності обпалювали її гірше кропиви. Нікуди не втекти, нікуди не сховатися від пекельних думок. Вони стискають серце тупим боєм, затьмарюють душу гіркотою й образою.

"Невже до цього часу я любила його? Ревную — значить, люблю. Люблю... О, прокляття!"

Софія не розговілась. Смачна здобна паска, окорок і ковбаси лишилися незаймані.

"Вип'ю!" — і Софія налила стопку вина. За першою випила другу, третю, четверту... Міцне вино швидко п'янило, і це сп'яніння було приємним. Туманилась голова, не так гостро сприймалася образа, а замість неї виростало почуття жалості до себе. І виростав образ Ніни Черкашиної, заслоняючи собою Якова.

Софії жагуче хотілося знати, одружився він з Ніною чи вона приїхала тільки погостювати до нього на правах нареченої?

Але одне для неї було безсумнівним: Якова втрачено назавжди.

"Що, догралася? Полетів голуб до іншої голубки. Не втримала? Не зуміла... Смішно..."

Софія починає несамовито сміятись, а до горла її підкочується лоскотний, нестримний, спазматичний клубок. Не маючи сил перебороти в собі біль, образу, приниження, вона падає на застелене ліжко й ридає.

"Господи, що це сталося зі мною? Мабуть, я божеволію?"

Від цієї думки її пройняв жах. Надворі був тихий, ясний день. Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара, або пролітала пташина, або ширяв над річкою шуліка, зірким оком вишукуючи здобич.

Перед вікном розцвітала черемха, і барвистий щиголь, перестрибуючи з гілочки на гілочку, радісно виспівував, зустрічаючи весну. Софія вирішила побачитися з Яковом. Вона поговорить з ним, розкаже йому про свої муки і страждання, і він хоч годину мусить погостювати в неї. Це бажання з'явилося несподівано і вже ні на хвилину не залишало Софію... Вона піде на Усові гори, до лісу, на просіки й поляни, але обов'язково його розшукає.

"А якщо він не захоче залишити Ніну і скаже: "У мене ніяких секретів від неї нема. І взагалі про що ми можемо з вами розмовляти? Я не бажаю вас навіть знати. Не смійте більше підходити до мене!" А я все-таки підійду! Я помщуся їй! Я все одно розіб'ю її щастя, як вона розбила моє".

Софія більше не вагалась. Спинившись перед дзеркалом, вона порівнювала себе з своєю суперницею.

"Поставити б її поруч мене і спитати: "Хто красивіший?" Авжеж, я,— вирішила Софія, з гордістю милуючись собою.— Вона тільки молодша за мене. Не розумію, що знайшов у ній Яків привабливого! Звичайна собі дівчина".

Але ця "звичайна собі дівчина" була для нього, очевидно, милішою й кращою за Софію, і, мабуть, тому, вражена в самісіньке серце, не знаходячи в собі спокійної розсудливості, гнана лише одним одчайдушним бажанням завдати такого ж болю своїй суперниці, який відчувала сама, Софія зважилася на скандальний вчинок, зовсім не думаючи про його наслідки.

Сповнена злоби й рішучості, вона вийшла з дому на розшуки Якова. Шлях лежав понад кладовищем, зарослим листяними деревами та численними кущами бузку. Де-не-де на могилах, дбайливо посипаних жовтим піском, лежали яскраво пофарбовані великодні крашанки. За густим вишняком відбувалася похоронна відправа, і голос диякона низькою октавою плив по кладовищу.

Софії моторошно було слухати його, і вона постаралася швидше вибратися звідси до лісу, не побувавши навіть коло чоловікової могили.

Великі дуби з кострубатими гілками ще не встигли вкритися зеленню. Зате на кленах і ясенах уже красувалися яскраво-зелені пучки листя, пишно зеленіли в новому вбранні берези. На поляні прогулювались дівчата з букетами голубих і білих пролісків, рожевого рясту і фіалок.

Софія не наважилась вийти на поляну, а, ховаючись за віковими дубами, пильно оглядала кожну парочку, що проходила повз неї. Та, на жаль, Якова тут не було.

"А може, він з нею біля мамврійського дуба?" — спало їй на думку. Непереборна сила потягла Софію туди, до пам'ятного дуба, щоб перевірити цю догадку. Дорогою їй трапився хмільний Терешко, Лук'янів син. Він ішов до лісу па гуляння і трохи був здивований, зустрівши чимсь збентежену тітку. Вона не дала йому й слова вимовить.

— От добре, що я тебе побачила. Хочу доручити тобі одну справу. Зовсім таємну... Тільки тобі...

Софія, озирнувшись, чи не бачить її хтось із сторонніх, схопила Терешка за руку, потягла в кущі орішини.

— Я знаю, ти не зрадиш мене,— говорила вона схвильовано, пробираючись з племінником все далі в глиб лісу, наче їхню таємну змову міг хто-небудь підслухати.

Вони пересікли дорогу, минули поляну, потім звернули на стежку, що вела до мамврійського дуба. Але й там Якова не було.

Софія думала вже вертатися назад, коли раптом почула сміх. Біля клена, обіпершись спиною на його стовбур, сиділа Ніна Черкащина, а поруч, підклавши під голову руки, лежав Яків Македон. Терешко відчув, як боляче впилися Софіїні нігті в його долоню.

— Бачиш, яка вона? — спитала Софія пошепки.

— Бачу,— тихо відповів Терешко.

— Ти повинен зробити все, що я просила. Зробиш?

— Зроблю.

— Тоді і я свого слова дотримаю. Ти одержиш сповна, як домовились. А тепер іди на просіку, йди гуляй, ти мені більше не потрібний.

Софія лишилась сама. Вона стояла за кущем недовго. Якась підсвідома сила так і спонукала її вийти з укриття, покликати Якова, домовитися з ним про зустріч. Хай ця зустріч буде, можливо, останньою, але вона повинна відбутися.

І все-таки незрозумілий страх в найостаннішу хвилину скував Софію, і рішучість її зникла, мов дим. А Яків лежав під кленом, і на фоні голубого плаття особливо виразно й красиво виділялось його чорне волосся.

Ніна, не підозрюючи, що за нею стежать сторонні очі, голубила Якова. Ось вона, схилившись, припала до його губів...

Софія не могла більше на них обох дивитися. Просто через кущі вона стрімголов помчала до стежки і, не озираючись, швидко пішла додому. А пізно вночі до неї з'явився Терешко. Тітка запросила його до своєї спальні. За причиненими дверима дзвеніли чарки, чулася нерозбірлива розмова.

Софія багато пила. Остаточо сп'янівши, вона обійняла Те-решка...

Під дверима незабаром зникла світляна смужка... З спальні линув то нервовий сміх, то пристрасний шепіт вдови:

— Ну, чого ж ти дивишся такими очима? Цілуй мене, цілуй же, дурню!

Два дні не бачила Софія Терешка, а па третій день зранку він прибіг до неї чимсь збуджений.

Софія ще лежала в ліжку, але дозволила племінникові зайти до її спальні.

— Що скажеш? — тітка пильно дивилася йому в обличчя. Був він рудий, як і його батько. Густе ластовиння вкривало повновиде обличчя. У бруднувато-сірих очах світилась покірна тупість, а кирпатий ніс з великими ніздрями, що заросли рудим, твердим, як щетина, волоссям, доповнював Терешкову "красу".

"І я цілувала таку мавпу?" — пригадала Софія пам'ятну ніч. їй стало гидко. А Терешко зніяковіло сів у крісло і, не дивлячись на тітку, розповідав:

— Комітетчики збираються дезертирів мобілізувати проти Колчака, та я думаю, ми не підемо воювати. Ми вже говорили між собою. Так і вирішили — не йти. Добровольцям, які хочуть за Ради воювати, треба записуватися в штабі запасного батальйону. Сьогодні на майдані призначено мітинг. Македони все розпинаються за Радянську владу. А вона мені, влада оця, поперек горла кісткою застряла. І татусеві теж. Ну що ж, побачимо, як підуть дезертири на війну супроти Колчака. Не підуть вони — от і все! Ніхто не піде! До Сибіру, в тайгу, в чужий край... Що ми, збожеволіли? Нам і на Україні добре. І ми ще подумаємо, куди нам іти, за кого воювати. Правильно я кажу, тіточко Соню? Хай ті йдуть проти Колчака, кому ця влада припадає до душі, а для нас вона... кістка в горлі.

Терешко замовк. Він не знав, куди дівати свої набряклі від крові сильні руки, і для чогось м'яв шапку.

— А багато в слободі дезертирів?

— Думаю, не менше сотні набереться. Та ще по сусідніх хуторах є.

Софія навіть підвелася в ліжку, осяяна якоюсь думкою, що з'явилася раптово. Голос її став тихим, змовницьким:

— Ну, а з тією... Ти нічого ще не зробив?

— Важко. Я думав раніше, вона так собі — дівчина та і все. А вона політпрацівник. Он які і прізвище її... Черкасенкова, здається.

— Прізвище її Черкащина,— поправила Софія, думаючи про щось своє.— Політпрацівник, кажеш? А чи точно дізнався?

— Точно.

— Що ж, тим краще,— сказала Софія, блиснувши очима, в яких засвітилася жадоба помсти.— Тоді все можна буде зробити інакше,— і вона поглядом наказала Терешкові сісти ближче до неї, але він, не зрозумівши її, ніяково тупцював на місці.

— Як же... Я в чоботях... Може, роззутися?

— Та ні ж бо, ні! — роздратовано сказала Софія.— Який ти недогадливий. Просто ближче сядь, ось сюди.

Голос її став тихим, змовницьким. Вона повчала племінника, що йому слід робити і як діяти. Вона розкривала перед ним свій план, кожного разу перепитуючи:

— Зрозумів?

Терешко мовчки, як кінь, хитав головою, не сміючи глянути тітці в очі.

— З цього почнеш, а я теж там буду.

— Ну що ж, господи благослови! — перехрестився Терешко до ікони, надів шапку і, дивлячись собі під ноги, сказав: — Пішов я, значить, хлопців збирати.

— Іди збирай .. Боже тобі допоможи!

І коли він зник за дверима спальні, Софія погрозово сказала:

— Ми ще з тобою, Якове, зустрінемось, обов'язково зустрінемось! — і в неї хижо блиснули очі.— Тільки знаю, лихо тобі буде, милий мій, від цієї зустрічі!

51

Софія запізнилася на мітинг і одразу не могла зрозуміти, що тут трапилось. Ось сваряться між собою дві жінки:

— Очі мої на тебе б не дивилися! І ти куркулиха, і чоловік твій дезертир. Хочеш чи не хочеш, а його заберуть. Нічого йому дома відсиджуватись. Наші чоловіки у партизанах кров проливають, а ви будете на м'яких подушках вилежуватись? Не дамо! Піднімуть твого кнура, візьмуть. Нехай і він повоює за Радянську владу.

— Хай тебе сира земля візьме! Що ти очі свої на мого чоловіка вирячила? Був він дома і буде дома. Нікуди його не пущу. Отак! І на м'яких подушках з ним спатиму, хоч ти лусни з досади та злості.

— Ні, по-твоєму не буде. Буде по-нашому. Візьмуть... Не відкрутиться тепер. Ні-і!..

Софія не стала слухати, чим закінчиться ця сварка, і тут же наткнулася ще на одну таку ж сварку між літніми чоловіками, в яких справа доходила мало не до бійки.

— Ти не хапай мене за груди! Ти синів маєш, і всі вони в тебе дома, а мій Іван, може, голову покладе за цю владу. Ти не хапай мене!

— Ми теж за Радянську владу — і я, і сини мої, тільки ми проти комуністів.

— Брешеш! Без комуністів Радянської влади не буває. Комуністи — перші в бою, перші і в новій житні. Вони вас, куркулів, кровопивців, зімнуть... Так... Комуністи візьмуться за вас, а ми, бідняки, їм допоможемо... Це колись ваша кривда правдою була, а тепер інші часи настали. Тепер...— та й не докінчив фрази. Від сильного удару тіло його хитнулося. Кілька чоловіків кинулося обороняти бідняка.

"Що тут робиться?" Софія підійшла ближче до волості, стала на горбку під старою тополею.

— Матері! Жінки! Сестри мої! До вас звертаюся... Вас проситиму...— полинув над майданом грудний щиросердний голос, і людський галас швидко почав стихати.— Знаю, тяжко розлучатися матері з сином, дружині з чоловіком, а дівчині з своїм коханим...

Та настав грізний час. На Батьківщину нашу сунуть безжальні й люті вороги, щоб задушити Радянську владу, одібрати землю, вирвати з наших рук щастя, за яке пролито стільки народної крові...

Ближче до трибуни протиснувся худий, довгий, мов жердина, парубічко, одягнений у свитку й червоноармійський шолом. Злодійкувато озирнувшись, він погрозив жилавим кулаком до промовця і, відчуваючи підтримку таких же, як і сам, дезертирів, закричав:

— Агітувати прийшла? Ми загітовані. Ми самі знаємо, що нам робити. Вірно, мужики? — І одразу замелькали важкі кулаки, загаласували сильні горлянки, заблискали злобні очі.

— Забирайся звідси геть, поки не пізно!

— Скатертю доріжка!

— Чули ми таких.

— Бачили птицю-перепелицю? Бабу в комісарші возвеличили, щоб вона, значить, нами, мужиками, командувала... Чудасія, братці!

— Злізай з трибуни!

— Хай говорить. Цікаво... Чого кричите?

— Не хочемо слухати бабу. їй дітей родити помагається, а вона шинелю одягла. Тьху! Безсовісна! Іди, щоб ми тебе тут більше й не бачили. Геть!

На трибуні стояла Ніна Черкашина, дивлячись на розбурхану куркульську стихію. Сумнівів не було — хтось уже попрацював серед дезертирів, хтось зробив свою зрадницьку чорну справу. Про це треба сказати, але говорити їй не давали дезертири, що стовпились біля трибуни. Кожне слово її губилося у десятках обурених голосів. Все частіше підіймалися в повітря кулаки. Лунала мерзенна лайка, чути було різкий свист. Особливо шаленів кирпатий рудий хлопчина з веснянкуватим обличчям. Це він, ховаючись за спинами сусідів, вигукував:

— Тягни її з трибуни, бий!

— Я тебе вдарю,— обізвався селянин, що стояв поруч, у солдатській шапці з кокардою і в дуже ветхій шинельці.— Діло вона говорить. Повернемося до армії — нам усе простять.

— Так іди! — накинулося одразу на нього кілька дезертирів.— Іди, підставляй свого лоба під кулю.

— Він у тебе великий та дурний.

— Ти скажи прямо, за кого ти: за комуністів чи за народну владу?

— Я? — перепитав солдат, що не сподівався на таке запитання.— Я за правду — он що! А правда за комуністами, значить, я за комуністів і за їхню владу народну.— І він, звертаючись до Ніни Черкашиної, вигукнув: — Продовжуйте, ми вас слухаємо!

Але слова його потонули в несамовитому галасі й погрозах.

— Тітусю! — раптом почула Софія позад себе боязкий голос. Обернувшись, вона побачила розгубленого Терешка. Він хотів було щось спитати, але Софія, схопивши його за руку, своєчасно зупинила, давши зрозуміти, щоб він ішов за нею.

Обурена Софія спинилася біля попівського будинку.

— Я ж казала, попереджала тебе, щоб ти на майдані не смів до мене підходити.

— Авжеж, я б і не підійшов, так не знаю, що треба робити далі.

— Дурень! Ну, дурень же ти... Я ж пояснювала тобі... Не скористатися з такого випадку — значить завалити всю справу.

— Ага... Зрозумів,— і Терешко зник у натовпі.

Не дуже злякалася Ніна розлючених дезертирів. Її витримка, стійкість, хоробрість

помітно впливали на них, охолоджуючи запал, викликаючи мимоволі повагу до "баби комісарші". Це були критичні хвилини, і Софія, зрозумівши це, боялась, щоб добре задумана операція не зірвалася. На трибуні з'явився старий Македон.

— Товариші! Дозвольте мені...

— Не дозволяєм... Геть! — вигукнув першим Терешко. Зчинився неймовірний гамір, і голос столяра потонув у ньому, як тоне кинутий у воду камінь.

Слідом за столяром виступив голова сільради, але йому теж не дали говорити дезертири. Збудження зростало з кожною секундою. Але ось на трибуні з'явився Яків Македон. Нічого не говорячи, він мовчки почав розглядати "крикунів", спиняючись на кожному з них уважним і суворим поглядом. Де впливало на них освіжаюче, як студена вода.

Затихли вигуки, посвисти, погрози, і тоді Яків Македон спитав:

— Не розумію, чого ви хочете? Невже хочете, щоб знову вашою землею володіли поміщики, монастирі та куркулі? Щоб знову в бідняцьких хатах плакали голодні діти? Щоб знову жили ви у темряві, злиднях та безпросвітній нужді? Ходили на заробітки в пекучі херсонські степи, працювали з ранку до вечора безправні, як раби, скривджені хазяїнами та биті...

З натовпу озвався голос:

— Правду каже Яків.

— Правду... Яка ж це правда?

І, наче гадюче сичання, пролунали слова Лук'яна Безсалога:

— Бач, куди, стерво, повертає... А Яків продовжував:

— Чи, може, хочете, щоб знову по ваших спинах гуляли куркульсько-гайдамацькі нагайки? Цього ви хочете? Я знаю, серед вас є чесні, але обдурені люди, а є і такі, що чекають нагоди, аби Радянській владі ножа всадити у спину. Так знайте: пролетарська революція отаких гадів... розстрілює!

Наче вжалений, скипів Лук'ян Безсалий. Очі налилися кров'ю, блискає в них каламутна й жорстока лють.

— Чули?.. Ви чули? Розстрілюють... Кого розстрілюють? Народ? Це тебе, Юхиме, ставити до стінки?

— Мене? — скрикнув здоровенний парубок і рушив слідом за Лук'яном, що вже звертався до низенького, але кремезного чоловічка:

— Покинь, Андроне, дітей, дружину... А ти, Степане, кидай матір стару та йди лоба підставляй...— і його гнівний погляд метнувся до Якова.— За кого, я тебе питаю?

Лук'яна підтримали спільники й однодумці.

— Тягни його з трибуни!

— Віднімай зброю. Жени їх у шию всіх! Бий!

Почувся жіночий зойк, крики, переляканий плач дітей. Кілька сильних жилавих рук потягнулося до трибуни. Терешко першим піймав за полу шинелі Ніну Черкашину, але вона, швидко вихопивши з кобури револьвер, пригрозила йому:

— Застрелю!

Злякався Терешко, випустив шинелю, але цей револьвер розлютив і без того збуджених до краю дезертирів.

— Комуністка! Бий її!

— Віднімай, хлопці, зброю!

Прогримів постріл, і це остаточно розлютило оскаженілий натовп. Ніхто вже тепер не міг справитися з ним, стримати темні сили, що бродили в ньому, як буйний хміль, шукаючи для себе виходу в жадабi помсти, люті, в дикій неминучій розправі. Хтось вихопив у Ніни револьвер. Хтось ударив по голові старого Македона, і він, поточившись, упав з трибуни. Невідомо куди зник голова сільради. На трибуні лишилися тільки Ніна і Яків.

В руках у дезертирів замелькали обрізи, мисливські рушниці, нагострені ножі.

— Знімай зброю! — владно наказав Терешко, оглядаючись на куркульських синків, які стояли за ним щільною стіною, готові на все.

"Хіба застрелити його?" — подумав Яків, але вчасно стримався. Забити Терешка в цю хвилину — означало б загинути самому і погубити Ніну Черкашину.

— Знімай! — наполягав Терешко, підступаючи до Якова ближче.— Знімай, тобі говориться.

— Зняти зніму, а дати не дам,— відповів Яків, ледве стримуючи гнів.— Дайте нам дорогу, ми підемо в приміщення волості.

Дезертири, не зустрівши опору і не маючи в себе досвідченого вожака, покiрно розступились. Першим iшов Яків, за ним обеззброєна Ніна. Ніхто їх не спинив, ніхто не сказав їм услід грубого слова.. А коли вони зникли за дверима, до Терешка підскочила розлючена Софія.

— Ой дурень! Ой йолопе! Що ти наробив? Навіщо ти їх випустив? Вони зараз подзвонять у повіт, повідомлять про те, що трапилось, а звідти надішлють їм на допомогу червоногвардійців.

— Як же бути? — спитав Терешко, розгублено кліпаючи повіками.

— Перерізати проводи. Оточити дім. Витягти їх звідти і обох віддати на самосуд дезертирам. Такий випадок, може, не трапиться більше ніколи в житті. Про неї пам'ятай... Адже в метушні ніхто не добере, чи ти, чи хтось інший... Щедро нагороджу тебе потім. Давай!..

— Ага... Зрозумів...

Софія зникла в натовпі, а Терешко, піднявшись на трибуну, вигукнув:

— Граждани, як же це ми випустили їх? Адже вони пішли дзвонити по телефону, каральний загін викликати... Не дозволимо... Не допустимо!.. Обривай проводи!

— Стійте!—почувся з натовпу тонкий, баб'ячий голос, і наперед вийшов низенький, миршавий чоловічок з мишачою мордочкою, на якій стирчали рідкі, але тверді вусики. Маленькі тьмяні очиці його, здавалося, говорили всім: "Це я можу... Щодо проводів, кращого за мене майстра не знайдеш. Ось зараз побачите всі мою роботу". І він, підійшовши до телеграфного стовпа, змахнув довгими руками і з кошачою спритністю швидко поліз угору. Через хвилину обрізані проводи валялись на землі.

— За мною! — скомандував Терешко, і чоловіка з двадцять дезертирів переступили через поріг волосного будинку. Хтось дав у руку Терешкові наган. Зайшли до однієї кімнати — порожньо, до другої — теж порожньо.

— Де ж вони заховались?

— Погляньте! — вигукнув хтось з дезертирів, показуючи через вікно на подвір'я. І всі побачили, як Ніна Черкашина, спритно скочивши на степового коня, помчала в розчинені Яковом ворота... Кінь і вершник швидко зникли з очей у вузькому провулку.

— Як же бути? Га? — спитав Терешко, вирячивши здивовані очі. Стрімголов він вибіг на вулицю, і там, паче з землі, виросла перед ним Софія.

— Втекла...

— Знаю... Бери мого корінного, доганяй!

Терешко побіг виконувати тітчин наказ, а куркульські сини заходилися у волкомі розбивати шафи, ламати столи, стільці, ослони, бити вікна. Не наситившись розгромом радянської установи, вони, сп'янілі, вивалились юрбою з приміщення саме в той момент, коли старий Македон біля трибуни підвівся на ноги.

— Хлопці... Бий!

Вовчою зграєю кинулись до столяра, але чомусь ніхто з них не наважувався бити першим. Оточивши Македона, вони дивилися в його обличчя мовчки, чекаючи, хто зробить почин, щоб потім завершити його кривавою розправою.

В Андрія Степановича шуміло в голові, двоїлось перед очима. Він простягнув був руку до трибуни, щоб не впасти, але в цей момент хтось сильним ударом збив його з ніг. З подвір'я на вулицю вибіг Яків. Мов яструб, кинувся він на озвірілих дезертирів.

— Розійдися, наволоч! Уб'ю!

Сильними ударами важких, мов гирі, кулаків він прокладав собі дорогу. Дикий, страшний у своїй злобі, Яків схопив за горло дезертира, що першим ударив батька, але одразу перед Яковом, наче з землі, виріс Лук'ян Безсалий.

— Земельки захотів?.. Контрибуції?.. Кілочки забивати...— і, розмахнувшись, ударив Якова, але з ніг не збив.

— Не так б'єш, гаде!.. Ось як треба,— і в Лук'яна перед очима сипонуло іскрами...

На Якова накинувся озвірілий натовп.

— Заб'ють його, заб'ють...— вигукнула якась жінка...— Люди! Чого ж ми стоїмо? Рятуймо його! — і вона першою побігла обороняти Якова, але хтось з дезертирів ударив її в груди. Змахнувши руками, жінка впала на спину і довго не підводилась.

Якова били люто, мовчки, і в цій мовчанці було щось зловісне.

— Бережися! Бережись! — пролунав різкий голос, і повз волосний будинок, припавши до конячої гриви, проскакав Терешко, завертаючи в той самий провулок, у якому нещодавно зникла Ніна Черкашина.

Про вершника одразу забули.

— Заб'ють, заб'ють, катюги, нашого Якова,— і дід Михей з піднятою палицею попрямував до трибуни. Але дійти туди йому не пощастило, він упав поруч жінки, так

само збитий ударом кулака.

Заціпеніння минуло, і перший страх минув. Біднота швидко групувалася, позираючи в бік трибуни, де все ще мелькали в повітрі стиснуті кулаки.

— Що ж це ми... Як же ми... Якова вбивають... Радянську владу топчуть... а ми... тільки дивимося. Га? Сид і сором... Як боягузи, стоїмо, вичікуємо... А чого ждати? Адже заб'ють вони його... Таку людину заб'ють...

— У них зброя, а у нас що, голі кулаки? — відповів хтось ухильно і боязко.

— Так що ж? З голими кулаками на них ходімо! Ану, біднота, за мною!

І тут трапилося те, на що ніхто не сподівався. До трибуни підійшла Софія Ізарова.

— Іди звідси! — закричав на неї здоровенний хутірський парубійко і підняв було вже кулак, але, помітивши в Софіїних руках браунінг, розгубився, не знаючи, що йому робити. Софія наказала:

— Розійдіться!

Її дзвінкий владний голос почули всі. Слобідські, пізнавши Софію Ізарову, важко дихаючи, відходили набік, а хуторяни, побачивши перед собою жінку, обурились.

— Ти хто така будеш: черниця чи попівська дочка? Іди геть звідси! Не втручайся не в свої справи! — крикнув на неї хутірський здоровило, лахматий і кремезний, з одірваним коміром сорочки, з підбитим оком.

— Іди... Геть! — заревів він, але в ту ж секунду дістав такого міцного й дзвінкого ляпаса, що навіть рота розкрив, заціпенівши від здивування і несподіванки.

— Хто хоч пальцем його зачепить — пристрелю! Так і знайте, як собаку пристрелю!

На землі скривавлений лежав Яків Македон, а за три-чотири кроки від нього — його батько. До столяра їй діла нема. Хай лежить. Хай навіть заб'ють його — Софія навіть радітиме з того. Але Якова нікому не дозволить бити. У неї є свої міркування.

Помітивши у провулку якусь підводу, Софія наказала завернути її до трибуни. Разом із дружинами й матерями партизанів вона поклала знепритомнілого Якова на віз.

— Я до себе його візьму. Якщо він лежатиме в мене — дезертири його не займуть. Я викличу лікаря... Перев'яжемо рани, і, доки він не одужає, нікому не дозволю його тривожити.

— Дякуємо вам, Софіє Іванівно. Ви вже його врятуєте. Самі ж бачите, не люди це — звірі. Додому везти страшно. Вони можуть і в хаті його добити. А хіба ж можна таку людину віддавати на смерть? Скільки добра він зробив для нас, бідняків. А батька ми вже самі... Ми доглянемо за ним.

— Рушай! — холодно сказала Софія, вмоштуючись на возі. Кілька жінок пішли слідом. З церковнопарафіяльної школи

вийшла група дезертирів, несучи білий прапор, на якому хтось із них фіолетовим чорнилом написав: "Ми за Радянську владу, тільки проти комуністів".

Дезертири збиралися під цим прапором, і пізніше бачила Софія, як сп'янілий натовп, охоплений жадою розправи, попрямував до монастирської гори.

З вулиці прибігла перелякана служниця.

— Бачили? Вони пішли до лікарні... Там лежать поранені червоногвардійці і партизани. Вони можуть їх...

— Іди геть! — сказала Софія і, вигнавши служницю, підійшла до ліжка. Широко розметавши руки на подушках, лежав все ще непритомний Яків. Софія промила рани, змазала їх йодом, перев'язала і тепер невідступно сиділа біля нього. Досить було йому поворухнутися, як Софія вже схилялася над ним, стежила за його диханням, і тривожна думка все більше починала її непокоїти:

"Невже помре?"

Софія обережно торкалася рукою його забинтованого лоба. Ось Яків, нарешті, розплющив очі.

— Якове... Яшо! — вона стала біля ліжка на коліна і гарячою щокою притулилася до його жовтої, як у мерця, руки. І знову страшна думка про смерть обдала її холодом.

— Якове, милий мій! — шепотіла Софія, а він, очевидно, не чув її голосу., Знову заплющив очі. Але ось щоки в нього почали рожевіти, теплішали руки, рівнішим ставало дихання.

— Тепер ти мій... Мій...— Вона голубила його, цілувала, зверталася до нього в якійсь жагучій нестямі: — Чуєш, Якове! Все це прошумить, мов гроза, і ми будемо жити з тобою щасливо... Чуєш? — Софія знову припала до нього, та Яків мовчав.

...Ніна Черкашина спинилась. Перед нею лежали три дороги. Якою з них їхати? Довелось звернути до крайньої хати, що стояла на околиці слободи.

Розпитавши про шлях, Ніна погнала коня, а вслід їй дивилася молодиця, даремно намагаючись розгадати, хто ця жінка чи дівчина в шинелі, чим стривожена, звідки вона і чому не знає шляху до повітового міста.

Озирнувшись, Ніна Черкашина помітила за собою вершника, який нещадно гнав коня. Невже погоня? Невже вершник, наздогнавши її, беззбройну, накаже повернутися до слободи, а може, вистрілить і влучною кулею звалить її з коня серед оцього німого поля, де навкруги не видно ані хатини, ані людини. Згадавши про Якова, Ніна вирішила, що його вже немає в живих, що він по-звірячому забитий оскраженілим натовпом дезертирів, а тепер ось такий же кінець чекає й на неї. Даремно шукала вона очима якого-небудь подорожнього. Може, при свідкові не підійметься рука вчинити злочинне вбивство. Але поблизу не було ні душі. Лежали тільки поля з яскравою зеленню озимини. А позаду все виразніше чувся кінський тупіт, наближаючись з кожною секундою.

"Невже погоня? А я беззбройна... Що ж робити? Куди втікати? Де сховатись?"

Праворуч широкою смугою темнів сосновий бір. Вона встигне домчати туди, а в бору можна буде надійно сховатися. Тільки б не наздогнав він її у відкритому степу.

Ніна круто повернула з дороги. Копита вгрузали в м'який чорнозем, а позаду все виразніше чулося кінське хропіння. Оглянувшись іще раз, вона побачила, як вершник припав до буйної гриви, що розвівалася під вітром, нещадно стьобав батогом коня, і той кінь летів щодуху па всю силу своїх прудких, невтомних ніг. Але ось уже й бір.

Скочивши з сідла, Ніна швидко скинула з себе шинель, побігла в хащі. Чіпляючись

за віти молодих сосонок, не пам'ятаючи себе від страху, що охопив її, але відчуваючи за собою погоню, вона не сміла навіть озирнутись, а бігти далі вже не вистачало сил. Здавалось, на частки розірветься зараз серце, і вона замертво впаде на м'яку, вкриту опалою хвоєю землю.

— Ма... мамо! — нестямно скрикнула Ніна Черкашина, коли за руку її схопив Терешко. Кілька секунд, важко дихаючи, вони дивилися одне на одного мовчки.

— Ти... хто такий? Що тобі... треба? — спитала першою Ніна, вдивляючись в некрасиве обличчя, всіяне ластовинням, що його вже вона бачила раніше біля трибуни.

— Хто я такий? — і Терешко злодійкувато озирнувся навколо. Ніде ні душі. Тільки, ледь погойдуючись, шуміли старі сосни.— Хто я такий? Людина без роду, без прізвища. А я тебе знаю. Ти комісарша, і в цьому лісі буде твоя смерть.— Він засміявся, знаючи, що вона, беззбройна, не страшна йому. Він покладався на свою силу і був певний, що спіймана жертва нікуди тепер не втече, але перед тим, як покінчити з нею, Терешкові кортіло поговорити трохи, потішитись її страхом, задовольнити в собі жадобу звірячої помсти.— Ти хотіла втекти до повітового міста, повідомити начальство про заколот, прибути потім разом з каральним загonom до слободи й розправитися з нами. Мені першому тоді дісталася б або петля на шию, або куля. На це ти сподівалася, так? А вийшло зовсім інакше. Тобі доведеться зараз умерти, а я ще поживу на світі.

— Пустити мене! Кричатиму!

Із спритністю кота, що кидається на мишу, Терешко схопив її за горло.

— Ну, кричи тепер, кричи, голубко... Що, голосу нема? Хрипиш... Вириваєшся? Не вирвешся. Я з тобою, комісаршо, впораюся швидко.

Ніна Черкашина вчепилася йому в волосся, але руки її слабли, розтулялися пальці, темніло в очах, податливо схилялось до землі дівоче тіло...

— Ну ось, так буде надійніше для початку,— сказав Терешко і злодійкувато-боягузливим поглядом ще раз озирнувся. Та навкруги, як і раніше, було безлюдно.

Деся поблизу почувся сплеск. Терешко здригнувся, але, зрозумівши, що це скинулася риба, заспокоївся.

"Кину її в Ворсклу—і кінці в воду",— вирішив він, пригадавши ковалеву дочку, яку він так само колись шпурнув у глибокий і холодний вир. Ту дівчину теж спочатку придушив.

"Навіть краще, якщо її в річці знайдуть",— думав Терешко, дивлячись на Ніну. Очі в неї щільно заплющені, густі довгі вій ще тремтять, а безкровні губи ледь ворухнуться. "Красива дівчина. Недарма Яків з нею до лісу на гуляння ходив".

Може б, і не задушив її Терешко, та Софії потрібно, щоб не жила на світі комісарша. За її смерть обіцяла тітка щедро заплатити.

Терешко з хвилину чи дві дивився в її обличчя. Чи завагався він в останню мить, чи дівоча краса вразила його, розбудивши в ньому жалість, а тільки схилився Терешко над комісар-шею, тихенько спитав, немов боявся порушити її сон:

— Що, дівчино, не хочеться тобі вмирати? Га? Не хочеться? Вона нічого йому не відповіла. Холодом смерті віяло від її

заплющених очей, зблідлого обличчя, мляво розкинутих рук.

"Вона і так дійде",— вирішив він. Поблизу почулися голоси, і Терешко, як очманілий, кинувся бігти звідси на узлісся, де залишив прив'язаного до молодії сосонки коня.

Легко скочивши на нього, одразу ж пустився галопом. З-під копит густо й далеко одлітали грудки зволоженої і теплої по-весінньому землі.

...Крізь вікно бачила Софія, як Терешко вів до повітки змиленого коня. Тільки тепер наважилася вдова залишити Якова і, згоряючи від нетерплячки швидше про все дізнатися, вийшла назустріч племінникові, щоб отой дурень, не дай боже, не бовкнув чогось зайвого. Глянувши в його перелякані, збуджені очі, вона відразу догадалася, що її доручення виконано.

— Де наздогнав?

— У лісі... Там і придушив...

Не розпитувала більше ні про що. Золото вона дасть йому сьогодні ввечері.

— А зараз негайно вирушай на дачу, туди пішли дезертири... Там, здається, поранені червоноармійці лежать.

— Для чого ж мені туди йти? Я своє діло зробив. Повинен одержати, як було домовлено, чистоганом.

— Я ж сказала тобі — увечері приходь.

— Чому ввечері, коли я зараз хочу одержати. Адже така була домовленість. Як її прикінчу, так і грошики мені на стіл.

— Хіба ти для мене це робив? А коли б вона повідомила кого слід?.. Взагалі тобі, Терешку, треба втікати з дому. Так безкарно все це не минеться.

— Ну ось, залякувать мене починаєте. Гроші давайте! — підвищив голос Терешко, помітно роздратовуючись.

— Дам, не поспішай, віддам гроші. Почекати не можеш, наче тітка тебе й справді збирається обдурити.

Софія вийшла до другої кімнати, а через кілька хвилин широка спітніла Терешкова долоня міцно затискувала блискучі монети.

— Тепер можна буде й погуляти. Костюм собі повий пошию, чоботи справлю хромові. А то ж батько в мене, самі знаєте, який жадний.

— Ну, йди, іди. Я зараз не маю часу.

Вирядивши з кімнати племінника, Софія повернулася до Якова. Легкий скрип дверей розбудив його. Кільки секунд він вдивлявся в обличчя Софії.

— Що, не впізнав мене? — спитала Софія, взявши його гарячу руку в свою.— Як себе почуваєш? Краще? Лежи, тут тебе ніхто не зачепить. Я нікого не впускаю сюди.

Яків слабким голосом сказав:

— Додому...

— Що ти, Якове? — сполошилася Софія.— Хіба можна? Заб'ють... Коли б я не врятувала тебе біля волості, не побачив би ти світу-сонця. Лежи, Якове. Я догляну за тобою, Я ночі не бпатиму, аби ти швидше одужав.

— Батько... Що з ним?

Софія нічого втішного не могла йому сказати. Але, щоб догодити Якову, вона збрехала:

— Він живий... Зараз ось пошлю до нього служницю дізнатися, як його здоров'я. Ти, Якове, не тривож себе сторонніми думками. Я взяла тебе до себе і нікуди не відпущу, доки ти не одужаєш зовсім. Мені байдуже, що про мене говоритимуть люди. Я вирвала тебе від дезертирів, врятувала життя... Адже так давно, Якове, ми не бачились... Не були з тобою на самоті.

— Навіщо?.. Не треба... Додому...— втомлено й тихо сказав Яків. І вдова замовкла. "Може, дійсно, рано я заговорила з ним про це",— подумала вона, старанно вкриваючи його одіялом.

— З'їв би що-небудь, випив... Хочеш, я дам тобі чарку коньяку або вина. Є в мене шинка, є зерниста ікра... Що тобі дати?

За дверима почувся голос служниці:

— Не можна. Наказано нікого не впускати. Ось я спитаюся хазяйки.

— Матері можна.

До спальні увійшла Македониха. Не вітаючись з багачкою, вона з риданням кинулась до сина.

— Мамо, заспокойтесь. Чого ж плакати?

— Якове... Сину мій... Ослаблю руку поклав на її плече.

— Не треба... Ну, не треба ж... Перестаньте... Ми зараз підемо додому. ^

— Ні, ні... Йому не можна звідси йти,— рішуче запротестувала Софія.— Йому краще, спокійніше перебути цей заколот у мене, адже я і так ледве врятувала його. Це всі люди бачили.

— Дякую вам, Софіє Іванівно, за те, що врятували мого сина, але я мати. Я хочу, щоб син мій був дома. Ніхто його не займе... не допущу... Тільки через мою смерть...

— Навіщо ж через смерть...— посміхнувся Яків.— Ми зуміємо захистити себе. Зберемо бідноту... Аякже... Не зважили ми сьогодні. От і поплатилися за свою помилку. Надалі будемо розумнішими. А додому підемо... зараз підемо.

Яків встав з ліжка, хитнувся на ослаблих ногах, мати одразу підставила своє плече.

— Ти обіпрись на мене. Я міцна... Я витримаю...

— Значить, ідеш, Якове? — спитала Софія, дивлячись на нього.— Я б радила тобі побути в мене.

— Батько лежить вдома, і ти з батьком будеш, ходімо, синку, ходімо. На вулиці тебе ждуть товариші. Там такі браві хлопці підібрались. Вони навіть вночі охоронятимуть нашу хату.

— Дякую вам, Софіє Іванівно,— сказав Яків і поволі вийшов.

Розлючена Софія навіть не провела їх. Стоячи біля вікна, вона бачила, як слобідські хлопці підставили Якову свої могутні плечі.

Вдова дивилася їм услід. Губи її тремтіли, обличчя стало блідим від злоби й гніву, що душили її. Як вона докоряла собі в цю хвилину за той нестримний порив, коли,

рискуючи бути побитою дезертирами, кинулась до нього на виручку. Краще б убили вони його. Адже все одно тепер він, мабуть, ніколи більше не прийде до неї. В цьому Софія переконалася ще раз і, здається, остаточно. Тому така шалена злоба розливалася по кожній її жилочці, затьмарюючи розум, запалюючи примружені очі страшною люттям.

Не захотів Яків залишитися в неї, і ніякі залякування не спинили його. Пішов. І нічого зараз не могла вдіяти Софія. Коли б навідався до неї Терешко! Вона б озолотила його, навчила його. Але він не скоро прийде. Він одержав гроші і зараз, мабуть, пиячить де-небудь з своїми друзями...

"Навіщо... Ой, навіщо я врятувала його? Для кого? Для чого?" — і, кутаючись у квітчасту шаль, Софія ходила по кімнаті, мов неприкаяна.

Раптом погляд її спинився на марлі і пляшечці з йодом, що лишилися після перев'язки ран. Схопивши все це жужмом, вона викинула за вікно. Розбилася пляшечка, а біла марля, зачепившись, повисла на пухнастих гілках жовтої акації, що вже розпустилася. Софія так різко зачинила вікно, що задзвеніли шибки, потім рішуче підійшла до буфета, налила собі бокал вина.

— За його смерть! — і випила до дна.

63

Вузька лісова дорога губиться в буйних заростях ліщини. Поміж нею густо ростуть фіалки, барвінок, ряст, зустрічаються цілі островки ароматних конвалій. Листяний ліс зараз сповнений пташиного співу. Іволги змагаються з щиглями. Перестрибують з гілочки на гілочку непосидячі синиці, діловито вистукують у кору завжди заклопотані дятли. Туркочуть на вершинах високих дерев горлиці, а з кущів підліска линуть перші, не дуже дзвінкі й ще не певні трелі солов'їв.

На лісовій дорозі з'явилися слобідські молодіці. Марина Сукачова вела за повід коня, а Базаліха, сидячи в сідлі, підтримувала дівчину в захисній гімнастичній і чорній спідниці, прикривши її плечі хусткою.

— Дихає? — спитала Марина. Вершниця ствердно кивнула головою.

Виїхали на схрещення трьох доріг. Одна з них вела до слободи, друга — до хуторів, третя — вузька, що звивалася між ліщиною, — до лісної сторожки. На цю вузьку дорогу і звернули молодіці.

Незабаром з лісової гущавини виринула лісницька хата. Не встигли наблизитись до садиби, як назустріч їм вийшов озброєний берданкою Мефодій.

— Ласкаво просимо, дорогі гості, — сказав він веселим голосом, і обидві молодіці догадалися, що Мефодій, очевидно, вже прикладався до чарочки. — А де ж ви такого коня дістали? Невже подарувати його мені збираєтесь?

— Що ти, Мефодію, хіба не бачиш?

— Хто така? Що з нею? — спитав лісник.

— Притулок дай людині.

Пильніше глянувши їй у обличчя, Мефодій пізнав Ніну Черкащину.

— З нашим Яковом бачив її в лісі. — Не розпитуючи більше ні про що, він почепив

на плече берданку, взяв на руки непритомну дівчину, поніс її до сторожки.— Ви, жіночки, про це нікому ні слова... Кажуть, у слободі таке робиться...

— Розуміємо.

Ніна не розплющувала очей. Тільки зараз помітили молодиці на шиї в неї червоно-лілові смуги від пальців.

— Хтось душив,— сказав Мефодій, дивлячись у зблідле дівоче обличчя.— Де ви її знайшли?

Розповідати почала Базаліїха:

— Вранці кажу я Марині: "Ходімо,— кажу,— Марнію, до бору соснові шишки збирати". Вона відповідає: "Ходімо". Взяли ми мішки та й пішли до лісу. Ранок теплий. Сонечко світить, пташки співають. Ідемо, розмовляємо між собою про те, про се, коли раптом чуєм, немовби десь людина застогнала. Я глянула на Марину, Марина — на мене.

— Разом почули стогін,— не витримала Сукачиха, якій теж кортіло розповісти про незвичайну подію.— Отож дивимось ми одна на одну,— це правду каже Базаліїха,— дивимось і думаєм: "Може, якийсь рибалка на своїй душогубці перекинувся та й кличе людей на допомогу". Підбігли ми до річки. Ніякої душогубки не видно, а по той бік, недалеко від берега, під сосною дівчина лежить. Базаліїха мені й каже...

— Я їй і кажу,— продовжує жінка перебіту розповідь,— ой Марино, кажу, поглянь, та вона ж лежить мов нежива. А тоді чуємо, кінь заіржав. Думаєм: "Що б це значило?" І нікого піде не видно. Перейшли ми з Мариною через місток та одразу до дівчини, почали її термосити. Розплющила вона очі, глянула якось нестямно і знову очі закрила. Одлягло від серця — все-таки жива, слава богу. Я тоді й кажу Марині: "Ти, Марино,— кажу,— посидь тутоньки, а я піду подивлюся, чий же то кінь там ірже".

— Вірно. Вона пішла, а я все біля дівчини клопочуся.

— Бачу, стоїть осідланий кінь не прив'язаний, піймала я його, привели до річки, а потім через місток переїхали, та оце й потрапили до твоєї сторожки. Так, кажеш, з Яковом її в лісі бачив?

— Ось що, молодиці, я вийду з хати, а ви її роздягніть, укутайте в тепле одіяло. Тіло натріть добре самогоном. Оце в плящі тут первак. Вона отямиться...— і Мефодій вийшов на подвір'я.

Мефодій випадково дізнався про повстання дезертирів, знав і про те, що Македониха, всупереч бажанню Софії Ізарової, забрала Якова додому і зараз біля Македонового двору стояли озброєні вартові. Мефодій зібрався було провідати Македонів, та оця незвичайна подія примусила його трохи затриматись.

На ганок вибігла Базаліїха, і з виразу обличчя, з її сяючих очей лісник зрозумів, що з Ніною все гаразд.

— Отямилась. Хоче з тобою говорити.

Мефодій зайшов до хати. Ніна лежала в ліжку, вкрита одіялом, поверх якого молодиці поклали ще й кожуха. Щоки в неї порожевіли, але очі світилися нездоровим, гарячковим блиском і голос був слабкий, тихий, паче невидима сила здавлювала їй

горло, заважаючи розмовляти.

Ніна тримала в руці мокрого листа, знайденого молодичами в кишені її гімнастюрки, і зараз той лист вона простягнула лісникові.

— Яків писав... Треба до Грайворона... воєнному комісарові... Зможете?

— А чому ж ні? Повітове місто добре знаю. Передам. Якщо наш Яків листа писав, значить, треба, щоб цей лист потрапив куди слід.— І, не знімаючи берданки, він сховав той лист собі за пазуху.— Ви тут, Марино, господарюйте, доки я повернусь. У печі в мене глечик молока і горнятко з пшоняною кашею. Нагодуйте, догляньте її, а я поїхав.

Мефодій вийшов з сторожки, по-молодецькому скочив на осідланого коня і помчав вузькою лісовою стежкою до битого шляху.

54

Вранці люди з сусідніх сіл і хуторів, ідучи на базар, з цікавістю позирали на Македонову хату, біля якої стояли озброєні вартіві.

Подорожні зупинялися, розпитуючи, що трапилось, і вартіві охоче розповідали про вчорашній заколот.

— Може, і на базар не варто йти? Може, всі крамниці зачинені?

— Чому зачинені? Повинні торгувати. Наказу такого не було, щоб зачиняти.

Подорожні йшли далі. Базарне життя здавалося нічим не порушеним. Як і завжди, на своїй шкапині під'їхав до криниці волосний водовоз із великою бочкою і спокійно взявся за звичне для нього діло.

Весело стукали в кузнях молотки. Жінки й дівчата прали на річці білизну, а по вулицях, як завжди, бігали, сперечаючись між собою, жваві хлоп'ята і запускали паперові змії. Все йшло своїм звичаєм, наче нічого й не трапилось такого, що могло б хоч у якійсь мірі захитати мирний розпорядок слобідського життя.

І все ж населення, незважаючи на зовнішній спокій, було чимось стривожене. Все частіше на базарній площі збиралися групками чоловіки. Поговорять між собою і розійдуться. Тут же, в загальній масі слободян, блукали дезертири. Вони уникали зустрічі один з одним, а коли вже їм доводилося зустрічатись, то в розмові намагалися не згадувати про вчорашній день.

Винних немовби й не було, а приміщення волості стояло з повибиваними шибками. По слободі ширилася чутка про розгром госпіталю і про те, що поранених червокогвардійців — слабих, немічних — викидали з палат, зривали пов'язки, а тоді нещадно били. Троє з них там же й померло.

Але на цьому розбій не скінчився. Висадивши табуретками вікна, вся ця озвіріла ватага жлуктала потім вонючий самогон і хмільна вешталась по слобідських вулицях, бешкетуючи до глибокої ночі.

Зараз, коли хміль вивітрився, багато хто з дезертирів зрозумів, що вони мусять відповідати за вчорашнє злочинство, і, вигороджуючи себе, намагалися цю відповідальність перекласти на хуторян.

Але як можна було виправдуватись, коли все відбувалося на очах у населення? Адже першим свідком стане біднота.

Не простить цього повстання Радянська влада. Хтось із дезертирів, розумніший і далекозоріший, порадив піти до Якова Македона покаятися в злочинах, просити помилування і захисту. Таких зібралося чоловік з десять. Але коли вони з'явилися у вуличці, їх навіть близько не підпустили до Македоно-вого двору свої ж озброєні земляки. Дезертири, піймавши об-лизня, повернули назад.

— Поки не пізно, треба ховатися по лісах.

— Чого ж ховатися? — заперечували інші.— Нам потрібно стояти на одному: "Ми, мовляв, не винні, все хутірські натворили". А якщо почнемо ховатися, вони нас поодиноці переловлять.

Дезертири юрбою знову попрямували до базару, де на дзвіниці Успенської церкви стояли їхні дозори, оглядаючи навколишні поля й дороги, що вели до слободи.

Особливо ж уважно стежили вони за Грайвороиським шляхом, звідки, як їм здавалося, повинен був з'явитися червоно-гвардійський батальйон.

Але всі дороги і широкий шлях були безлюдними.

І раптом дозорні помітили, як з лісу вийшла похідною колоною рота бійців і, розсипавшись у цеп, побігла до слободи. В ту ж хвилину дозорні вдарили на сполох. Пролунало кілька пострілів. На базарі сталося щось неймовірне: зчинився крик, плач, лайка. Люди розбігались хто куди, штовхаючи одне одного, збиваючи з ніг. Хтось із дезертирів влетів з переляку в молочний ряд і, раздавлюючи чобітьми кринки з сметаною, глечики з молоком, швидко зник у натовпі, охопленому загальною панікою.

Поспішно закривалися крамниці, лотки, рундуки. За кілька хвилин площа спорожніла. Лишився тільки п'яний парубок. Розтоптуючи чобітьми черепки, він спочатку ганяв собак, то невідомо звідки збігалися на поживу до молочного ряду, а потім заспівав. Софія в цю хвилину стояла біля розчиненого вікна. П'яний голос видався їй знайомим. Та ось, нарешті, і сам гуляка, горлаючи молодецьку пісню, вийшов на дорогу, і Софія, па своє здивування й жах, пізнала Терешка.

"Дурень несусвітний! Себе може погубити і мене, чого доброго, ще вплутає".

Розчинивши вікно, гукнула:

— Терешку, чуєш? Зайди до мене на хвилину.

А він стояв посеред дороги, дивився дурнувато на міст, запитував, ні до кого не звертаючись:

— Що за люди йдуть? Чому озброєні? Хто дозволив?

— Втікай, йолопе, а то вони пристрелять тебе, як собаку! Він був приголомшений і переляканий настільки, що, одразу протверезившись, кинувся бігти до Софіїного двору.

А по вулиці, з гвинтівками наперевіс, ішли червоногвардій-ці. Вів їх командир, тримаючи в руці наган. Щось знайоме було в ході і навіть в обличчі цієї людини. "Бачила я його... Зустрічалася з ним, але де, коли?" Пізнавши Артема Черкащина, вона немовби скам'яніла.

Проходячи повз її будинок, глянув на вікна, і Софії здалось, що він помітив її і, мабуть, пригадав фронтову зустріч і знайомство. Мороз пройняв Софію з голови до ніг, але вона все ж не відійшла від вікна. Сумнівів не було: за свої злочинства дезертири

будуть суворо покарані.

До кімнати увірвався переляканий Терешко.

— Що це, вони... у слободі?

— У слободі, йолопе! У слободі! Такий час, а ти п'яний, як свиня. Кличу тебе, так ти не слухаєшся?.. Хочеш і себе, і мене погубити... дурень ти несусвітний!

Розлючена Софія почала ляскати його по червоних щоках, а він, дурнувато вирячивши очі, тільки кректав, затулявся ліктями, розгублено бурмотів:

— Ну, досить... досить... От ще... Не маленький... Чого ви б'єтеся?

— Тікай звідси... Зараз же тікай до лісу, на хутори... Куди хочеш, тільки швидше... Знайдуть тебе — погано буде...

Вона випхала його з кімнати. Він загроював по східцях своїми важкими чобітьми, а потім, перескочивши через високий паркан, помчав щодуху до річки.

55

Софія ще була в постелі, коли раптовий стукіт у двері розбудив її.

"Невже по мене?" — майнула перша думка. Затаївши дух, стала прислухатися.

— Софіє, ти спиш?

Одягло від серця. Пізнала брата. Надворі ще й сонце, мабуть, не сходило.

Софія одягнула халат, впустила до себе Лук'яна.

— Що трапилось? Чому так рано?

— Терешко не ночував дома. Може, у тебе він переховується? Треба йому втікати з слободи. Бачиш, які папірці розклеїли. Зірвав ось із паркана, читай.

— Терешко був у мене вчора. Але чого ж йому тут ночувати? Напевно, втік на хутір. Дай гляну, що за папірець.

"ПРИКАЗ

Грайворонского уездного военного комиссара 24 апреля 1919 года

М 124

Заняв советским войском слободу Борисовку, объявляю ее на осадном положении. Ходить по улицам разрешается с 8 часов утра до 9 часов вечера".

— Довелось мені манівцями до тебе пробиратися. Читай далі.

"Всякие собрания и митинги запрещаются. Все оружие должно быть снесено к Совету в течение 24 часов с момента объявления этого приказа".

— Як же, чекайте! Так вам і понесуть. Може, і знайдеться якийсь дурень слабодухий. Тільки, знаю я, зброю не віддадуть, іще вона знадобиться.

"Приказываю всем мобилизованным градоїсданам явиться завтра на станцию Новоборисовка в 12 часов дня для отправления к месту назначения. Виновные в неисполнении данного приказа будут расстреляны.

Военный комиссар А. Черкашин".

— Мабуть, крутої вдачі людина, комісар оцей,— сказав Лук'ян, позираючи на стіл, де стояла пляшка недопитого вина й лежала добра закуска.

— Гуляла з кимсь? — хитрувато примруживши очі, спитав брат і тут же нахабно обійняв Софію за стан.

— Сама пила.

— Сама? — здивовано перепитав Лук'ян.— Не віриться! Не така кров тече у твоїх жилах, щоб при твоїх достатках самій вечорами нудьгувати. Я, признаюсь тобі, теж скучив за молодицями. Був колись час: пий, гуляй, балуйся... Навіть у твоєму домі з солдатками... Та що там говорити! А тепер, віриш,— боюся їх. Зачепи котру, біди потім не обберешся.

Лук'ян підійшов до столу.

— Може, в тебе є коньячок? Давно не пробував.

— Чому не заходив, почастувала б коньячком.

— Та ну-у? — радісно вигукнув брат.— Ти у мене золота сестра. Правду кажу. Ну, а Трохим буває в тебе?

— Буває, але рідко.

— Живемо так, наче й не брати ми. Як розстріляли Олександра, з того часу боїться він їх, комітетчиків. А нам люди зараз, як ніколи, потрібні. Вірні люди, на яких можна було б покластися. Чула, Софіє? Наближаються союзники.

Софія поставила на стіл пляшку коньяку. Очі в Лук'яна стали масними, обличчя розпливлося в задоволену посмішку. Випив стопку, крякнув, нічим не закушуючи, випив іще одну. Налив чарку сестрі, але вона відмовилась.

— Може, вина хочеш?

— Вина вип'ю.

Цокнулись, випили. Міцне вино впливало швидко. Сп'янівши, Софія захотіла випити ще.

— Я так думаю: мій Терешко, хоч і не кмітливий на розум, але хитрий і злий на них, комітетчиків. Не любить він їх... І я... я теж, і ти не любиш... Знаю...— говорив Лук'ян, чимраз більше хмеліючи.— Землю в мене одібрали? Одібрали. А я їм спасибі за це скажу? Ні, не скажу я їм спасибі... Не діждуть... Ось прийдуть союзники, тоді я їм, комісарам різним, комітетчнкам, нагадаю... ножем... За все помщуся... Так... І Терешко буде мені допомагати? А ти, Софіє... Чого ти мовчиш?... Не шкода тобі свого добра? Який ліс одібрали... І ліс, і землю, і луги?.. Боже мій, таке багатство втратити!

— А я не шкодую,— сказала Софія. Недовірливо глянув на неї Лук'ян.

— Брешеш, сестро! Не вірю.

— Тільки я не буду ножем,— брудна робота. Я для них що-небудь гірше своїм жіночим розумом придумаю.

— Ой сестро, жіночим розумом... Молодчина!

Лук'ян скоро пішов. Софія лишилась сама. Спати їй не хотілось. Вона вийшла на подвір'я і через город попрямувала до річки. Був тихий весняний ранок. Нарядні верби, зазираючи в дзеркальну гладь води, відбивались у ній кожним листочком, кожною пухнастою медово-ароматною сережкою. Плавали коло берега зграйки дрібних рибинок, цвірінькали на кронах горобці, ширяв у небі мало не під хмарами коршак. І кожного разу, як тільки пропливала по землі і на воді його тінь, у молодих кущах надбережного татарського зілля чувся тривожний крик домашньої качки, що зірко

охороняла своїх маленьких, прудких каченят.

Софії приємно сидіти біля річки. Вона знає тут кожний куточок. До цього часу зберігся старий пеньок, па якому не раз віджимала вона колись під час прання білизну. Він тільки почорнів від часу та вкрився по боках зеленим оксамитовим мохом.

.Сонце підіймалося вище. Через міст групами й поодинокі йшли дезертири, несучи в руках хто дерев'яний чемодан, хто корзинку, сплетену з лози, а хто просто торбу з харчами та парою змінної білизни.

Зрідка серед солдатських шапок з кокардами промайне червоноармійський шолом з п'ятикутною зіркою.

Одягнені в старенькі приношені шинелі, піджаки, свитки, взуті в солдатські черевики, стоптані чоботи або в личаки, вони поспішали до станції.

Але не дезертири привертали зараз Софіїну увагу. По той бік річки, утопаючи в буйній зелені розквітлої акації та кущів бузку, виднілася хата Македонів. Софія не зводила з неї очей, піймавши себе на думці, що саме заради Якова вона прийшла оце сюди, до річки, сподіваючись, що він вийде на подвір'я погрітися на сонечку, і вона, Софія, зможе хоч здалеку глянути на нього, попрощатися з своїм коханим назавжди...

І чомусь знову пригадався їй мамврійський дуб, тройка, місячна літня ніч, його жадібні поцілунки...

"Не вірю! Любить він... Любить мене... Серцем чую..."

Але ось несподівано інше видіння, мов грозова хмара, заступило ясні згадки минулого. В уяві Софії постав старий клен. Спираючись на його стовбур спиною, сидить у голубому платті Ніна Черкашина і ніжно цілує Якова...

Немов гаряча хвиля підкочується раптом до серця і захльостує його ревностями.

"Тепер уже вона не стоятиме на моїй дорозі. Скінчиться війна, Яків згадає про мене, прийде і скаже: "Софіє, не міг я говорити тобі раніше про свої почуття... Час був тривожний... Війна... Але знай, я завжди... завжди любив і люблю тільки тебе. Сонечко ти моє... зіронька моя".

Софія навіть зажмурила очі від задоволення, уявляючи собі зустріч і слова признання. "Сильними руками він обійме мене, а я дивитимусь йому в очі і довго, довго милуватимуся ним".

Зірвавши пучок трави, Софія кинула його па воду. Травинки попливли за течією.

І знову в уяві постав образ Якова. Ось він, побитий дезертирами, непритомний лежить в її кімнаті, розкидавши на подушках мляві, майже змертвілі руки. Вона перев'язує його рани. їй хочеться, щоб він розплющив очі, побачив її, зрозумів і оцінив її великодушність.

Але з'явилась Македониха, забрала Якова додому.

"Я пила за його смерть. Але ж це було в пориві злості. Вірю я... знаю... рано чи пізно, а ти, Якове, будеш моїм чоловіком... Я цього хочу, і так воно повинно бути!"

З Македонового двору на вулицю вийшов Яків, а за ним Артем Черкашин і старий Македон, у якого на голові, як і в Якова, біліла марлева пов'язка. Вони спинились, очевидно, на когось чекаючи. І дійсно, через хвилину з'явилася біля хвіртки дівчина.

Але хто вона? Придивилась — і в очах у Софії потемніло.

"Жива..."

Стало моторошно. Наче не Терешко, а вона, Софія, вчинила той злочин, задушивши Ніну Черкащину. "Але що ж трапилось? Яким чином вона воскресла з мертвих? Невже Терешко обдурих мене? Ах, мерзотник! Негідник!"

Якась підсвідома сила примушувала вдову лишатися на місці. Ось із хати вийшла Македониха, а з нею ще одна жінка. Софія спочатку її не впізнала, але бачила добре, як Ніна Черкащина, взявши під руки жінок, повела їх уздовж вулиці.

— Дома повно роботи, а вона, бач, з ними шляється... Комуністів проводить.

Софія здригнулась від несподіванки. Обернувшись, побачила Трохима. Худий, наїжачений, мов собака, від безсилої злоби, що душила його, він дивився на той бік річки.

— А вдарити не смій — до Македона піде скаржитись. Терплю. Бачиш, як її під руки ведуть, мов бариню.

— Хіба то Олімпіада? — спитала Софія і навіщось схопила брата за лікоть. Трохим Іванович відчув, як тремтіла її рука.

— Чи ти, Софочко, не хвора? Сидиш біля води. Тут можна гарячку схопити.

— Не те... Адже він її душив... — мимоволі вирвалися непотрібні слова, і Софія, метнувши очима на брата, отямилась.

— Про що це ти, Софочко, говориш?

— Я? Про що я говорю? Сідай!

Брат сів. Удвох вони стежили, як поволі до мосту наближалися ненависні їм люди. Спереду йшли Македони з Артемом, а слідом за ними жінки.

— Ти гадаєш, Олімпіада вперше з ними? Як тільки дізналася, що Якова побили дезертири, — боже мій — так переживала! Нічим не можна було її стримати. Пішла з дому, цілий день просиділа в їхній хаті, додому повернулася пізно, а відчиняти двері їй треба. І хоч нічого мені не сказала, але я вже по очах бачив: Яків швидко одужає. Тепер ось вона проводить їх. Щоб ти до смерті йшла отак! — вилаявся Трохим Іванович і замовк. Мовчала й Софія.

— А комісар оцей — розумний біс. Чого накоїли дезертири, а ніякого їм покарання. Чув я, начебто Яків хотів розправитися з бунтівниками, а комісар не дозволив. Воно, треба визнати, правильно діють, бо, хто знає, може б, нове повстання спалахнуло. А це, як я розумію, не входить в їхні плани. їм зараз воїни потрібні. А може, й інші якісь міркування були, хіба їх зрозумієш? Ти, Софочко, чула про союзників?

Софія нічого не відповіла. І лише тоді, коли зник Яків за мостом, вона несподівано запитала:

— Ти не бачив Терешка? Побачиш — скажи, хай вночі зайде до мене.

Трохим Іванович хитрувато примружив очі. "Я, мовляв, розумію тебе, Софочко. Мене ти не обдуриш". Але вголос їй сказав:

— Чув я, Терешко в лісі переховується. А для чого він тобі потрібний? Може, якесь доручення... Може, я зможу...

— Сказала — Терешко потрібний. Обов'язково розшукай... Червінця дам.

— Червінця?.. Розшукаю... Для тебе, Софочко, на все згодний. Ти знаєш моє ставлення, мої щирі почуття, моє...— Він ще хотів щось сказати, але Софія підвелася і швидко пішла геть. Трохим Іванович дивився їй услід, намагаючись розгадати її таємницю.

"Зараз вона в поганому настрої, зайду до неї пізніше".

На заході виростала сиза хмара. Нагадуючи величезного птаха з розгорнутими крилами, вона підіймалася назустріч весняному сонцю. Трохим Іванович, дивлячись па ту хмару, сказав:

— Буде гроза.

Знявся вітер, зарябіла вода, немовби чийсь невидимі руки вкривали густими сітими поверхню річки. Метались, шуміли під вітром старі верби, гнулись надбережні лози, шепотіли про щось своє, сумне й журливе, торішні очерети.

А хмара-птах, все ширше розправляючи крила, летіла до сонця.

56

Харків і Белгород уже були захоплені білогвардійцями. Евакуювалися родини більшовиків. Софія Ізарова з неприхованою радістю спостерігала, як підводи, навантажені домашніми пожитками, залишали слободу. Тільки столяр Македон, проводжаючи інших, лишався, як завжди, спокійним і, здавалося, нікуди не збирався виїжджати. А ще через кілька днів червоно-гвардійські частини під натиском переважаючих сил добре озброєної армії Денікіна примушені були перейти на нові рубежі.

Лук'ян Безсалий, сховавшись у густому вишняку, підстрілював відступаючих червоногвардійців. А ввечері Софія Ізарова на честь "визволителів" влаштувала бал. Зібралось багато офіцерів, серед яких був і давній її знайомий — полковник Бабенко.

Софія сьогодні сп'яніла, як ніколи. Разом з гостями вона пила за "єдиную неделимую Россию", слухала полковника, що розповідав про героїчні подвиги армії, про виграні битви. Він був певний, як загалом і всі офіцери, що Москва скоро буде в їхніх руках, що більшовиків вони знищать до ноги, відновлять монархію і на тропі замість царя сидітиме верховний головнокомандуючий генерал Денікін.

Увечері прийшов Трохим. Не наважуючись зайти до гостей, він попросив служницю, щоб та викликала до нього Софію.

— Пробач, Софочко, що турбую тебе дрібницями, але хочу попередити. Ти молода, характер у тебе гарячий. Не здумай нікому метатися. Час такий — сьогодні вони тут, визволителі наші, а завтра можуть повернутися Ради.

— Все? Не маленька... Сама знаю, що мені робити.— І вона, хмільна, залишивши брата у приймальній, пішла до гостей. Другого дня до столяра Македона нагрянули солдати. Хазяїна вдома не було. Роблячи обшук, вони тут же заходилися грабувати, як свого часу грабували німці та гайдамаки.

У полудень обхідними стежками Варвара попрямувала до чорної смуги лісу. Ніхто не знав, куди й чого пішла Македониха.

У Софіїному домі гуляли, веселилися бажані гості. Старому другові, полковнику Бабенкові, розповідала хазяйка про все, що пережила вона за ці роки.

— Все у мене забрали: землю, ліс, млини... На луках хазяйнують, а я дивлюся, і серце моє щемить...

— Повернемо, голубчику мій Софіє Іванівно. Повернемо... Наша армія — спасіння багатостраждальної Росії.

Софія цокнулась кришталевим бокалом грайливого шампанського і, дивлячись співбесідникові у вічі, хитрувато запитала:

— Пане полковнику, скажіть мені щиро й одверто... Як другові... Ваша... денікінська... утримається довго?

— Слово офіцера!..

Розмова урвалась, бо хазяйку оточили гості:

— Софіє Іванівно... Пісню!

— Просимо!.. Просимо!..— почулося з усіх боків.— У вас чарівний голос.

— Ну що ви?.. Чарівний... Це занадто...

Гості ще з більшим запалом почали вмовляти. Підтримав їх і полковник.

— Голубчику мій, Софіє Іванівно... Я теж прошу... українську!..

— Що з вами робити? — погодилась, нарешті, багачка.— Доведеться, мабуть, уважити...— і підійшла до рояля, де вже сидів, жадібно оглядаючи її, прапорщик Давидепко.

Софія помітила той погляд, зрозуміла хтиві бажання офіцера, лукаво усміхнулася й поклала білі оголені руки на чорний блискучий рояль.

Густе, красивого тембру контральто сповнило зал.

Не питай, чого в мене заплакані очі,

Чого часто тікаю я в гай

І блукаю я там до півночі,

Не питай, не питай, не питай.

Не питай, чого в'яну і сохну, як квітка,

Бо так щиро кохаю тебе,

Ти покинув мене, сиротину,

На посміх, поговір для людей...

Полковник розчулився до сліз.

— Мелодія!.. Ви тільки послушайте, панове, яка мелодія! — вимовив він, прикладаючись до бокала.

Ще не стихли останні звуки романсу, як знадвору ввірвалося тривожне калатання дзвону.

Гості метнулися до вікон і побачили в кількох місцях слободи багрянні марева пожеж.

Та в цю хвилину до зали ввійшов Лук'ян, голосно заявивши:

— Не хвилюйтеся, панове! Горять хати комітетчиків... Вальс!

І закружляли пара за парою, а Софія, сівши за круглий столик, продовжувала скаржитись полковнику:

— До кожного двору везуть дубки з мого лісу. Хто дав дозвіл? Кузьма Сукачов. Я колись його дружину з своєї майстерні вигнала, так він, очевидно, за неї почав мені метатися, де тільки можна. Ну, я скажу, метатися він не вмів. А ось я придумала штучку. Хай тільки звечоріє.

У Софії блищали очі. Полковник цілував її руки, говорив компліменти:

— Голубонько моя, Софіє Іванівно, ви стали ще красивішою і ще привабливішою, аніж колись... Слово честі...

— Вип'ємо, так би мовити, за красу нашої господині,— пропонував черговий тост офіцерик, що його, як здалося Софії, вона вже десь бачила раніше.— За наше, так би мовити, знайомство і майбутню дружбу!

Софія зухвало й насмішковано дивилася на його мордочку з гострим пташиним носом, маленькими рухливими очіцями, увігнутим лобом. Він перший встигав налити в бокал вина для хазяйки, перший підносив до полковницької люльки запаленого сірника. З неприхованим презирством ставився до нього прапорщик Давиденко. Мовчазний, стрункий, він стежив за Софією, і вона, добре розуміючи його жадібні погляди, вирішила, що ночуватиме у неї сьогодні саме цей прапорщик.

Пили багато. А коли надворі стемніло, Софія звернулася до полковника:

— Мені потрібні солдати.

— Голубчику мій, Софіє Іванівно! Вам ні в чому не можу відмовити. Солдати будуть! — і він із задоволенням припав поцілунком до її руки.

А через півгодини п'яна ватага офіцерні, залишивши на столі недопите вино й горілку, вийшла па вулицю. Поруч з Софією йшов Давиденко, підтримуючи її за лікоть. Ніхто не питав у неї, куди вона їх веде. Біля бідної хатини під солом'яною стріхою Софія зупинилась.

— Тут живе більшовик? — поцікавився прапорщик, догадавшись про мету приходу.

Троє маленьких вікон затуляли віконниці. Біля хати росли старі вишні. На типу красувалися горщик і два глечики, там же протряхала жіноча сорочка.

Сюди підійшли денікіпські солдати, викликані Софією, і коли вона побачила їх, рішуче попрямувала до хвіртки.

— Софочко, Софо...— почула знайомий голос, що примусив її здригнутись. Трохим, який увесь час стежив за кожним її кроком, зважився в останню хвилину спинити сестру від страшного вчинку. Але своєю появою він зараз викликав у неї надзвичайне роздратування і злість.

— Що тобі потрібно? Що ти блукаєш за мною, мов Каїн? Хочеш, щоб я посадила тебе під арешт?

— Софочко... Я застерігаю тебе... Справа твоя, звичайно, але ти подумай... Коли б не довелося потім відповідати.

Його висока жалюгідна постать видалася прапорщику Дави-денку чимсь підозрілою, і він скомандував:

— Взяти його!

— Дозвольте! Як це взяти? Дозвольте...— забелькотів, благально позираючи на сестру.— Я брат її. Я рідний брат нашої Софочки. Скажи їм, Софочко, скажи... Адже вони, мабуть, мені не вірять.

— Іди звідси геть! Додому йди! Чого вештаєшся по вулицях? Хіба не знаєш, що оголошено стан облоги?

— Піду... Я зараз піду...

І висока, худа постать швидко зникла в темряві ночі. Але Трохим Іванович додому не пішов.

Сховавшись у сусідній садибі за кущем бузку, він звідти стежив за всім, що відбувалося.

Ось із хати вийшла перелякана Марина Сукачова, але Софія штовхнула її назад у сіни, і молодиця, упавши, звалила порожнє відро. У хаті заплакали діти.

Софія на залізні кільця дверей повісила заздалегідь приготований замочок. Потім, не поспішаючи, вийняла коробку сірників. Під солом'яною стріхою блиснув вогник, а через хвилину в хаті почулися —одчайдушні крики дітей. Клубочився дим, все більшим ставало полум'я. З сусідніх дворів вибігали люди. Церковний сторож Успенської церкви першим ударив на сполох, а потім за ним уже озвалися таким же дзвоном і інші сторожі. Тривожні звуки полетіли над слободою, підіймаючи людей. З відрами, сокирами, лопатами вони поспішали до міс-, ця пожежі. Їх намагалися спинити патрулі, але слободяни, освітлені зловісним маревом, бігли до тихої вулички, де потрібна була їхня допомога. В нічній темряві лунали різкі попереджувальні крики пожежних іздових:

— Бережись! Гей, бе-ре-жи-и-и...

Блідий стояв у кущах бузку бакалійник. Йому кортіло підійти до Софії, сказати, щоб вона зникла кудись, щоб її не бачили люди, не дізналися про її страшну помсту, але він не наважувався цього зробити, боячись остаточно розгнівити сестру.

Сама ж Софія з нахабною сміливістю стояла в усіх перед очима, нестримна й люта в своєму гніві. Такою ще ніколи не бачив її Трохим Іванович.

Першою до місця пожежі прибула успенська команда, але її зупинив грізний окрик прапорщика:

— Куди? Назад! Назад, хами! Я вам...— і погрозив револьвером. Взвод солдатів став цепом проти двору Сукачпхи, нікому не дозволяючи гасити вогонь.

Спинились розпалені коні пожежних команд інших ділень. Пожежники, не розвертаючись, як то годилося б, з жахом позирали на зачинені двері хати, звідки линули зойки і крики приречених на страшну смерть.

Багато людей ладні були кожної секунди кинутись на допомогу, але стіна гострих багнетів, що погрозово виблискували під вогнем, заступила людям шлях до хати. Задзвеніла розбита шибка, розчинилась несподівано віконниця. В диму й вогні з'явилася Марина. На ній горіла кофточка, горіла й хустка.

— Люди... Рятуйте! Ряту-у-у-у...

Одчайдушний крик її був жахливим. Простягнені вперед руки майнули в повітрі, не встигнувши вхопитися за підвіконня. Напружуючи, очевидно, останні сили, вона рвонулася вперед, але в ту ж хвилину наче якась невидима, але незборима сила відкинула Сукачиху назад.

Через розбите вікно вихопились вогняні язики, повалив густий смердючий дим. Всередині хати стало тихо...

— Розійдись! — пролунала різка команда Парфея Усико-ва, але слободяни стояли на місці, приголомшені печуваною помстою над беззахисною дружиною та дітьми слобідського комуніста.

— Наказую, так би мовити, розійтись! — знову заверещав баб'ячим голосом Усиков, вихоплюючи з кобури револьвер.

— Стріляйте в них! — недобре блиснувши очима, наказала Софія.

Кілька пострілів у повітря розігнали натовп. Завалилася покрівля, і тисячі маленьких іскор, шугнувши в небо, погасли. Горіли двері, віконниці, рами. Вогонь обпалював вишневі віти. Ніжні листочки скручувались, диміли і, нарешті, спалахували теж яскравими вогниками.

Слободяни розбіглися хто куди. Багато хто з них сховався в сусідніх дворах і звідти стежив за пожежею.

— Взвод, кроком руш!

І як тільки завмерли у вулиці солдатські кроки, люди кинулись тушити догоряючу хату Сукачихи.

Софія, попрощавшись з офіцерами, пішла додому, та тільки відчинила хвіртку, як перед нею знову виросла худюща постать брата. Він був надзвичайно переляканий, цокотів зубами, дрижав, наче його тільки що витягли з крижаної води.

— Софочко, що ти наробила? Вони ж тобі ніколи цього не простять. Себе губиш, і мені можуть бути неприємності...

Софія зайшла в дім, нічого не відповівши братові. Але спати не лягала. Через півгодини в гості до неї завітав прапорщик Давиденко. Софія приймала його у світлиці, пила з ним вино, потім він виявився таким нахабним, що взяв її на руки... Софія не дуже пручалась... Адже він міг би її впустити. А трохи згодом, обіймаючи молодого бравого офіцера, вона запитувала в нього:

— Милий мій, як же тебе звати?

— Милим називай, хіба не все одно? — відповів досвідчений у таких ділах офіцер. І Софія не заперечувала. Вона погасила лампу. Крізь розчинене вікно ще виднілося невиразне марево пожежі. Вулиці були тихі, безлюдні. На перехрестях доріг ходили мовчазні патрулі.

Лук'ян Безсалий вирішив відпочити в затінку вікового дуба. Вийнявши флягу з горілкою, він відпив з неї кілька ковтків. Біля хазяйських ніг вмовився собака. Висунувши малинового язика, він часто дихав. "Парить. Мабуть, знову буде дощ",—

подумав Лук'ян, дивлячись у безхмарне небо.

Закушуючи горілку курятиною, він кидав кісточки Валетові, і той ловив їх на льоту.

Недалеко від Лук'яна зашелестіла ліщина. Він підвівся на коліна і побачив Македонику. Вона тільки що вийшла з чагарників на дорогу, озирнулася навколо і, не помічаючи Лук'яна, завернула на вузьку стежку, тримаючи за руку чиюсь дівчинку.

"Куди ж це вона зібралася? Може, до Македона?" І Лук'ян вирішив простежити за нею.

Барвара, звернувши з стежки, зникла в росяній зелені густого підліска, але Лук'ян бачив, як коливалися віти горішини, і особливо не турбувався. "Далеко не втечеш від мене,— думав він,— все одно я за тобою простежу". Але яке ж було його здивування, коли через хвилину з кущів горішини вийшла на дорогу ряба корова.

— Тьху ти, окаянна! — розсердився Лук'ян. Він знову звернув на стежку, але Македонику немовби крізь землю провалилась. Тільки надвечір Лук'ян повернувся додому і, навіть не відпочивши, одразу подався до Софії. Він розповів їй про Македонику. Бачив, мовляв, її в лісі, і в нього, Лук'яна, є підозра, що недарма вона озиралась та видивлялася навкруги. Не інакше, що йшла на побачення з чоловіком, а можливо, й до партизанів, про яких чув Лук'ян і чула Софія, хоч ніде їх поки що не було видно і ніяких ударів не завдавали вони білогвардійським частинам.

Озброєний солдат привів згодом заарештовану Македонику разом з Танею до контррозвідки, що розмістилася в колишній швейній майстерні. Побачивши Софію, Македонику полегшено зітхнула. Адже їй вона давала колись читати всі листи Якова, ніколи нічим не образила багачку, тому зараз розраховувала на її підтримку й допомогу. Тут же присутній був і Лук'ян. Холодний блиск його очей лякав Македонику.

— Ну, розповідайте, кому носите ви передачі? — несподівано запитав офіцер, і його колючі очі втупилися в Македонику, чекаючи відповіді.

— Нікому я передач не ношу.

— Не носиш? Як так не носиш, коли я сам тебе бачив у лісі,— і Лук'ян, звертаючись до офіцера, почав розповідати: — Сів, значить, я під дубом перепочити трохи, коли чую — хтось іде, вершечки ліщини гойдаються. Тоді я підвівся ось так, дивлюсь — вона, Македонику. У лівій руці вузлик, правою тримає дівчинку. Звернули вони на стежку. Я — за ними. Вони в кущі орішини, я — за ними. З вузликом була, чого ж відмовлятися? Розкажи все, як на сповіді.

— Що, Македонику, чоловік у лісі переховується? — спитала Софія, дивлячись на неї.— Ти признайся. Тобі нічого поганого не зробимо, і йому теж все простимо. Ми люди свої. Хай приходить додому і живе спокійно.

— Нема в чому мені признаватися, Софіє Іванівно. Де мій Андрій — не знаю. Всі працівники волкому виїжджали з слободи, і він з ними поїхав, а куди поїхав — не сказав. Нічого не сказав.— Македонику помітила, як Софія глянула на ката, що стояв осторонь, і той, зрозумівши безмовний наказ багачки, підійшов до Македоники. Вона зблідла від одного його вигляду. На ньому був шкіряний фартух з слідами засохлої крові. З-під низького лоба тупо дивились маленькі безбарвні очі, байдужі до криків і

благань катованих ним людей. Вилицювате обличчя його майже суцільно заросло рудою щетиною, а довгі руки були чіпкі, мов ковальські кліщі.

Ні слова не говорячи, він потягнув Македониху до сусідньої кімнати, спеціально відведеної для катувань.

Біля стіни принишкла дівчинка. Про неї, мабуть, забули, а вона дивилася на всіх переляканими оченятами, тремтіла від страху, прислухалась до коленого шарудіння за дверима. Адже Таня разом з бабусею була в лісі. Тільки бабуса наказала мовчати, і Таня навіть словечка нікому про це не скаже.

За дверима почувся стогін. Дівчинка завмерла від жаху, наче не бабусю, а її боляче вдарив отой страшний дядько у скривавленому фартусі.

Лук'ян сидів на ослоні. Він немовби нічого не чув. Спокійно закурюючи цигарку, розповідав:

— Був у полі сьогодні. Добрі озимі хліба. А ось гречку — не пропололи, ячмінь — теж заріс бур'янами, росту в ньому нема. Дощі потрібні.

— Признається чи ні? Як гадаєш? — спитала Софія, і Лук'ян спокійно відповів:

— Признається.

Йому неприємно було слухати стогони катованої Македонихи, тому він і намагався відвернути свою увагу сторонніми розмовами.

— Я, Софіє, ту землю, що одібрали у мене солдати, заберу назад. Вони засіяли наділи, а я врожай збиратиму. Маю право. Моя земля. Нікому не дам ані зернини.

Офіцер вийшов до сусідньої кімнати, і ще голосніше застогнала Македониха. Перелякані оченята дівчинки з благанням і надією дивилися на багачку. Тапі здавалося, що Софія Іванівна зараз підведеться з-за стола, піде до тієї страшної кімнати і скаже: "Досить". Її послухають і перестануть мучити бабусю.

Раптом одчайдушний крик долинув з сусідньої кімнати, і цей крик вразив дівчинку настільки, що вона, не пам'ятаючи себе, метнулася до дверей, відчинила їх і з жаху заніміла.

Двоє солдатів тримали бабусині руки, а кат в присутності офіцера прикладав до її оголених грудей гаряче залізо і спокійним хрипкуватим голосом допитувався:

— А тепер скажеш?

Катована стогнала від болю, але губи її були міцно зціплені, і коли б кат зазирнув їй в очі, він побачив би в них непохитну рішучість, якої нічим не зламати. Швидше помре ця жінка, аніж викаже ворогам таємницю.

— Говори, куди ходила сьогодні? Замучу на смерть!

— Не треба! Не треба мучити бабусю... Я скажу... Я знаю,— закричала дівчинка, кинувшись на захист Македонихи.— Ми разом ходили до сторожки...

— Навіщо? Ой, навіщо ж ти, Таню... Я ж тебе просила...— і дівчинка зрозуміла, що сказала те, про що не можна було говорити.

— Все ясно.— 1 офіцер вийшов до Софії. Македониху більше не катували. Слобідська багачка простягнула Тані кілька срібних монет, але дівчинка відсторонилася від неї, дивлячись заплаканими очима на бабусю, на її розірвану

кофточку й оголені груди з страшними опіками. Македониха, здавалося, не відчувала болю. Все заступила жагуча, як вогонь, думка: "Попередити... За всяку ціну попередити, хай утікає... Адже, коли спіймають,— заб'ють.. Вони його заб'ють напевно. Господи, дай мені сили врятувати його".

59

Лісник Мефодій повернувся до сторожки надвечір. Приніс вузлик спілих яблук, груш та снопик трави, в якій виднілися ромашки, дзвіночки, лісова герань. Розтрусив траву по долівці, і хата сповнилась приємною свіжістю й ароматом.

— Ти, Мефодію, кожний день повертаєшся з гостинцями. Вчора кавунів приніс, а сьогодні ось знову...

— Світ, Андрію Степановичу, не без добрих людей. Вчора на баштані був, а сьогодні завернув у сад до приятеля, а в саду в нього і яблуні, і груші. Я не хотів брати, а він як причепився: "Візьми та візьми". Адже друг, не міг я йому відмовити. Ось зараз дам тобі покуштувати хоч би оцю грушу. Не груша — мед Справжній мед!

— Бачу я, твій друг не тільки фруктами тебе частував,— сказав посміхаючись Македон.

— Людина не птиця, сам знаєш, а коли вже на те пішло, признаюся тобі — у мого дружка сьогодні на хрестинах побував. Війна війною, а діти родяться.

— Що нового в слободі?

— У слободі? — перепитав Мефодій, і його веселий настрій зник.— Погано, Андрію Степановичу, в слободі. Діда Михея сьогодні привели до їхнього штабу, а біля ганку стояв запряжений у дροжки кінь. Вийшов з приміщення офіцер, чорнявий такий, красивий, з батогом у руці. Побачив діда і давай його бити пужалном по обличчі. Дід затуляється руками, а він, наволоч, по руках його, по руках шмагає, поки не збив з ніг. Підняли діда, повели до штабу. Там його, напевне, й доб'ють. За Тереня дідові мстяться. Адже Терень у партизанах.

А це ж повертаюсь від кума, бачу — йде Лук'ян з собакою. У нього хороший мисливський собака. Хотів я перейти на другий бік дороги, чую — кличе мене. Що робити? Зупинився, жду. А він, мов та змія, в душу до мене хоче залізти. "Кажуть люди, начебто до тебе в сторожку ходять молодиці". Це до мене — молодиці. По очах бачу, не це йому потрібно. Сміюсь я, відповідаю: "Коли б,— кажу,— зайшла яка-небудь, так я б уже прийняв її, чаркою горілки почастував. Але, на жаль, ніхто до мене не приходить. Старий уже я".— "А ти б мені влаштував у своєму курені зустріч з однією молодичкою?" — і хитро так дивиться. Я його відразу зрозумів. Розпутничав він колись з вдовами та солдатками. А тепер, бач, знову знайшов собі якусь зазнобу. А потім раптом запитує: "Чи не до тебе ходить Македониха, чи не тобі вона обіди носить?" Подивився я на нього та й кажу: "Лук'яне Івановичу, може, і ходить до когось Македониха, може, і носить комусь обіди, тільки я ж то тут при чому?"

Македон взяв іще одну грушу, але поклав її назад.

— Андрію Степановичу, чому ж ти? Не подобаються?

Македон мовчки показав другові на вікно. Мефодій побачив, як з кущів орішини

вибігали денікінці, розсипалися в цеп, оточуючи хату. Тривожно глянувши на друга, Мефодій спитав:

— Що робити?

— Тікати пізно, будемо відбиватися.

Македон, озброєний наганом, став біля вікна, закритого коленкоровою занавіскою. Він добре знав: в разі полону — на нього чекає тяжке катування і неминуча смерть, тому вирішив: живим не здаватися до рук ворогів, битися до останнього патрона. Добре знав і Мефодій, яка розплата могла б йому бути за переховування Македона.

Довгі роки з'єднали їх міцною, вірною дружбаю. І ось настав грізний час іспиту. Іншого виходу в них не було: або перестріляти частину денікінців і, прорвавши вороже кільце, втекти до лісу, або ж, прийнявши бій, загинути в цій нерівній боротьбі. Тільки б вирватися звідси, а там Мефодій знає такі стежки, яруги й хаші, що нехай цілий полк розшукує — не знайде. Але як вирватись? Коли б патронів більше, коли б гранати... Але патронів було малувато, а гранати жодної. Залишилось єдине: оборонятися в хаті, влучно посилати кожен кулю, а там видно буде, як діяти.

Від воріт до ганку, пригнувшись, перебіг Лук'янів син Терешко, а слідом за ним ще двоє. Загриміла клямка. Мефодій, не відчиняючи дверей, спитав:

— Чого вам треба?

— Це ви, Мефодію? Відчиніть. Я — Терешко. Ми шукаємо в лісі одного комуніста, а до вас завернули на хвилину. Чи є у вас свіжа водичка?

— Водичка є, та не для вас припасена, — відповів Мефодій. — Догадуюсь, чого прийшов. Тільки ні води вам не дам, ні до хати вас не пущу.

— Пустити, Мефодію! По-доброму тебе прошу, а не впустиш — як собак вас тут перестріляємо. У тебе переховується Македон. Нехай краще сам вийде, щоб не проливати ще й твоєї крові.

— Дурень ти несусвітний! — сказав Мефодій. — Македон мій друг. Як же я можу його зрадити?! Іди геть! Нікого ми в хату не пустимо.

З двору почувся перший постріл. Куля, розбивши шибку, трохи зачепила Мефодія нижче ліктя. З рукава поповз струмочок крові, і кілька яскравих крапель упало на підлогу. Македон перев'язав рану рушником. Це невелике поранення викликало в лісника нестримну лютю. Він, здавалося, ладен був вийти на подвір'я і один вступити з ворогами в рукопашний бій. Але від необдуманих дій стримували його розсудливість і почуття товариського обов'язку.

Знову дзенькнула розбита шибка. Мефодій попередив:

— Обережніше, Андрію, за стіну ховайся. Стіни тут добрі. Кулею їх не візьмеш. А вікна пропали. Якщо доведеться вставляти — де тепер скла дістанеш!

Невідомо куди подівся Терешко. У двері ніхто більше не стукав. Денікінці стріляли з кущів ліщини, з-за тину. Мефодій обрав собі жертву, прицілився, натиснув спусковий гачок.

— Є один, — сказав лісник, спостерігаючи, як за орішиною хитнувся високий чубатий денікінець і, випустивши з рук гвинтівку, впав на траву.

Кулі впивалися в дерев'яні стіни, дзьобали піч. Одна з них розбила горщик з борщем.

— Останній патрон,— сказав Мефодій і, вистріливши, промахнувся. Цього промаху не міг собі простити. З досади вирішив закурити, але в кишені не знайшлося махорки. На краю пічки виднілося кілька засушених листків самосаду. Ні слова не говорячи Македону, він вийшов з укриття, ступив кілька кроків і раптом застиг на місці.

— Пригнися,— попередив Македон,— заб'ють.

Лісник потягнувся було до голови, але не доніс її, рука звисла, мов пліть.

— Мефодію, що з тобою? — тривожно спитав Андрій Степанович, але лісник нічого не відповів і звалився на долівку, вкриту соковитою, ще не прив'ялою травою.

Біля печі валялося кілька листків засушеного тютюну, збитих кулею.

— Що ж ти мовчиш? Одсунься трошки, я тебе перев'яжу.— І раптом Македон побачив під головою в лісника почервонілу ромашку...

Крізь розбиті шибки вікон виднілися крони дубів, осик, беріз, на яких вигравало проміння сонця, що вже схилялося до обрію.

Кожного дня в такий час Македон вирушав на прогулянку і, блукаючи по найглухіших стежках, виходив на узлісся, милувався полями, безмежним простором неба, що розкривався перед його очима. Андрій Степанович збирався вирушити на прогулянку і сьогодні, але, мабуть, не доведеться йому більше милуватися ні широчінню полів, ні безмежним простором неба, ні красою надвечірнього сонця.

Непорушно лежав па підлозі вірний товариш. Невмолима смерть насунула й на Македона. У нього залишилося всього три патрони. Два з них він міг витратити па ворогів, а останній беріг для себе.

"Кінець! Доведеться, мабуть, умирати. Ну що ж, не дешево я віддам своє життя! Добрим словом згадають про мене люди.. Згадає Таня..." Чомусь у цю хвилину пригадалася йому дівчинка, яку він любив, мов рідну онуку. Македону хотілося, щоб вона прийшла разом з бабусею на його могилу, посадила лісові квіти — барвінок, конвалії, кучерявий ряст...

Знову grimнув постріл, обриваючи невеселі думки. Македон чекав, коли вороги, нарешті, підійдуть до дверей, щоб узяти його, і тоді він випустить у них останні кулі, крім однієї. Але на подвір'ї, здавалося, не було жодної душі. Зблідли, а незабаром і зовсім зникли багряні відсвіти зорі на заспокоєних верхів'ях дерев. Зайшло сонце.

Упав жолудь. Вечірні сутінки огортали ліс. Мигнув крильми перед вікном кажан.

Несподівано хата почала сповнюватися димом. Він в'їдався в горло, викликав жахливу різь в очах.

"Гади! Живцем хотять мене спалити. Не дамся вам... Не дамся!"

Протираючи очі, він помітив, як від тину до ґанку перебігали денікінські солдати. Цілитися стало неможливо. Заважав дим, але все-таки прогриміло з хати два постріли. Македон не був певний — потрапили його кулі в ціль чи він промахнувся. Залишався останній патрон. Дим уже валив до хати клубами, хоч полум'я ще не проривалося.

— Ну для чого ж гаяти час, Андрію! — сказав Македон, вслухаючись у свій

власний голос. Дим, хапаючи за горло, душив, затьмарював свідомість.— Час, брате, час твій настав...— теплий ствол револьвера притулив до сивої скроні, і в цю останню хвилину життя непереборне бажання раптом охопило Македона, бажання вирватися з цього задушливого, в'їдливого диму на подвір'я, дихнути чистим повітрям, хоч раз дихнути перед смертю, а вже тоді...

З червоними від диму очима, з розірваним коміром сорочки він вирвався з густої пелени диму, глянув на небо, побачив яскраву вечорову зірку.

— Хороше! — і підняв руку з револьвером, але не встиг вистрілити, як па нього накинулись денікінці, зразу обеззброїли.

Високий, чубатий здоровило, вихопивши шаблю, закричав:

— Молись!

Його важка, нещадна рука уже підвелася над головою Македона, але несподіваний окрик Терешка зупинив солдата.

— Стій! Не вбивати! Наказано захопити його живцем.— І він перший з усього розмаху вдарив Македона кулаком у висок. Столяр упав.

Вони били його, розриваючи на ньому одержу. Градом сипалися з усіх боків удари важких кулаків, але він, нескорений, злобно кричав їм в обличчя:

— Гади!.. Не здамся... Мене уб'єте,— сотні за мною встануть. Вам теж не жити... Не жити, собаки!

Знесиленими руками він намагався вихопити у ворогів зброю, але це йому не вдавалося.

— Досить! Досить! Заб'єте його, чорти, а я відповідатиму. Досить! — кричав Терешко, намагаючись припинити затіяну ним же розправу, але ці крики на них не впливали.

І хоч Македон затих, його все ще били мовчки, виміщаючи на ньому свою звірячу лють і гнів.

Тільки несподіваний постріл з гвинтівки спинив биття.

— Підведіть його... За мною! — командував Терешко, і два денікінці, підхопивши скривавленого Македона під руки, потягли з двору лісової сторожки, над якою клубочився рожевий дим і виднілися вогняні язики полум'я, що розгорялося з кожною хвилиною все дужче.

60

Навпростець через чагарники пробиралося двоє розвідників, одягнених по-сільському. Перший з них — вищий і пле-чистіший — був Терень, а другий, ще підліток — його вірний напарник — Володя Метелик. Не раз уже відважні хлопці бували в розвідці. Благополучно повертаючись із завдання, вони щоразу приносили для командування цінні відомості.

Обоє добре знали ізаровський ліс, тому йшли впевнено й швидко. Скоро вони опинилися на узліссі, за яким лежало поле. Вдалині виднілася слобода, блищала під сонцем річка. Поблизу річки, майже біля самої гори, жив дід Михей. Спочатку поговорять з дідом, а вже потім самі гарненько роздивляться на слободу й дізнаються

про все, що їх цікавить.

Ніким не помічені, розвідники спустилися до яру, густо зарослого високим бур'яном. З яру до Михеєвої хати вела стежка. Пригадалися в цю хвилину станція і дідусь, що прибув тоді зустрічати Тереня з вузликом яблук. Старий він уже. Важко йому ходити. На ціпок спирається, і руки в нього тремтять, і сам він увесь дрижить.

— Ніхто, очевидно, діда не провідує,— сказав Володька.— Бачиш, як заросла стежка бур'янами.

Оцей глухий яр і оця дідова садиба нагадали Тереню про його безрадісне дитинство. Сюди приходив він завжди, коли був скривджений господарями. Тут, заховавшись часом у густих лопухах, тихенько плакав. Непомітно підходив до нього дідусь, докладно розпитуючи, хто образив, за що образив. І коли дідусеві здавалося, що прийомного внука скривдили даремно, він гаряче висловлював своє обурення, ішов до кривдника, намагаючись захистити сироту, але майже завжди його добрі наміри кінчалися тим, що бідолашного захисника виганяли геть з двору, а іноді навіть цькували собаками.

Повернувшись додому, дід Михайл ставав хмурим і мовчазним, а ввечері, лягаючи спати, дивився на єдину іконку, засліджену мухами, побожно хрестився, взиваючи до бога:

— Перед тобою, боже, ми всі рівні: і бідні, і багаті. Чому ж ти не бачиш, як багаті знущаються з бідноти, як кривдять малих сиріт, кривдять старих? Коли вже, господи, буде правда на землі? Чи не бачити її нам до самої могили? Чи не чуєш ти нашого благання, не знаєш про гіркі сльози і горе наше?

У такі хвилини своєрідного моління очі його виблискували образою, навіть гнівом.

Маленький Терень, стежачи за дідусем, слухав його справедливі нарікання і був цілком на дідусевому боці.

Все це пригадалося Тереню зараз, коли він підходив до вет-хої, але рідної йому хатини.

— Чи дома дідусь?

— А де ж він може бути? Вій завжди вдома,— сказав упевнено Терень і раптом спинився, вражений тим, що побачив. Зірвані з петель двері лежали перед порогом. Не зосталося жодної шибки, жодної віцілої рами.

Мовчки підійшли хлопці до вікна, зазирали всередину. На долівці валялась якась ганчірка, одірваний закаблук, черепки, розбитий посуд, віник з полину. Стіни були зовсім голі.

Терень зрозумів, що він уже ніколи більше не побачить діда Михея, і в очах його заблищали сльози.

— Може, ще живий,— сказав непевно Володька.— Давай до Македонів зайдемо, вони все нам розкажуть.

Коли зайшли до хати, Македониха поралася біля печі. Поставивши рогач, вона одрізала два шматки хліба, щоб дати ми-лостину, але раптом зупинилась, радісно здивована.

— Боже мій, хлопці... рідненькі мої, та звідки ж ви? — і кинулася їх обіймати.— Не пізнала... Дивлюся — жебраки.

— Це так треба... Маскіровка...— пояснив Терень, задоволений з того, що їх не пізнала навіть сусідка.

— Голуб'ята ж ви мої! Та розкажіть мені швидше, що з нашим Яковом? Живий він, здоровий?

— І живий, і здоровий. Оце ж пас у розвідку послав.

— Слава богу! — перехрестилась Македониха, і в очах її заискрилася радість.— А то все нехороші спи бачу, та думаю про нього, та журюся...

Терень, зазирнувши до сусідньої кімнати, де стояв верстат, запитав:

— А як поживає Андрій Степанович? Ще столярює? Хлопці помітили, як це запитання одразу пригасило її

недавню радість, завіявши очі смутком.

— Не столярює мій старий... Мефодія пам'ятаєте?

— Лісника? Чому не пам'ятати? Він стільки партизанам допомагав...

— Нема вже його на світі... Згорів у сторожці, а мого Андрія — взяли живцем. У них він тепер сидить, у контррозвідці. Що воно буде з ним — не знаю. Тільки добра не ждати. Боюся, замучать вони його, як замучили діда Михея.

— Були ми... хату дідову бачили... розорена... спустошена...

— А то ж їхня робота... Денікінці там лютували... А вже старого били... Ой, як же вони його, катюги, мордували...

Македониха кінчиком хустки витерла сльози.

— Скажіть Якову,— батько, мовляв, сидить... А я нічого... Я ждатиму вас, синочки... і допомагати вам завжди готова, чим тільки зможу... Ви вже па мене, діти, надійтеся.

Македониха розповіла, па яких вулицях розмістилися білогвардійські солдати. Вона не знала точно їхньої кількості, але військовими були зайняті також усі школи, а в приміщенні жіночої гімназії розмістився їхній штаб.

Збагнувши, що хлопці, мабуть, голодні, вона, не питаючи навіть їхньої згоди, сказала:

— Сідайте, синочки, до столу, я вас кулешем почастую.

Гості від їжі не відмовились. Терень сів проти вікна і не помітив, як саме в цю хвилину на вулиці спинився Лук'ян Безсалий, з цікавістю розглядаючи свого колишнього пастуха.

Македониха запнула вікно коленкоровою фіранкою.

— Що, в нього і зараз наймити роблять? — спитав Терень, упевнений в тому, що Лук'ян його не пізнав.

— А то як же йому без наймитів обходитись? Хазяйство велике. Слобідські землі селяни засіяли, а він зібрав урожай. Солдатів на поле виставив і під їхньою охороною скосим, змолотив. Погана буде зима, голодна. У людей зараз уже хліба нема, однією картоплею харчуються, та й тієї по вистачає.

Македониха дивилася на хлопців, а думала про сина. їй дуже хотілося, щоб вони

розказали їй більше про Якова: де він живе, що їсть, чи є в нього для зміни білизна, чи схуд він за цей час, чи часто буває в боях. Але хлопці їли з таким апетитом, що їй незручно було їх одривати від кулешу своїми розпитуваннями. Нічого не розказала вона і про себе, боячись, що Яків буде тривожитись. А навіщо йому зайві тривоги? У нього й так своїх справ та турбот немало.

Змовчала Македониха і про допит, і про те, як вороги пекли її гарячим залізом,— ще й зараз не загоїлися рани на грудях. Та чим дужче біснувалися вони, тим непохитнішою ставала вона, проста селянка, ладна краще вмерти, ніж виказати таємницю.

Пережиті муки, сльози, пролиті за близьких їй людей, навчили Македониху пристрасно ненавидіти ворогів. З надією ждала вона того дня, коли знову на слобідських вулицях замайорять червоні прапори, сповіщаючи про волю й повернення рідної Радянської влади, за яку страждає чоловік в денікінсько-му застінку, за яку воює її єдиний, безмежно любий син.

Розвідники поснідали і одразу ж зібралися вирушати. Македониха, розуміючи, що вони мають виконувати наказ, не наважилася їх затримувати.

— Може, вам, хлопці, доведеться заночувати, так ви ж моєї хати не минайте.

Вони подякували за куліш та й пішли собі, а Македониха, стоячи біля паркана, дивилася їм услід з такою ніжністю, любов'ю і тривогою, наче проводжала рідних дітей на небезпечну операцію.

На базарній площі, де звичайно ще задовго до відкриття ярмарку велася жвава торгівля кіньми, сьогодні було особливо людно.

Довгими рядами стояли підводи. Між ними вештались селяни, що прибули ярмаркувати сюди з навколишніх сіл та хуторів. На возах лежали вінки цибулі, мішки картоплі, качани капусти, помідори й овочі, якими так багата в цих краях благодатна земля.

На цій площі слобідські теслярі під наглядом озброєної варти будували шибеницю. Ніхто з мешканців не знав, кого будуть страчувати, але за роботою теслярів стежили сотні людей.

Прийшли сюди і Терень з Володькою після того, як оглянули всі вулиці, де розташовано було військові частини, добре запам'ятавши місця вогневих точок. Від одного з теслярів дізналися, що шибениця будується з наказу Софії Ізарової, а вішатимуть на ній буцімто більшовицьких комісарів, спійманих минулої ночі і вкинутих до льоху.

Зрозумівши одразу, що тесляр нічого певного не знає про страту, яка має відбутися, розвідники жадібно прислухались у натовпі до всього, що тут говорилося.

— Конокрадів спіймали. До конюшні кавалерійської частини залізли, а їх там і накрили. Для них готується оце страхіття.

— Стануть для конокрадів таку шибеницю споруджувати, їх просто б розстріляли, та на тому й кінець. Чув я — фальши-вомонетчиків спіймали, а вже заодно з ними захопили і ту машинку, на якій вони гроші друкували. Для них шибениця — для

фальшивомонетників.

Розвідники вирішили було вже повертатися до загону, коли раптом чиясь сильна рука схопила Тереня за комір.

— Ось він, сучий син, піймався...

Поруч з Лук'яном стояв озброєний денікінець. Лук'ян, нічого не питаючи, з усього розмаху вдарив Тереня в обличчя.

— Партизан! Комсомолец! Туди-розтуди... Веди його до контррозвідки. Там розберуться, з чийого наказу прибув він сюди. І цього другого теж хапайте...

Але другий, зрозумівши небезпеку, що загрожувала йому, так швидко шмигонув у натовп, що шукати чи гнатися за ним було безнадійно.

Тереня повів денікінець через площу. Люди, з острахом розступаючись, запитували один у одного:

— Хто це? Хто?

— Партизана піймали.

— Стривайте... Та це ж Терень...

— Який Терень?

— Діда Михея знав? Це ж його онук!.. Пропав хлопчина.

— Мабуть, пропав, бо до їхніх рук потрапиш — навряд чи повернешся.

Володька, одбігши в безпечне місце, стежив звідти за товаришем. Йому пристрасно хотілося, щоб друг, який потрапив у біду, спробував втекти. Але кричати про це було ризиковано, бо його, Володьку, теж могли б схопити, і тоді загін не одержить вчасно потрібних відомостей.

"Втікай, Тереню, втікай! Поки не пізно... Втікай!"

І Терень, на превелику радість Володьки, зрозумів обстановку, рвонувся раптом за ріг якоїсь крамниці. Прогримів постріл, потім ще один.

— Забили...— прошепотів Володька, відчувши, як його охопив раптом озноб.— Забили...

Але через кілька секунд він помітив Тереня, який мчав щодуху. Забувши про обережність, Володька крикнув:

— Сюди, Тереню, сюди!

Але той не почув, мабуть, його серед загальної паніки, галасу та криків.

— Партизани! Партизани! — линуло над площею, і люди, боячись кривавої сутички, під час якої могли бути й випадкові жертви, розбігалися хто куди.

Інші, не зрозумівши добре, що трапилось, але помічаючи Тереня, який від когось втівав, заходилися галасувати й собі:

— Держіть злодія, держіть!

Якийсь хуторянин підставив Тереню ногу, він упав, а дені-кінець, наздогнавши втікача, ударив по спині прикладом. Хтозна-звідки взялося ще кілька солдатів. Замелькали в повітрі кулаки, а через кілька хвилин скривавленого розвідника потягли на допит.

"Все... Загинув Терень... Тепер загинув... Що ж робити? Що? Як його врятувати?"

Володька вирішив швидше повертатися до лісу, розповісти про все Якову Македону. А він уже там придумає що-небудь. Він командир, він знає, як треба діяти.

Не витрачаючи більше пі хвилини, хлопець попрямував до лісу, де його з нетерпінням чекали партизани.

61

До Софії прийшов Трохим Іванович, стривожений чимсь, а його стривоженість завжди була ознакою якоїсь біди.

— Софочко, ти чула? Приїхали до мене за крамом баришники з Белгорода, і що воші розповідають!.. Просто жах!

— Що розповідають? — спитала Софія, погойдуючись у кріслі-гойдалці.— Нова банда об'явилась?

— Звідки ти знаєш?

— Догадуюсь.

— Не банда — загін партизанський. Кажуть, налітають у тил денікінців, громлять і обеззброюють їх, начисто винищують буржуїв. Буржуям різним, багачам — ніякої пощади. А керує тим загоном, кажуть, солдат, простий солдат, га? Як тобі подобається?

— Брехня це все! Даремно твої баришники язиками пле-щуть та бентежать отаких ось, як ти... дурнів.

— Софочко, ти завжди мене ображаєш! А що, коли правда? Я тепер часто думаю: прийдуть партизани, і за твої діла, Софочко, мені теж доведеться відповідати, як братові. Ти зможеш втекти, а куди я дінусь з родиною? Нікуди я не дінусь. Нікуди...

— Що ж ти хочеш? — спитала Софія, помітно роздратовуючись.— Завжди скиглиш, завжди удаєш із себе нещасненько-го. Гидко!

— До образ я вже звик. А поговорити, Софочко, з тобою хочу. Тому й прийшов. Подумай сама: білогвардійці відступають.

— Цю новину тобі сорока на хвості принесла?

— Біла армія відступає,— вів далі Трохим Іванович, не звертаючи уваги на явну насмішку і недовір'я,— відступають швидко. Прийдуть комісари, вони спитають про Сукачиху... Адже спитають... Залишатися тобі в слободі не можна. Забирати своє добро в далеку дорогу ризиковано — можуть пограбувати. А я знаю, Софочко, золото в тебе є... Знаю і мовчу. Навіщо людей такими розмовами бентежити? — Трохим Іванович підсів до неї ближче і, озираючись, наче його міг підслухати хтось сторонній, заговорив пошепки, гаряче, з усіх сил намагаючись переконати сестру: — Мене вони не зачеплять. Навіщо я їм потрібний? Жив тихо, смирно. Проти Радянської влади не виступав, нікого не займав, і мене ніхто не займе. А потім не забудь, іще один козир у мене є — дружина-біднячка. І ось надумав я, Софочко, запропонувати... Порадити хочу, щоб ти своє золото мені віддала на збереження, а я вже надійно його сховаю. Що ти на це скажеш? Га? Я сховаю, я...— і раптом він, зіщулившись, замовк.

Софія так подивилася на нього і так суворо насупила брови, як це бувало в неї тільки у хвилини найшаленішої люті і гніву.

— До якого часу ти будеш мене мучить? Чи тебе до контррозвідки віддати?

— Навіщо до контррозвідки? — перелякався бакалійник.— Софочко, та зрозумій же ти мої братні почуття і щирість... Ось хрест святий! — Не чекаючи, поки вона вижене його, Трохим Іванович несподівано впав перед нею на коліна, обняв її ноги, заважаючи підвестися з крісла.— Софочко, рідна... Послухай... Пропаде... Адже я знаю, пропаде твоє золото... Віддай його мені! Я збережу... Я сховаю... Ніхто ніколи не знайде...

— Пустити, пустити мене! — Софії знову спало на думку, що брат навмисно не давав їй зараз можливості підвестися, щоб потім несподівано й швидко своїми кістлявими руками схопити її за горло і задушити...— Пустити! — закричала Софія, дивлячись, як біля її ніг повзав, ридаючи, бакалійник. Але його сльози не викликали в ній ні жалю, ні співчуття, а тільки огиду і страх. Жадний і бридкий слинтяй, він тулився до її коштовного плаття немитим лицем.

— Софочко, віддай... Не я — інші візьмуть... Чужі люди тебе пограбують, твоїм багатством поживляться, а я ж брат... Старший твій брат... Однієї з тобою крові... Зглянься, пожалій... Чує моє серце — пропаде золото... інші заберуть, поживляться твоїм добром... Віддай...

— Ти збожеволів. Тебе треба одвезти до лікарні.

— Ні, Софочко, я не божевільний..., Шкода мені... Стільки літ відкладала, наживала... для чого? Софочко, поглянь, як я плачу. Невже ти не відчуваєш братньої любові, вірності моєї? Адже я кожної ночі ходжу під твоїми вікнами, оберігаю твій дім, оберігаю тебе...

— Геть! — закричала Софія, відштовхнувши його від себе.— Геть! Інакше я заб'ю тебе.

У Софіїній руці несподівано блиснув маленький браунінг. Чорне дуло його краще за будь-які слова вилинуло на Трохима Івановича, примусивши його замовкнути. Не поспішаючи, він підвівся, одягнув свого засмальцьованого картуза.

— Ось як ти, Софочко, поводишся зі мною? На рідного брата руку піднімаєш? Ну що ж, я піду. Якщо ти хочеш — я піду. До побачення, мила сестрице!

Софія йому не відповіла. І тільки коли на сходах затихли його кроки, вона підійшла до дзеркала і, глянувши в нього, жахнулася. Чи то від пережитого страху, чи то від гніву обличчя її було зовсім блідим і вся вона тремтіла, немов у пропасниці.

Випивши вина і трохи заспокоївшись, Софія наказала подати коней. Розмова з братом її схвилювала. Хотілося чимсь розважити себе, кудись поїхати. Але зараз у неї були невідкладні справи. Вона умовилась зустрітися на майдані з прапорщиком Давиденком. Він тільки вчора прибув до слободи, а сьогодні, маючи якісь секретні доручення, повинен виїхати до штабу армії, що знаходився тепер у Харкові.

Давиденко, за її проханням, залишився у слободі на одну добу. Саме з ним і сподівалася Софія провести ще одну таку ж безпутну, як і колись, але приємну для неї ніч.

Коней подано. Софія без кучера поїхала до базарної площі, запрудженої народом. Люди йшли сюди безперестанку з усіх вулиць, знаючи, що па сьогодні призначено страту. Але кого саме будуть страчувати — досі лишалося таємницею.

Невідомо з чийого наказу вдарили на сполох. Жителі, ніде не помічаючи пожежі, бігли до церкви дізнатися, в чому справа, а дзвонар, щось пояснюючи із дзвіниці, показував людям в напрямі майдану.

Рівно о дванадцятій годині кількатисячний натовп слободян побачив групу вершників. Вони прямували до шибениці. По обидва боки коридора, що утворився, стали озброєні денікінці. Завмерли люди. Всі погляди були звернені на вулицю, де з'явився згодом посилений конвой.

— Ведуть!.. Ведуть!..

— А хто ж вони?

— Не чув хіба? Конокради.

— Які там конокради? Будуть ними займатися, конокрадами... Кажуть, фальшивомонетчиків викрили.

— Ану глянь, чи багато там їх? Ти високий, тобі видніше.

— Двоє. Двох спіймали. Певне, зайшли люди.

Але ось наблизився конвой, і хтось у натовпі здивовано вигукнув:

— Лишенько! Та це ж вони столяра Македона ведуть на смерть. А поруч нього йде Терень, Михеїв онук... Що ж це таке? Таких людей вішати...

Над майданом прокотився гомін обурення. Але мовчазні конвойні спокійно йшли до шибениці, де на смертників чекав кат. Вилицюватий, рудобородий, з низьким лобом і хижо примруженими очима, він спокійно поглядав на свої жертви, і в цьому спокої відчувалася суміш звірячої жорстокості із звичною для нього байдужістю.

Був він саме таким, яким зображують катів на плакатах. Плисові шаровари на ньому виблискували, як і його хромові чоботи.

Хтось у натовпі, пізнавши ката, сказав:

— Та це ж він Македониху мордував.

Гамір і обурення зростали з кожною хвилиною. Чоловіки про щось радилися між собою, позираючи то на ката, що походжав на помості, то на Софію Ізарову, яка стояла поруч красивого офіцера Давиденка. Він багато курих, і щоразу, коли збивав попіл з папіроси, рука його помітно тремтіла.

Хвилювалась і Софія, дивлячись па слободян. Їхні загадкові суворі погляди, похмурі обличчя не віщували нічого доброго. Хотілося швидше покінчити з цією стратою. Шепнувші прaporщику про своє бажання, вона одійшла вбік.

Ніхто не читав вироку. Люди з жахом дивилися, як легкий вітерець розгойдував дві петлі. Першим вивели на поміст юнака.

Загук майдан.

— Як? Тереня вішати? За віщо? Молодий... Кого він скривдив? Кого пограбував?

— Це Софія так розпорядилась. Її робота. З білогвардійцями вона заодно.

— Не допустимо... Не дозволимо таких людей страчувати.

Стволи гвинтівок жахали й стримували слободян, які пильно стежили за кожним рухом смертників. Терень, хоч і стояв уже на ешафоті, але навіть у цю останню хвилину не вірив у смерть. Невже оце море співчуваючих йому людей дозволить надіти петлю

на шию, щоб уже ніколи більше він, Терень, не побачив ні своїх бойових товаришів, ні ясного сонця!

Терень був блідий. Очі його стали зіркими, як ніколи. На обличчях озброєних денікінців він помітив тривожну напруженість, навіть страх. Адже слободяни могли в якусь мить зім'яти, обеззброїти їх і потім жорстоко розправитись з ними. Тому в багатьох солдатів тремтіли руки, і вони нетерпляче позирали на ката, який чомусь зволікав із стратою.

Дзвонар перестав бити на сполох, але залишився на дзвіниці. Над позолоченим хрестом кружляла галич, і чимсь мирним повіяло від пташиного крику, що нагадав Тереню дитинство.

"Навіщо вони мені зараз, галки",— подумав він і, одвернувшись від церкви, знову озирнув майдан, який загув з новою силою.

На ешафотний поміст кат тягнув столяра Македона, але той, відсторонивши його руку, сказав:

— Не чіпай. Я сам...

Хитаючись, він зійшов туди сам і став поруч Тереня.

— Чого зволікаєш? — почувся раптом з натовпу голос Лук'яна Безсалога.— Вішай їх, бандитів!

Але кат, як і раніше, лишався байдужим до всього, бо чекав полковника Бабенка, який мав прочитати вирок і передати потім смертників для страти.

Вимога Лук'яна Безсалога викликала неймовірне обурення слободян. Але особливу лють викликала вона в Тереня. Наче батогом стьобнув його Лук'ян, і юнак, забувши в цю хвилину про страту, підвів голову, безстрашним і гордим поглядом озирнув майдан, і ного молодий, дзвінкий голос гасив людський гамір, як вода гасить вогонь.

— Ви чули, товариші слободяни, всі чули, як обізвав нас бандитами оцей куркуль, запеклий ворог Радянської влади. Ми не бандити. Ми не вбиваємо, не грабуємо народ, а захищаємо його і боремось за те, щоб трудові люди були вільними і щоб у них було щастя. Ось за що ми боремось. І ніколи в світі не зігнуть нас багачі, а ми їх будемо винищувати, як погане зілля на городах, бо це не люди,— це гадюче кодро, яке пригнічує нас, душить, заважає нам жити. Нас, простих бідних людей, більше, ніж їх, багачів. І ми все одно їх переможемо. Нехай не радіють вороги з нашої загибелі, бо, коли нас не буде, на наше місце стануть сотні й тисячі нових борців за праве діло, за рідну Радянську владу, за народне щастя й волю. Товариші слободяни, не давайте багачам пощади! Вони такі ж наші смертельні вороги, як і денікінці. Це ж Лук'ян видав мене контррозвідці, а ви всі знаєте: там замучили діда Михея. Там катували Андрія Степановича Македона. Ось він ледве тримається на ногах. Товариші! Хай розв'яжуть мені руки, і я покажу вам спину... Ви побачите самі, як мордували вони мене гарячим залізом, щоб я сказав, де стоять частини Червоної Армії, де розташувався наш партизанський загін. Не сказав я їм... і не скажу... Але хай знають недолюдки погані, що Червона Армія сильна і могутня. І вже не за горами той день, коли вона разом з нашими партизанами розгромить ворогів революції, принесе народові волю і червоний

прапор знову майорітиме...

Загомонала тепер куркульня, підтримана торговцями:

— Що таке? Це ж нахабство!

— Неподобство! Куди він вийшов: на ешафот чи на більшовицьку трибуну?

— Кінчати з ним треба... Кінчати!..

Але крики цієї групки вороже настроєних і злобних людей потопали в грізному гулі народного обурення:

— Не заважайте йому!

— Хай говорить...

— Громи їх, Тереню, глуши!

Терень старався підшукувати саме ті слова, які йому доводилося чути не раз у виступах більшовика Артема Черкащина. Поруч стояв Андрій Степанович. В очах його світився холодний спокій і непереборне бажання в ці останні хвилини життя сказати трудовому народу:

"Товариші! Близький час звільнення. І як би не шаленіли вороги, їм все одно не зламати народу, що прагне волі. Всі, як один, підіймайтеся на боротьбу з біляками, допомагайте Червоній Армії, допомагайте партизанам!"

Та, на жаль, нічого не міг сказати столяр Македон своїм простудженим і слабким голосом, тому він, звертаючись до Тереня, прохав:

— Говори, синку, говори... Нехай слухає тебе народ... Терень іще сміливіше, ще з більшим запалом продовжував:

— Вороги задують нас петлею, але не задушити їм революції, не знищити Радянської влади, так само, як не можна зупинити схід сонця. Дні ворогів лічені. На них чекає неминуча розплата.

— Досить! — вигукнув оскаженілий прапорщик Давидеико, стискаючи в руці пістолет, захиляючись від гніву й злоби, що клекотіла в ньому.— Наказую... Негайно... Кінчати!

— Без вироку? — байдуже спитав кат.

— Так!

— ...І страшний буде народний гнів. Нікуди їм від нього не втекти. Хай живе партія більшовиків і її вождь Володимир Ілліч Ленін! Хай живе Червона...

Сильні руки ката звично й уміло накинули на голову Тереня парусиновий мішок. Такий же мішок напнув вій і на Македона.

У натовпі пролунав одчайдушний жіночий крик:

— Рятуйте! Рятуйте їх!

І Македониха кинулась до чоловіка.

Добігти до ешафота вона не встигла. Ударом приклада де-нікінець звалив її на землю, але не можна вже було стримати натовпу, який рушив лавиною на виручку смертникам, ламаючи солдатські ряди. Не можна було заглушити грізних вигуків обуреної до країв бідноти:

— Зажди, кате! Зажди!..

— Не займай їх, інакше буде й тобі смерть...

— Вогонь! — почувлася різка команда офіцера. Кілька застережливих пострілів одігнали людей, що ринули було до ешафота.

І тоді всі побачили жінку, одягнену в чернечу одежу. Це була Олімпіада. Її спинив солдат лютим окриком:

— Куди? Назад!

— Мені туди, — повела вона рукою в бік шибениці.

— Що треба? Жени! — наказав Давидеико, який тремтів від страху та люті.

— Я прошу вас, пане офіцер, не вішати цих людей. Андрія Степановича Македона знає вся слобода і Тереня теж знає. Вони хороші люди. Звільніть їх. Прошу вас...

Олімпіада говорила тихо, але її голос було чути багатьом слободянам. Несподівано пробився крізь натовп до неї Трохим Іванович і, піймавши дружину за руку, сказав: — Не звертайте на неї уваги, пане офіцер, вона не при своєму розумі, вона у нас дурочка.

— Ні! — обурилась жінка, і в очах її засвітилася образа. — Я не дурочка. Ти все життя мене ображав. У тебе немає серця. Дивись, кого вони вішати збираються. Врятувати їх треба. Врятувати цих людей.

— Кінчай! — грізно крикнув прапорщик до ката, що все ще чомусь зволікав, і той, поставивши Македона па ослінчик, накинув йому на шию петлю.

— Скинь! Зажди! Не смій! Чуєш? Скинь петлю... Скинь, гаде!

— Вогонь! — і на цей раз солдати дали залп по натовпу. Упало кілька забитих і поранених. В цей момент з боку вигону почувлася кулеметна стрілянина.

— Партизани! Партизани! — крикнув хтось радісно й дзвінко.

На майдані зчинилась неймовірна паніка. Скочив з ешафота кат, сподіваючись заховатися в натовпі. Якийсь спритний і відважний хлопчина опинився біля смертників. Коротким помахом ножа черкнув по вірьовці, скинув з шиї столяра петлю, зняв з голови парусиновий мішок.

— Житиму! — промовив Андрій Степанович, дихнувши на повні груди. Та в цю хвилину прогримів револьверний постріл. Куля, послана Софією, влучила столярові у висок. Хитнувся він, упав на поміст...

— Софочко! Софочко! — злякано закричав Трохим Іванович. — Опам'ятайся! Що робиш?

Софія навіть не глянула в його бік, побігла геть, а через хвилину вона промчала повз нього па своїй тройці з такою шаленою швидкістю, на яку були здатні тільки її чистопородні рисаки.

З боку річки першою з'явилася кулеметна тачанка, запряжена парою добрих коней. Правив кіньми Кузьма Сукачов, а біля "максима" сидів його бородатий друг Савелій, з яким зустрілися вони під час відступу на станції Льгов і після того вже не розлучалися.

Терень, пізнавши їх, кинувся назустріч, але вони, захоплені боєм, навіть не помітили його, завернувши у вулицю. Слідом за тачанкою, розмахуючи гострими шаблями, летіла, мов вихор, партизанська кавалерія.

І майже одночасно з протилежного боку вступив до слободи з своїми бійцями

Артем Черкашин, стараючись оточити ворога, не дати йому можливості прорвати кільце.

По всій слободі знялася стрілянина. Через базарну площу проскакав Метелик з кількома вершниками. Потім на вороному коні промчав Яків Македон, промчав так швидко, що Терень не зміг його зупинити, а тільки стежив, як у його руках виблискувала під сонцем шабля.

Недалеко від шибениці лежали забиті. Поранених уже підібрали родичі й сусіди. Добрі люди привели до пам'яті Македо-ниху, і перший свідомий погляд її був звернений до шибениці.

— Андрій... Що з ним? Чому він лежить? — спитала вона, погляд її зупинився на нерухомому тілі чоловіка, на його неприродно відкинутій руці з пожовтілими пальцями...

Збагнувши, що його вже на світі немає, Македониха зомліла.

З найближчої вулички на площу вискочив осідланий кінь без вершника. Терень піймав того коня, скочив на нього, махнув на прощання рукою і через хвилину зник у тій самій вуличці, куди незадовго перед тим завернув Яків Македон.

Ніхто не знав і не бачив, як летів Яків у цей час з швидкістю птаха, доганяючи моторну тройку і якогось вершника, що втікав з слободи, нещадно поганяючи батогом слабосилого коня.

Цей вершник і особливо тройка прикували всю увагу Якова, викликаючи в ньому жагуче бажання догнати їх за всяку ціну. Все меншою ставала відстань, яка відділяла їх. На дорожніх вибоїнах фаєтон підкидало так, що кожної секунди він міг перекинутись. Але страх, очевидно, був сильніший, ніж ця загроза. Яків, пришпорюючи коня, наздогнав невідомого вершника, озброєного шаблею. Відчуваючи погоню, той раптом осадив коня, готовий зустрітись в смертному бою з своїм супротивником.

— Кидай шаблю! Уб'ю! — закричав Яків, налітаючи, мов беркут. — Кидай!

Коротка сутичка, блиск, дзвін шабель — і забитий Терешко повалився на землю, обгарюючи кров'ю придорожню траву, а Яків уже стежив за іншим вершником, що мчав степовою дорогою. Придивившись пильніше, він пізнав Тереня.

— Товаришу командир, — закричав юнак ще здалеку, — лови її, лови буржуйку! Вона забила твого батька. Стріляла в нього з револьвера...

Не кажучи пі слова, Яків знову пустив коня в галоп і, пригнувшись до кінської гриви, міцніше стис рукоятку шаблі.

Вже добре чути було тривожне хропіння коней, що їх нещадно стьобала Софія батогом.

— Стій! Стій, кажу тобі... Уб'ю!

Яків змахнув шаблею і раптом почув одчайдушний крик:

— Не рубай! Змилуйся!.. Пожалій...

Дика, розпатлана, Софія, кинувши віжки, дивилась на нього сповненими жаху очима.

Вчепившись лівою рукою за сидіння, правою шукала браунінг.

"Невже загубила?" — майнула думка, і Софія ні на мить уже не зводила з Якова очей.

— Змилуйся... Адже я врятувала тобі життя. Ти пам'ятаєш... Ти повинен пам'ятати... Пожаль... Боюсь...

Страх був до того відчутним і жахливим, що Софія, не сміючи більше глянути в очі колись любимої людини, завмерла в чеканні фатальної секунди.

Хропли коні, летіли, мов ошалілі, і мчав поруч з такою ж швидкістю сильний, витривалий кінь Якова. Софію страшив оцей невідступний тупіт копит, але ще більше страшила скривавлена шабля, викликаючи в її душі крижаний холод.

— Спиняй тройку! Повертай до слободи!..

— Якове... рідний... Не губи, відпусти мене...— і раптом у її руці блиснув браунінг. Пролунав постріл. Тонко просвистіла біля Якового вуха куля. Вдруге вона не встигла вистрілити. Блискавкою майнула в руці вершника відточена шабля, і Софія замертво звалилась на дорогу. Ніким не керована тройка, пробігши ще трохи, зупинилася серед степу.

Терень, догнавши Якова, спитав:

— Забив її, гадюку?

— Тройку візьми... Здадуться нам коні,— і, не затримуючись, швидко поскакав далі. На околиці він побачив Метелика. Той сидів на жвавому жеребці, добутому в недавньому бою, і окриком підганяв двох полонених денікінців, що йшли спереду.

— Веселіше, веселіше ворухіть ногами, панове офіцери, шкури барабанні, душі окаянні!

Помітивши Якова, Метелик не без хвастоців крикнув:

— Бачиш, Якове, яких птахів спіймав? Старі "друзі". Пізнаєш, мабуть?

Перший, гладкий чоловік, дуже спітнілий від ходи, був полковник Бабенко, а поруч нього йшов, розгублено озираючись на всі боки, красень прапорщик Давиденко, у якого під час обшуку Метелик знайшов цінні пакети.

— До штабу! — наказав Яків і, нічого більше не питаючи, помчав далі.

Через кілька хвилин на спорожній площі він побачив шибеницю. У затягнутій петлі вітер злегка розгойдував рудобородого ката. Тут же, на землі, валявся затоптаний картуз з лакованим козирком.

Яків вдивлявся в незнайоме обличчя, догадуючись, що цю розправу вчинив, певно, сам народ.

Через годину Артем Черкашин і Яків Македон віддали наказ: зруйнувати шибеницю. На будинку волкому вже хтось повісив багрянку хустку, закріпивши її на кленовому древку.

Біля Софіїного дому спинилася кулеметна тачанка. Прив'язавши до різьбленого парканчика коней, Савелій з Кузьмою Сукачовим попрямували східцями до парадних дверей, що були чомусь не заперті. Вийнявши наган, Кузьма ішов до Софіїної вітальні. За дверима чулося метушливе шарудіння, і Кузьма сказав пошепки:

— Ти, Савелію, зажди мене тут. Хочу віч-на-віч з нею поговорити... Душа моя

горить... Жити не можу на світі, доки не помщуся їй за дружину та дітей...— І він хотів було розчинити двері, але за руку схопив його друг.

— Не дозволю... Ми не бандити... Живою її візьмемо. А судитиме ревтрибунал...

— Пустити! — вирвавшись, Кузьма різко натиснув плечем на двері, і те, що вони побачили, здивувало обох.

Трохим Іванович, зігнувшись, намагався зв'язати килим, де були складені плаття, кофточки, жіночі шуби, хустки, рушники, статуетки, дзеркальця, скриньки, кольорові картки і багато інших дрібниць, якими повен був багатий дім.

— Ти що тут робиш, наволоч? Грабувати задумав?

Бакалійник мало не зомлів, побачивши перед собою Кузьму, озброєного пістолетом і гранатами, що висіли в нього за поясом. Але жадність все ж перемогла страх. На килимі лежало Софіїне добро, розлучитися з яким було для нього над силу. Бакалійник упав на те добро, обійнявши його руками.

— Це моє, моє! Софія сказала, щоб я забрав... все забрав, нічого не залишив у будинку... Моє тепер... Мені передано... Не займайте... Не віддам!.. Нікому не віддам!..

— Втекла, значить, з білогвардійцями... Шкода. Не вдалося розквитатись,— сказав розчаровано Кузьма і, підійшовши до Трохима Івановича, грубо штурхнув його йогою.— Ти, опудало горохове, піднімайся та ходімо!

— Нікуди не піду. Добро нашої Софочки... Я тепер ним БОЛОДІЮ... Мені передано. Іди! Чого тобі треба? Може, хочеш щось собі взяти? Не дам! Радянська влада грабувати не дозволяє... Я знаю... Мене ти не обдуриш! — кричав він, мов божевільний, загрибаючи під себе речі.— Все моє! Все, що я поклав сюди,— моє!

Стіни були голі. Шафи розчинені і зовсім порожні. В одному з вікон виділилася кругла дірочка — слід випадкової кулі.

— Де Софія?

— Не знаю... Не питав... Втекла на тройці... Сказала: "Не вернуся, а ти, Трохиме, добром моїм володій, як старший брат",— брехав бакалійник, і те, що він бреше, розуміли вони.

— Ну, ти, вставай! Іди звідси!

— Що? — здивовано вигукнув Трохим Іванович.— Мене, рідного Софоччиного брата, ти виганятимеш з дому? По якому праву? Та я властям... Я комісару буду скаржитись. Це ж розбій! Це самочинство... Грабіж!.. Не дам! Не піду... Нікуди не піду. Моє добро... Моє!

Кузьма притулив до його спини холодне дуло нагана, з роздратуванням і злістю в голосі наказав:

— Вставай, гаде, інакше уб'ю! Ти грабуєш, а ми грабіжників стріляємо на місці.

Це вплинуло на Трохима Івановича. Він неохоче підвівся, але жадні очі не в змозі були одірватися від цінних речей, якими він тепер уже ніколи не поживиться. Зрозумівши це, Трохим Іванович раптом засміявся: сміх його був нервовий, істеричний, межував з божевіллям.

— Ти хочеш сам забрати добро нашої Софочки? Так? Хочеш? Ти бандит! Грабіжник!

Убивця! — кричав, нічого вже не розуміючи, бакалійник, злобно виблискуючи очима, готовий кинутись на партизанів.

— Де ключі? Давай сюди ключі! — зажадав Кузьма, і ця вимога викликала в бакалійника ще більшу лютю.

— Сам замкну, але вам, грабіжникам, банди...

Не стримавшись, Кузьма з розмаху вдарив бакалійника в вухо, збив його з ніг.

— Я тобі покажу, які ми грабіжники та бандити... Сволота ти така! Пристрелю... Іще хоч одне таке слово скажеш — знищу тебе, як гадиу.

Бакалійник заверещав, наче його різали:

— Рятуйте! Убивають... убива...

Не поспішаючи, підійшов до нього Савелій, увішаний гранатами, оперезаний навхрест патронними стрічками, грізний у своїй лахматій шапці.

— Ти що, справді збожеволів чи удаєш із себе дурника? Дивись мені, я крику не люблю... Зрозумів? Давай ключі і йди звідси, щоб духу твого тут не було.

Віддавши ключі, Трохим Іванович без єдиного слова вискочив за двері, і було чути, як квапливо й лунко стукали його чоботи по східцях.

Друзі зачинили всі кімнати, а тоді попрямували до волко-му передати ключі й одержати від командира нове завдання. Але Кузьму якась незборима сила потягла до рідного попелища.

Савелій добре розумів Кузьму і, співчуваючи йому всією душею, ні на хвилину не залишав друга.

Минули кузні, завернули потім у тиху вуличку і незабаром зупинилися перед двором, де замість хати виднілися тільки обгорілі стовпи та валялася глина й цегла з розвалені печі.

— Тут...— сказав тихо Кузьма, і мимоволі очі його наповнились сльозами. Через розчинену хвіртку він зайшов на подвір'я, навіщось підійняв уламок обгорілої віконної рами, потримав його в руках, кинув; узяв цеглину, подивився на неї безтямним поглядом і бережно поклав на місце.

— Кузьмо, послухай мене... давай підемо... підемо звідси. Не ятри свого серця... Адже нам іще жити треба, воювати треба... Ходімо... Ходімо, друже,— умовляв Савелій, відчуваючи, як у нього в самого набігають сльози, перчить у горлі.— Подивився — і досить. Ходімо...

Але Кузьма, сівши на обгорілій колоді, затулив обличчя руками і паче скам'янів на кілька хвилин, потім, рвучко підвівшись на ноги, сказав:

— Ходімо, Савелію... Тяжко!

Надвечір того ж дня у братській могилі ховали загиблих під час бою воїнів.

Там же поховали і столяра Македона. Полковий оркестр грав жалобний марш.

І довго ще, мабуть, говоритимуть між собою слободяни про Варвару Македониху і про її материнські слова, звернені до хоробрих воїнів, яким іще не раз доведеться бувати в боях.

Невідступно біля матері знаходився Яків. Непоправна втрата надломила одразу її

сили, впала тяжкою ношею їй на душу.

Вона не відходила від труни, де лежав, мов живий, її чоловік, її вірний друг і порадник, столяр Македон, а з очей у неї безперестану текли сльози...

Немає таких слів, що ними можна було б втішити матір в її тяжкому горі.

Яків слухав сувору й хвилюючу промову Артема Черкащина, погрози Кузьми Сукачова та інших воїнів, що над могилою загиблих товаришів клялися помститися ворогам.

І раптом мати сказала:

— Говоритиму...

— Мамо, слабі ви дуже зараз... Мабуть, важко вам буде...— хотів було спинити її Яків, та, глянувши їй в обличчя, зрозумів непереборне бажання матері і не став більше відраювати.

Ступивши крок наперед, Македониха підвела голову, озирнула мужні й суворі обличчя воїнів.

— Сини мої! До вас звертаюсь... Вам слово хочу сказати, просте, материнське... Ми були колись добрими і жалісливими до багатців, а вони за доброту нашу відплатили кривавими розправами та шибеницею. Ми були до них милосердні, а вони спалювали хати, спалювали у вогні людей живцем... Ми не наважувались їх убивати, а вони розстрілювали без жалю... І я, жінка, що втратила мого Андрія... Степановича...— Македониха повела очима в бік труни. Губи в неї затремтіли, рясні сльози залили їй очі. Не поспішаючи, вона витерла їх, і знову бійці почули її тихий, але сповнений твердої мужності голос: — Ми просили бога, молилися йому вдень і вночі, а бог, мабуть, теж став за них, за багатих, за ворогів... І я, стара жінка, трудівниця, скажу вам: нехай ваша совість не боїться бога! Хай рука не затремтить, коли на вашому шляху стануть вороги. Не давайте їм пощади. Знищуйте їх безжально, як знищують скажених собак... Багато ми зрозуміли в цю війну, і я благословляю вас, сини мої, на нові подвиги і нові бої за нашу волю, за рідну бідняцьку владу, бо тільки вона дбає за нас, трудових людей, і зичить нам добра. А ми, матері, сестри, вдови, ми будемо допомагати вам усім, чим тільки зможемо, щоб ніхто й ніколи більше не відняв у нас волі, бо за неї багато пролито крові і, мабуть, ще багато її проллється. Будьте ж, сини мої, сміливими і хоробрими, бо ви для всього народу здобуваєте щастя... А народ же про нього мріє... А він же надіється...

Знову в очах Македонихи виступили сльози, і стала вона ще блідішою.

Першою помітила це Ніна Черкащина і вчасно підтримала знесилену Македониху за лікоть, підтримала мовчки, без втішливих слів, бо так само добре розуміла, як і Яків, що ніякими словами не заспокоїти її зараз, не втихомирити болю, що ятрить її зранене горем серце...

— Мамо!.. Будемо прощатися з батьком,— глухо й болісно промовив Яків, і тієї останньої хвилини не забуде він повік.

Мати тремтливою рукою гладила батькове лице, волосся, гладила без слів, без голосіння, потім, не стримавшись, упала йому па мертві груди й забилася в риданні...

Схилилися над труною багряні, пробиті кулями бойові прапори. Прогриміли гвинтівкові залпи салютів, і останки героїв опустили в братську могилу.

Полк Артема Черкащина, поповнившись слобідськими добровольцями та бійцями з партизанського загону, тієї ж ночі вирушив із слободи на виконання нового бойового завдання.

Восени на братській могилі Македониха посадила вишні, яблуні, кілька кущів бузку і одне деревце пахучої черемхи.

ЕПІЛОГ

Дорогою йшла худа, одягнена в чорне вбрання жінка. Вона звернула до залізної огорожі, де буйно розцвіли кущі бузку, молоді вишеньки, яблуні і кучеряве деревце черемхи. Жінка сіла на лавочку, згорблена, мовчазна, поклавши руки на коліна. І коли б не похитувалась у неї голова, можна було б подумати, що якийсь слобідський багатій поставив на могилі скорботний монумент страдниці матері.

Це була Олімпіада Безсалиха. Сьогодні, на великдень, вона вирішила тут зустрітися з Македонихою. Цвіли сади. І це цвітіння, і відчутний дух землі, що, пробудившись, живила соками коріння дерев та трав, і оце голубе небо з розкиданими по ньому хмарами тішили зір.

Але душа її була оповита журбою, і цю журбу навівала на неї братська могила, в якій лежали бійці, що віддали своє життя за владу Рад. Бриніли бджоли, збираючи з квітів ароматний нектар. Часом легкий, голублячий вітер, проникнувши сюди, шумів у яскравому листі черемхи, що вже розпустилася, погойдував білі віти яблунь.

Пурхнула якась пташка, сховавшись у густому кущі агрусу. Упав з дерева хрущ і заплутався в соковитій траві.

— Може, панахидку відслужимо?

Олімпіада здригнулася від несподіванки. Біля огорожі стояв піп в обтріпаній, вицвілій рясі. В руках у нього був мішок з "дарами", зібраними на могилках за поминальне богослуження.

Олімпіада мовчки дивилась на попа.

— Запитую, може, панахидку відслужимо по убієнних воїнах? Недорого візьму. Можу за карбованця, можу й за полти-ник. Як захочете. По знайомству візьму дешевше. Хай їхні душі в оцей знаменательний день світлого Христова воскресіння возрадуються, акі...

— Ти п'яний... Ти сам не розумієш, що верзеш, — сказала тихо, але значуще Олімпіада. — Іди звідси.

Піп, похитуючись, рушив собі далі.

Прийшла до могили Македониха, принесла цілу корзину квіткової розсади.

— І резеди дістала? Дуже люблю, як вона пахне, — сказала Олімпіада, вибираючи пучки молоденьких рослин, що їхнє коріння дбайливо було вліплене у зволожений чорнозем.

— Резеда є... і коріння жоржин, і кручені паничі, і красоля, й тюльпани — всього дістала. Ось води принесемо з річки та можна й починати.

— Заждіть! — гукнув жартома до жінок ставний юнак з густими кучерями золотистого волосся.— Заждіть, не переходьте нам дороги з порожніми відрами, а то невдача буде. Добрий день!

— І таке скаже,— озвалася дівчина у вишневому платті, що його прикрасили собою дві довгі коси.

— На гуляння, Таню? — спитала Македониха, милуючись дівочою красою.

— Атож,— відповіла, весело позирнувши на свого супутника.— Оце зібралися побувати в лісі, біля мамврійського дуба. Там красиві місця, багато фіалок, рясту.

— Нарву тобі, Таню, отакений букет! Слово честі... Що мені, хіба важко? — І в очах його, і в посмішці світилося неприховане почуття любові.

— А я сама собі нарву. Я ті місця теж добре знаю. Вони пішли собі далі, молоді, красиві, а вслід їм дивилися

жінки, і особливою гордістю світилися очі в Македонихи.

— Віриш, Олімпіадо, хоч і не рідні вони мені, а дивлюсь я на них, і серце моє радіє. Володимир, Метеликів син, скоро інженером буде, а Тетяна хімічний факультет кінчає. На великому заводі їй роботу дадуть.

— Чула я, любить Кузьма Сукачов Тетяну, як рідну дочку,— сказала Македониха.— Та і з Полею вони живуть дружно. Хороша, роботяща в нього дружина. Скільки людей у колгоспній майстерні, а вона ними всіма керує. Треба кожній показати і навчити. А кращої за Полю нема у нас майстерниці: золоті руки. Ти б подивилася, які узорони вони вишивають. Глянеш — очей одірвати не можна, такі красиві.

Не кваплячись, принесли з річки води та й заходилися садити розсаду.

— Що тобі пише Яків? — поцікавилася Олімпіада.— Добре живуть вони з дружиною?

— А добре. Все до себе мене запрошують. Він же директором заводу робить, а Ніна при тому ж заводі лікарем. А я так: гостювати — гостюю, та зовсім виїжджати мені з слободи не хочеться. Тут родилась, тут он скільки літ прожила... Та й могила мого Андрія Степановича... Ні, не поїду звідси нікуди.

— Гроші тобі висилають?

— Аякже, висилають. Всім я задоволена. Торік Яків дістав мені путівку до Криму, бо я зроду моря не бачила. Боже мій, яка краса є па землі, які квіти, які дерева, гори та скелі.

Помовчали, а тоді знову запитала Олімпіада:

— Це ж у Якова синок росте?

— Бач, забула похвалитися тобі. Донечку бог їм послав. Там таке дитятко, мов картинка. Обіцяла Ніна приїхати влітку й онуків привезти. Поняньчуся з ними.

— Добре,— промовила Олімпіада.—Я теж люблю дітей, особливо маленьких. Такі вони світлі, втішні... А за свого брата щось пише тобі невістка?

— Це ти про Артема питаєш?

— Про нього. Пам'ятаю, як він на могилі виступав... коли твого Андрія ховали... Добрий командир, бойовий чоловік.

— Він тепер у Ленінграді на великому заводі працює інженером.

— Жонатий?

— Жонатий... Дружина його хімік... Галиною звати... А була колись вона простою робітницею... Ще є в них син Іван—теж там. Вся сім'я на одному заводі робить.

Повз братську могилу парою коней, запряжених в тарантас, промчав Терень, і Македониха спитала:

— До кого ж це поїхав наш лікар?

Відгадати не змогли. Багато людей, багато дворів. Але ще не було випадку, щоб кому-небудь з хворих, які зверталися до Тереня за допомогою вдень чи вночі, він відмовив. Гримить про нього слава на весь район, і цю славу, загальну повагу і любов народу завоював комуніст Терень чесною, самовідданою працею.

Македониха з Олімпіадою відпочили на лавочці. І треба ж було Трохиму Івановичу пройти повз них. Побачивши дружину, він кілька секунд дивився на неї, але, не сказавши ні слова, пішов собі далі. Тільки надвечір Олімпіада повернулася додому. Вона дуже була рада, що не застала вдома ні чоловіка, ні дітей. Спати лягла рано, не чула, коли повернувся Трохим Іванович. Де він був — невідомо. Він давно вже їй розповідає про свої справи. Але Олімпіада знала: кожної ночі, вставши з ліжка, Трохим виходив до світлиці, діставав скриньку, ховав срібло, вторговане від продажу цигарок. Олімпіада знала, що там же, у світлиці, зберігається в нього ще одна завітна скринька, із золотом. Де саме вона схована — того ніхто не знав. Часто, прокинувшись серед ночі, не засвічуючи лампи, він, мов злодій, проникав у світлицю і, надійно закрившись там, виймав з тайника свій скарб. Тремтячими руками відкривав скриньку і кілька секунд, затаївши дух, дивився на метал, зібраний ним за багато років. Потім бережно, із справжньою насолодою, брав у руки монети, починав лічити. Згорблений, в одній білизні, він нагадував у такі хвилини божевільного.

Трохим Іванович боявся дружини, боявся дітей. Недовірливий і обережний, не звіряючись ні на кого, він жив у своєму власному будинкові неспокійно, переслідуваний вічними побоюваннями і страхом, що Олімпіада чи діти можуть простежити і забрати золото.

Особливо ж турбував його старший син, який своїм марнотратством нагадував покійного Олександра. Він так само вимагав грошей, і коли батько йому відмовляв, між ними відбувалися досить неприємні розмови, які найчастіше закінчувались сваркою.

Ображений грубістю сина, Трохим Іванович кричав на нього, тупав ногами, погрожував вигнати з дому.

— Попробуй вижени,— говорив зухвало син, і його очі світилися злобою.

— Геть, мерзотнику! Щоб духу твого не було! В твої роки я вже сам гроші заробляв, а ти хочеш жити паразитом? З батька тягнеш? Батько не дійна корова... Запам'ятай! Так! І більше не смій... Зрозумів?.. Не смій більше просити в мене грошей!

Син не поспішаючи виходив з кімнати, насвистуючи пісеньку, а схвилюваний батько довго не міг потім заспокоїтись.

Сьогодні вранці повторилася така ж сцена, і Трохим Іванович цілий день відчував у

собі якесь тривожне занепокоєння. Діждавшись ночі, він тихенько пройшов до світлиці, зачинився там. Насувалась гроза. Перед вікнами шуміли дерева, спалахували короткі блискавки.

Трохиму Івановичу здалося, що хтось добирається до його завітної скриньки. Ця несподівана підозра так вразила його, що він не в силі був поворухнутися, а тільки хапав ротом повітря, нагадуючи викинуту на берег рибу. Серце його стислося в передчутті якоїсь неминучої страшної біди.

Тремтячими руками відкрив потайний ящик, полегшено зітхнув. Все стояло на своєму місці. "Так і померти можна... у кого слабе серце. А мені здалося..."

Він витер на лобі холодний піт, з приємністю відпочиваючи від пережитого тільки що потрясіння. Але раптом, як блискавка, в його голові промайнула думка:

"Що ж я сиджу? Може..."

Наче гострий ніж всунули йому в серце. З рук випала скринька, не задзвенівши жодною монетою.

— Убили... Вбили! — прошепотів він.

Широко розкритими очима дивився перед собою, але нічого не бачив, нічого не помічав, приголомшений несподіваним ударом. Сміх душив бакалійника, нервовий, істеричний сміх, що перейшов у ридання. Не вірячи своїм очам, він підняв скриньку, тремтячою рукою обмацував спорожніле днище, ще раз переконуючись, що це не сон. Потім раптом зашипів:

— Вона! Вона украла...

Страшний у своєму гніві, налетів Трохим Іванович на сплячу Олімпіаду, схопив її за горло.

— Віддай моє золото, віддай, змія! Віддай!

— Не брала я... не брала...

— Брешеш! Ти взяла, ти... ти! Я пам'ятаю... Для Олександра колись брала і зараз взяла, пограбувала мене... Говори, куди дівала мої гроші? Кому їх віддала? Кому? Відповідай!

Нічого не розуміючи, безумний у своїй нестямі, він все сильніше здавлював горло.

Ослабла рука її мляво звисла з ліжка. І ця гола рука вмить погасила в ньому люті. Він став біля неї на коліна, ловив її холодіючі пальці, благав:

— Олімпіадочко, скажи, де моє золото? Адже роками я наживав його. Моє воно... Моє золото. Я не буду тебе бити... Хочеш, дам тобі червінець... три червінці дам, тільки скажи, де мені шукать...

Олімпіада не відповідала. Налітав поривчастий вітер, за вікнами гойдалися й шуміли дерева, але він не чув їхнього шуму, не помічав коротких і частих спалахів блискавиць, що розганяли на мить передгрозову пітьму.

І раптом Трохим Іванович зтих. Він почув виразний стукіт у ворота, і цей стукіт примусив його насторожитись.

"Хто це? Хто може стукати в такий пізній час? Вітер... Син?" — і ця думка, що з'явилася раптово, підвела його на ноги. Він швидко метнувся до кімнати, де лежали

покотом діти, і при спалахові блискавиці побачив: ліжко старшого сина було порожнім.

— А-а-а! — дико заревів Трохим Іванович.— Він украв моє золото... Він! Він!..

Нестямно ридаючи, вибіг на подвір'я, одчинив хвіртку, очманіло глянув на людину, що стояла біля воріт.

— Трохиме, дозволь мені перебути в тебе грозу,— сказав невідомий подорожній. У голосі його було щось знайоме, але, мабуть, не в добру годину потрапив він до хазяїна.

Нічого не відповівши, Трохим Іванович кинувся бігти вздовж вулиці.

Куди поспішав він? Чим стривожений? Що трапилось? І тільки коли Трохим зник з очей, подорожній увійшов у дім, побачив на підлозі порожню скриньку, а крізь розчинені двері — Олімпіаду. Привітався до неї, але вона нічого йому не відповіла.

"Спить. Напевно, спить".

Бідно одягнений чоловік стояв посеред кімнати і, дивлячись на вікна, шепотів:

— Боже мій, яка гроза! Яка страшна гроза!

Потім він все ж вирішив підійти до Олімпіади, взяв її за руку. Рука була холодною.

Лишатися в домі, де лежала покійниця, подорожній не міг. Він вийшов на базарну площу, влаштувався під навісом крамниці. Небувала злива пронеслась над слободою, гриміла в шибки вікон, шуміла в дощових ринвах, вирувала в каламутних потоках води.

А коли вона вщухла і сизі хмари вітер одігнав на схід, бородатий чоловік пішов безлюдними вулицями до станції. Була пізня ніч. Ніде ні вогника. Тільки по дорогах дзюрчали струмки води, збігаючи до річки.

Недалеко від слобідських хат щось біліло: чи ряднину хто загубив, чи буря, зірвавши з тину полотняну сорочку, однесла аж сюди, і тут настигла її злива.

Прояснилось небо, сяючи міріадами зірок; вплив із-за хмар повновидий місяць. В його світлі було видно людину, що непорушно лежала на дорозі в самій білизні. "Невже пограбували, а потім забили?" Подорожній, уповільнюючи кроки, ні на хвилину не відривав уже очей від мерця. Підійшовши ближче, він пізнав Трохима Івановича. В розплющених очах його так і застигла навіки ненаситна жадність.

Схилився над ним подорожній, поцілував у лоб, сказав:

— Прощай, брате!

Ні ран, ні крові на трупі не було. Помер він, очевидно, від розриву серця.

Лук'ян постояв біля нього з хвилину, а потім рушив далі, де маячили вогники станції. До неї поспішав він, щоб на світанку виїхати звідси назавжди.

Лук'ян шастав по країні, шукаючи для себе підходящої роботи і заспокоєння. Та спокою ніде не знаходив. Нові радянські порядки, що їх радо сприймав і відстоював трудовий народ, викликали в Лук'яна скажену лютість, бо вони, оті порядки, гасили останні надії й віру в повернення старої влади. Все більше

приглядаючись до життя, Лук'ян розумів, що вже довіку йому не стати таким хазяїном, яким він був до революції.

І це розуміння власної безвихідності ще дужче лютило його. Мов Каїн, блукав він по оновленій землі, безсилий у своїй зненависті, приречений до неминучої загибелі.

Місячне сяйво заливало дорогу. Блищала вона калюжами, а спереду маячило

самотнє дерево, освітлене місяцем.

Далеко за слободою чорніла смуга свинцевих хмар. Час од часу її пронизували блискавки. Лук'ян стежив за ними, і його сухі губи ледве чутно вимовляли:

— Гроза! Страшна гроза...

А в цей час у своїй хатині край стола сиділа Македониха, поклавши руку на серце. Болить воно, ниє, завмирає... У хаті душно, хоч вікна й розчинені.

"Посиджу, мабуть, у дворі, на свіжому повітрі, може, мені легше стане".

І Варвара виходить з хати, сідає біля клумби квітів, посаджених її руками. Вони, чисті, омиті дощем, виблискують в сяйві місяця міриадами грайливих іскор. Вони духмяно пахнуть, розливаючи навколо ніжний аромат цвітіння.

Звідкись налетів, мов бродяга бездомний, рвучкий вітер, вдарив по верхів'ї сусідської тополі, і в ту ж мить рясно-рясно залопотіли по листках дощові краплини. Кілька їх упало на одяг і на руки Македонисі.

Та промчав кудись вітер, і знову заспокоїлась тополя. Нерухома тінь від неї лягла через всеньке подвір'я, зачепивши краєм квітникову клумбу, осяяну повновидим місяцем, що її цвіт не втрачав своєї краси навіть вночі.

Македониха дивилася на ту красу, вдихала приємний аромат, відчуючи, як поволі затихав, утихомирювався біль старого спрацьованого серця...

Надворі ясна ніч. Тиша... Стало пахучим і свіжим повітря після грози.

1936